

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. **A**
1997

941/949

119970119,4

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1997 **4** letnik 51

ZČ, Ljubljana, 51, 1997, številka 4 (109), strani 443–606 in XV–XVIII

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoče samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 2. 1998.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina), Iva Mikl Curk (nemščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 1769-210, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si

Letna naročnina: za leto/letnik 1997: za nečlane in ustanove 5000 SIT, za društvene člane 3600 SIT, za društvene člane-upokojence 2700 SIT, za društvene člane-študente 1800 SIT; za leto/letnik 1998: za nečlane in ustanove 5600 SIT, za društvene člane 4000 SIT, za društvene člane-upokojence 3000 SIT, za društvene člane-študente 2000 SIT. Cena tega zvezka v prosti prodaji (s prometnim davkom) je 1400 SIT.

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (46 USD), za posameznike 55 DEM (34 USD) in za študente 35 DEM (22 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti. Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

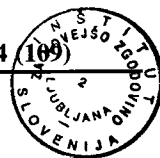
Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, oktober 1998

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Iva Mikl Curk, Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih ..... Some Fragments Concerning Late Roman Era in Slovenia	445–482
Gorazd Stariha, Dimež in njegovi. O Kranjskih Janezih, ki so služili cesarja najraje kar v domačih gozdovih, ali: oporečniki po kranjsko ..... Dimež and His Gang. About Soldiers from Carniola who Preferred to Serve the Emperor in Local Forests. A Story of Carniolan Dissidents	483–516
Andrej Dular, Metliška obrtnonadaljevalna šola ..... The Vocational School in Metlika	517–527
Jurij Perovšek, Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941) ..... Ideal, Socio-economic, National and Political Views of Slovene Middle Classes in the Period Between World War I and II (1918–1941)	529–554
Dušan Nečak, Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo ..... Slovene Propaganda in the Times of the Peace Treaty Negotiations with Italy	555–573

ZAPISI – NOTES

Branko Reisp, Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja ..... Some Supplements to the Biography of Johann Weichard Valvasor	575–577
---	---------

RAZSTAVA – EXHIBITION

Zdenko Picelj, Arheološka razstava »Kapiteljska njiva«, Novo mesto, 28. november 1997 – 30. september 1998 ..... Archaeological Exhibition »Kapiteljska njiva« (The Chapter Field), Novo mesto, November 28, 1997 – September 30, 1998	578–579
---	---------

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Peter Kos, Leksikon antične numizmatike s poudarkom na prostoru jugovzhodnih Alp in Balkana (Rajko Bratož) ..... Argo 40/1, 1997 (Jasna Horvat)	581–582 583–584
Balthasar Hacquet, Veneti-Iliri-Slovani (Vilko Novak)	585–586
Momčilo Spremič, Despot Đurađ Branković i njegovo doba (Zvezdan Marković)	586–589
Alain Guery et al., La construction de l'état, 14e-18e siècle (Sašo Jerše)	589–591
O nezvzvišenem gledališču (Aleš Gabrič)	591–593
Marko Tavčar – Egon Pelikan – Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947 (Branko Marušič)	593–595
Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimento di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj (Milica Kacin Wohinz)	595–598
Ivan Jan, Korenine zla (Ivan Križnar)	599
Janko Pleterski, Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914) (Dušan Nečak)	599–600

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 51/1997 ..... Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 51/1997	601–605
---	---------

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 51, 1997, 4 (109) ..... XV–XVIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 51, 1997, 4
(109)

Iva Mikl Curk

Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih

Pri obsežnejši analizi poznoantičnega obdobja na Slovenskem (prek Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete) sem sodelovala zlasti z izkušnjami, dobljenimi pri študiju rimske materialne kulture v teh krajih. Na taki osnovi sem skušala iz objavljenih gradiv in mnenj zgraditi nadaljnji korak k razumevanju nekaterih zakonitosti in lastnosti javnega in zasebnega življenja na naših tleh med tretjim in šestim stoletjem. Teme, ki o njih razmišljam, so seve tako obsežne, da se jih s pomočjo svojega raziskovalnega vira in znanja samo dotaknem, mnogokrat tudi le po obrobni pojavnosti. Seveda isti dokazi iz stvarnega sveta lahko osvetljujejo različne teme, odtod nekaj navidezni ponavljanj. Skušala sem pa predvsem slediti vprašanju, kako, kdaj in v kakšnem obsegu so se lastnosti rimske in rimskodobne materialne kulture v naših krajih spreminjale na poti proti srednjemu veku. Iz obsežne bibliografije lahko navajam le nekatere direktno uporabljene naslove, vendar upam, da je moč v njih dobiti napotke o drugih, tudi o temeljnih delih.

Proizvodnja, menjava dobrin

Steklarstvo: Opazamo manj oblik v primeri s starejšimi rimskimi obdobji. Lokalnih posebnosti ni, lastnosti so skupne obsežnim teritorijem. Posebej organizirana proizvodnja? Nekaj enakih značilnosti (okras s kapljo, nitko, čaša na nogi) znanih tudi v zgodnjem srednjem veku.

Pihano steklo je v naših krajih novum rimskega časa in nato sledimo bogatemu razvoju oblik in tehničnih znanj skozi stoletja principata. Sprememba je opazna, ko tudi pri nas plasti iz 2. pol. 4. stoletja in zgodnjega 5. stoletja v najdiščih večkrat označujejo kroglaste stekleničke z visokim, lijakastim in po robu odebeljenim ustjem ter še pogosteje zaobljeno konični kozarci, katerih zgornji, mnogokrat z rahlo stopnico poudarjeni rob je odbrusen. Te posode so iz zelo enotne olivno zelene prozorne steklene mase. Takšna naj bi masa postala tudi zaradi pretapljanja starih črepinj. Steklo teh značilnih oblik in značilnega časa se od enakih oblik v drugih najdiščih daleč po imperiju komaj razlikuje. Na taki osnovi bi mogli sklepati, da je še delovala enaka organizacija oskrbe kot v času srednjega cesarstva, in to tudi za tiste proizvode, ki so se tržili brez vsebine. Tedaj je stekleno maso dobavljal kontinentalni promet, posode so pa pihali v manjših, lahko tudi občasnih delavnicah blizu kraja uporabe. Na tak način verjetno najlažje razumemo veliko poenotenost oblik. Druga pa je z bolj specialnim steklom, visokimi kelihastimi kozarci na višji ali nižji nogici, posodami ovitimi s stekleno nitjo, iz barvnega stekla ali vsaj z lisami, kapljami, pa tudi s stekleničkami – ampulami, ki so služile predvsem za embalažo eksotičnih snovi, dišav itd. Vsem tem oblikam za zdaj, ko niso specialno preučene, domnevamo izvor v velikih, še iz zgodnjega cesarstva znanih središčih, v Siriji in Porenju na primer. Izraziti, visoki zaobljeno stožčasti kozarci, pri nas znani le redko (Ptuj Breg – Tušek 1997, Zgonče – Slabe 1983, Kranj Iskra – Sagadin 1988, grob 9, 58), pa tudi izbrane skodelice (npr. Vranje, Petru – Ulbert 1975, kat. 28–40) imajo znova zaobljen zgornji rob, le odlepljen s steklarske pipe. Ponovni porast te tehnološke podrobnosti je značilen za obsežne predele na kontinentu in traja še vsaj do konca 6. stoletja (to bi kazal tudi Korinjski hrib – Ciglencečki 1985, Ciglencečki 1987, ali Kranj – Sagadin 1988 –, sicer tudi Ružić 1994, Roffia 1988), zato posamezni primerki iz naših najdišč ne morejo dokazovati nekega našim krajem lastnega tehničnega znanja.

Obdelava barvnih kovin: Mnogo novih, od starejših obdobj drugačnih oblik. Nekatere oblike značilne le za določena krajša obdobja? Nekaj lokalnih in regionalnih

posebnosti. Domnevno dve mreži za oskrbo, lokalna in kontinentalna. Samo nekatere tehnološke posebnosti so znane tudi v zgodnjem srednjem veku.

Ker se pri večini izdelkov iz barvnih kovin osnovna masa ulije in šele nato kuje, razberemo mojstrov »rokopis« po eni strani na kalupu in njegovih sledovih, po drugi strani pa pri morebitni dodelavi z iglo, brusom in dletom. Toda kalupe je moč daleč prenašati prav tako kot mnogo majhnih končnih ali polizdelkov. Sama masa, legura ima le redkokdaj makroskopsko spoznavne značilnosti, pa tudi eksaktne in ti. arheometrične analize še ne nudijo vsestransko zadovoljivih sklepov. Uspeh teh analiz dodatno otežuje dejstvo, da so izdelke mnogokrat pretapljali. Nekatere analize kažejo, da ima mnogo poznorimskih bronastih izdelkov povsem enako maso kot novčni drobiž in so potemtakem v izdelke pretapljali celo denar (Koščević, Makjanić 1995). Vemo nadalje, da je medenino teže zlivati in oblikovati kot pravi, danes zaradi patine izrazito temni bron. Zato smo glede sklepov še vedno navezani na arheološko analizo oblik. Datirati znamo najbolje člene noše (Sagadin 1979) in nakit. Med tem gradivom vidimo najprej v 3. stoletju izrazite spremembe napram starejšim časom, nekaj nakitnega gradiva pozneje izrazito opredeljuje (ali res povsem?) kratka obdobja po nekaj desetletij, vse v 6. stoletje.

Značilni člen z obleke mnogih starih dob, bronaste fibule, še srečamo v grobovih iz poznorimskega časa in selitve ljudstev. V Emoni npr. so tudi v 3. stoletju fibule še derivati zgodnjerimskih ločnih in vozlastih fibul, ki se jim občasno pridružijo kot novost ploske fibule – broše. Vse te fibule so za oko bolj ali manj ene, ali pokončne ali vodoravne ravnine. Na Ptujju srečujemo v istem času enake oblike, a tudi že kolenčaste fibule, pri katerih zaradi ščitka nad peresovino igrata vse večjo vlogo hkrati obe ravnini. Tudi te fibule so ulite, pogosto pa opremljene z železno iglo in peresovino, včasih so posrebrene, medtem ko so vozlaste dosledno in v celoti iz bron. Ploščate fibule pa pri nas potem komaj poznamo iz datiranih sklopov poznega rimskega časa. Kolenčaste fibule so posamez sopotnice mnogih poznih naselbinskih kompleksov (kot so Rifnik, Vranje, Tonovcov grad pri Kobaridu, Kobarid ali Limberk pri Veliki Račni – Ciglenečki 1985 in 1997). Zlasti ptujsko gradivo nam dokazuje visoko razvojno stopnjo kovinarskih veščin, pa tudi spremembe v značaju uporabljenega tekstila. Fibule 3., 4. stoletja namreč lahko drže le tanjše blago, neprimerne so npr. za sukno, ki so ga velike noriško-panonske fibule starejših stoletij zlahka držale. Mogoče morejo torej fibule poznega principata in prvega dominata s svojimi skromnejšimi merami opozarjati – razen na spremembe v noši – na dejstvo, da so proizvodno spoznali tudi tenke volnene tkanine.

Še bolj izrazite razlike zaznamo pri makroskopski analizi še mlajših nakitnih predmetov. Velika večina križnih, samostrelnih fibul s čebulastimi glavicami (spet fibul dveh ravnin) je narejena po zahtevni tehnologiji iz medi, so tudi pozlačene, neredko je igla iz železa, ležišče igle ima posebno zaponko, okras noge in loka je zaznaven in zahteven. Izjemni kosi so bili povsem iz zlata (pri nas neznane) ali so izraziteje pozlačeni in opremljeni s posebej pomenljivimi napismi, ki med njimi kristogram ni redek (Drnovo – S.-P. Petru 1978), ali z liki, mogoče celo cesarskimi portreti (Ptuj – Jevremov 1990). Neposrednih dokazov, da gre pri takih primerkih za izdelke iz kovnic denarja, kot so za te izdelke večkrat domnevali, pri nas nimamo, vsekakor pa tudi po pregledu pri nas najdenega materiala lahko trdimo, da gre za izdelke specializiranih delavnic. Zanimivo pa je, da so si izdelki, najdeni v enem najdišču, po več lastnostih sorodni. To bi moglo biti med drugim dokaz za možnost, ali da so v posamezen kraj dostavljali zaključene pošiljke, tja pripeljali za določen čas potujočo delovno skupino ali pa, da so se tudi zahtevne oblike lotili v kraju živeči mojstri. Na Ptujju je na primer poleg znatnega števila medeninstih in pozlačenih tudi dokaj čebulastih fibul iz temnega bronu. Tega je, kot smo rekli, lažje oblikovati, in so ga res v mestu, sodeč po neprekinjeni vrsti fibul, spon in okovov, pa tudi po najdbah žilindre in livarskih lončkov v rimski plasti, uspešno obdelovali od 1. stoletja dalje. Na tak način bi smeli trditi, da je vsaj ob koncu 4. stoletja v nekaterih središčih še živel opazno kovinarsko znanje.

Enako bi lahko skleпали iz bogastva oblik glavic s ti. kačastih zapestnic, spet iz konca 4. in zgodnjega 5. stoletja. Tudi zapestnic je nekaj iz medenine in so tako enotnega videza, da bi težko govorili o kakršnem koli rokopisu delavnic. Toda pridružuje se jim druga, številna skupina, ki med na Ptujju ohranjenim gradivom znese kar 70% primerkov. Te zapestnice so iz temnega bronu in

posebnosti oblikovanja glavnic se ponove večkrat na vsaj dveh primerkih. To dejstvo bi si upala razlagati kot sled lokalnih delavnic in spet kot dokaz o še živem kovinarskem znanju v pred-hunskem času.

Tudi analiza pri nas najdenega okovja z rezljanim okrasom se mi zdi zgovorna. To okrasje, sicer značilno za poznorimsko oficirsko nošo (podrobneje temeljno Chadwick Hawkes 1964), je prav tako nastalo in se razširilo iz nekaj središč in je razvilo nekaj jasno spoznavnih sklopov okrasnih motivov. Tehnološko se pa pri nas najdeni primerki med seboj močno razlikujejo. Izdelek iz Kopra (Cunja 1989, Guštin, Cunja 1989) na primer, je sicer tudi ulit in nato zbrušen in pozlačen, vendar je toliko tanjši in lažji, okras na njem pa toliko bolj izrazit, da se človek, ko ima ptujška primerka v roki, nehote vprašuje, ali vendarle ne gre za večjo časovno razliko, kot jo dopuščajo sedanje tipološke analize, in ali ne bi vendarle pritegnil Rieglovemu mnenju (Riegl 1927), da gre pri ptujških sponah za – stilnoanalitično – »barbariziran« izdelek. Seveda je možno tudi, da ta dva izdelka nista končana. Zelo naravna bi se mi pa zdela tudi razlaga, da je bilo, dasi so okrasje za oficirsko nošo delale specializirane delavnice, večkrat dobrodošlo tudi delo krajevnih delavnic. Zlasti se je taka rešitev ponujala pri delavnicah z bogatim obrtnim izročilom in tedaj, ko ni bilo časa čakati na štabne pošiljke oznak činov in paradne opreme. Takih situacij v pozni antiki ni moglo biti ravno malo.

Naposled mi še neki drug detajl zbuja misel na to, da se je nekaj kovinarskega znanja na Ptuju ohranilo tudi v hunski čas in dalje: na oblikovno dokaj zanesljivo opredeljeni pasni sponi z dolgim in okrašenim okovom za pas na Ptuju (PMP 3116, z nekropole na Bregu, o njej tudi Ciglencečki 1993), prej iz poznega kot zgodnjega 5. stoletja, je preprosti ornament vtolčen z dletcem in naj bi predstavljal niz krožcev s piko. Toda krožec ni sklenjen. Tak lik je moč doseči sicer z intaktnim, le nagnjenim dletcem, vendar se potem obseg krožnice spreminja. Okras na naši sponi je pa tak, da bi verjela, da je bila ostrina za krožnico že na dletcu prekinjena. Enak motiv srečamo na paru odprtih trakastih zapestnic v graškem muzeju LMJG 7620 in 7621. Za zdaj bi me to opozarjalo na možnosti krašenja vseh treh predmetov v isti delavnici. Sklep seve ni stoodstoten, saj gre le za razmeroma preprost motiv. Vendar bi, v kolikor je povezava pravilna, dejstvo precizneje datiralo obe zapestnici (in s tem povečalo vrsto navidez zelo skromnega števila ohranjenih predmetov iz poznega 5. stoletja), za kateri bi tudi po tipu (tak tip zapestnic je bil npr. tudi v grobu 26 na Vranju, Petru – Ulbert 1975) domnevala datacijo iz poznega 5. stoletja, hkrati je pa tudi opozorilo na trajnost kovinarskega znanja na Ptuju.

Obilica drugega nakitja in okovja pa glede načina izdelave še ni bila tako analizirana, da bi mogla služiti pri naših sklepih.

Makroskopsko se od poznorimskih ulitih in kovanih – graviranih bronastih predmetov (prim. Ibler 1992) tudi zgodnjesevredneveški ne razlikujejo. Toda ali je to nasledek morebitnih lokalnih prežitkov v deželi s starimi rudišči ali le nasledek splošne stopnje razvoja in obrtnih znanj, za zdaj na osnovi materialne kulture ne moremo soditi.

Železarstvo: Mnogokrat gre za izdelke trajnih oblik, zato je obravnava po ustaljenih arheoloških metodah težka. Sami izdelki kažejo kvalitetno znanje kovačev, lega najdišč pa dopušča domnevati tudi eksploatacijo nekaterih železovih rudišč prek konca rimske dobe.

Orožje in tehnika bojevanja sta v vseh zgodovinskih obdobjih zelo pomembno kronološko vodilo kot tudi ponazoritev razvojne stopnje tehnologije, zlasti železarske tehnologije, dasi bi si navadni smrtniki želeli drugače. Iz poznorimskih najdišč pri nas vendarle za zdaj ni znanega toliko orožja (prim. Sivec 1997), da bi mogli sestavljati obsežne interpretacije o delavnicah in poreklu tega orožja in o razvoju kovaške in druge zadevne tehnologije ali celo o vplivu razvoja tehnologije izdelave orožja na tehnologijo civilnega življenja in vsakdanjih potreb. V primeri s starejšimi rimskimi fazami opazamo nekaj več strelnega orožja, puščičnih osti. Elementi lokov, ki bi pomagali razumeti različne oblike puščic, so pa sploh komaj zapaženi in še manj analizirani, dasi jih je nekaj med koščnim gradivom v muzejih. Tudi sulice so, po številu najdenih primerkov sodeč, pridobile na pomenu, zgubilo se je pa, kot drugje, klasično kopje – pilum. Meč je ohranil tudi pri nas svojo pomembno vlogo, saj so okovi pasu, tistega, ki je bil kot balteus sprva namenjen

le za meč, v poznorimskem času pridobili opazno mesto v noši nasploh. Obrambno orožje prav tako poznamo samo v neznatnih fragmentih, da na podlagi teh drobcev ne moremo ničesar sklepati o razvoju in spremembah kovaške tehnologije in še manj o delavnicah v naših krajih.

Z železarsko in vojaško tehnologijo je gotovo povezana tudi tehnologija vprege in opreme tovornih, jezdnih in vprežnih živali. Raba podkev, pogoste najdbe v za konjerejo posebej primernih krajih, se je najbrž tudi pri nas dejansko začela v rimskem času (začetek objavljavanja Vuga 1977, tip pri Josipovič 1982), a ker se je oblika počasi spreminjala, je posamezne primerke težko opredeliti glede na točno starost. Gradivo z vozov in vprege je nasploh slabo preštudirano; jermenski okovi, priveski in spone so pretežno iz barvnih kovin in so kot na vpregi igrali določeno vlogo tudi drugje na jermenju vsakdanjega življenja. Ker je slabo poznano tudi zadevno gradivo iz starejših faz rimske dobe, na osnovi ohranjenih najdb komaj lahko sklepamo o kakšnih spremembah zadevne tehnologije in komaj o tem, da bi katera od oblik prevoza ljudi in blaga mogla pridobiti ali zgubiti na pomenu. Še vedno pa maloštevilno spoznavno (in datirano) gradivo ne nasprotuje zdravo-razumskemu sklepu, da so izbirali najbolj primeren način vprege in vozila glede na trenutno potrebo in možnost, in so torej zdaj vozili, zdaj jezdili in zdaj tovorili.

Zanesljivo pa je iz pozne antike pomembni sklop najdb železnega obrtnega in kmetijskega orodja z višinskih postojank (tako Ajdna, Vranje, Rudna nad Rudnico, Rifnik, Kučar, Tinje, Vipota, zbirno Ciglencečki 1987, Ciglencečki S. 1992, Dular J. – Ciglencečki – Dular A. 1995), pa razni okovi, ključavnice in ključi itd. Tudi to gradivo je komaj analizirano v strokovnem tisku, prav tako še ni rezultatov tehničnih analiz snovi. Ugotovim lahko le, da gre za splošne oblike, ki se s časom malo spreminjajo, da je videti malo razlik pri nekaterih oblikah tudi napram oblikam iz zgodnjega 1. stoletja (Szombathy 1903) v Posočju. Zanimivo je tudi, da je železo še vedno mnogokrat, tako kot sicer pri najdbah iz rimskega časa, razmeroma malo korodirano. Na stopnjo korozije vpliva mnogo dejavnikov, vendar je njen razvoj zadrževalo – po navedbah restavratorskih učbenikov – dolgotrajno kovanje, pa tudi razmeroma velika čistost kovine in kaljenje izdelkov.

Kovačije so bile nadvse pomembna obrtna veja, v marsikaterem pogledu življenjska nuja. Drobci orodja, opreme, tudi kamnitih brusov (Vipota, Korinjski hrib, Ajdna, Vranje, Rifnik), sicer slabo datirani, mnogokrat tudi nespoznani, ali zaradi uporabnosti v mnogih delovnih procesih nespoznavni, v najdiščih pričajo o dejanskem delovanju kovačnic, ohranjeni železarski izdelki pa o spretnosti kovačev. Ker je sodilo ozemlje današnje Slovenije v precejšnjem delu k železarskim področjem staroveške Evrope, bi smeli tudi na osnovi tako fragmentarnih podatkov še vedno sklepati, da so po deželi skozi ves rimski čas in torej tudi v poznorimskem obdobju rudo tudi pridobivali. Lega Ajdne denimo pa naravnost veleva sklepati, kako je bila postojanka življenjsko povezana z rudišči v pobočjih Stola. Tako moramo domnevati, da so vsaj na nekaterih rudnih območjih tudi v poznem obdobju živahno rudarili, dasi skromnih najdb železarskih peči (Schmid 1932, Muellner 1909) ne znamo točno datirati.

Lončarstvo: Poenotenje znakov na večjih teritorijih, manj lokalnih in regionalnih posebnosti, a poslednje so bolj izrazite. Del slovenskega ozemlja še doseže, tudi po hunskih vpadih, velika trgovina, sicer pa domnevamo zlasti proizvodnjo v delavnicah regionalnega pomena in v manjšem obsegu in najpoznejšem času lokalnega pomena. Tehnološko je ta proizvodnja še zelo sposobna, tudi v poznem obdobju je prenos informacij živ. Vsaj ob začetku 4. stoletja imamo dokaze o dobro organizirani manufakturni proizvodnji v osebni lasti (Iustinianus na Ptujju). V kuhinjski posodi iz (navadno) temne, z raznimi pustili mešane keramike je vrsta značilnosti, ki se na keramiki zgodnjega srednjega veka ne spremenijo. Kaže, da so le kombinacije teh znakov nekoliko bolj vezane na krajša obdobja, v celoti pa še vedno mislimo (kljub uspešnim poskusom – H. Rodriguez npr. – doseči bolj tesne opredelitve in datacijo), da gre tu predvsem za čase in civilizacije presegajoče, funkcionalno pogojene dosežke, ki morejo celo kazati neko preživetje obrtnega izročila iz rimskega časa v zgodnji srednji vek, tudi prav v teh krajih.

Lončarstvo prav gotovo ne predstavlja važne veje gospodarskega življenja. V arheoloških sklopih pa najdemo črepinje lončene posode v tako velikem številu, da jih po pravici štejemo za

»vodilni fosil« krajev človekovega bivanja. V predindustrijskih kulturah je bila keramika tako splošno v rabi za mnoge namene, da nam dejstva, ki jih moremo razbrati iz preučevanja lončenine, služijo v marsikaterem pogledu pri rekonstrukciji podobe celotnega gospodarskega življenja. Dobro datiranih arheoloških sklopov z lončenino od zgodnjega 3. stoletja dalje je dokaj, a še vedno manj, kot bi si želeli. Omogočajo nam vendar zaznavati določen odstotek novih oblik že od severskega časa dalje, pa tudi videti, da so tudi stare oblike še rabili in verjetno celo delali še več desetletij. Uvoz namizne in specialne keramike, ki je mnogokrat le embalaža za vsebino (npr. amfore), bolj odraža sočasno situacijo na večjih teritorijih (tudi Mikl Curk 1987).

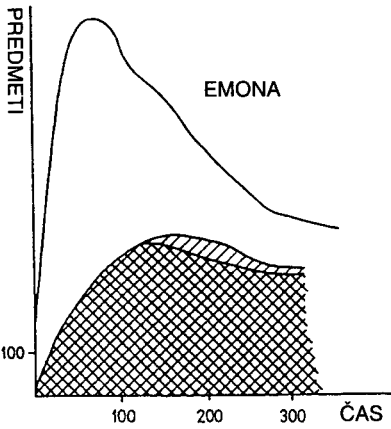
V poznorimskih sklopih srečujemo še vedno v velikih količinah temno kuhinjsko »grobno hišno« keramiko iz (navadno) temno pečene gline, razrahljane ali utrjene z različnimi primesmi, ki so povzročale, ali da je porozna stena posode oddajala vlago in tako hladila vsebino, ali da je kar najbolj kompaktna stena, utrjena tudi z glajenjem in voskom, prepuščala kolikor mogoče malo maščob in drugih židkih snovi, ali pa naposled, da je kremenčev in apnenčev pesek omogočal večje segrevanje posode v žerjavici in ob ognju. Narejena je, kot prej, ali malone prostoročno in le dodelana na vretenu, ali na hitrem lončarskem vretenu na nožni pogon, ali na »počasnem« ročnem vretenu. Ker je bila taka lončenina nasploh zelo razširjena tudi v starejših obdobjih rimskega časa in kaže tedaj dokaj krajevnih posebnosti, sem naklonjena misli, da so to množično zvrst keramike delali tudi v pozni antiki vsaj zvečine blizu kraja, kjer jo najdemo. Toda raziskave terena nam vse bolj poudarjajo dejstvo, da delovišč, kjer bi oblikovali in žgali tovrstne lonce, sklede, latvice, krožnike, pokrove in maloštevilne vrče, ne poznamo. Prav tako nam prvi rezultati mikroskopskih in petrografskih analiz, ki po mnogih brezplodnih poskusih vendarle začenjajo s povečevanjem serij raziskanih vzorcev kazati nekaj uporabnih rezultatov (Failla – Guermendi – Santoro Bianchi 1992), narekujejo previdnost. Za določene kvalitetne zgodnjorimske posode, ki kažejo na velikem teritoriju izrazito enotnost (npr. ti. lonci tipa Auerberg in podobno oblikovani manjši lončki v obliki cvetličnega lončka) so na več krajih že pred leti, pač na osnovi pri arheološkem delu splošno uporabljene makroskopske metode opredeljevanja, domnevali, da so tovrstno posodo izdelovali le v nekaj provincialnih, verjetno vzhodnoalpskih, noriških ali severnoitalskih središčih za večje ozemlje. Ker pa pogled na celotno poznorimsko temno kuhinjsko keramiko na Slovenskem vendarle kaže določene regionalne posebnosti (prim. tudi Dular J. – Ciglencečki S. – Dular A. 1995, ali dejstvo, da je profilacija ustij na vzhodu Slovenije bogatejša), bi sklepala, da je bilo slično tudi v poznem času, dasiravno se je večina podrobnosti, ki bi ločevale posamezne delavnice med seboj, tedaj zabrisala. Poleg tega bi še menila, da so tehnološke informacije potovale zelo hitro iz kraja v kraj. V vzhodni Sloveniji npr. so tudi med poznorimsko keramiko, poleg namenu posode prilagojenih bolj razgibanih profilov loncev in globokih koz, še zaznavne razne vrste fakture, tudi »mehke« na otip, še v 3. stoletju (Dolga vas – Mikl Curk 1987) srečamo že znake na dnu, pripomoček za fiksiranje posode na hitro, zlasti pa na počasno se vrteče vreteno, medtem ko je npr. v zahodni Sloveniji glina mnogo bolj enotna in na prvi pogled »slabše« pripravljena, manj homogena, primesi so manj precizno mlete. Nekaj posebnosti se je širilo od vzhoda proti zahodu: zgoraj poravnano ustje z bolj ali manj nakazanim žlebičem na pokrov na jajčastih loncih je bilo v ptujskem okolišu in pod Pohorjem splošno razširjeno že vsaj v 2. stoletju, medtem ko se je v Emoni pojavilo šele v plasteh 3. stoletja (Mikl Curk 1975). V Emoni srečujemo v zadnji arheološki plasti nad ruševinami starokrščanskega portika in forumske bazilike opazno, dasi ne zelo številno skupino velikih loncev z vrezanimi vodoravnimi črtami na vratu pod izrazito izvihanim ustjem in povoščeno površino (podrobneje Mikl Curk 1974), keramiko, ki jo poznamo prej le okoli Trebnjega.

Že v 2., najpozneje v 3. stoletju se pojavlja v prekmurskih gomilah (Pahič 1961), v večjih količinah pa tudi v slabše datiranih sklopih pod Pohorjem in v ptujskem okolišu, na z metlico ali glavničkom uravnani površini te vrste lončenine vrezana valovnica, enojna in v snopu. Tak okras, tudi obdan z vodoravnima črtama, je zelo pogost na lončenini noriškega ozemlja v poznem času. To posodo je poskušala časovno in glede kraja izdelave nekoliko jasneje opredeliti H. Rodriguez (zlasti Rodriguez 1997). Vseh detajlov njenega izvajanja ne morem sprejeti. Keramike ne moremo obravnavati samo s pomočjo enega znaka, torej okrasa. Regionalni in lokalni znaki na poznorimski

keramiki so resda zabrisani, vendar pa še zaznavni. Avtorica še vedno gradi na domnevi, da je bila Hrušica uničena leta 394 in da tam ni sledov iz 6. ali 7. stoletja (zdaj drugače razvidno tako iz keramike – Vidrih Perko 1997 a – kot iz novčnih najdb), ter tako razlaga odsotnost zadevne keramike na Hrušici, ki se pa že vseskozi kaže – najbrž zaradi svojega vojaškega značaja – kot nekaj drugačna v primeri s keramičnimi sklopi drugje po Sloveniji. Žal je tudi slabo razumela našo literaturo, kar jo je zavedlo npr. do sklepa, da je Slov. Bistrica »belegt im 5. Jhdt.« (Rodriguez 1988, 147 op. 12), in do tega, da drugim zapažanjem zaradi žalostne resnice »slavica non leguntur« ni mogla slediti. Ni se nadalje vprašala, kje, v kakšnem razmerju z ruševinami starokrščanske škofovske cerkve v Teurniji so ležale narisane kože in lonci, odkruški najbolj banalnih vsakdanjih opravil, nezdržljivih z živo cerkvijo. Poreklo valovnice išče preveč enoznačno, malone s stilnoanalitično metodo in na mnogo preozki podatkovni bazi. Saj je valovnica vsakemu lončarju eden najlažjih motivov, strmina ali položnost motiva npr. je pa odvisna lahko le od hitrosti vrtenja vretena. Vendar je vredno prisluhniti njenim sklepom, ki nas po moje res vodijo do spoznanja, da so zlasti lončenino z enojno valovnico med dvema ravnima črtama delali v vzhodnih Alpah, ne nujno samo na enem, kot pravi avtorica, ampak raje na mnogo krajih, vendar po enotnem postopku in mogoče tudi iz nekaterih skupno nabavljenih posebnih surovin. Kljub zgrešeni opori na situacijo na Hrušici je, mislim, navedla toliko sklopov, ki je zanje datacija v 5. in poznejša stoletja verjetna, da moremo to vrsto keramike res datirati, kakor predlaga. Za zdaj se mi – poleg njenih sklepov – zdi, da meje regije, ki jo veže posoda (lonci in krožniki – latvice) iz grobe keramike z valovnico med črtama, ne segajo na vzhod dalj kot do vzhodnih obronkov Pohorja in kozjanskega gričevja, medtem ko je pa valovnica na z glavničkom uravnanih stenah loncev stalnica vzhodno od te meje, a stalnica, ki se je v poznem času razširila proti zahodu. Iz katerega koli že vzroka je glavničasta obdelava površine in valovnica na grobi kuhinjski keramiki v specifičnih kombinacijah tipa posode in okrasa priljubljena v vzhodnoalpskem prostoru po koncu 4. stoletja in je prenos načina izdelave (bolj verjetno kot prenos izdelkov) iz enega ali nekaj središč pomembna osnova za zdaj še ne do konca definirane sklepe, se pa moramo zavedati, da sodi v poznorimski čas in vzhodnoalpski prostor samo ena opaznejša etapa v razvoju tovrstne izdelave posode. Pomembno se mi zdi, da je tudi H. Rodriguez pri svoji analizi opazila, kako se je opisana značilnost širila od vzhoda, dasi najbrž ne predvsem z donavskega limesa, prej iz Panonije.

Odločneje kot H. Rodriguez bi pa danes sama poudarila trajnost načina izdelave vsaj nekaterih zvrsti grobe lončenine z valovnico v zgodnesrednjeveško obdobje. Imela sem npr. priliko makroskopsko pregledati tudi nekaj lončenine iz datiranih avaroslovanskih grobišč jugozahodne Madžarske in ta izkušnja me navaja k previdnosti: Iz grobov v Zalakomáru Lesvari – düllö, Pókaszepetku in Kehidi, ki jih z gotovostjo datirajo v 7. stoletje, izvira dokaj tako obdelanih jajčastih lončkov kot so posamezni jajčasti lončki zelo površne izdelave z neenakomerno, strmo valovnico s Hrušice (Ulbert et al. 1981 tab. 46) in emonske Majde Vrhovnik (Plesničar Gec 1983, tab. 38). Ti lončki iz madžarskih avaroslovanskih grobišč so opredeljeni kot slovanska praška keramika. V mlajših grobovih istih grobišč iz jugozahodne Madžarske (torej iz zgodnjega 9. stoletja) pa srečamo poleg značilnih, v maniri panonske rdeče in rumeno žgane posode iz srednjega cesarstva narejenih vrčev z ročaji iz očiščene glinje tudi plitve latvice iz grobe keramike s primesmi in valovnico na površini, kot jih srečamo v vzhodnih Alpah in pri nas na Ajdnu. Iz mojih izkušenj bi veljalo še dodati, da je razlika med poznoantično keramiko in zgodnesrednjeveško v zahodnih najdiščih Slovenije nekaj večja, na Ptujju so pa opazne težave pri makroskopskem ločevanju med keramiko iz grobov s keramiko iz staroslovanskega obdobja in rimskodobno (niti ne zgolj pozno) posodo. Tehnika grobe kuhinjske keramike se je tako močno skušala prilagoditi različnim namenom pri rabi te posode in je bila tako element, ki je presegal meje civilizacij, da nam tovrstne črepinje ne omogočajo določiti časa, ko naj bi se začela ali končala pozna antika. Zato pa povsem odklanjam opredelitve H. Rodriguez (še vedno Rodriguez 1997), da je tovrstna keramika vezana na romanska okolja oz. da izvira valovnica iz predelov, kjer je ostajal trajno keltski življelj. Regionalnih posebnosti v keramiki niti v zgodnji antiki ni mogoče enoznačno povezati samo z etnično podobo teh regij.

Število ohranjenih predmetov (vertikala) iz posameznih ozemeljskih enot glede na čas (horizontala) in vplivno območje porekla (senčenje)

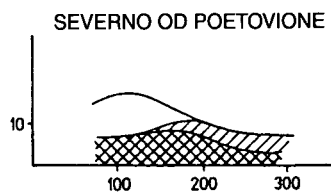
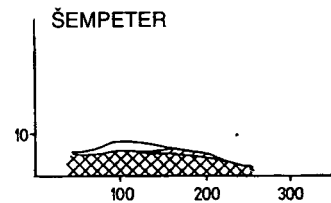
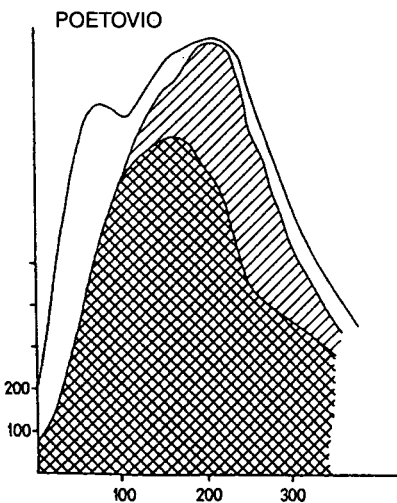
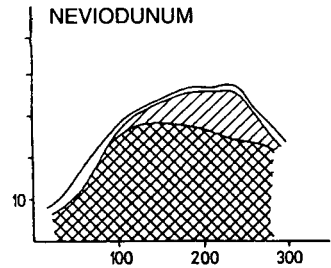
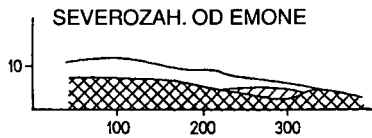
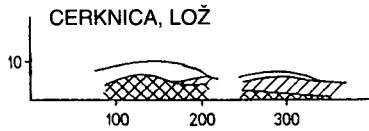
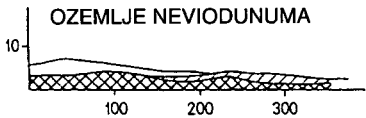

POREKLO TIPA

 LOKALNO

 V SEV., ZAH. IN VZH. PROVINCAH

 V SREDOZEM., ITALSKIH POKRAJINAH

Dejstvo, da tudi rdeča ali rumena keramika iz bolj očiščene in pripravljene gline in zahtevnejših oblik (melnice, vrči z ročaji, krožniki), mnogokrat glazirana s steklasto glazuro, kaže določene posebnosti, ki so v posameznem kraju pogostejše (govorim predvsem na osnovi ptujskih izkušenj), bi po moje prav tako moglo pričati za to, da je v naših krajih vsaj ponekod prav do 5. stoletja ostala živa tudi tehnično zahtevnejša proizvodnja keramike.

Arheološke plasti pa tudi v pozni antiki najbolje datiramo s pomočjo določenih skupin keramike, katere čas in kraj proizvodnje sta točno določena in k nam uvožena. Pri tem imam v mislih nekoliko panonsko glajeno in panonsko glazirano keramiko, predvsem pa amfore in spatheia ter afriško sigilato. Te keramike brez dvoma dokazujejo obstoj velike kontinentalne trgovine ali vsaj transport dobrin po Podonavju vse v razvito 5. stoletje, po sredozemskih vodah pa celo v 7. stoletje, a tudi vsaj minimalno komuniciranje naših krajev s temi tokovi. Ker se vedenje o teh keramikah tudi v kraju nastanka glede datacije, delavnic itd. takorekoč iz dneva v dan dopolnjuje, je vsak nov raziskovalec lahko nekoliko pokroviteljski do tistih, ki smo o problemu previdno pisali pred desetletji. Vendar pa zaenkrat še težko rečemo kaj dokončnega o značaju in obsegu teh komunikacij in menjav. Vemo, da je v Emoni nekaj afriške sigilate, ki je prav gotovo prišla sem iz enega najugodnejših pristanišč. S tem gotovo nočem zmanjševati pomena precizne obravnave določenega števila črepinj, ki ga je obdelovalcem rimskih najdišč kot analogijo, kot pravcati priročnik za delo ponudila V. Vidrih Perko 1992, dasi se pri tem ni mogla zadržati pri pomembni analizi najdiščnih sklopov, iz katerih te črepinje izvirajo. Ista avtorica nadaljuje z obravnavo gradiva s Krasa (Vidrih Perko 1997). Rabimo pa še več analiz tovrstne keramike iz primerljivih, a zaradi verjetnosti sklepov dovolj teritorialno med seboj oddaljenih in po funkciji različnih arheoloških sklopov, da bomo mogli biti prepričani o tem, v kakšnih transportih dobrin je ta keramika dosegla naše kraje. Mislim, da je sprva, vsaj tja v 5. stoletje, še kar veljalo vodilo dobiti na mizo lončenino, ki je mogla nadomestiti navadnemu smrtniku nedosegljivo ali vsaj težko dosegljivo srebrno posodo, da je ta keramika torej res dokaz še žive trgovine. To mora veljati tudi za tovrstno keramiko s kraških, torej morju še vendarle dovolj bližnjih najdišč. Drugače pa postane, po moje, s tistimi posameznimi kosi iz poznejšega časa, ki jih še srečamo na višinskih postojankah (Ajdna) ali dalj v notranjosti dežele. Pri teh moramo (enako kot pri posameznih spatheih, ki so mogli vsebovati razen olja za zdravila tudi mašno vino ali olje za krizmo in maziljenja) pomisliti tudi na stike med cerkvenimi občinami, ki se niso smele tudi v najbolj nevarnih okoliščinah ustrašiti preprek, da so dobile za bogoslužje potrebno in primerno. V teh sklepih se pokaže vrednost preučevanja keramike, saj je v primeri s kovinami za potankosti bolj izpovedna, ker je mnogo bolj ceneno in banalno blago, za katerega je bilo treba ubirati najbolj logične in najmanj zahtevne poti. V taki luči bi nekaj previdneje razlagala Eugipijev podatek o trgovcih, ki so v Obrežni Norik pripeljali olje (Regeat 1996). O olju, ki ga je sveti Severin delil revežem, govori Italijan, ki je poznal to izbrano maščobo najprej v prehrani, in to govori vendarle po pripovedi iz druge roke. Mislim pa, da je bilo olje, ki ga je sv. Severin delil, najprej potrebno za zdravila, razsvetljava in kult, moralo je pa biti, kot že dolgo prej v deželi, ki je vendarle jedila gotovo belila predvsem z živalskimi maščobami, za mizo vendarle razkošje. Če bi bilo olje splošno v rabi za jed, bi namreč gotovo tvorile amfore večji odstotek najdene keramike, kot ga tvorijo na celotnem ozemlju Slovenije od 2. stoletja naprej.

V opaznih količinah pa srečujemo v naših krajih tudi gradivo, ki na prvi pogled ne sodi med jasno določene izdelke iz velikih središč. Tu mislim predvsem na nekaj amfor in afriški sigilati sorodno gradivo, ki pa nima toliko značilnosti, da bi samo z makroskopsko analizo in z izkušnjami nespécialista lahko rekli, da gre ali da ne gre za afriški izdelek. Tudi velike afriške delavnice so kot velike italske sigilatne delavnice vselej proizvajale izdelke, kjer je njih značilnost prišla polno do izraza, in izdelke, kjer temu ni tako, a kot vidimo zanesljivo v starejših obdobjih, so vedno spet delavnice, ki so delale v maniri velikih delavnic svojega časa. Dokler gre za tovrstne izdelke, ki so (če so) nastajali v Italiji, Galiji Narbonensis ali Španiji, pa tudi ob vzhodni jadranski obali, to za naše sklepe ni niti pomembno. Lahko počakamo na nova spoznanja, ki kot rečeno, zore vsak dan. Tudi ti izdelki so prihajali v naše kraje po istih poteh, kot afriška sigilata. Stvar postane že danes nekoliko bolj vznemirljiva, ko govorimo o ožjem primorskem pasu. Ni namreč vseeno, ali so

gradivo dobivali iz velike trgovine ali pa so uporabniki direktno nabavljali pri malih trgovcih in proizvajalcih na bližnjih obalah. Druga možnost je potem informacija o obstoju živahnega malega priobalnega morskega prometa. Neposrednih dokazov za ali proti še ne premoremo, vendar je po moje misel na tovrstno gospodarsko dejavnost, kadar govorimo o ožjem Primorju v pozni antiki, izrazito upravičena.

Postopke za izdelavo posode z zglajeno in tako utrjeno površino so, enako kot pripravo glinenih premazov in steklastega, svinčenega lošča, delavnice po deželi obvladovale malone vse rimsko obdobje. Vendar je lončenina z glajenimi ornamentami posebnost poznoantičnega časa. To keramiko so v zadnjih letih izčrpno analizirali v krajih, kjer je tovrstnih najdb več, a vendarle verjetno vse v zvezi z njo še ni dorečeno. Izdelki, vrči z vertikalnimi ornamentami, so v naših krajih v poznoantičnem obdobju popoln novum. Poznamo sive enoročajne vrče z ozkim in take z nekaj širšim vratom (Ptuj, Emona, Drnovo – Knific 1994, verjetno nekaj tudi Rifnik, Bolta 1981, T. 18, 12). Gre dejansko za rimsko obliko, ki jo v tej fazi razvoja poznajo tudi steklarske delavnice in izdelovalci bronastih posod. Med splošne rimske oblike že manj sodi odlomek sive širše posode, verjetno skodele (Ljubljana, Igriška – Mikl Curk 1979, risba 18, str. 380, mogoče tudi oblika z Rifnika, Bolta 1981, T. 23, 73, T. 27, 73, T. 34, 13). Sploh drugačne so pa plitve široke bikonične skledе (Kranj, odpadna jama pod podom v mestni hiši – Valič 1971 in Vranje – Knific 1994, 221). V teh je res moč spoznati močno latensko izročilo, ki je moglo sooblikovati začetke glajene keramike v krajih ob Donavi (Ottományi 1982, Soproni 1986, Gruenewald 1979, Gruenewald 1981, Gruenewald 1986). Datacijo teh bikoničnih skled v pozno 5. in 6. stoletje podpirata dva arheološka konteksta pri nas (Valič 1971 289–291, zlasti, tudi Knific 1994). Seveda je še vedno mogoče, da med neobjavljenim keramičnim gradivom iz raznih najdišč leže tudi odlomki drugih skupin in oblik. Sicer gradivo opredeljujemo in datiramo bolj ali manj na osnovi analogij ob Donavi. Arheologi različnih obdobij na Slovenskem pa še vedno ne znamo pogledati malce prek plotov svojih gredic, pa je vrček z Drnovega, ki sodi med starejše oblike, analiziran le v družbi z mlajšim gradivom, povzročil nekaj težav. Poudariti velja, da imamo pri nas poleg situacije v mestni hiši v Kranju in na Vranju pri Sevnici (Knific 1994, 219) še eno arheološko močno relevantno dejstvo: pod mozaiki in v odtočnem kanalu iz baptisterija pri ljubljanski šoli Majde Vrhovnik poznamo zaključen sklop najdb in med njimi odlomke vrčev z glajenim okrasom. Gradnja prostorov z mozaiki pa je tudi s pomočjo drugih dejstev dokaj jasno datirana v čas med leti 408 in 423 (nekaj bliže prvemu datumu). Osebo bi bila naklonjena misli, da je gradivo v odtočni kanal prišlo šele, ko je bil baptisterij že porušen. Vsekakor pa odlomek ni mogel, kot je ohranjen, dolgo ležati med odpadki. To tudi potrjuje datacijo vrčev, torej starejših oblik z glajenim okrasom v čas po letu 380 in okoli hunskega vdora. Spričo omejenega števila pri nas najdene z kvalitetne keramike se za zdaj, v nasprotju s panonsko glazirano keramiko ali s povoščeniimi lonci, ne bi mogla odločiti, ali so to keramiko delale delavnice v naših krajih ali pa je tovrstna keramika k nam prišla na razne načine, tudi v osebni prtljaji. (Do podobnega sklepa prihaja tudi Rodriguez 1997). Kar vidimo zdaj, namreč ni bilo trgovsko blago v večjih količinah. Vzroki za to, da si te keramike naša najdišča niso posebej prisvojila, bi pa morali biti drugače – tehnično bi delavnice v 4. stoletju vsaj ponekod take izdelke gotovo obvladale.

Stratigrafska situacija v naših najdiščih ne nasprotuje opažanjem tudi sicer po Evropi, da glazirane melnice označujejo 4. in mlajša stoletja (prim. v Plesničar Gec in sod. 1983 str. 67). Del loščene lončenine, kot nas uče nesporne analogije z zdaj dobro preučeno panonsko glazirano keramiko (Banki in sod. 1992), je v naše kraje brez dvoma uvožen, prav tako pa poznamo dovolj delavniških odpadkov loščenih melnic in krožnikov, pa tudi Justinianove izdelke, da vemo, da svinčeno glaziranje ni bilo nedosegljivo mojstrom v delavnicah v naših krajih. Glede organizacije proizvodnje nam ponujajo najdbe iz Ptuja namreč za čas prehoda iz 3. v 4. stoletje pomembne, še ne do kraja ovrednotene podatke: Ne le, da poznamo zanesljiva delovišča, kjer so tedaj delali velike količine krožnikov, skled in čaš (Strmčnik Gulič 1993, Tušek 1997), iz istega obdobja poznamo tudi žige na oljenkah in melnicah z imenom Iustinianus. Kljub temu, da iz Ptuja iz tega časa poznamo napisne omembe kolegijev in vemo tako tudi za to plat usmerjanja gospodarskega življenja, je vendar po drugi strani ime lastnika na celi vrsti izdelkov dokaz za obstoj prave

velikopotezne manufakturne proizvodnje (zbimo o tej problematiki Istenič 1992, Istenič 1995). Pri tem bi služile tudi analize nekaj izkopanih stavbnih tlorisov, vendar jim ne moremo posvetiti posebne pozornosti, saj sledimo samo podatkom, ki izhajajo neposredno iz materialne kulture. Razširjenost Justinianovih izdelkov nakazuje pomen te manufakture, dasiravno nam bo šele analiza količin izdelkov daleč v Podonavju dopuščala sklepe, kakšni so bili v vseh razsežnostih posli Iustiniana iz Poetovione. Samo domnevamo lahko, da je bilo podjetje spretno tudi pri ekonomsko merljivi prodaji svojih proizvodov.

Kmetijstvo: Za analizo je treba kombinirati s sledovi materialne kulture tudi analizo strukture najdišč v krajini in prirodoslovne raziskave. Za zdaj je obseg takih raziskav skromen. Vse kaže, da so iz razvite eksploatacije najugodnejših zemljišč v 3. stoletju pozneje prehajali na vse bolj domiselno eksploatacijo tudi manj ugodnih, a bolj zavarovanih predelov. Tehnološki detajli se pa za zdaj izmikajo pregledu, zdi se, da gre za počasne spremembe napram starejšim časom. Izkrčena kmetijska zemljišča so vsekakor pomemben prežitek iz poznorimskega časa v zgodnji srednji vek.

Poznorimsko obdobje se je v 3. stoletju, kot nam kaže razporeditev najdb in najdišč v krajini, začelo z razvito kmetijsko eksploatacijo našega ozemlja, še posebej njegovih ravnin, z eksploatacijo, ki je organsko rasla iz zgodnjerskih zasnov. Vendar nam najdeni sledovi ne dopuščajo slediti razlikam v kmetijski tehnologiji napram starejšim časom; zdi se, da gre za delovne procese in s tem za orodja, ki se v stoletjih le počasi spreminjajo. Tudi vsi sklepi o zavestni, od države vplivani organizaciji dela tega kmetijstva na najbolj donosnih ravninskih predelih (prim. Mikl Curk 1989, Mikl Curk 1991) so bolj ali manj spekulativne narave.

Plasti iz 5. in 6. stoletja z višinskih postojank so nam posredovale dokaj poljedelskega orodja, iz zanesljivo datiranih sklopov celo mnogo več kot vsa starejša obdobja skupaj. To nas opozarja na izrazito skrb za kmetijsko proizvodnjo, kar zlahka razumemo, če vidimo v poznorimskih postojankah naselbine, ki so zlasti v kriznih časih tesno povezale ožje skupnosti. V kriznih časih se ni bilo moč zanesti na dobave hrane od daleč in iz velikih žitnic imperija, ampak je bilo treba znati do maksimuma izrabiti vse, kar je nudila dežela, tudi v svojih manj gostoljubnih goratih in gričevnatih predelih, ki so bili zato manj na očeh in manj v dosegu plenilcev. Vsekakor pa bi moglo nekaj malih poznih grobišč (Ravno brdo – Stare 1952, Dane – Slabe 1976) pričati, da so bile naseljene in brez dvoma kmetijsko uporabljene tudi na prvi pogled za tovrstno dejavnost manj primerne površine. S pomočjo raziskovanja tvarne kulture prav gotovo nimam niti najmanjše možnosti ugovarjati Lippoldovi (Lippold 1996) kritiki Varadyjevega videnja poznorimskega časa. Vendar me Varadyjeva navedba, da je sv. Hieronim v svojem tragičnem času očitno vendarle našel kupca za svoje »semidirutas villulas«, opozarja, kako je mogoče v pokojnikih iz teh razpršenih grobišč videti predstavnike tistega sloja, ki je kupoval in nato spet obdeloval že prej kultivirana, pa v kriznih časih neobdelana zemljišča.

Za analizo možnosti kmetijstva in živinoreje, pa tudi siceršnjega dvogovora z naravnimi viri, so, kot rečeno, zelo izpovedni tipi naselij in njihova razporeditev v krajini. Preciznih povezav s tehnološkimi analizami odpadkov v raziskanih naseljih ali vsaj stavbah ter makroprospekcijskih rezultatov z naravnimi možnostmi v okolni krajini še nimamo mnogo. Še vedno paberujemo le med skromnimi domnevmi raziskovalcev, kakorkoli so te verjetne (npr. Ulbert – Petru – Knific 1979). Vsekakor se mi pa zdi ob vsem upanju, ki ga polagamo v prirodoslovne analize kosti in drugih dosedaj ne-analiziranih snovi v arheoloških plasteh poznorimskih stavb, zelo potrebno poudariti, da se moramo, ko bomo te analize rabili, izogniti nekaterim osnovnim arheološkim metodološkim napakam. Nismo namreč imuni: v to smer me opozarja (sicer ustna) predstavitev raziskovanj izpred let, ko je kolega sklepal, da gre v prostoru, kjer so v plasti številne živalske kosti, vsekakor za hlev. Sklep je lahko sicer prav tako pravilen, kot vznemirljivi rezultat analize P. Baker (Baker 1994), kjer naj bi ob stavbi – a le eni stavbi v večjem naselju – zavržene kosti predstavljale prehranske možnosti in navade. Vendar oba sklepa zahtevata nekaj več utemeljitve. Precizno moramo namreč iz predstavljenega arheološkega konteksta spoznati, kako se je sediment nabiral in ali je res neposredno povezan z interpretirano stavbo in edinole z interpretirano stavbo.

Ni namreč navada, da kosti zaklanih živali ostajajo v hlevu, tudi v rimskem času ni bilo tako, in prav tako ni nujno, da so vsi kuhinjski odpadki prebivalcev posamezne stavbe v vsem času njenega življenja končali ob stavbnih zidovih in to strogo ločeni od enakih odpadkov drugega trakta. Arheološka najdišča v veliki večini pač niso hipno uničeni Pompeji. Za zdaj nam vsekakor opravljene eksaktne analize v drugih delih imperija in v z našim krajem primerljivih situacijah že omogočajo sklepati, da so bili v poznorimskem času, bolj so bili časi zahtevni, bolj tudi prebivalci naših krajev domiselni pri obdelovanju zemlje blizu svojih naselij in pri reji živine. Na Slovenskem imamo še dopolnilen sklep druge vede. Sicer dokazi niso nesporni, vendar se mi zdi, naj pri analizi tvrnih ostankov, ki bodo pomagali dalje pri interpretaciji obsega in značaja živinoreje pri nas, ne spregledamo študij T. Cevca (Cevc 1984, Cevc 1997) o planšarstvu.

Razporeditev naselij in kmetijskih zemljišč v ožjem obmorskem pasu bi prav tako kot tesna povezava najdb rimskega, poznorimskega in zgodnjerednjeveškega časa denimo v Predloki (Boltin Tome 1993) ali kot situacija v Vipavski dolini (Svoljšak – Knific 1976) posebej poudarjala kontinuiteto specifičnega, klimatskim in pedološkim prilikam prilagojenega kmetijstva. Dejstvo, da so na Gorenjskem (npr. Kranj), Koroškem (Stari trg pri Slov. Gradcu, tudi ANSI) in pod Pohorjem (Brezje pri Zrečah, Radvanje – Maribor, Hoče) zgodnjerednjeveška najdišča lokacijsko izrazito povezana s poznorimskimi, bi pa dovoljevalo ponoviti že večkrat zapisano trditev, da je bila izkrčena kmetijska zemlja gotovo pomembna zapuščina poznorimskega zgodnjerednjeveškemu času.

Gradbeni material: Proizvodnja je morala biti po obsegu že zdaj znanih stavb zelo velika. Raziskana in datirana delovišča opekarstva na Ptujju npr. dokazujejo, da je bila proizvodnja še v 4. stoletju visoko manufakturno organizirana. Redke analize porekla okrasnih marmorjev dokazujejo obstoj kontinentalnega transporta teh gradiv, dasi po začetku 5. stoletja predvsem za potrebe gradnje cerkvenih objektov, vendar je taka specifična organizacija še vedno izziv za mnoge veje lokalnega bazičnega gospodarstva.

Proizvodnja gradbenega materiala je bila v rimskem času visoko razvita. Nekaj o obsegu kamnolomov vemo, še več domnevamo. Korne pregrade starokrščanske cerkve pri sedanji prostijski cerkvi na Ptujju so še iz pohorskega marmorja. To bi lahko pričalo o obstoju krajevnega kamnoseštva še v poznem 4. ali zgodnjem 5. stoletju. Znali so domiselno uporabiti – npr. za temelje na Ptujju rečne oblice – tudi »manjvredno« gradivo. Potrebovali so velike količine apna. Obseg opekarske proizvodnje, spoznaven po številu opekarskih peči v Drnovem ali Ptujju, po velikosti takih peči v Vrnskem (Lazar 1997) ter po približnih cenitvah količin opeke v stenah in tegul na strehah dosedaj iz izkopavanj znanih stavb, je bil vreden spoštovanja. Sistem žigov in umeščenost delovišč v naselbinske sklope nam pa kot lončarstvo predstavlja tudi opekarstvo kot čvrsto manufakturno organizirano proizvodnjo. Plasti na Ptujju pričajo o obstoju take proizvodnje še v 4. stoletju.

Gradbeni material nam tudi daleč v pozno antiko izpričuje transporte, torej kontinentalne pretoke materialov, dokaj na daleč. Tak dokaz bi mogla biti analiza porekla kamna členov s pletenino z grških otokov. Vsaj nekateri taki arhitekturni členi še sodijo v poznorimski čas (drugi so mlajši, sicer Knific Sagadin 1991). Zavedati se pa moramo pri tem, da gre tu spet za nabavo gradiv za gradnjo cerkvenih objektov, za »gospodarstvo« nekaj drugačne logike. Vendar je tudi to opravljalo povsem bazične gospodarske naloge, saj je tudi gradnja in opremljanje cerkva omogočala zaslužek in s tem preživetje določenemu sloju strokovnjakov in pomožnim močem. A tudi že iz konstantinskega časa vemo (Ptuj, marmorne ploščice za oblogo sten v datirani plasti Mikl Curk 1965, zlasti 266) za uvoz gradiva za potrebe javnih in civilnih stavb. Tako lahko sklepamo, da ni bila pomembna gospodarska panoga le proizvodnja gradbenega materiala, marveč tudi transport specialnih gradiv in kaj verjetno tudi transport mojstrov.

Intenzivnost stikov: Sorodnosti v tehnologiji izdelkov konec 4. stoletja naše kraje bolj vežejo s Panonijo kot z drugimi področji, izbrane civilizacijske dobrine pa v posameznih primerih, tudi za potrebe cerkvenega kulta, izvirajo iz Italije in sredozemskega sveta tudi še v 7. stoletju, opazneje seve le ob morju.

Naposled moramo tu povzeti rezultat še ene zelo fragmentarne količinske analize, ki sem jo opravila. Seveda je narejena na osnovi fragmentarnih razpoložljivih podatkov in tudi pomanjkljivega poznavanja analogij. Pregledala sem posamezne značilne ali posebej dobro spoznavne oblike predmetov iz poznejših rimskih stoletij in skušala ugotoviti, s katerimi pokrajinami imajo največ zvez. Upoštevala sem podatke o neposrednem poreklu predmetov ali skupin predmetov, pa tudi podatke o poreklu oblike, o začetku vpliva, ki je sooblikoval predmet, in o poreklu »prototipa«. Pri tem sem ugotovila, da so npr. ob začetku 4. stoletja količine izdelkov iz a) lokalnih korenin, b) iz Panonije, alpskega sveta in Porenja ter c) iz Italije in Sredozemlja nekako v množinskem ravnotežju, da se pa ob koncu stoletja delež idej iz Panonije poveča na račun onih iz Italije. Prve analize afriške sigilate, spatheionov in amfor (Vidrih Perko 1997, Vidrih Perko 1997 a, Vidrih Perko 1994, Proettel 1996) opozarjajo, da so posamezne, včasih pa celo opazne dobave teh civilizacijskih dobrin iz sredozemskega sveta prejemale obalni kraji še v 7. stoletju, medtem ko so posamezni primerki iz istega časa v notranjosti po moje povezani zgolj z nabavami za cerkveni kult.

Kult: Materialna kultura poznorimskega časa razkriva poleg opazne krščanske simbolike tudi obilo prežitkov drugih apotropaičnih magij iz proizvodnega procesa in rabe predmeta. Samo zelo prisiljeno bi jih pa lahko vezali na katero od znanih, bolj izoblikovanih božanstev.

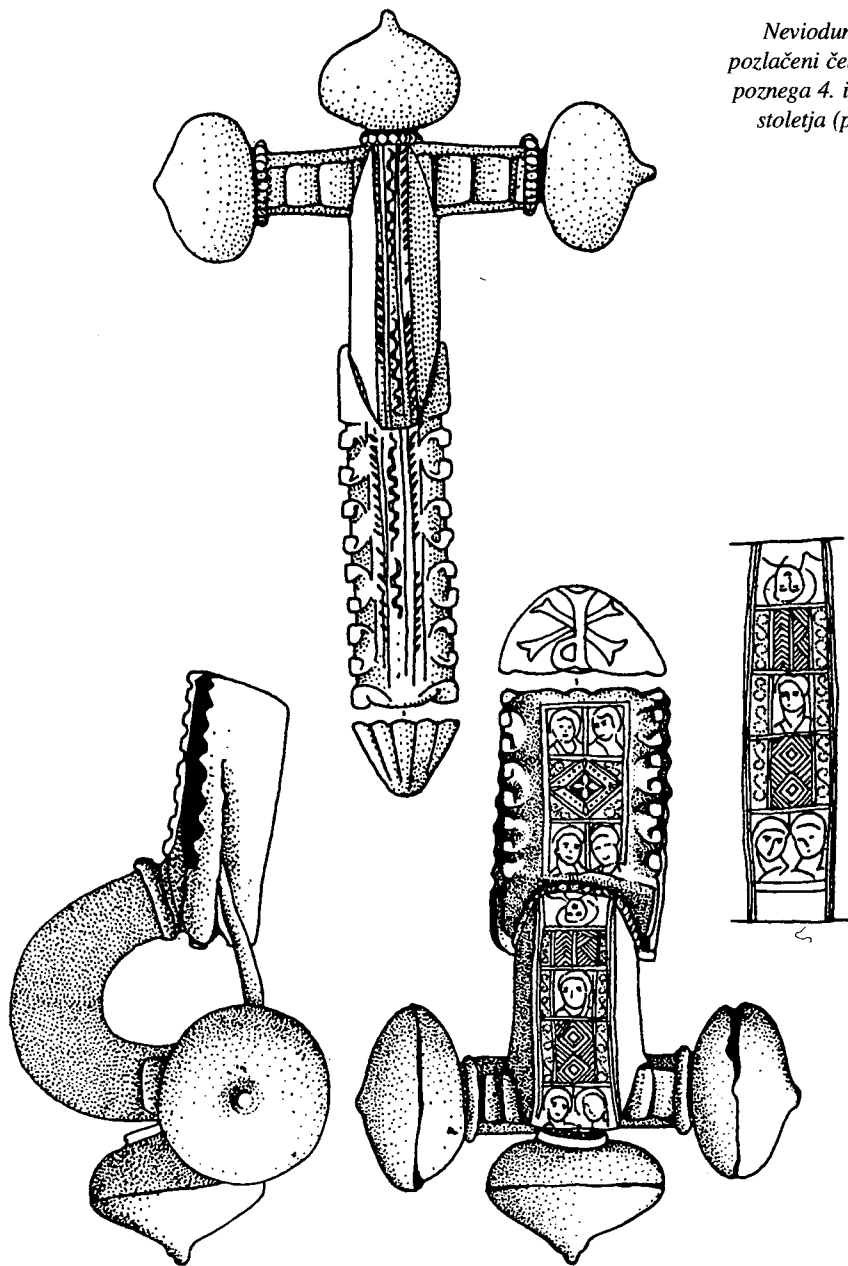
V materialni kulturi lahko včasih razberemo predvsem določena kulturna dejanja, kropljenje, polivanje, zakopavanje, zazidavanje, pa vlogo leska, magijo kovin, magijo sestavljanja raznih snovi, zvončkljanja uhanov in zapestnic, magijo človeškega obraza. Sledimo lahko tudi nekaterim vrazam iz proizvodnih procesov, npr. sestavljanju raznih materialov. Še največkrat nam pri interpretaciji arheološkega gradiva glede na kulturna verovanja in dejanja pomaga posebna oblika predmetov, oblika, ki ima bodisi analogije v okoljih, do katerih sežejo besedni viri, bodisi je okras mogoče nesporno razlagati. Vendar je kljub vsemu vrsta interpretacij nezanesljiva, saj je ravno duhovno življenje in njegova zveza z materialnim okoljem zelo spremenljiva kategorija. Toda na Slovenskem imamo toliko dobro datiranih tvrnih virov, ki so tudi opredeljeni v arheoloških sklopih, hkrati pa tako oblikovani, da jim moremo najti nekaj povezav z besednimi viri o duhovnem življenju in zato izzivajo k poskusu razlage.

Morda velja začeti z nenavadno skupino: na gradbenem materialu – opeki, tudi iz poznih kontekstov, so znaki, ki jih moramo razlagati s kultom, magijo izdelave. Napisa iz Ptuja (Gabričević 1981) gotovo ne moremo šteti za znak v proizvodnem procesu. To dejstvo nas potem opozarja, da moramo verjetno tudi mnoge odtise na opeki, zlasti odtis prstov ali živalskih tac in parkljev, razumeti vsaj v določenem obsegu kot čarno znamenje, ki naj varuje celotno peko (najzahtevnejši del proizvodnega procesa) in izdelovalca. Seveda so možni nešteti odtenki razlage, kako je tisti, ki je tak znak odtisnil na opeko ali pognal žival na izdelek, ko se je ta sušil, svoje dejanje dojemal. Mnogokrat mu to skoro gotovo ni pomenilo drugega kot misel, da so ga tako pač naučili ali da so tako delali, kar se pomni.

Od pri nas najdene steklene posode moramo v tej zvezi omeniti fondo d'oro, plitvo skodelico z vdelanim zlatim listom. Ker sodi na Ptuju ohranjeni odlomek še v starejšo skupino te zvrsti (Mikl Curk 1963) ni nujno, da gre že za posodo iz starokrščanskega kulta. Posamezni primer posode je bil, saj je šlo za ročno, četudi nemara po predlogi izdelano upodobitev, lahko izgotovljen povsem zaradi želje oblikovati lep predmet. A začetek vrste vsega pripovednega okrasja na posodah s po naravi povzetimi liki, torej tudi živalskimi in človeškimi figurami, je magija. Določen odtенок takega začetka likovnega snovanja je verjetno živel z okrašenimi posodami do konca njih izdelovanja in rabe. Najprej magično kulturna je bila nadalje vloga steklenih medaljonov in biserov. Morala se je ohraniti tudi ves čas rabe tovrstnih izdelkov, dasiravno je bilo vseskozi tudi veselje z leskom bisernega niza in krašenja telesa (ki ima pa spet magične korenine) gotovo močno gibalo za izdelovanje in rabo takih nizov. Mislim pa še dodatno, da nas dejstvo, da je bogat biserni niz večkrat pridelek prav v otroškem grobu še ob koncu 4. stoletja, posebej opozarja na to, kako biseri svoje magične vloge nikoli niso izgubili.

*Nevioudunum – Drnovo:
pozlačeni čebulasti fibuli iz
poznega 4. in zgodnjega 5.
stoletja (po S. – P. Petru
1978)*

Isto velja za mnogo izdelkov iz pisanih kovin, za nakit in dele noše. Najbolj izrazito nas seznanjajo s predstavami iz magije, tako da jih moremo še danes razumeti, po naravi povzeti liki na predmetih. K motiviki živalskih likov nimam kaj dodati: pav, kača in golob so na daleč do animizma nazaj segajočih koreninah tudi skozi rimski čas spreminjajoče se utelešenje določenih pojmov, ki so se odražali v osebah posameznih božstev (npr. Juno, htonska božanstva, Venus). Magija teh likov je morala biti tako zasidrana v predstavnem svetu, da jih je tudi starokrščanska upodabljaljoča umetnost obilno uporabila in se danes prav težko odločimo za ustrezen kulturni kontekst. Mislim pa, da velja pri liku jelena – košute, ki sta zavzemala podobno mesto v rimski in

starokrščanski monumentalni in drobni umetnosti, opozoriti na našim krajem lastno posebnost: med najmlajšimi znanimi kovinskimi predmeti iz časa selitve ljudstev je S. Ciglenečki (Ciglenečki 1993) opozoril na fibulo v obliki jelena z značilnimi stilskimi posebnostmi. Pred časom pa je N. Kuret (Kuret 1978) opozoril na prežitek košute v ljudskem izročilu Kozjanskega in sploh na mesto tega lika v pustnih običajih pri nas. Veriga dokazov je seve zelo pomanjkljiva, vsekakor pa vredna razmisleka in pozornosti. Nemara je bila kakšna oblika s košuto – jelenom povezanega (ljudskega?) verovanja v naših krajih še posebej trdoživa. Apotropaična je bila od nekdanj tudi vloga obraza, ki je pogosto upodobljen na predmetih, na svinčenih okvirih zrcal (S. P. Petru 1978, tab XXII 15, tudi Petru S. 1972, grob 246 tab. XXV, vendar srednjeantičen kontekst?), na nekaj primerih fibul (Jevremov 1990), na pasni sponi s Kozjanskega (Ciglenečki 1992), na steklenem medaljonu iz Ptuja (paralele Cambi 1974) itd. Tudi sicer se dopsrje pogosto pojavlja v poznoantični umetnosti. Lahko gre torej zgolj za vizualni vpliv. Že v zgodnji antiki so se pojavljale glave, ki so imele navadno pravo kulturno vlogo: Venera na reliefni čaši z Vrhniko npr. (Mraczek 1987). V pozni antiki pripade nekaj te vloge pobožanjenim cesarjem, ki nastopajo v skupini. Po moje te upodobitve tudi dopolnjujejo magijo predmeta, na katerem so upodobljeni. Ne le, da se na pozlačeni fibuli vidi, da je bila oznaka državne funkcije in jamstvo lojalnosti (B. Jevremov 1990 podrobneje, dasi po moje fibulo datira prezgodaj in potemtakem ne more iti za lik Konstantina I. in sovladarjev, prej za skupno vladavino valentinijanskega časa?), cesarski portreti ali zakonski par na predmetu so lahko del magije, ki naj povzroči, da bo predmet trajen ali da bo tako zanesljivo spenjal, kot veže vez med cesarji, med zakoncema.

Kulturno vlogo so imeli tudi drugi liki, trikotnik in svastika, največkrat se pa na najmlajših poznoantičnih predmetih (zapestnice, koščene zapestnice ali fibula z jelenom iz Ptuja) pojavlja krožec s piko, prastar sončni simbol, dasi zdaj gotovo že povsem izpraznjene konkretne vsebine, ki je pa gotovo ohranil še nekaj magične vloge v tisti že omenjeni podzavestni predstavi tako pri uporabniku kot pri izdelovalcu: Tako mora biti, tako je bilo od nekdanj...

Tudi sami predmeti in njih raba so bili lahko del tradicionalnega obredja, ki je gotovo tudi v pozni antiki, kljub rasti krščanstva, še obvladovalo življenje. Da je bilo temu tako, nas opozarjajo grobišča. Kako je magija predmeta in njegove rabe prevevala življenje v starem veku, nas more spomniti tudi več svetopisemskih stavkov, med drugim tudi tisti, ki ga je poznoantični človek skupno s krščanstvom gotovo kmalu spoznal: »Stojte torej prepasani okoli ledij z resnico« iz pisma Efežanom svetega Pavla (Ef. 6, 14). Kako je krščanstvo zaznamovalo oblikovanje predmetov, sta nam v minulih letih ob razstavi v Narodnem muzeju predstavila T. Knific in M. Sagadin (Knific, Sagadin 1991). Gotovo bo nadaljnje raziskovanje v to zakladnico prispevalo novosti. Na tej fazi pri predstavitvi predmetov ne morem ničesar dopolniti.

Morda bi veljalo dodati podatek o pri nas zapaženi posebnosti (tudi Mikl Curk 1997): rožiček ali čekan v grobovih, ki more biti znak nekega novega poganstva, se na Ptuju pojavi poleg poznih grobov v Rabeljčji vasi in na gradu (Jevremov – Tomanič Jevremov – Ciglenečki 1993) tudi kakšno stoletje prej (Tušek 1985). Tudi najdba rožička iz emonskega groba (Plesničar Gec 1972, grob 45, verjetno 3. stoletje) nas opozarja, da je magija, povezana z verjetno apotropaično močjo takega predmeta, starejša in pri nas udomačena že prej.

Samo omeniti morem, da nam drobni predmeti dokazujejo tudi pri nas, da je vseskozi še obstojala magija snovi, dragih kovin, poldragega kamenja in jantarja. Med elemente, ki so imeli tudi magično vlogo, ko so nastali, in so se sicer razvili iz antičnega izročila, a na drugih teritorijih in v povsem specifičnih oblikah, sodijo tudi uhani s košarico, dvoramne fibule, ločne in orlovske fibule grobišč iz 5. in zgodnjega 6. stoletja. Z njimi je prišlo v nošo dokaj barvnih učinkov (prim. tudi stilna analiza A. Riegla) in bahatosti materiala. Ta smer razvoja se je sicer tudi v poznorimskih grobovih na naših tleh že začela, vendar je razvoj tekel tudi drugje v to smer, tako da moramo razvite oblike na naših tleh gotovo šteti za dokaz preloma v razvoju regionalne tradicije. Med okrasjem tega gradiva srečujemo tudi figuraliko, like, ki so po svoji vsebini še spoznavni in razumljivi, ki jih je moč razlagati iz raznih verskih predstav. Vsekakor se pa od tistega, kar se je v rimskem času pri nas rabilo, zvečine zelo razlikujejo, v rabi ostaja le splošni krog s piko, univerzalen motiv preprostega vrezovanja, ali motiv kačjih glav na zapestnicah in prstanih.

Orientaliski kulturi so na drobnih predmetih za zdaj slabo spoznavni. Kot izrazito z mitraizmom povezan element štejejo nekateri (o tipu tudi Kandler 1981, Gassner 1990) s kačami opletene vrče. To dejstvo bi take najdbe potem med drugim datiralo predvsem v 3. stoletje. Vendar srečujemo odlomke teh posod tudi v drugih kontekstih, tako da odločitev, da gre izključno za kulturno posodo, ni povsem verjetna.

Posebej glede kulta mrtvih: V poznem času so položili v grob pretežno pokojnika v praznji obleki, pridatki so pa imeli tudi sicer simbolno vsebino. Ne kaže, da bi bil kakšen izdelan posebej za v grob. Število pravih pridatkov v grobovih je še manjše kot v starejših fazah rimske dobe, nasploh je pa število grobov s predmeti (sem sodijo tudi členi noše) napram onim brez le nekaj manjše kot v starejših fazah. Na podeželju je morda pravih pridatkov nekaj več, kar bi moglo iti na rovaš trdnejše tradicije. Velik prelom v navadah pomeni nekako sredina 3. stoletja, ko poleg drugega tudi pokop nesežganega pokojnika malone povsem nadomesti pogreb z upepelitvijo. Nekaj elementov govori za to, da so poznali tudi grobnice ali rakve nad tlemi tudi v poznem času. Zdi se, da krščanstva sprva simbolika predmetov v grobovih ni motila. Morda se okrog leta 400 začno kazati znaki nekih drugih, poganski antiki neznanih poganskih predstav. Vsekakor se pa simbolika predmetov v grobovih iz časa preseljevanja ljudstev in zgodnjega srednjega veka od one v grobovih iz poznorimskega časa v marsikateri potezi razlikuje. Materialnih dokazov orientalskih astralnih religij v kultu mrtvih ne poznamo?

Dasiravno je raziskovanje in interpretacija grobnih najdb pomembna razsežnost arheološkega dela nasploh, tudi danes zadevna interpretacija ni brez pasti. Prvi problem za zanesljivost vira je možnost ugotavljanja grobne celote in smiselne povezanosti. Tudi za sodobno izkopavanje velja, da ni vse, kar je na prvi pogled videti kot grobna enota, nujno že grobna enota, meje groba so večkrat zelo slabo spoznavne, prav tako kot je slabo spoznavno večših tudi gradivo, ki je bilo v prsti že pred pokopom. Poslednja okoliščina je zelo pomembna, ko nimamo možnosti raziskovati večjih površin v grobišču, ko moramo v zavarovalnem izkopavanju raziskati samo posamezen grob in omejeno zemljišče. Nadalje opiramo svoje vedenje na vrsto že pred desetletji izkopanih grobišč in grobov. Tu smo glede ugotavljanja grobnih celot odvisni od sodobne interpretacije, od izkušenj z drugih najdišč. Izpovednost vira je okrnjena. To velja tudi za grobišča iz starejših obdobij in ne le za grobove iz poznoantičnega časa. Prav v naši obravnavi se moramo zelo opreti na izkušnje pri preučevanju starejših grobov. Naslednja omejitev za popolno zanesljivost naše interpretacije je možnost vedenja ali vsaj sklepanja o vlogi predmeta v grobu. Mnogokrat je ta vloga jasna zaradi obilnih analogij, zaradi zelo dobro ohranjene situacije, zaradi analogije iz zgodovinskih obdobij ali ljudskega izročila. A pogostokrat je zabrisana. V grobu 723 iz 1. stol v Ljubljani npr. je v kamniti in stekleni žari ležalo nekaj izrazito »ženskih« predmetov, analiza kosti v stekleni žari pa je posredovala podatek (Wierczynska 1978), da prevladujejo kosti robustnega 20-letnega moškega in da je v žari tudi nekaj drobcev kosti otroka in polodraslega dekleta. Dejstva je mogoče sicer različno razlagati, vendar nam primer kaže vse pasti. Vendarle pa, ko upoštevamo vse pomisleke, velja tudi za poznoantični čas, da za večino predmetov, ki jih je dosedaj raziskovanje zabeležilo v grobovih in grobiščih, lahko dokaj zanesljivo trdimo, kdaj gre za del obleke, kdaj za del grobne opreme (obloga grobne jame, ostanek rakve ali krste) in kdaj za resnični grobni pridelek, ki naj bo pokojniku ali zelo stvarna ali le simbolična popotnica v večnost. Mnogokrat pa smo kljub temu v dvomih, ali so npr. velike igle – vretena – preslice, ali del obleke, ali pripomoček za fiksiranje mrtvaškega prta, pa tudi ali so črepinje sledovi pogrebne obeda ali poznejših daritev na grobu. Sklepe, ki jih je mogoče graditi predvsem s statistično metodo, dodatno močno obremenjuje dejstvo, da je število grobov s pridatki in predmeti v poznoantičnem času razmeroma majhno, dasiravno nam vrsto razlag v primerjavi s starejšimi dobami spet omogoča dejstvo, da v času, ki nas zanima, prevladuje pokopavanje celega pokojnika in je arheologu dokaj hitro dosegljiv podatek o tem, ali gre v grobu za moža ali ženo, otroka ali odraslega. Vsekakor moram takoj poudariti, da je tudi v tej smeri mnogo omejitev za zanesljivost naših sklepov, saj je bil, zlasti v preteklosti,

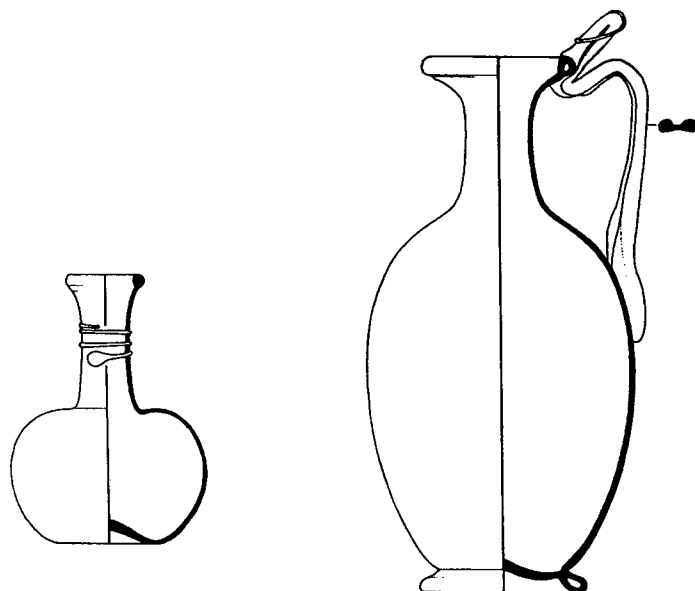
strokovno analiziran le majhen odstotek kostnega gradiva, mnogo okostij pa tudi nasploh ni dobro ohranjenih.

Naslednji velik sklop omejitev je problem datacije. Novci so nadvse pomemben pripomoček za datacijo in v naših krajih ne opažamo dolge rabe poznoantičnega denarja. Hkrati so pa novci ohranili v grobovih nekaj kultne, magične funkcije. Zato opažamo skozi vse rimsko obdobje nekaj starejših novcev v poznejših grobovih (Plesničar Gec 1972, grob 204, 223, 227, Petru S. 1972, grob 320, 792). Prepričana sem, da je temu pojavu sicer večkrat vzrok tudi dejstvo, da so taki grobovi zakopani na dolgo uporabljanim zemljišču (Plesničar Gec 1972 grob 223) in se je starejši novce slučajno primešal mlajšemu inventarju v prsti, vendar je občasno (Plesničar Gec grob 204, 227?, Petru S. 1972, grob 320?) star novce lahko tudi namerno uporabljen. Da tak pojav ni slučajen, nas opozarja dejstvo, da je npr. v Aquincumu ali Peczi prilaganje starih novcev v grob zelo razširjeno.

Za interpretacijo kulturnih predstav ni brez pomena poreklo predmeta, njegovo fizično poreklo enako kot poreklo in zgodovina oblike, saj v tem razberemo mnoge vplive, ki se odražajo tudi v kultu mrtvih. Vsem metodološkim zadržkom navkljub je pa ravno za spoznanje kulturnih predstav preučevanje grobišč izredno pomembno. Grob je namreč eden redkih ohranjenih virov, ki nam reproducira neko trenutno situacijo, in je hkrati izsek iz predstavnega sveta na pomembnem mejniku ob odhodu iz sveta živih.

Preglejmo najprej dejstva. Ponekod so nam odkrila izkopavanja malone vse grobišče (Brezje – Pahič 1969, Puščava pri Slovenj Gradcu – arhivski podatki v Dež. muzeju Joanneum v Gradcu, Ptuj Zg. Breg in Sp. Hajdina – Mikl Curk 1990 in Korošec 1980, Predloka – Boltin Tome 1977, Boltin Tome 1978, Rifnik – Bolta 1981, Vranje Petru – Ulbert 1975). Med temi celotami jih je tudi nekaj, ki so sodobno raziskane, torej odkoder imamo tudi podatke, kakršni so pri starejših izkopavanjih manjkali. Med taka zemljišča moramo šteti tudi nekaj parcel v severnem emonskem grobišču (območje sedanje Trdinove, Ajdovščine, Plesničar Gec 1972, Plesničar Gec 1967) in nekaj parcel na Zgornjem Bregu na Ptuj (dasi so zvečine povsod osteološke analize gradiva pomanjkljive ali niso objavljene), pa nekaj nekropol, ki so se začele v pozni antiki in so se nadaljevale v zgodnji srednji vek kot Predloka, Brezje ali Kranj Iskra (Sagadin 1988), delno Kranj – farna cerkev (Valič 1978, Valič 1980). Za sklepe je pomembno, da je nekaterim med temi nekropolami zemljišče izrazito omejeno tudi zaradi omejenih terenskih možnosti (Brezje pri Zrečah, Rifnik, Vranje, Ribnica pri Mokricah – Petru 1969) in lahko že zaradi tega trdimo, da poznamo večino arheološke plasti. Med takimi nekropolami so posebej pomembne tiste dolgega trajanja, ker so vir o živi kontinuiteti naselbine ali celo družine (npr. Straža pri Novem mestu – Knez 1965, Ribnica – Petru 1969). Kljub vsemu pa poznamo vendarle malo gradiva, za zdaj približno 700 datiranih grobov (upoštevani so tudi grobovi v sarkofagih in k skupinam pripadajoči grobovi brez pridatkov). Skeletni grobovi brez pridatkov, ki jih prav tako poznamo vsaj 500, so nam, ravno zaradi pomanjkanja osteoloških analiz, zaprta knjiga. Samo ponekod, kjer ni bilo poznejših pokopavanj in posegov v prostor (npr. Ptuj Zg. Breg in Hajdina, Dravlje – Slabe 1975), smo lahko v poznoantično datacijo takih grobov takorekoč prepričani. Drugje nam nekoliko pomaga lega ali način – oblika pokopa (Kranj – starejši grobovi so drugače orientirani, v konstrukcijah, tudi kadar stratigrafija ni ugotovljiva). Tako so verjetnostni računi o odstotku poznorimskih grobov, ki so imeli pridatke, zlasti v večjih nekropolah, dokaj zahtevni. Nekaj nam pri tem pomagajo male nekropole. Kadar pa gre v njih za kontinuiteto iz starejših obdobij (Ribnica, Trebnje – Slabe 1993) je tudi tem sklepom težje pripisati splošno veljavo. Grobovi so v teh primerih namreč grobovi pokojnikov, ki so bili izrazito povezani s prastarim deželnim izročilom mnogih pridatkov, zato je zelo verjetno, da so bili tu pridatki tudi v poznem času pogostejši kot v večjih mestih.

Vse k vsemu bi mogli strniti, da poznamo na Ptuj še kolikor toliko somerno število poznoantičnih grobov v primerjavi s celotnimi nekropolami mesta (Mikl Curk 1984 – ca 30 % vseh zabeleženih in omenjenih grobov). Tako je tudi v Ljubljani, zlasti v severni nekropoli (prim. analize S. Petru 1972). V Drnovem je razmerje bolj neugodno, dasiravno poznamo tu razmeroma dosti gradiva, ki je moralo priti iz grobov, ker je celo (gradivo iz naselbinskih plasti je bolj v

*Poetovio – Ptuj: značilni
steklenički iz groba,
verjetno iz poznega 4.
stoletja (po Šubic 1972)*

fragmentih) in takih tipov, ki so navadno v grobovih. Najslabše je naše vedenje o poznoantičnem Celju. Samo za Ptuj smemo trditi, da res poznamo tudi v poznoantičnih nekropolah dele, kjer je v grobovih še razmeroma dosti gradiva in dele, kjer gradiva ni (vzhodni del Sp. Hajdine ob stari katastrski meji z Zg. Bregom). Na Ptujju se tudi grobiščni deli z gradivom dele na pasove, kjer prevladujejo bolj ostaline z obleke (zlasti fibule in pasna oprema, ženski nakit) in druge, kjer so tudi v skeletnih grobovih še pravi pridatki (Mikl Curk 1990).

Ko analiziramo mestne nekropole in datirane grobove v njih opažamo še druge zakonitosti. Razmeroma poznih je še nekaj žganih grobov (Plesničar Gec 1972, grob 227, 262, 264, 265, 266, 268, 274, iz poznega 3. stoletja). V njih so sprva pridatki, ki nadaljujejo navade srednjega rimskega časa. Mednje bi mogla soditi zlasti posoda za kuhinjo (ta služi navadno le za žaro) in jed, pogrinjek za pijačo (npr. Plesničar Gec 1972, grob 189 ali Petru S. 1972 grob 179, 523, še izrazitejši pogrinjek grob 896). Bogatejši skeletni grobovi z raznovrstnejšimi (tudi jantar, preslica, vitke ampule – dišavnice itd.) in dragocenejšimi predmeti (zlat nakit, sarkofag, srebrn uhan, Petru S. 1972 grob 690) so prav tako iz 3. in zgodnjega 4. stoletja (Šubic 1972, Tušek 1985, Petru S. 1972 grob 1341, 679, 690). V teh grobovih so dišave in jantar torej še pravi grobni pridelek in opozorilo na pogrebni kult, ki se je še odvijal v antični tradiciji.

Zelo izrazita se zdi skupina grobov, ki jih moremo zaradi značilno oblikovanih, pogosto se ponavljajočih in z mnogimi analogijami iz drugih dežel podprtih predmetov datirati v 2. pol. 4. stoletja in v leta okoli 400 (tudi Mikl Curk 1997). V teh grobovih srečamo pri ženskah ogrlico iz biserov, tudi z medaljonom, zapestnice, sem in tja tudi uhane z obeskom, navadno v paru, pri moških fibule, pasno okovje, splošno pa prstan, oljenko, kozarec ali vrček za pijačo in novec. Denar se pojavlja navadno v posameznih primerkih. Opozoriti moramo še enkrat, da so zaradi dolge rabe zemljišča v mestih znani tudi grobovi, kjer novec ni nujno tudi že pridelek. Poznamo pa posamezne primere, ko je v grobu mošnjiček ali škatlica z denarjem (Ptuj Zg. Breg). Posodo največkrat zastopa kozarec, skoro praviloma steklen. Včasih se mu pridružuje steklenička. Le sem in tja moramo verjeti, da so bile v steklenički dišave (Ptuj Zg. Breg, Mikl Curk 1966, grob 26), vse bolj je steklenička vsebovala najbrž le požirek pijače. Stekleno pivsko posodje nadomesti vitek (Plesničar Gec 1972, grob 20) ali manjši jajčast lončen lonec, drugič vrč, večkrat tudi lončena čaša (Puščava – Slovenj Gradec), ploskih oblik stekla pa po sredi 3. stoletja v grobovih pri nas takorekoč ne poznamo več, malo je pa tudi takih keramičnih oblik (skoro samo krožnik, izjema

grob 26 Puščava v Slovenjem Gradcu). Res pa je, da so se tudi drugače ploske oblike dokaj zgubile, vendar jih v naselbinskih plasteh še poznamo, sicer izredno redko iz stekla, pač pa iz navadne in tudi iz kvalitetnejših zvrsti keramike. Kozarec ali vsaj skodelica sta bila tudi oba znana primerka stekla z zlatim listom ali nitko (Mikl Curk 1963). Zanesljivo se po sredi 3. stoletja ne pojavljajo več, tudi v žganih grobovih ne, pari pivskega posodja, dokaz posebnega obredja (ali raznorodnih pijač) v pogrebnem kultu rimskega časa v naših osrednjih krajih. V s pridatki dobro datirani skupini grobov iz konca 4. stoletja moremo navesti samo nekaj primerov iz Ljubljane, kjer bi bile črepinje dokaz pogrebnega obreda in pogrebne pojedine (Plesničar Gec 1972, grob 27, 57?, 186). Značilno pa je, da so nakitni predmeti v grobu navadno del noše, v kateri je bil pokojnik ali pokojnica pokopan.

Situacija v nekaj mlajšem času ali zunaj večjih središč je drugačna. Na podeželju srečujemo, kot smo omenili na primeru Slovenj Gradca, več keramike med pivskim posodjem, pa celo par kuhinjskih loncev še v poznoantičnem grobu, če smo ta grob s pomočjo analognega lonca v zanesljivo poznoantičnem grobu v grobišču prav datirali (vse Puščava – Slovenj Gradec, dva lonca v grobu 16, analogija iz groba 26). V mlajši fazi, dokumentirani v maloštevilnih objavljenih grobovih na poznoantičnih višinskih postojankah in ob njih, srečujemo več kozmetičnih pripomočkov, glavnik, iglo, pinceto, pušico (Vranje) in drugih osebnih predmetov, tudi takih, ki definirajo položaj in stan pokojnika – pisalni pribor na Vranju. Te grobove in grobišča nam datirajo nekateri časovno jasno opredeljeni pasni okovi, fibule, predvsem pa uhani. Tisti s poliedrom in kocko so jasno datirani, ne tako oni s priveski. Toda zdi se mi zelo pomembno poudariti, tudi zaradi vloge, ki jo zelo podobni uhani igrajo v poznejši karantanski kulturni skupini (Korošec 1979), da moramo verjeti, da je bronast uhan iz žice s priveskom bolj ali manj regionalni izdelek (dasi kot tip ni regionalnega porekla, tudi Keller 1971 pozna v 3. in 4. stoletju posamezne podobne uhane) in to od 3. stoletja dalje, izdelek, ki je zlasti po letu 400 pridobil pomembnejše mesto v noši (Ptuj, Zg. Breg, Petru S. 1972, grob 664).

Pomembno je, da je v pozni antiki že od tretjega stoletja dalje opazen grobni pridatek postala ogrlica, navadno iz steklenih biserov in včasih s steklenimi medaljoni, sem in tja iz cevčic dragih kovin, pozneje tudi z dodatnimi kovinskimi obeski. Vsaj ob koncu 3. stoletja in pozneje (Ljubljana – Petru S. 1972, grob 867, Knific 1993) srečamo spet stoletja pozabljeno ovratnico iz enega kosa žice, torej v vrsti antičnih elementov in navad na naših tleh brez dvoma tuj element. Toda ogrlica z vsemi priveski vred je bila v rimskem času vselej del noše, vsaj praznične noše, in naše arheološko gradivo nam ne dovoljuje misliti, da je moglo biti v poznoantičnem času drugače, da bi mogli torej obeskom še pripisovati hoteno kultno vlogo posebej za pogreb ali za v grob.

Zanimivo je, da so na Drnovem našli v primeri z drugimi najdišči edino opazno skupino poznoantičnih zrcal s svinčnim okvirom. Zrcala pred tem že malone 150 let niso bila več grobni pridatek (svinčen okvir zrcala srečamo sicer v Ljubljani v grobu iz srednje antike – Petru S. 1972 grob 246, a grobna celota ni zanesljiva, na Hrušici – Ulbert in sod. 1981 – v plasti, predmet v Gradcu LMJG 6882 je brez podatkov, a s Ferkovih izkopavanj v letih 1890–1891 na Hajdini). Tvorila so pa, sicer drugačna po obliki (Sv. Jakob nad Potočami – Valič 1990, Knific 1993), celo del noše pri novih prebivalcih iz hunskega časa. Tu gre za po pojmovanju naše regije tuj svet, morda za izrazitejši panonski vpliv. Žal grobne enote okvirov drnovskih zrcal niso ohranjene. Analizo rabe predmetov v pogrebnem kultu moramo pa skleniti z mnenjem, da predmetov, ki bi bili narejeni le za v grob, ne poznamo, vse predmete, tudi oljenke, najdemo tudi v sočasnih naselbinskih plasteh.

Glavnina grobov, ki jih poznamo, je bila pokopana v zemljo. Za tak pokop pod tlemi so bili, saj so neokrašeni in brez napisov, namenjeni tudi sarkofagi, ki jih poznamo. Vendar pa imamo tudi nekaj maloštevilnih dokazov o pokopu v rakvah nad tlemi oz. v stavbah. Tak dokaz je najprej risba V. Skrabarja v Zgodovinskem arhivu na Ptuj, kjer je narisal najdbo s Panorame na Ptuj: ob stebru v bližini brez dvoma cerkvene (pozneje dejansko tudi dokazane, Knific – Sagadin 1991) stavbe je videl vogal zidane rakve in skelet v njej. Naslednji dokaz pokopavanja v stavbah nad tlemi bi pa mogel biti tudi tip nagrobnega titula z znamenitim Gavidencijevim nagrobnikom vred.

Iz teh dejstev moremo izluščiti nekaj zelo splošnih in verjetno še vedno zelo nezanesljivih podatkov o pojmovanju posmrtnega življenja. Predvsem so položili k večnemu počitku pokojnika v praznji obleki. Zdi pa se, da se tako pokopavanje lahko povsem uveljavi tam in tedaj, ko začno pokopavati nesežgana trupla. V primerjavi s poznejšimi obdobji, zlasti v primerjavi z razvitim srednjim vekom, je pozna antika tako kot železna doba ali zgodnji srednji vek obdobje, ko se zdi, da je del noše, nakit, pasno okovje, fibula, znak posameznika, del njegovega mesta v skupnosti in to tako zelo poudarjeno, da ostane ta zveza v veljavi tudi po smrti. Zdi se, kakor da je obstojal poseben pojem »družinskega nakita«, s tem, da je posameznik tudi podedovane kose lahko nosil šele, ko je dosegel starost ali socialni položaj, ki ga nakit označuje. To velja enako za čas in pokope v provincialni rimskodobni maniri 3. in 4. stoletja kot za skupnosti istega in pozneje tudi mlajšega časa, ki jih označuje drugačna materialna kultura (uhani s košarico, nakit z amaldini itd). Posamezni elementi praznje obleke so imeli že sami po sebi določeno kulturno vsebino, definirali pa so tudi socialno mesto pokojnika. Za elemente iz vsakdanjega življenja, ki so pokojnika spremljali v žepu ali posebni vrečki (novci, zlasti v poznem 3. stoletju ključ, preslica, tedaj in zlasti pozneje nožič, brus) ne moremo z gotovostjo trditi, ali so imeli posebno vlogo v pogrebni kulturi ali pa so bili tudi sicer tisti predmeti, ki sta jih mož in žena nosila pač vsak dan s seboj. Vsakemu od teh predmetov je moč namreč najti tudi versko ali vsaj kulturno razlago, od Rojenic do Harona. Dolga stoletja so igrale v pogrebni kulturi sredozemske antike dišave pomembno vlogo, tudi vlogo simbola, in ta vloga tudi v pozni antiki še ni povsem ugasnila (najmlajši dokaz pri nas bi mogla biti za zdaj steklenička – dišavnica na Ptuju, Zg. Breg grob 26 – Mikl Curk 1966, ker je grob nesporno stratigrafsko datiran v konec 4. stoletja). Kolikor zdaj vidimo, se tudi, zlasti v Ljubljani, vse do konca 4. stoletja pomen oljenke in njene specifične simbolne vloge v grobu ne zmanjša. Moramo pa zatrditi, da so pridatki v grobu tudi v pozni antiki pretežno obrazci, osebnih izjem je izredno malo. Med take izjeme, ki so pa prej znak drugačnega družbenega, celo etničnega okolja, bi mogli navesti kuhinjsko posodo v grobu v Slovenj Gradcu. Nadalje velja omeniti, ko gledamo celotno vrsto opreme rimskodobnih grobov na Slovenskem, da je po svoje pozni čas spet povzel v mnogo primerih, tudi v velikem odstotku grobov brez pridatkov, govorico prave južnoitalske-rimske antike, ki je v pozni republiki in zgodnjem cesarskem času omejila pogrebni pomp in skoro odpravila pridatke nekaj stoletij starejših grških, helenističnih, etruščanskih (in z osvojitvijo tudi postopno srednjeevropskih železnodobnih) grobnic. Pozni čas je v naše kraje med drugim izrazito razširil sredozemsko navado sarkofaga in zidane grobnice. Kamnite grobne skrinje za žgane pokope in z opeko obloženi žgani grobovi so namreč izrazito nekaj drugega kot je masiven sarkofag za nesežgano telo, kot je svinčena krsta ali kot je tesno zidana in ometana grobnica.

Tudi po obliki in izboru predmetov v grobovih je torej pomenila sreda 3. stoletja v naših krajih velik prelom, čas, ko bi na nek način morali nehati govoriti o civilizacijskih normah začetnega rimskega časa na naših tleh. Po letu 400 in vse v zgodnji srednji vek so se celo spet pojavili posamezni predmeti, ki pričajo v nasprotju z zgoraj naštetim o pogrebni obredu kot o daritvi (v grobu je spet hrana in to celo v raznolikosti obsežnejših simbolnih vsebin npr. jajce ali mleko, kozmetični pripomočki, orodje in orožje – Korošec 1978, mogoče tudi Petru S. 1972, grob 894). To služi kot jasen dokaz novih duhovnih svetov ali vsaj svetov, ki so se od razvoja v rimskem času na naših tleh že močno odmaknili.

Ker je arheološkemu delu v veliko pomoč aksiom, da je krščanstvo razmeroma energično pospravljalo z navado prilaganja pridatkov v grob, in ker gre hkrati v poznoantičnem času tudi za obdobje, ko se je v naših krajih širilo in dokaj uveljavilo krščanstvo, moramo samo na kratko še enkrat povzeti analizo (Mikl Curk 1997) časa okoli leta 400 in koliko nam opisana situacija predstavlja širjenje krščanstva, njegovo nepopustljivost ali popustljivost, poseganje v intimo. Prva osnova za sklepe je obseg uveljavitve skeletnega pokopa, dasiravno nas ta pojav tu, ko svojo pozornost osredotočamo na materialno kulturo, zanima le kot okvir svetu predmetov. Omeniti velja, da v naših krajih (Ljubljana, Plesničar Gec 1972, grob 917) ni rimska antika niti v prvih stoletjih uveljavila žganega pokopa do poslednjega primera. Analiza pomena pridatkov v rimskih grobovih skozi vsa stoletja rimskega časa nam nadalje kaže, kako so pridatki pridobivali, tudi

tedaj, ko jih je bilo več, vse bolj simbolno vlogo. V vseh obdobjih zaznavamo dokaj togo ponavljanje obrazcev in le izjemno osebni pristop. Taka vloga pravih pridakov se zdi zaradi poenotene materialne kulture v pozni antiki še bolj izrazita. Vsebina starih simbolov se je pa v poznem času prelila v krščansko. V osrednji Panoniji se pojavljajo npr. v poznih grobovih tudi ploske posode v družbi s stekleničko ali čašo. Pri tem ne gre več za popolni obed antičnega časa, pač pa za kruh in vino, simbolno ali dejansko evharistijo, krščansko popotnico v večnost. Takega vira pri nas ni, ne vemo niti, ali so mogoče tedaj, ko najdemo v grobu le kozarec, položili v grob tudi hlebček kruha. Zato moramo kozarec razumeti za pridatek, ki je bil dopusten tudi za kristjana. Motiti ni mogla niti navada, da so pokojnika predali zemlji v njegovi pražnji obleki. Oljenka je služila bolj za opremo groba kot za pravi pridatek in je skupno z blago mislijo »In večna luč naj mu sveti« v svojih poznejših izvedenkah plavajočih oljnih lučk itd. sestavina krščanskega kulta mrtvih še danes. Torej tudi oljenka ne more biti dokaz o morebitnem poganu. Poznorimski pogrebni obred se nam potemtakem kaže dokaj enak tako za pogane kot za kristjane, saj so npr. okoli leta 400, ko je bilo pogansko obredje že uradno prepovedano, na Ptuj položili v grob dostojanstvenika v uradni noši, z zlato fibulo s cesarskimi obrazi na rami. Zdi se tudi, da so morebitni likovni motivi na nakitu, ki bi mogli po določenih razlagah – ne vseh – zbužati kristjanu neprijetne asociacije (kača), postali le dekorativni obrazci, da niso motili (na Rifniku npr. srečamo že predmet s krščansko simboliko – fibula z angelskim likom – pa v drugem, verjetno ne bistveno starejšem grobu – Bolta 1981, grob 7 –, prstan s kačjimi glavami na konceh). Nekaj več razlike med pogani in kristjani bi mogoče smeli domnevati v času okoli leta 300, če smemo verjeti, da so skeletni grobovi brez pridakov, najdeni v bližini bogatih grobov istega časa, zavestno poudarjanje različnosti (zlasti Ptuj Zg. Breg ali Ptuj dominikanski samostan, kjer je bil ob grobu brez pridakov novec 1. tetrarhije). Vsekakor moramo v tem oziru počakati na nadaljnje arheološke podatke, kakorkoli bi se nam že mikavno zdelo videti v grobovih brez pridakov v takih datiranih skupinah asketske učence zgodnjih krščanskih učiteljev. Naj pa poudarim še enkrat dejstvo, da se nekaterim našim krajem lastna rimskodobna navada dveh pivskih pogrinjkov v grobu s sredo 3. stoletja zelo na hitro izgubi (eden najmlajših grobov s takim pogrinjkom bi mogel biti Petru S. 1972, grob 896 v Ljubljani). To zanesljivo kaže zelo izrazito spremembo mišljenja in verovanja in ta sprememba je prav gotovo, če že ne direktna sled krščanstva, vsaj sled naziranj vseh odrešenjskih religij, ko srečna večnost pokojnika ni bila več odvisna od pitnih daritev bogovom.

Velja poudariti, da po grobnih pridakih ne spoznavamo – v določenih fazah brez dvoma dokaj številnih – pristašev orientalskih religij. V smrti so se očitno tudi oni ali podrejali tradiciji ali pa dosledno izogibali temu, da bi prišel katerikoli trajni predmet v grob, kar se mi pa zdi manj verjetno, saj moremo, kot smo videli, z vso upravičenostjo domnevati, da določeni elementi tudi kristjanov niso motili.

Noša, navade: Še vedno razmeroma veliko fibul, kolenčastih, vzporedno z njimi in pozneje pa čebulastih, ki so v večji meri oznake uradne ali vojaške funkcije nosilca. Porast rabe kovinskih členov na pasu, morda sploh večja raba usnjenih pasov na obleki. Oznaka funkcije (in oblasti v družini?) je tudi prstan, moški nakit. V noši žena je pridobil na pomenu uhan, ogrlica, zapestnice so pa mogoče predstavljale starost in veljavo, mesto nosilke v družini. Občasno opazamo spet rabo igle za spenjanje (predvsem za mrtvaški prt?), ki dobi vse bolj obliko stilusa in je skupno z uhani in fibulami v poznem 5. in 6. stoletju stilno novo okrasje. Temeljne tendence razvoja noše se sicer nadaljujejo v zgodnji srednji vek (raba ploske fibule kot funkcijske oznake, priljubljenost uhana), a stilni razvoj okrasa na kovini nakazuje velike spremembe barv in strukture tekstilnih členov noše. To dokazuje, da so bili nasplah prav tu prelomi med kulturami največji. Sredozemske navade v pripravi in serviranju hrane so se ohranile v drobcih prek 4. stoletja predvsem v okviru krščanskega kulta. Izjemne najdbe strigilisov, v kolikor so prav opredeljeni, opozarjajo na možnost vpliva vzgoje v palestrah iz Italije tudi v vojaških sestavih v 6. stoletju.

Fibule najdevajo nekaj pogosteje v poznoantičnih grobovih kot v starejših. Pomembno pa je, da so ob koncu 4. stoletja čebulaste fibule samo v moških grobovih, verjetno dokaz

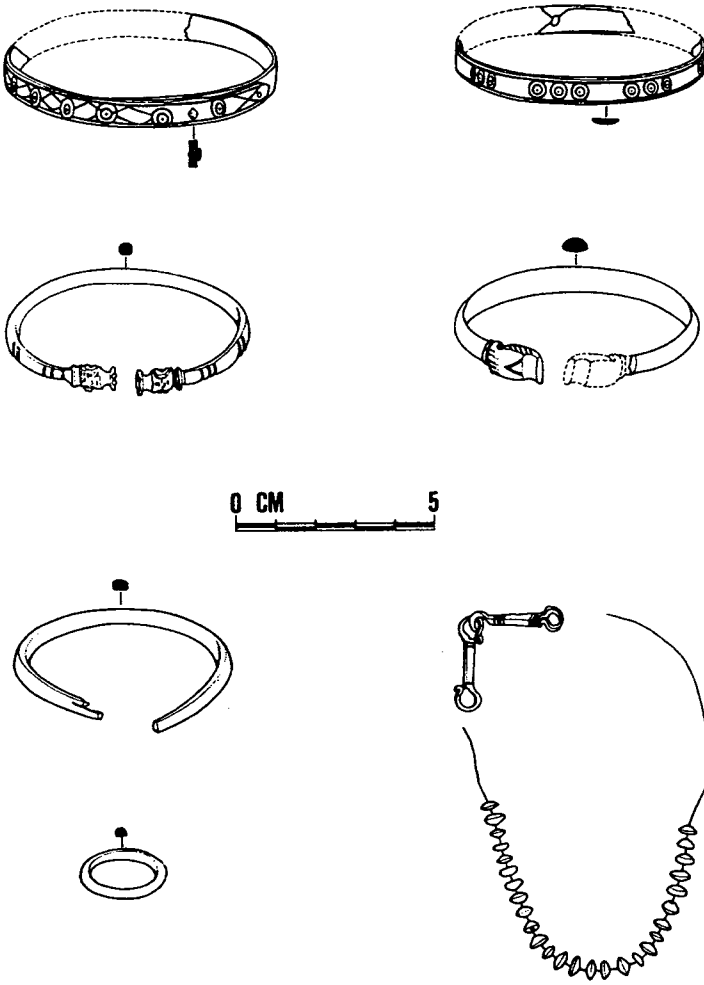

pomembnejše vloge plašča pri predstavitvi osebnosti, vojaka ali uradnika. Težko bi sklepali, da je bila v poznem času fibula nasploh kaj več v rabi kot prej. Zaznavamo pa izrazite teritorialne razlike. Kolenčasta fibula, tako pogosta najdba pomarkomanskega časa na Ptuj, je npr. v Ljubljani malone neznana. Srečamo jo pa posamič v Ajdovščini in tudi v Kobaridu (najdba iz 1996, še v obdelavi). Dasiravno fibule v 2. in 3. stoletju po merah niso velike (pregled fibul, ki so v navadi na Ptuj v določenih obdobjih, lepo prikazuje izsek podan v kratkem poročilu M. Horvat 1983), torej ne igrajo pomembnejše vloge pri spenjanju težje tkanine (kar je veljalo za starejše noriško panonske, ki morejo biti primerne celo za sukno), niso pa seve uporabne tudi pri povsem lahki tkanini. Zato so verjetno služile za spenjanje lahke volnene tkanine, take, ki je posebno »živa«. Druge obleke so spenjali drugače. Pozneje so fibule drugih, nerimskih tipov spet v ženskih grobovih, a te izrazito označujejo že navade nerimskega prebivalstva oz. novih ljudstev.

O spremenjeni noši priča tudi vse večja uporaba pasne sponse. V starejših obdobjih je bil pas iz blaga ali usnja, na njem je bil pomemben voz. Mnogokrat pa pas sploh ni bil potreben, zlasti za vrhnje oblačilo v enem kosu, ki se ovije okoli telesa, ali kadar je bilo ukrojeno v krogu, v »pelerino«. Za težji volnen plašč pa je bil pas nujna. Sodeč po najdbah se je tak plašč bolj uveljavil po sredi 3. stoletja. Mogoče je na prednosti takega oblačila opozorila izboljšava v opremljenosti vojakov. Tako more biti pogostejša raba fiksnih spon s trnom in fibul omega, enako kot kolenčaste fibule, nasledek vojaške reforme iz prve tetrarhije.

Razmisleka vredno je tudi dejstvo, ali je »noša«, ki jo srečamo v grobovih, tudi noša iz vsakdanjega življenja. Mislim, da je to v resnici, tudi zato ker zlasti moška noša vsebuje berljive podatke o socialni stopnji. Takemu označevanju je služila tudi, kolikor moremo videti, v pozni antiki pogostejša raba prstana, predvsem moškega nakita (Korošec 1993). Enake podatke je vsebovala brez dvoma tudi ženska noša, vendar njena govorica ni tako enotna, da bi jo znali razumeti. To nam priča tudi zapažanje M. Vomer Gojkovič v zvezi s koščeni zapestnicami (Vomer Gojkovič 1997). Kljub vsemu temu je med materialno kulturo iz naših krajev mnogo premalo podatkov, ki bi dovoljevali konkretno rekonstrukcijo noše. Čevlji in pričeska so občasno v rimskem času opremljeni s pripomočki iz trajnejšega materiala, da na osnovi teh lahko sklepamo o podobi enega in drugega. Toda med grobovi iz pozne antike mi ni znan noben primer spon za čevlje ali žebličev z nakovanih podplatov. Mogoče podkovani čevlji preprosto niso sodili v grob (in k pražnji noši). O pričeskah pa priča določeno število v razmeroma poznih grobnih enotah najdenih koščeni lasnic, krajših igel z različno oblikovanimi glavami. Pregled in tudi osnovno interpretacijo je podala že A. Dular (A. Dular 1979). Na osnovi antične tradicije spenjanja kit s koščeni iglami razmišljamo tudi o vlogi značilnih poznorimskih stilusov (večkrat s poudarjeno oblikovanim in okrašenim zgornjim koncem), ki jih nekajkrat srečamo v grobovih v naših krajih (Rifnik – Bolta 1981, decidirano o vlogi, ker so na predmetu sledovi las, str. 37). Seveda pa je prenekaterikrat možno, zlasti če tako kaže lega v grobu, da je stilus le držal mrtvaški prt ali pleteno in redko tkano ogrinjalo. Končna odločitev gre spet likovnim upodobitvam, ki pa o tem poznem času pri nas molče. Vsekakor pa naj omenim tudi tu, da v glavnicah iz dragocenejšega materiala na iglah, ki so lahko tudi lasnice in ki so datirane dozdej pri nas zanesljivo le v poznoantične kontekste (prim. Dular A. 1979, 283), po moje ne gre za dodajanje zlata in svinca zaradi želje po krašenju marveč zaradi magije materiala. Vendar se zdi po količinah ohranjenega gradiva, da so si tudi v pozni antiki mnogi rodovi žena spenjali lase z manj trajnimi gradivi, z lesenimi lasnicami in trakovi, in da so nosili predvsem mehko, šivano obutev. Analiza v grobovih najdenih presličnih vreten (oddana redakciji ČZN) pa ne kaže, da bi preslica sodila kot predmet trajne rabe k ženski noši.

Med materialno kulturo pozne antike v naših krajih je še nekaj izrazito mediteranskih izdelkov, ki označujejo tudi nekaj posebnih navad. Pri tem imam v mislih mediteransko sigilato (dasi nikakor ne v celoti in ne vedno, saj tudi mi kitajske skodelice uporabljamo drugače kot tam, kjer so nastale), ki prva pogojuje določene navade (glej tudi zgoraj – lončarstvo). Tu gre zlasti za plitve krožnike in s tem navado postavljati na mizo ali k oltarju kolačke, sadeže, kose kruha in druge razkosane čvrste hrane. Druga taka skupina predmetov so amfore, ki so bile ob svojem nastanku vedno določene za specifično funkcijo povezano z zelo specifičnimi navadami. Olivno

Poetovio – Ptuj: ženski nakit iz groba iz poznega 4. stoletja (po Šubic 1972)

olja je v okoljih, kjer je domače, živilo, zdravilo, svečava in vse te vloge olja so spremljale rimsko civilizacijo in njene italške in po italško vzgojene nosilce in predstavnike po svetu. Isto velja za vino in še bolj za razna konzervirana živila in začimbe, ki so bile prav tako tista posebna snov, ki so jo lahko hranili in transportirali v amforah. Ob strani moramo pustiti dejstvo, da je bilo izpraznjeno amforo mogoče rabiti še na mnogo načinov in da njena (zlasti posamična) najdba še ne priča takoj – prav na kraju najdbe – o rabi snovi, za katero je bila amfora prvotno namenjena. Kljub temu pa verjetno lahko trdimo, da so nekatere sredozemske navade hkrati z amforami vendarle še živele v krajih, kjer so amfore našli. Zanesljivo pa moramo v najbolj poznih sklopih z najdbami, povezanimi s sredozemskimi navadami, v notranjosti Slovenije gotovo pomisliti najprej na starokrščansko obredje. V. Vidrih Perko (Vidrih Perko 1994) je v disertaciji opredelila tudi amfore z višinskih postojank, pri tem ugotovila zanesljive primerke iz 7. stoletja – npr. Vranje – in poudarila oboje, vztrajanje pri določenih prehranskih navadah in potrebe liturgije. Menim, da je bilo predvsem krščansko obredje s svojo rabo olja in vina povsod tista stalnica, ki je nekaj v Mediteranu rojenih antičnih navad prelila v duhovno zakladnico poznejše Evrope. Predmet iz tega konteksta je tudi oljenka. Zanimivo je tudi tu še enkrat opozoriti na dejstvo, da tudi lokalno izdelane oljenke do zgodnjega 5. stoletja igrajo še veliko vlogo v kultu mrtvih v osrednjem delu sedanje Slovenije, medtem ko se ob koncu 4. stoletja v vzhodnem delu v grobovih že zgubijo. Zdi

se mi vredno opozoriti v zvezi s tem na prve količinske analize, ki jih je že moč skicirati: količina gradiva v pozni antiki nasploh upada, a nesorazmerno se zmanjšuje npr. tudi vloga enoročajnega vrča z ozkim vratom, kar vse more pričati tudi o spremembi prehrabnih in s tem povezanih drugih navad in ne le o zmanjšanju števila prebivalstva ali nezmožnosti za trgovsko in drugačno nabavo ustreznega gradiva. Zgovorno dejstvo je v tem kontekstu tudi to, da se je npr. acetabulum v pozni antiki povsem izgubil in z njim gotovo stari ali boljše mediteranski način dokončnega izbiranja in dodajanja začimb ter zabele (olje!) pri mizi. Živalske maščobe, ki so v naših krajih morale v kuhinji vendarle prevladovati, je treba namreč dodati jedi prej oziroma jih vsaj ogreti.

Zanimivo je dejstvo, da v kulturno – arheoloških sklopih, ki so že daleč iz obdobja preseljevanja ljudstev, nekajkrat srečamo predmet, izrazito povezan z zelo specifično in komaj splošno razširjeno navado sredozemske antike, s palestro. Pri tem mislimo na pojav strigilisa v grobovih v Kranju Na Lajhu (Stare 1980, eksplicitno pri grobu 130) in v grobu 43 (Slabe 1975, 75) v Dravljah. Pri tem seve ostaja slej ko prej možnost, da sodobno raziskovanje niti v naših primerih niti v primerih analogij iz drugih grobišč po kontinentu predmeta v obliki strigilisa ne pojmuje prav, ravno tako kot da je oblika izgubila v novem času stari pomen. V naših krajih gre, kar zdaj vemo, za 400 let obsegajočo cezuro med grobom 746 v Emoni (Plesničar Gec 1972) in grobovi v Dravljah in Na Lajhu (če upoštevamo tudi druge, v Sloveniji znane strigilise, od katerih bi mogel biti eden iz plasti 3. stoletja – Ptuj PM inv. št. 8155 Mikl Curk 1976 – je časovna cezura nekaj manjša, a za naš sklep tu brez pomena). Po drugi strani se pa miselno ne zdi preveč prisiljen konstrukt domneva, da so vodilne vojaške osebnosti v skupnosti, ki sta bili upravno verjetno z Italijo tesno povezani – to kaže podrobnejša analiza draveljskega materiala in onega z Lajha – usposabljali v Italiji, kjer je bila pa, tudi novim časom in boju novih mislecev proti termam, cirkusu in palestri navkljub, gimnastika in z njo palestra del vojaškega urjenja. Strigilis je mogel biti v takem primeru odlikovanje in spominek, hkrati pa tudi na naših tleh eden neposrednih dokazov, da so nekateri antični elementi poznejše civilizacije dosegli naravnost iz sredozemskih dežel in ne po regionalni kontinuiteti. Vendar je strigilis v naših krajih ostal tudi v postantičnem času – enako kot v rimskem – izjema. Podobno bi moglo veljati za bronasti okov iz groba 202 z Lajha (Stare 1980), ki bi mogel biti nosilec pahljače, take kot je najdena v rimskih plasteh Emone (izkopavanja NUK 1996) in Pompejih, če se seve pri interpretaciji predmeta ne motimo.

Časi sprememb: V Emoni ni opaziti posebnega vpliva leta 238. Spremembe stvarne kulture so bile postopne, enako kot v drugih krajih. Nekaj izrazitejše so spremembe v galienskem času, verjetno dodatno opazne v arheološkem raziskovanju zaradi spremembe načina pokopavanja. To je do določene mere gotovo čas konca marsikaterega pojma iz sredozemske antike v naših krajih. Naslednje opazno obdobje sprememb so zadnja desetletja 4. stoletja. Čas velikih sprememb je sreda 5. stoletja, ko postane značilno gradivo zelo maloštevilno in omejeno le na določeno kategorijo najdišč. Mogoče je bil ta upad poseljenosti vendarle nekaj manjši, kot je na prvi pogled videti, saj so predmeti iz poznega 5. stoletja najdeni tudi v okoliščinah, ki so zahtevale obstoj določenih povezav (starih prometnih ali celo spomina na notranjo strukturo večjih naselij?). A v 5. stoletju se večinoma tako spremeni pojmovanje sveta predmetov v vsakdanjem življenju (drugače v krščanskem kultu!), da gre v tem času res za konec opaznejšega vpliva sredozemske antike.

»Archaeologia ancilla historiae« je stari stavek, ki v razpravah vselej lahko še danes razburi duhove. Sama se z njim sicer povsem strinjam, dasi sodobna teoretska arheologija svoje početje definira drugače. Seveda pa moramo jasno vedeti, kaj moremo od arheologije pričakovati in česa nam ne more posredovati. Rekli smo, da je mogoče zaslediti pri obravnavi materialne kulture krajša časovna obdobja mnogih sprememb. Menim, da je za to še vedno eden pomembnih vzrokov, ker so naše možnosti datiranja omejene (tudi Mikl Curk 1997). Nadalje sem prepričana, da moramo zlasti za nekatere materiale (izdelke iz barvnih kovin denimo) misliti na daljšo rabo in v kriznih razmerah tudi na vztrajno izdelavo starih vzorcev v določenih prej močnih, zdaj (zaradi težje nabave surovin za kovinarske izdelke, drugače pri lončarstvu!) izoliranih lokalnih delavnic. Tako razumem npr. tudi maloštevilno, a obstoječo(!), vrsto najdb iz časa po Hunih na Ptuj

(Ciglenečki 1997, tudi z tehtnimi argumenti, drugače). Vendar so pa tudi v pozni antiki obstojali prelomni dogodki, ki so – kot razbiramo tudi iz stratigrafske situacije v najdiščih – zaznamovali cezure in spremembe celo v razvoju materialnega sveta.

Začnimo z večkrat navajanim požigom iz leta 238 v Emoni. Krivično je polemizirati z zaradi obilja snovi v marsičem le skiciranim tekstom, kot nam ga daje J. Marolt ob 27. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Vendar nam sestavek kaže določeno nemoč pri rabi arheoloških virov; človek se nehote vprašuje, kaj smo arheologi dozdej počeli. O katastrofi Emone leta 238 nikakor ni mogoče soditi samo po revščini grobnih pridatkov (Marolt 1994, 28), dasiravno smo to definicijo, a v drugačnem kontekstu, lahko prebrali tudi v arheološki literaturi. Prav tako je slabo razumljen podatek o tem, da dobi Emona šele po letu 238 vodovod in centralno kurjavo. V Emoni so namreč plasti žganine, ki jih je mogoče časovno povezati z letom 238 in druge, ki zanje to nikakor ne drži. Grobni pridatki zgodnjega 3. stoletja se med seboj komaj kaj razlikujejo. Arheološko stratigrafsko so mnogo bolj berljivi podatki o tisti že dolgo objavljeni, pomembni naravni katastrofi, ki je uničila Šempeter, in o bolj ali manj sočasni naravni katastrofi na Ptujju (Mikl Curk 1979). Naravna katastrofa takih razsežnosti je morala provinco tako prizadeti, da je postala mnogo lažji plen vseh drugih, tudi političnih nesreč, ki so se zgrnile nad njo v usodnih desetletjih v drugi pol. 3. stoletja. Da stratigrafske sledove datiramo v sredo 3. stoletja, nam pomaga nekaj pomembnih materialnih virov. Katastrofe ob renškem limesu so uničile večji del cvetočih manufaktur, tudi sigilate v Galiji in Germanijah. Konec je bil izvoza rheinzaberske sigilate. Sledovi rušenja kanalizacije na Zg. Bregu na Ptujju, drugačna orientacija stavb in najmlajši rheinzaberski izdelki v pripadajočih ruševinah so arheološko malone nesporen dokaz o velikih gradbenih in drugih spremembah v gallienskem Ptujju. Nekako sočasna je bila poplavna katastrofa v Šempetru in Celju. Tudi novčna analiza (Kos 1986) priča o velikem upadu obtoka denarja v določenih mestnih četrtih na Ptujju. Vse to je dokaz za veliko katastrofo, ki so jo naši kraji doživeli in ki ni mogla biti politične narave, saj zaradi vdora barbarov ni treba predelati kanalizacije. Ta katastrofa je mogla biti torej edino velika vodna ujma, z verjetnim delnim premikom rečnih strug, zlasti hudournih Savinje in Drave, ujma, ki jo je mogoče uvedel ali spremljal tudi potres. Ta arheološki sklop omenjam tu najprej, tudi zato, ker je katastrofa nesporno datirana samo s pomočjo materialne kulture, omenjenih najmlajših melnic, zadnjih izdelkov manufaktur iz Rheinzaberna. V mlajših plasteh zaznavamo nekaj sprememb tipov (drugo profilacijo krožnikov, glazirane melnice, več valjasto koničnih oblik posod in velike vrče z enim ročajem in širokim vratom, drugačne oljenke, v Emoni pa nov tip vazastih loncev in krožnikov iz gline, mešane s peskom), še bolj pa spremembe v količinah, priljubljenosti posameznih oblik in lastnosti (izgubljajo se vretenasti vrči poznega 2. in 3. stoletja, raste število glazirane keramike, vse več je kolenčastih fibul v vzhodni Sloveniji, masa steklenih posod je vse pogostejše ali brezbarvna ali olivnozeleno).

Čas prve tetrahije najbolj označuje, kot smo omenili (glej zgoraj – kult mrtvih), vrsta grobov s pridatki. V njih razen vretenaste ampule in vse bolj hruškastih oljenk ni toliko novih oblik predmetov, kot opazno povečanje števila uhanov, uhanov stare oblike z zanko in kvačico, tudi s priveskom. Omenili smo tudi že, da morda ta čas – in z njim povezane vojaške reforme – odraža večji vpliv vojaške noše na civilni svet.

Kot izrazit, mogoče našemu raziskovanju zdaj najbolj spoznaven čas sprememb se kaže valentinianski čas. Omenili smo že izrazito skupino dobro datiranih grobov, ki so seveda v veliko pomoč pri opredeljevanju tega časa. Čas opredeljujejo novosti oziroma etape razvoja v pasnem okovju, fibulah (zlasti čebulaste fibule – fibule samostrelne, tudi križne oblike s čebulastimi gumbi na koncih prečk), zapestnicah, steklu, keramiki s steklasto glazuro in keramiki z glajenimi pasovi, manj prstanih ali iglah. Tudi pri nas je ta sprememba že izrazito povezana z foederatskimi vojaškimi oddelki (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglenečki 1993). Količina glajene keramike bi mogla pričati, da ljudi, ki so jo v Podonavju rabili v večjih količinah, v naše kraje ni bilo dosti, pa tudi, da je stalo na poti večjemu transportu, tudi normalnemu trgovanju s to keramiko, več odločilnih ovir. O značaju teh ovir se ne vemo nič. Pojav take keramike v Carnuntumu in njegovi okolici M. Gruenewald povezuje s foederatsko pogodbo z Goti Šafraka in Alateusa (s tem se strinja tudi G. Rodriguez 1997) vidi rabo in razvoj v Carnuntumu za dokazana tja do leta 470,

drugi avtorji pa opozarjajo, da je bila tehnika v rabi še v 6. stoletju. Vsekakor pa pojav ustreznih tipov glajene keramike na določenih krajih, kjer se je moralo v času Valentiniana I. in II. (Zg. Breg na Ptuj), pa ob začetku 5. stoletja (starokrščanski center v Emoni) ali celo po sredi 5. stoletja (Ljubljana Igriška – Mikl Curk 1979 a), tudi v zgodnjem 6. stoletju (Kranj – Valič 1971, Knific 1994) nekaj izrazitega dogajati, pomeni dokaz več ali vsaj dodatno opozorilo na tak dogodek, pa naj bo tak dogodek ali gradbeni poseg ali uničenje. Opozorila sem že, da se ne strinjam s pretesno datacijo vseh predmetov in grobov z značilnostmi, začetimi v valentinianskem času (Mikl Curk 1997). V kolikor bi raba vsega nakita iz 2. pol. 4. stoletja v grobovih res sodila samo v leta njegovega nastanka, bi moralo biti nosilcev, specifičnih skupnosti v nekako 50 letih razmeroma mnogo, potem bi morali pa vsaj do leta 410 malone povsem izginiti iz dežele. Teoretično je to v čvrsti organizaciji, ki je za čas vladarjev Valentinianove skupine in Teodozija I. nikakor ne gre povsem odmisлити, sicer povsem možno. Vendar se, kot sem že poudarila, nagibam k mnenju, da imamo tudi tu opravka, kot mnogokrat v rimski dobi, z močjo tradicije, zlasti ker gre za elemente noše, ki se lahko v družini tudi dolgo hranijo in zato kronološko niso primerljivi s hitro zavženimi uvoženimi namiznimi keramikami prvih dveh stoletij.

Gotovo je nato sredina 5. stoletja usoden in prelomen čas. Označuje ga razmeroma malo posebej značilnih elementov tvarne kulture, kar je do določene mere za čas težkih pretresov razumljivo. Majhno je tudi število najdenih predmetov te vrste (zbirno Knific 1993). Arheološka najdišča v naših krajih komaj dajejo trdno stratigrafsko oporo za najdbe iz tega časa, pa tudi za rušenja v tem času. Velik upad količin najdb, ki jih je moč datirati v ta čas in v poznejša desetletja, jasno predstavlja razsežnost katastrofe. Te dokaze niza S. Ciglencečki (Ciglencečki 1993, Ciglencečki 1997). Vendar se z definicijo, ki lepo zveni in sem jo večkrat tudi sama zagrešila, kako je »življenje usahnilo« – zlasti iz raziskovanja Ptuj, pa tudi Ljubljane – danes ne morem povsem strinjati. Nekaj o kontinuiteti političnih pojmov je osvetlila M. Šašel Kos (Šašel Kos 1994). Natančna analiza najdišč maloštevilnih znanih predmetov posthunskega časa dovoljuje domnevati določeno kontinuiteto v pojmovanju prostora (Šašel pravi temu juridično vzdrževana privatna lastnina – Šašel 1972) prav tako upravičeno kot nasprotno domnevo, da gre tu pač le za naključno izgubljene predmete. Zaradi že omenjene kontinuitete lokacij staroslovanskih najdišč po severni in vzhodni Sloveniji, da o kontinuiteti naselbinskih aglomeracij v primorskem svetu ne govorimo, sem pač naklonjena misli, da tvarnega sveta (zanesljivo zdesetkanih) prebivalcev naših krajev v posthunskega časa preprosto ne poznamo dovolj, da bi smeli že sklepati na daljše časovne cezure v nadzoru nad pomembnimi strateškimi in prometnimi kraji v deželi. Količina dobro datiranih najdb iz tega časa je namreč tudi na Primorskem razmeroma majhna. Dejstvo, da je na višinskih postojankah ohranjenega več kovinskega gradiva, bi pa raje razlagala z logiko nastajanja arheoloških plasti na teh postojankah: ker so bile postojanke v zgodnjem srednjem veku res opuščene, je ostalo na njih več prvotnega arheološkega zapisa. Dokončno sodbo o nižinskih postojankah posthunskega časa bo podalo šele poznejše raziskovanje. Vsekakor nam pa zanesljivo gradivo iz hunskega in posthunskega časa ter iz 6. stoletja kaže izrazite spremembe ne le v oblikah (že omenjena posebna zrcala, ovratnice iz kovinske žice, refleksni lok, posebno okrasje – škržat, nove oblike fibul in pasnih spon, poudarek na kontrastu barv in igri svetlobe ter sence na nakitnih kosih), marveč tudi v rabi oziroma v pomenu teh predmetov. Kot omenjeno, so se v notranjosti dežele sedimenti iz izročila sredozemske antike (oljenka, amfora in njena vsebina, dišave) ohranjali predvsem v okviru krščanskega kulta.

V. Vidrih Perko je, ko je predstavila nekaj sklopov pozne uvožene keramike, afriške sigilate (Vidrih Perko 1997 in Vidrih Perko 1997 a), opozorila na logičen, toda pred leti zaradi preslabega poznavanja analogij tej keramiki pa tudi zaradi slabe obdelanosti arheoloških sklopov iz zahodne Slovenije komaj dokazljiv fenomen, kako pogostost in še prav posebej kronološka pestrost te keramike v notranjost dežele, stran od morskih pristanišč upada. Poleg tega je opazila, da na Krasu ni več tovrstne keramike iz poznega 5. in 6. stoletja, medtem ko je afriška sigilata iz poznega 5. in 6. stoletja edina namizna keramika pri stolnici sv. Jurija v Piranu. Prva pomisel ob takem dejstvu bi seveda bila, da imamo zdaj v rokah tudi materialni vir o tem, kako so se prebivalci s Krasa dejansko ob krizah selitve narodov zatekli k morju. Kakor je podatek mikaven in strokovni

dosežek podrobne analize keramike vreden pohvale, vendar menim, da je podatkov še premalo, da bi mogli izolirane arheološke sklope povezati med seboj in v naštetih zapažanjih videti dejanski nasledek sicer dokazane velike etnične in časovne prelomnice. Zlom oskrbe s civilizacijskimi dobrinami je pomemben, ni pa edini relevanten podatek. Vsekakor je pa podatek pomembno opozorilo, da bo stroka poslej pozorna na vse podrobnosti v vseh najdiščih ob obali in v zaledju.

Etnične opredelitve: Nekaj posebnosti v keramiki poznega 4. stoletja prihaja iz Panonije in bi moglo biti tudi materialni dokaz sicer znane večje prisotnosti Germanov med prebivalstvom. Teritorialne razlike obstojajo pa tudi v poznorimskem času. To bi moglo pričati za močnejšo ali šibkejšo navezanost prebivalstva na staro izročilo. V celoti ostaja tvorna kultura še v 6. stoletje in prek v marsikaterem oziru civilizacijska tvorba, ki presega lokalne in regionalne meje med izročili in verjetno tudi ljudstvi.

Ko je bilo o keramiki z glajenimi ornamentami na Slovenskem prvič govor (Mikl Curk 1966), je še vedno veljalo, da bi moglo biti grobišče na Zg. Bregu, kjer je bil najden tedaj znani vrč, grobišče s pokopi Vzhodnih Gotov (Abramić 1925) in objavljene razpoložljive analogije so tudi opozarjale na povezavo najdb z Goti. Leta 1993 je S. Ciglencečki (Jevremov – Tomanič Jevremov – Ciglencečki 1993, 229) opozoril, da gre za rimsko tehniko okraševanja na rimskih oblikah posod, ki so jo prevzeli barbari. Toda ves čas sem dokaj zvesto sledila razvoju preučevanja keramike v Panoniji in to delo me sili, da tudi tu poudarim, da keramika z glajenimi pasovi nikakor, zlasti pa ne na Slovenskem, ne sodi med poznoantično keramiko, ki je organsko povezana s keramiko starejših obdobij rimskega časa. Je izrazit novum poznorimskega obdobja in to tistega časa, ki ga označuje tudi opaznejša vloga germanskih plemen. Zanimivo je, da je glajenje posušene posode pred peko, sicer prastaro utrjevanje keramične površine, v rabi v rimskem času onstran meje imperija v Podonavju, tako da označuje razne vrste ti. germanske keramike, markomansko keramiko, »lonc za med« tudi v starejših obdobjih rimskega časa (Kolnik 1971), tostran meje ga pa v glavnem (pri nas malone povsem) nadomeščajo premazi ali skrbna izbira in priprava gline v mokrem stanju. Seveda je povsem nesmiselno, zlasti če nimamo dokazov o proizvodnji po vsem teritoriju, kjer se pojavlja, keramiko povezovati z določenimi etničnimi skupinami. To je tudi pri razvojni stopnji poznorimske civilizacije, kot danes vidimo, skoro smešno početje. Kljub temu pa, zaradi dejstva, da je glajena keramika pri nas razmeroma redka, vztrajam, da je to keramiko k nam razširil obsežnejši družbeni premik, tudi nove etnične in socialne skupine, ki so iz raznih vzrokov in motivov v naše kraje prišle ob koncu 4. in v 5. stoletju. Prisluhniti je treba ponovno tudi A. Alföldyju (1932) kakor tudi M. Gruenewald (1979, 1986) in S. Soproniju (1986 – ker navsezadnje vsi zelo dobro poznajo tudi rimsko materialno kulturo) in jim pritrlditi v domnevi, ki pri I. Boni in K. Ottományi (1982) nima toliko podpore, namreč misli, da so to keramiko izoblikovali in razširili šele večji etnični in sociološki pretresi na meji imperija (kjer so v zadnjih desetletjih 4. stoletja pač igrali pomembno vlogo predvsem Germani, zlasti Goti), in tudi pri nas še vedno upoštevati misel, da so s to keramiko tudi materialno dokazani večji premiki prebivalstva (vsaj foederatov) iz Podonavja (podobno meni tudi Rodriguez 1997).

Predstopnje določenih keramičnih tipov, ki v preseljevanju in še bolj v zgodnjem srednjem veku prav definirajo kontekste, vezane na posamezne etnije (poleg glajenih ornamentov pečatna keramika Langobardov – Knific 1994, avarska keramika iz očiščene gline, praška keramika Slovanov), se zanesljivo pojavljajo v posameznih regijah tudi že v poznorimskem ali celo zgodnjorimskem času (siva pečatna keramika v Panoniji in v zahodnem delu imperija – tudi Gassner 1993 –, posamezni primerki zanesljivo datirane rimske, zgodnje in pozne grobe keramike so, zlasti v Vzhodnih Alpah in Panoniji povsem blizu praškim posodam – prim. tudi U. Giesler v Ulbert 1981, 94, analogije 96, Liste 42). To dejstvo nas dodatno opozarja, kako pogojno so nekateri elementi materialne kulture zanesljivi za bolj zapletene sklepe. Posamezni splošno razširjeni izdelek ali predmet ali celo samo tehnološki postopek določena etnična skupnost nenadoma prevzame v svojo prakso v taki meri, da za določen čas kar definira njeno tvorno kulturo. A osamljen tovrstni primer, zlasti v nezanesljivo zaključenem arheološkem sklopu, je zelo težko opredeliti. Kot primer si podrobneje oglejmo jajčaste lončke brez ustja, z zelo površno

zarisano strmo valovnico, narejene mnogokrat prostoročno, le dodelane na vretenu, iz grobe keramike z različnimi primesmi. Pri nas so jih opazili na Rifniku (Bolta 1981, zlasti tab. 27, sl. 68), v Ljubljani (Plesničar Gec 1983, tab. 38, zlasti sl. 2) poleg že omenjenega na Hrušici; na hrvaškem Kuzelinu (Sokol 1994) so pa oblike nekaj drugačne, kar opozarja po moje tudi na lokalni ali vsaj regionalno omejeni nastanek tovrstne posode. Na Kuzelinu je ugotovljeno življenje tudi v 2. pol. 6. stoletja. Za gradivo na Hrušici je sicer menila U. Giesler predvsem zaradi analogij, da gre pri tem za keramiko (Ulbert et al. 1981 tab. 46) iz starejše faze, do konca 3. stoletja. A zaradi analize novcev in afriške sigilate, ki zdaj kažejo, da je na Hrušici mogoče opazna tudi še faza iz 7. stoletja, moramo biti pri odločitvah glede te keramike mnogo bolj previdni. Prav tako so ustrezne plasti v Ljubljani pri šoli M. Vrhovnik toliko premešane, da danes ne moremo a priori izključiti možnosti, da bi ti lončki ne mogli biti tudi primerki zgodnjerednjeveškega keramičnega gradiva blizu praškega tipa.

Podroben pregled razširjenosti nekaterih tipov materialne kulture kaže določene razlike med teritoriji v deželi. Vendar bi na osnovi tega zelo težko sklepali o etničnih razlikah, dasiravno so gotovo tudi regionalne posebnosti del etnične identitete (tudi Štih 1995). Določeni keramični tipi so doma le v »panonskem« delu (poznantoninski tipi iz očiščene gline, veliki enoročajni vrči in skledje), drugi, zlasti iz keramike, mešane s peskom (krožniki s pokončnimi stenami, enoročajni vrči) na območju Emone, kolenčasta fibula je tu malone neznana, na Ptuju in Drnovem zelo pogosta. Zaradi izjemnosti koščenin zapestnic na Ptuju sem si edino za ta tip upala trditi, da je kot znak ženske noše ob začetku 5. stoletja na Ptuju hkrati tudi znak določene skupine ljudi, ki so sorodno čutili in bili mogoče tudi po etničnem poreklu sorodni med seboj (Mikl Curk 1997 a).

Elementi noše, še bolj pa način nošnje teh elementov so mogoče močnejša opora pri odločanju, da gre za posebnosti nekega ljudstva. V arheoloških plasteh, sledovih naselij žal do teh podatkov ne moremo.

Mislím pa, da nam morejo neke posebnosti iz kulta mrtvih, ki poudarjajo teritorialne razlike, pričati tudi o etničnih razlikah na ozemlju naše države. Gre spet za dodatke v grobovih poznega 4. stoletja in še posebej za vlogo oljenke med njimi. Oljenka se sicer do srede tega stoletja vsaj pojavlja v grobovih tudi na Ptuju, v značilnih grobovih konca 4. stoletja je pa na Ptuju dozdej niso nikoli odkrili. O Drnovem ne moremo soditi, ker je od tam, kljub ohranjenem bogatem fondu materiala, premalo podatkov o grobnih celotah. Pač pa ostaja oljenka grobni pridatek v Emoni tudi v tem času in je grobni pridatek prav tako tudi v grobu v Ajdovščini (Osmuk 1997). Na osnovi tega bi si upala domnevati, da je območje Emone in osrčja območja claustra alpium iuliarum ohranilo tudi ob prehodu v 5. stoletje prebivalstvo, ki se je želelo izražati samo pri sebi z nekaterimi obrasci iz starega, z italjskim svetom tesneje povezanega izročila. Na tak način bi mogoče mogli domnevati, da so etnični premiki pozne antike na ta prostor manj vplivali, kot na panonsko vplivano »noriško mesto« Poetovio (podrobnejša obdelava Mikl Curk 1997 a). Vsekakor pa velja poudariti tudi nepoučenemu na prvi pogled ob pregledu materiala spoznavno dejstvo, da je poznoantična materialna kultura vse do zadnjih faz tja do izrazitih sprememb v 6. stoletju kljub drobnim krajevnim posebnostim tvorba, ki opozarja na delovanje silnic regionalne posebnosti presegajočega civilizacijskega organizma.

Vloga spolov, razmerja v družini: V materialni kulturi nekaj okrasov, upodobitev zakonskega para, mogoče predstavlja željo, naj taka upodobitev varuje trajnost zakona, a tudi predmeta. To predstavlja določen stereotip v vrednotenju zakona. Sicer pa materialna kultura, kadar je v osebni rabi (predvsem kot grobni pridatek) predstavlja može in žene predvsem kot predstavnike svojega stanu. Obilen nakit v otroških grobovih (zlasti srednjega stanu) predstavlja otroke kot posebej krhek in pozornosti ter varstva potreben družbeni člen. Sem in tja se pa kaže tudi bolj oseben odnos do izgube mladega življenja (punčki v sarkofagu v Emoni).

Iz materialne kulture je delitev družbenih in vplivnih sfer med spoloma, vloge enega in drugega, seveda komaj razvidna in vir, ki bi mogel zadevne podatke vsebovati, je treba tako intenzivno interpretirati, da smo neprestano v nevarnosti zaiti na spolzka tla prisiljenih in drznih

razlag. Gotovo je med arheološkimi viri poleg epigrafskih spomenikov za ta aspekt družbenega življenja najbolj izpovedna likovna umetnost, ki se delno prekriva s spomeniki materialne kulture: poznamo namreč nekaj upodobitev na raznih predmetih. Rimski skupinski portreti, zlasti na nagrobnikih, so dokaz določene veljave in s tem posredno družbene vloge rimskodobne matrone oziroma izbrane, zvečine na družbeni lestvici više stoječe žene posameznega družbenega razreda (Evhodija iz zač. 2. stoletja v Celeji je iz sloja osvobojenecv, Kolšek 1963), saj se žena pojavlja ob možu v enakopravnem položaju do gledalca. Tako se predstavlja nekako v enaki vlogi kot jo kažejo napisni viri: mogla je biti samostojna posvetiteljica zaobljube bogovom, zlasti pa je igrala določeno vlogo kot skrbnica pogrebne in zadušnega kulta. To mesto žene se je ohranilo tudi v starokrščanskih občinah, kot kažejo posvetilni napisi in upodobitve donatorjev mozaičnih podov. Tako daleč posegam, daleč iz okvirov obravnave materialne kulture, ker samo tako lahko nekoliko razumemo izpoved maloštevilnih elementov v poznorimski materialni kulturi, ki na Slovenskem nosijo likovne upodobitve. Drnovska fibula nosi več obrazov, od katerih je eden mogoče ženski. Tudi drnovski svinčeni okvir zrcala nosi v vogalih človeške glave, kjer pa podrobnosti niso spoznavne, dasi Petrujeva (S. P. Petru 1979) domnevata na treh frigijsko čepico. Ptujski stekleni medaljon kaže (verjetno zakonski) par, prav tako pasna spona s Kozjanskega (Ciglenečki 1992). Poleg čisto likovne in vizualne gre tem upodobitvam gotovo magična vloga. Posebej je to tudi v naši literaturi razčlenil N. Cambi, ki je objavil analogije našemu medaljonu iz Splita. Vendar menim, da te upodobitve zvečine, razen spona s Kozjanskega, katere tehnika bi mogla govoriti za lokalno delavnico, ne povedo nič o razmerah v naših krajih, saj so na predmetih, izdelanih ali vsaj zasnovanih v drugih okoljih. Pričajo lahko le o nekem splošno razširjenem miselnem obrazcu. Seveda si ne domišljam, da bi mogla s svojim znanjem in raziskovalnimi osnovami, na katere oslanjam ta svoj prikaz, kaj dokončnega primakniti k interpretaciji omenjenih oblikovanih elementov. Ne morem si pa kaj, da ne bi iz svojega študija vloge predmetov v rimskodobnem življenju zapisala nekaj domnev. Zdi se mi, da so želeli poudariti dejstvo, da moška in ženska plat v svetu šele tvorita celoto in da, kot naj bo zakon nekaj svetega in trajnega, tudi upodobitev zakonskega para, navadnih smrtnikov ali cesarske dvojice, nekako blagoslavlja tistega, ki tako upodobitev nosi in hkrati podeljuje trajnost predmetu s tako upodobitvijo. Spona je nosila pas. To je za antični miselni svet nekaj magičnega, kulturnega. Seveda pa pravkar opisano poudarjanje pomena človeškega para, zvezanega v zakonu, najbrž ne nudi dosti informacije o dejanskem položaju in veljavi žene v zakonski zvezi. Upodobitve, ki smo jih našli, imajo korenine v nadvse različnih svetovih in za te vemo po drugih virih, da so ženo in žensko obravnavali zelo različno.

Med materialno kulturo je nadalje vrsta predmetov, ki jo opredeljuje za predmet ženske rabe ne le naša sodobna izkušnja, ampak tudi poznorimska likovna umetnost in najdbe v ženskih grobovih. Pri tem imam v mislih izrazito ženski nakit, uhane, ogrlice in zapestnice, manj prstane, pa tudi nekaj kozmetičnih pripomočkov, zlasti zrcala. Del tega gradiva se v naših najdiščih po sredi 3. stoletja pogosteje pojavlja, zlasti uhani, ogrlice in zapestnice (npr. v 1. stoletju v manj kot 10 % datiranih grobov, v poznorimskem času tudi v 20–30 %). Delno gre ta številni porast na rovaš spremenjenega načina pokopavanja, delno pa gotovo na rovaš širjenja določenih oblačilnih navad in več pravice nositi določeno okrasje tudi v nižjih družbenih slojih. Iz tega je mogoče moč razbrati tudi dejstvo, da so tedaj žene širših slojev dobile ali dosegle neko prej le višjemu sloju pridržano pravico. Pozornost zbuja dejstvo, da je skupina nakita iz poznega 3. in zgodnjega 4. stoletja, zlasti uhanov, ki jih vidimo v grobovih (tudi še žganih) v Emoni (Petru S. 1972 grob 664, 785) ali na Ptuj (Tušek 1985) še vedno iz dragih kovin, iz srebra pa tudi iz zlata, enako kot v starejših stoletjih. Nova pravica nošnje nakita torej ni nalagala ženam nižjega srednjega sloja nositi le malovrednih – npr. bronastih – ponaredkov. Več sama materialna kultura ne dopušča sklepati, dasi človeku nehote zvene v ušesih opominjanja zgodnjih krščanskih očetov, tudi besedila sv. Pavla, ki so jih tudi v 4. stoletju brez dvoma enako goreče prebiral kot prej, in kjer so bičali preveliko žensko vnemo za lišpanje kot kristjank nevredno razvado. V poznem 4. stoletju se pa mnogoštevilni nakit spremeni tako oblikovno, kot po uporabljeni snovi. Zlato in srebro srečamo mnogo redkeje; glavnino tega, kar so tedaj nosile žene v naših krajih kot nakit so naredili iz bronu in medenine, stekla in kosti.

Bolj neposredno pa moremo za našo temo uporabiti elemente nakita v funkciji, kot nam jo posredujejo grobne najdbe. M. Vomer Gojkovič (Vomer Gojkovič 1997) je opazila v sodobno izkopani skupini grobov iz poznega 4. stoletja v vzhodnem delu Ptuja, da so nosile starejše žene po več zapestnic kot mlajše, da so bili vsi pari zapestnic ene žene drugačni med seboj in da so imele koščene zapestnice le žene, ki so imele tudi bronastih ozir. medeninastih več. To je dokaz, da nakit tudi v poznorimskem času, ali tedaj še prav posebej, ni bil stvar izbire in materialnih možnosti posamezne družine ali para, da o posamezni ženi sploh ne govorimo. Nakit je (brez dvoma skupno z obleko, ki pa seveda našemu preučevanju ni več dostopna) moral tudi na ženah (in ne le na možeh, kar razbiramo iz funkcije čebulastih križnih fibul) pričati najprej o družbenem sloju, o človeku kot pripadniku določene skupine, o določenih stalnicah. Žene v materialni kulturi ne srečujemo kot posameznice, srečujemo jo kot pripadnico določenega stanu.

V grobovih poznega 3. stoletja še srečujemo preslice oziroma preslična vretena, večkrat iz jantarja, pa tudi iz kosti, le da so ta slabše datirana. To orodje, ki smo mu v arheološkem raziskovanju pravili tudi vretence, vijček ali preprosto preslica, je bilo tudi v starejših obdobjih in iz keramike zlasti ponekod (Dolenjska) grobni pridelek. Tam ga srečamo v nespremenjeni obliki kot grobni pridelek še v 3. stoletju. Vsaj iz zgodnjega 3. stoletja je v grobu v Emoni še najti preprosto preslično vreteno z glavičem iz črepinje (Plesničar Gec 1972, grob 196 z novcem Al. Severa). Vendar je v poznorimskih grobovih v naših krajih preslica manjkrat grobni pridelek kot to opazajo po osrednjepanonskih grobiščih (Vago Bona 1976). Zelo izrazita pa je skupina koščeni vijčkov s preslic, torej gumbov z njihovih koncev, najdena v poznih plasteh, na Hrušici, na višinskih postojankah ali v Predjami. Kaj preslica v grobu pomeni, težko razlagamo. Mislim, da nikakor le tega, da je preslica sodila takorekoč k noši, da je ženska v vsakem prostem trenutku lahko posegla po tem orodju, saj je bila pri ročni izdelavi tkanin potreba po nitih zelo velika. Žena je verjetno res navadno nosila preslico s seboj, ko je sedla, je predla. Tako je morala (enako kot moški) vedno spet in spet potrjevati svojo koristnost v skupnosti, v kateri je živela. Toda predmeti v grobu imajo tudi simbolno vrednost in preslico sledimo v taki vlogi že od prazgodovine. Za železno dobo so celo domnevali, da so dobile v grob preslico le tiste žene, ki so igrale določeno vlogo v kultu, kjer so nekako zastopale Sojenice in njih prejo življenjske niti. P. Korošec (Korošec P. 1983, zlasti 92) opozarja na to, da preslica oziroma vreteno ni grobni pridelek, ki bi temeljil v rimskem kulturnem svetu. Kot smo pravkar videli, bi pa trditev raje spremenila in sicer tako, da poznoantične preslice – vretena na Slovenskem v vlogi grobnega pridatka slone na bogati tradiciji, ki je zrasla predvsem iz provincialnih korenin.

Skrinjica je nadalje pogost pridelek v zgodnjorimskih grobovih v naših krajih. Ko si natanko ogledamo drugo gradivo grobov s skrinjico, moramo večkrat pomisliti na žensko pokojnico. Podporo za tako domnevo najdemo tudi v upodobitvah na noriško-panonskih nagrobnikih, kjer srečamo matrone in njihove značilne služabnice s skrinjico v rokah. Ta element daje najprej misliti, da je skrinjica vsebovala nakit ali drugo hišno premoženje; pomislimo na ključne srednjeveške in donedavne kmečke gospodinje. Predmeti v grobu pa mnogokrat ne dopuščajo sklepati o vsebini te skrinjice, vsaj nobenega dokaza o tem, da bi skrinjica vsebovala kako trajno snov (kovinski predmet npr.), prav tako ne najdemo. Zato bi raje pomislili na še bolj »žensko« vsebino, vezeno ali drug pomemben kos oblačila, za obredje (poroko in pogreb) pomembno posteljno pregrinjalo, prt ali podobno. Zanimivo je, da sledimo elementom skrinjice posamez še v grobovih poznega 3. stoletja (mogoče Petru S. 1972, 134, če so okovi res del skrinjice), da skrinjica torej vsaj v nekaj primerih v raznih predelih sedanje Slovenije (nikakor odročnih) ostaja med prežitki iz poganskega časa in kulta mrtvih iz zgodnjega ali vsaj srednjega cesarstva v začetke pozne antike. O vlogi žene je skrinjica gotovo pričala. Žal pa tega sporočila ne moremo razumeti drugače kot s svojo razlago – dokazov o vsebini kot rečeno namreč nimamo. Zatrdimmo lahko le nekaj, da je skrinjica verjetno pogosteje pridelek gospodinje in nam torej odseva razmere v nekakem »srednjem razredu« prebivalstva, pa hkrati, da nikakor ne pomeni le najbolj banalnega razkazovanja bogastva v denarju in nakitu.

Pas je prastar pomemben element, ki je nanj vezanih obilo, tudi mitičnih, kulturnih predstav, kot nam kažejo npr. okrašene prazgodovinske pasne sponi ali antične upodobitve, kjer razbiramo

ti. Herkulov voz na pasu. Ima mnogokrat tudi dodatno funkcijo, saj pomaga pri prestavljanju težkih bremen ali pri tesarskem delu, pri plezanju na drevo in po tramovju. Kot smo že rekli, ne vemo, ali moremo tudi pri nas večjo veljavo spone pripisati izboljšavam v vojaški noši, ki so se pač odražale tudi v vsakdanjem življenju krajev s foederati in limitanei, ali le novi miselni vrednosti – možatosti vojaka. Vsekakor pa, kot postanejo spone za spenjanje težkih usnjenih pasov v sredi 3. stoletja mnogo pogostejše med arheološkimi najdbami, jih tudi mnogo pogosteje ugotavljamo v grobovih kot del obleke pokojnika, zlasti obleke moških. Tako menim, da je dobil pas določen dodaten pomen v poudarjanju možate vloge moškega v družbi, da si bi ne želela slediti podrobneje temu pomenu, ker se mi zdi, da zadevamo na preveč neznan. Zdi se mi pa pomembno omeniti, da so tudi v zgodnjem srednjem veku ponekod morali vojni ujetniki skupno z orožjem odložiti tudi svoj pas. Pri tem gre, mislim, za isto miselno povezavo.

Naposled si moramo zastaviti še vprašanje, ali moremo na osnovi materialne kulture sklepati karkoli glede odnosa do otrok. Kar je meni znano, ni v kasno antiko zanesljivo datiran noben od miniaturnih rimskih predmetov, ki so zanj raziskovalci previdno izrazili domnevo, da gre za otroško igračo. Kapalke, stekleničke z različnimi livčki, je zgodnje arheološko raziskovanje občasno poimenovalo za »dudke«, vendar je boljše poznavanje stvari interpretacijo pozneje zavrglo, ker je za tako domnevo premalo argumentov. Nekaj nakita ne moremo drugače razlagati, kot da je bil narejen za otroško roko. To velja za nekaj primerkov prstanov in zapestnic. V tem smislu so izpovedna grobišča, dasiravno je pri nas skeletnega gradiva tako malo analiziranega, da ne moremo trditi niti toliko, kot so mogli drugeje (npr. Vago Bona 1976), kjer so ugotovili, da nakit kot znak socialnega položaja, celo čebulaste fibule, označuje tudi otroke. Vsekakor pa moremo na osnovi nekaj najdb na Slovenskem (predvsem Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993) zatrditi, da je otrok vsaj v poznem 4. in zgodnjem 5. stoletju nosil toliko nakita kot odrasli in da so zlasti ovraticam in medaljonom posvečali posebno pozornost. Pomembna in izpovedna predmeta, ki ju zaradi načina pokopa in dobro datirane skupine okolnih grobov lahko dokaj zanesljivo datiramo skupno z grobom v sarkofagu, v katerem sta ležala, sta obe koščeni lutki, najdeni leta 1914 pri vili Samassa na Karlovški v Ljubljani. Gre dokaj zanesljivo za grob iz konca 3. stoletja ali iz časa prve tetrarhije (Petru S. 1972, grob 1338). V sarkofagu je bil pokopan otrok v zlatom prešiti obleki in ob njem sta ležali tudi dve lutki iz kosti z gibljivimi udi. Predmeta sta že bila deležna določene pozornosti (Kuret 1984). K njima se še vrnem. Ker v grobovih najdeni kovinski in stekleni (drugače jantarni!) nakit ni bil namenjen le za v grob, lahko mirno trdimo, da je bil otrok pač (gotovo v določenih okoljih) upoštevan kot krhko, ogroženo bitje, ki ga je treba skrbno zavarovati pred nečistimi in nevarnimi silami. Dejstvo, da najdemo s skrbjo in pozornostjo pokopano mater s hkrati umrlim šestletnim otrokom (Zg. Breg Ptuj, Mikl Curk 1966), da najdemo v hiši grob dojenčka (Ajdna; še neobjavljeno) itd., ne sodi v analizo materialne kulture poznorimske civilizacije, opozarja pa na kako subtilno in daleč v kultne predstave segajoče področje posegamo, ko se lotimo za vprašanjem vloge spolov še vloge otroštva. Vsekakor se pa odnos do otroka v starih civilizacijah ne izraža, kot naj bi se tudi danes ne, s predmeti in torej za analizo tvarnih ostalin v pretežni meri ni dosegljiv. Poezija iz buč narejenih konjičkov, lesenih improviziranih posteljic in vozičkov ter punčk iz cunj našega otroštva tudi ni zapustila nobenega stvarnega sledu, je pa globoko zasidrana v duši. Antika in pozna antika sta nadalje gotovo obdobje, ki je bilo, tako kot mnoga druga, nekaterim danes samoumevnim pravicam in razsežnostim v življenju posameznika tako malo naklonjeno, da iztrgane posameznosti potem ledenijo kri v žilah sodobni raziskovalki otroštva v preteklosti. Določene zahteve so bile postavljene visoko, za odrasle in seve prav tako tudi za otroke. Vseeno pa moramo tudi na osnovi arheoloških drobcev, ki so nam na voljo, misliti, da je bil otrok normalno za skupnost vendar predvsem garant prihodnosti, za starše pa naravni cilj navezanosti in pozornosti, in tako vsekakor vsaj navadno in v tistih socialnih slojih, ki so nam dosegljivi, deležen pozornosti in varstva.

Za obe punčki sem skupno z drugimi raziskovalci in N. Kuretom prepričana, da sta bili res igrači in da pokop ne kaže le statusne in socialne baharije, ampak iskreno bolečino ob izgubi drage deklice. Na Slovenskem nam sicer upodobitev tudi predstavlja otroka v svečeniški opremi Horusovega dečka, v (v 3. stoletju) zelo razširjenem Izidinem kultu (AIJ 58, več v Akti IV.

kolokvija o problemih rimske prov. umetnosti, Situla 36, ur. B. Djurić, I. Lazar). Občasno so res našli obredne insignije iz Izidinega kulta v imperiju, tudi v osrednji Panoniji, kot grobni pridatek. Figur med njimi pa ni. Obe punčki iz emonskega groba je mogoče sicer z ne preveč domišljije, ker imata na rame segajoče pričeske in sta gotovo nosili obleke iz blaga, na katerih bi lahko bili potrebni detajli, dopolniti tudi v figure iz Izidinega kulta. Zaradi vsega tega moramo najdbo ponovno preveriti, ali bi mogla biti tudi dokument kake slične vloge pokopanega otroka. Vendar mislim, da je tak način razlage za normalno obliko arheološke interpretacije preveč zapleten in ni verjeten. Analogije, ki bi ga opravičevala, namreč ne poznam. Imamo pa dokaj analogij za punčko kot igračo. In tako šteje zame ta sarkofag iz Emone res za enega od tistih virov za arheološko raziskovanje, ki omogoča čas presegaajoče srečanje s trajnimi zakonitostmi človeškega bivanja in nas po več kot poldrugem tisočletju sooča z iskreno družinsko bolečino, ko je ugasnilo ljubo mlado življenje.

Za sklep: Tudi obravnava le nekaterih vidikov pomanjkljivih virov, kar viri iz materialne kulture vsekakor so, nam omogoča ponovno skicirati nekaj zapažanj. Definicija pozne antike in njenega materialnega sveta je odvisna od tega, kaj pojmuje pod pojmom antika. V obdobju, ki mu pravimo pozna antika, tudi na naših tleh ni bil v vseh predelih razvoj enak. Tudi posamezni pojavi so imeli na moč različno zgodovino. Prvine, ki so v naše kraje prišle iz kulturnega fenomena sredozemske antike (nekateri navade pri mizi, npr. krožnik skupaj z acetabulom), so se uveljavile le v določenih slojih, v mestih in so razmeroma kmalu ugasnile, vsaj s sredo 3. stoletja, druge so prodrle globlje (oljenka, enoročajni vrč, kozarec na visoki nogi) in se ohranjale v rabi in izdelavi pri nas tja do hunske katastrofe, sicer so pa prešle v zakladnico srednjeveških civilizacij po vsem kontinentu. Tretje prvine so se pa v naše kraje razširile šele v pozni antiki, a z njo tudi ugasnile (sarkofag, sredozemski marmorji). Orodja in postopke nekaterih preživetju pomembnih dejavnosti (po moje tudi nekaj keramičarske, vojne in morda celo transportne tehnologije) je rimska doba delno prevzela iz izročila te in sosednih dežel; to se je nato organsko razvijalo pod raznimi vplivi dalje in je kaj verjetno sodilo med direktne ohranjene prežitke na naših tleh. Oblikovne in oblikovane posebnosti (namizna lončenina, steklo, nakit in člani z noše npr.) so bile vedno, tako tudi v poznorimskem času, najbolj časovno in kulturno določene, njih globlje korenine so pa vsekakor izvirale iz raznih kulturnih krogov. Od 3. stoletja dalje je bil v notranjosti dežele bolj zaznaven delež elementov s sorodnostmi v Podonavju, v predelih, odprtih k morju, pa iz sredozemskih dežel. Za vse ozemlje konec poznoantičnega obdobja prav tako težko določimo kot njegov začetek.

Bibliografija

- AIJ glej Hoffiler – Saria
 ANSL – Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975
 Abramić M. 1925, Poetovio, Wien – Ptuj
 Alfoeldy A. 1932, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung, Arch. Hung. 9, zlasti str. 45
 Banki Z., Barkoczi L., Nadorfi G., Bonis E., Buocz T., Pongracz Z. 1992, Glasierte Keramik in Pannonien, Szekesfehervar, razstavni katalog
 Baker P. 1994, Faunal remains, socio-economy nad site function at Monte Barro, Arheol. vestnik 45, 193–198
 Bolta L. 1981, Rifnik pri Šentjurju, Katal. in monogr. 19
 Boltin Tome E. 1977, Staroslovanski grobovi v Predloki pri Črnem Kalu in vprašanje kontinuitete naselja, Slovensko morje in zaledje I
 Boltin Tome E. 1978, Trije staroslovanski grobovi v Predloki, Balcanoslavica 6, 1977
 Boltin Tome E. 1993, Poskus kronološke opredelitve antičnega naselja v Predloki, Annales 3, 73–84
 Bona gl. Vago
 Bonis gl. Banki

Buocz gl. Banki

Cambi N. 1974, Neki a. predmeti od stakla s figuralnim prikazima u AM u Splitu, *Arheol. vestnik* 25, 139–157, zlasti 142–148

Cevc T. 1984, Arhitekturno izročilo pastirjev, Ljubljana

Cevc T. 1997, Davne sledi človeka v Kamniških Alpah, Ljubljana

Chadwick Hawkes S. 1964, Krieger und Siedler in Britannien waehrend des 4. und 5. Jahrhunderts, *Ber. Roem. Komm.* 43–44, 155–231

Ciglencečki S. 1985, Potek alternativne ceste Siscija – Akvileja na prostoru z. Dolenske in Notranske v času od 4. do 6. stol. *Arheol. vestnik* 36, 255–283

Ciglencečki S. 1987, Hoehenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jhd. im Ostalpenraum – Višinske utrdbe, *Dela 1. razr. SAZU* 31, IZA 15

Ciglencečki S. 1992, Polis Norikon, Bistrica ob Sotli

Ciglencečki S. 1993, Arheološki sledovi zatona antične Petovione, *Ptujski arheol. zbornik* 505–520

Ciglencečki S. 1997, Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije, *Arheol. vestnik* 48, 191–202

Ciglencečki S., Pirkmajer D. 1987, Zatočišče poslednjih Celejanov na Vipoti, *Arheol. vestnik* 38, 217–236

Ciglencečki glej tudi Dular

Ciglencečki glej tudi Jevremov

Cunja R. 1989, Koper – Kapucinski vrt, *Arheološki pregled* 1986, 184

Cunja R. glej tudi Guštin M.

Dular A. 1979, Rimske koščene igle iz Slovenije, *Arheol. vestnik* 30, 278–293

Dular J., Ciglencečki S., Dular A. 1995, Kučar, *Opera instituti archaeologici Sloveniae I*

Failla A., Guermandi M.P., Santoro Bianchi S. 1992, *Ceramica grezza alpina, Archeometria della ceramica, problemi di metodo*, Bologna, 73–86

Gabričević M. 1981, Natpis na opeki iz Ptuja, *Arheol. vestnik* 32, 52–55

Gassner V. 1990, Schlangengefaesse aus Carnuntum, *Akten des 14. Limeskongresses 1986*, hrsg. Vettors – Kandler, *Der roem. Limes in Oesterreich*, 36/ 2, 651–656

Gassner V. 1993, Pannonische Glanztonware mit Stempelverzierung aus Carnuntum, *Ptujski arheol. zbornik*, 359–383

Gruenewald M. 1979, Die Gefaesskeramik des Legionslagers von Carnuntum, *Der roem. Limes in Oesterreich XXIX*, zlasti 67 dalje (glazirana ker.), 74 dalje glajena (posebej 79–81), ročno oblikovana 81–82

Gruenewald M. 1981, Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum 1968–1974, *Der roem. Limes in Oesterreich XXXI*

Gruenewald M. 1986, Keramik und Kleinfunde 1976–1977, *Der roem. Limes in Oesterreich XXXIV*, zlasti 10–11

Guermandi glej Failla

Guštin M., Cunja R. in drugi, 1989, Koper med Rimom in Benetkami, Ljubljana

Hoffiller V. – Saria B. *AUJ – Antike Inschriften aus Jugoslavien I*, Zagreb 1938

Horvat M. 1983, K rimskim fibulam iz Rabeljčje vasi v Ptujju – Zu roemischen Fibeln, *Arheol. vestnik* 33, 47–57

Ibler U. 1992, Pannonische Guertelschnallen des spaeten 6. und 7. Jhdts., *Arheol. vestnik* 43, 135–148

Istenič J. 1992, Zahodno grobišče Poetovione – keramični pridatki kot vir za preučevanje ekonomije antičnega mesta, disertacija, v pripravi za tisk

Istenič J. 1995, An economic view on the pottery from the western cemetery of Poetovio, *Provinzialroemische Forschungen – Guenter Ulbert Festschr., Espelkamp*, 349–360

Jevremov B. 1990, Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione, *Arheol. vestnik* 41, Šašlov zbornik 389–401

Jevremov B., Tomanič Jevremov M., Ciglencečki S. 1993, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu, *Arheol. vestnik* 44, 223–231

Josipovič D. 1982, poročila Šutna, *Varstvo spom.* 24, 179, sl. 45

Kandler M. 1981, Ein Tempelbezirk in der Lagerstadt von Carnuntum, Wien

Keller E. 1971, Die spaetroem. Graeberfelder in Suedbayern, *Muenchner Beitrage zur Vor- und Fruehgesch.* 14

Knez T. 1965, Rimski grobovi v Straži, *Arheol. vestnik* 15–16, 145 ss., 3. stol. grob 4

Knific T. 1993, Hunski sledovi v Sloveniji? *Ptujski arheološki zbornik*, 521–542

Knific T. 1994, Vranje near Sevnica – a late roman settlement in the light of certain pottery finds, *Arheol. vestnik* 45, 211–238

Knific glej tudi Svolfjšak

Knific glej tudi Ulbert

- Knific T., Sagadin M. 1991, Pismo brez pisave, razstavnii katalog Narodni muzej, uvod D. Svolfjšak, str. 9–10
- Kolnik T. 1971, Prehľad a stav badania o dobe rimskej a stahovani narodov, Slovenska archeologia 19, 499–558
- Kolšek V. 1963, Dolga pot Evhodijske, Arheol. vestnik 13–14, 487–490
- Korošec P. 1979, Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Dela SAZU 21, IZA 11
- Korošec P. 1980, Skeletni grob z bloka B III v Ptujii in materialna kultura tega obdobja, Arheol. vestnik 31, 25–37
- Korošec P. 1983, Predjama od 4. do sredine 5. stol. – P. vom Ende des 4. Jhdts, Arheol. vestnik 33, 84–114
- Korošec P. 1993, Srebrni rimski prstan s Ptujii – Rabeljčja vas, Ptujski arheol. zbornik, 263–269
- Kos P. 1986, The Monetary Circulation in the SE Alpine Region ca. 300 BC – AD 1000, Situla 24
- Koščević R., Makjanić R., 1995, Siscia – Pannonia Superior, Metalwork – Terra sigillata, BAR International Series 621
- Kuret N. 1978, Košuta – cervula, Arheol. vestnik 29, 495–503
- Kuret N. 1984, Dve lutki iz Emone, Arheol. vestnik 34, 347–352, Zwei Puppen
- Lazar I. 1997, The Roman tile factory at Vransko near Celeia (Noricum), RCRF Acta 35, 159–164
- Lippold A. 1996, Westillyricum und Norditalien in der Zeit zwischen 364–455 mit besonderer Besichtigung Theodosius I, Westillyricum und Norditalien in der spaetroemischen Zeit, ur. R. Bratož, Situla 34, 17–24
- Mackensen glej Ulbert
- Makjanić glej Koščević
- Marolt J. 1994, Obdobje vojaških cesarjev in zgodovina naših krajev, 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev – zbornik Ljubljana, 26–36.
- Mikl (Curk) I. 1963, Dva drobca steklenih posod z zlatom iz Petovijie, Arheol. vestnik 13–14, 491–496
- Mikl (Curk) I. 1965, K topografiji rimske mestne četrti na Zg. Bregu v Ptujii, Arheol. vestnik 15–16, 259–282
- Mikl Curk I. 1966, Poznoantično grobišče na Zg. Bregu v Ptujii, ČZN NV 2 (37), 46–62
- Mikl Curk I. 1974, Ob preučevanju rimske keramike iz središča Emone, Situla 14–15, 239 ss
- Mikl Curk I. 1975, Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji, Arheol. vestnik 24, 883–900 (zlasti 894)
- Mikl Curk I. 1976, Poetovio I., Katalogi in monografije 13
- Mikl Curk I. 1979, Poetovio v 3. stoletju, ČZN NV 15 (50), 37 ss.
- Mikl Curk I. 1979 a, Rimski lončenina z nekaj emonskih najdišč, Arheol. vestnik 30, 372–384
- Mikl Curk I. 1984, Pridatki v rimskih nekropolah Slovenije kot vir za spoznavanje antičnega človeka pri nas, Živa antika 34, 245–249
- Mikl Curk I. 1987, Rimski lončena posoda na Slovenskem, ZIFF Ljubljana
- Mikl Curk I. 1989, Natives, Romans and newcomers in the E Alps during the 2nd cent., Roman Frontier Studies, ed. V. Maxfield, M.J. Dobson, Exeter
- Mikl Curk I. 1990, Prostorska ureditev grobišč rimskega Ptujii, Arheol. vestnik 41, 557–575
- Mikl Curk I. 1993, Roman Traces in Landscape and Preservation of Archaeological Heritage, Actes du XIIIe congres international des sciences pre- et protohistoriques, Bratislava 1991, J. Pavuk red. IV, 419–423
- Mikl Curk I. 1997, Iz materialne kulture k vprašanju verstva in premožnosti na slovenskem ozemlju ob koncu 4. stol., Arheol. vestnik 48, 179–189
- Mikl Curk I. 1997a, Claustra Alpium Iuliarum als Grenzgebiet unterschiedlichen Ethnien in der spaeten Kaiserzeit und in den Kleinfunden, Roman Frontier Studies 1995, Oxbow Monograph 91, 439–444
- Mrazcek S. 1987, Odlomek Aco-čase iz Navporta, Arheol. vestnik 38, 207–216
- Muellner A. 1909, Geschichte des Eisens in Krain, Goerz und Istrien I, Wien – Leipzig
- Osmuk N. 1997, Ajdovščina – Castra, Stanje arheoloških raziskav (1994), Arheol. vestnik 48, 119–130
- Ottomanyi K. 1982, Fragen der spaetroemischen eingelaetteten Keramik in Pannonien, Diss. arch. Ser. II 10, Budapest
- Pahič S. 1961, Antične gomile v Prekmurju, Arheol. vestnik 11–12, 88–146
- Pahič S. 1969, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami, Razprave I. razr. SAZU 6, 217–309
- Petru gl. tudi Ulbert
- Petru P. 1969, Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi, Razprave I. razr. SAZU 6, 5–82
- Petru S. 1972, Emonske nekropole, Katal. in monogr. 7
- Petru S. in P. 1978, Neviodunum, Katal. in monografije 15

- Petru P., Ulbert T., 1975, Vranje pri Sevnici, Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu, Katal. in monografije 12
- Pirkmajer D. glej Ciglenečki
- Plesničar Gec L. 1967, Obeležje in kronologija antičnih grobov na Prešernovi in Celovski cesti v Ljubljani, Arheol. vestnik 18, 137ss.
- Plesničar Gec L. 1972, Severno emonsko grobišče, Katal. in monogr. 8.
- Plesničar Gec L. in sodelavci 1983, Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21
- Proettel P.M. 1996, Mediterrane Feinkeramik des 2.-7. Jhdts. im oberen Adria-raum und in Slowenien, Koelner Studien zur Archaeologie der roem. Provinzen 2, Espelkamp
- Riegl A. 1927, Spaetroemische Kunstindustrie, Wien
- Regeat Th. 1996, Italien in der Vita Severini, sein Erscheinungsbild und sein Verhaeltnis zum Noricum, Westillyricum..., ur. R. Bratož, Situla 34, 193–206, zlasti 201
- Rodriguez H. 1988, Spaetroemische und spaetantike Keramikfunde vom Kathreinkogel, Archaeologie Alpen Adria I, Klagenfurt, 143–150
- Rodriguez H. 1997, Die Zeit vor und nach der Schlacht am Fluvius Frigidus (394 n. Chr.) im Spiegel der suedostalinen Gebrauchskeramik, Arheol. vest. 48, 153–177.
- Roffia E. 1988 v Casteletti, Brogiolo, Nobile Roffia, Bolla, De Marchi, Arslan, Sfrecola : Scavi di Monte Barro, Archeologia Medievale 15, 4.4 Vetri
- Ružić M. 1994, Rimsko staklo u Srbiji, Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja 13
- Sagadin M. 1979, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji, Arheol. vestnik 30, 294–338
- Sagadin M., 1988, Kranj – križišče Iskra, Katalogi in monografije 24
- Sagadin tudi Knific
- Santoro Bianchi glej Failla
- Schmid W. 1932, Norisches Eisen, Wien – Berlin
- Sivec I. 1997, Poznoantično orožje na Slovenskem, Arheol. vestnik 48, 143–151
- Slabe M. 1975, Dravljje – grobišče iz časov preseljevanja ljudstev, Situla 16
- Slabe M. 1976, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu, Arheol. vestnik 25, 417–421
- Slabe M. 1983, Zgonče, preliminarna poročila, Varstvo spom. 25, 249
- Slabe M. 1993, Antična nekropola na Pristavi pri Trebnjem – the Roman Cemetery, Vestnik ZRVNKD XII Ljubljana
- Sokol V. 1994, Das spaetantike Kastum auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica, Arheol. vestnik 45, 199–209
- Soproni S. 1986, Spaetroem. Toepferoefen am pann. Limes, Acta RCRF, X, 28 ss
- Stare V. 1952, Poznoantično grobišče na Ravnem Brdu, Arheol. vestnik 3, 137–143
- Stare V. 1980, Kranj – nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Katalogi in monogr. 18, s prispevkoma Z. Vinski in I. Kiszely
- Strmčnik Gulič M. 1993, Skrb za izročilo preteklosti, Ptujski arheološki zbornik 481–504
- Svoljšak D., Knific T. 1976, Vipavska dolina, zgodnj srednjeveška najdišča, Situla 17
- Szombathy J. 1903, Das Graeberfeld zu Idria bei Bača, Mitteilungen der Praehistorischen Kommission, Wien
- Šašel J. 1972, Problemi naseljevanja vzhodnoalpskih Slovanov, Kronika 20, 3–6
- Šašel J. glej tudi Plesničar Gec 1983
- Šašel Kos M. 1994, Romulovo poslanstvo pri Atilu, ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi, Zgodovinski časopis 48, 285–295
- Štüh P. 1995, O novem branju starih virov, Kronika 43, 1–10
- Šubic Z. 1972, La necropole romaine a Poetovio, Inventaria archaeologica Y 129–Y 138
- Tomanič Jevremov M. glej Jevremov
- Tušek I. 1985, Zlati nakitni predmeti v rimskih grobovih na Ptuj, Ptujski zbornik 5, 405–417
- Tušek I. 1997, Skupina poznorimskih grobov iz območja izkopa za stanovanjski blok B2 v Rabeljčji vasi zahod na Ptuj, Arheol. vestnik 48, 289–300
- Ulbert T. in sod. (U. Giesler, M. Mackensen, D. Steinhilber) 1981, Ad Pirum – Hrušica Muenchner Beitrage 31, hrsg. T. Ulbert
- Ulbert T., Petru P., Knific T. 1979, Vranje pri Sevnici, izkopavanja 1974, Arheol. vestnik 30, 695–784
- Vago E., Bona J. 1976, Die Graeberfelder von Intercisa : Der spaetroemische Suedostfriedhof, Akad. Kiado
- Valič A. 1971, Keramični posodi iz časa preseljevanja narodov v Kranju, Arheol. vestnik 21–22, 1970–1971, str. 288–292
- Valič A. 1978, La necropole slave a Kranj, Inventaria archaeologica 21

- Valič A. 1980, General Issues of Social Structure of Old Slavic Burials in Kranj, *Balcanoslavica* 9, 55
- Valič A. 1990, Poznoantično najdišče na Sv. Jakobu nad Potočami pri Preddvoru, *Arheol. vestnik* 41, 431–438
- Vidrih Perko V. 1992, Afriška sigillata v Emoni, *Arheol. vestnik* 43, 93–107
- Vidrih Perko V. 1994, Poznoantične amfore v Sloveniji, disertacija FF Ljubljana
- Vidrih Perko V. 1997, Rimskodobna keramika z Ajdovščine pri Rodiku, *Arheol. vestnik* 48, 341–358
- Vidrih Perko V. 1997 a, Some Late Roman Ceramic Finds from the Slovenian Karst Region, 35. *RCRF Acta*, Abingdon, 249–258
- Vomer Gojkovič M. 1997, Poznorimski grobovi z grobišča pri Dijaškem domu v Rabeljčji vasi na Ptuju, *Arheol. vestnik* 48, 301–324
- Vuga D. 1977, poročila Matena, *Varstvo spom.* 21, 235
- Wierczynska A. 1978, Some anthropological remarks on human remains from the Dravljje and Emona necropolis, *Arheol. vestnik* 29, 324–332

Zusammenfassung

Zur Spätromischen Zeit in Slowenien

Iva Mikl Curk

Dieser Versuch wurde auf die Basis vom publizierten Material und Studium des materialen Nachlasses der gesamten Römerzeit gestützt. Die ausgewählten Themen konnten natürlich nur flüchtig und in gewissen Blickrichtungen gesichtet werden. Aus der zahlreichen Literatur wird nur das unmittelbar verwendete angeführt, aber den zitierten Werken kann Weiteres, auch Grundlegendes abgelesen werden. Literaturnachweise sollen auch an entsprechenden Stellen bei den angeführten Fundortsnamen im slowenischen Text nachgesehen werden.

Die Herstellung und der Gütertausch:

Glaserzeugung: Im Vergleich zu älteren Perioden konnten weniger Formen beobachtet werden. Lokale Besonderheiten konnten nicht festgestellt werden, die Eigenschaften sind großen Territorien gemeinsam. Auch hierzulande wird der abgerundete (nicht abgeschliffene) Oberrand von Bechern und Schalen der möglich sehr späten Fundkomplexe (Ptuj, Zgonče, Kranj, Vranje) beobachtet. War das Erzeugen bewußt organisiert? Einige technische Besonderheiten sind auch im frühen Mittelalter bekannt (Tropfen- und Fadenaufgaben, Fussbecher).

Farbmetal: Viele neue, von denen der älteren Perioden der Römerzeit abweichende Formen. Von Fibeln werden in Emona im 3. Jh. noch Derivate der Bogenfibeln verwendet, sonst bezeichnen die Spätzeit Knie- (zahlreich in Ptuj, auch sehr spät Rifnik, Vranje, Kobarid, Tonovcov grad, Limberk) und Zwiebelkopffibeln. Einige von ihnen sind nur für kürzere Zeitepochen bezeugt. Lokale (oft aus dunkler Bronze, wiederholte Ziernotive) und regionale Besonderheiten. Dies gilt auch für die Armringe mit Schlangenkopffenden, der Meinung der Autorin nach sogar für den kerbenverzieren Gürtelschmuck (der Beschlag von Koper z.B. ist von den zwei von Ptuj sehr verschieden gearbeitet). Bei einigen Beispielen der Bronzearbeiten von Ptuj des späten 5. Jh. war ein spezifisches Werkzeug verwendet – der punzierte Kreis ist unterbrochen (Schnalle PMP 3116, Armringe LMJG 7621, 7621). Ein lokales und ein überregionales (kontinentales) Versorgungsnetz wird für die Rohstoffversorgung vermutet. Nur einige technologische Besonderheiten sind weiter im frühen Mittelalter bekannt.

Eisenerzeugung: Wegen der Langlebigkeit der Formen (Spätantikes wird kaum von dem der Frühzeit unterschiedet) ist das Studium durch traditionelle archäologische Methoden erschwert. Die Erzeugnisse selbst weisen ein solides Wissen der Schmiede auf, die geographische Lage der Fundstellen erlaubt das Exploitieren einiger Erzlager über das Ende der Römerzeit zu vermuten.

Töpfergewerbe: Wegen der Dauerhaftigkeit der Scherben ermöglicht dieses Studium viele sonst unmögliche Schlüsse aus dem Wirtschaftsleben, obwohl auch das Töpfergewerbe gewisse Besonderheiten hat. Die Merkmale an der Gefäßkeramik werden einheitlicher, an der groben Hauskeramik allerdings nie vollkommen, obzwar mehr im regionalen als lokalen Umfange (der Osten des Landes reichere Profilation – auch Dular, Ciglencečki, Dular 1995 und Mikl Curk 1975, »weiches Fabrikat« noch im 3. Jh. – Dolga vas, frühes Vorkommen der Wellenlinie zwischen waagerechten Linien und auf kammbearbeiteter Topfoberfläche – Pahič 1961). Auch nach der Hunnenzeit wird das Land zum Teil aus dem Großhandel beliefert (Vidrih Perko 1992, 1994, 1997), sonst werden Werkstätten im Lande vermutet. Diese sind noch sehr fähig gewesen (es wäre auch das Herstellen der Keramik mit eingeglätteten Mustern – Funde in Emona, Drnovo, Ptuj, Kranj –

durchaus möglich gewesen, wir haben jedoch nicht genug Beweise dafür), die Übergabe des technologischen Wissens auch in der Spätzeit rege (dadurch wird die regionale Ähnlichkeit der Keramik an den Höhenbefestigungen erklärt). Zum Beginn des 4. Jh. besitzen wir noch Beweise großer Betriebe im persönlichen Besitz (Iustinianus von Poetovio z.B.). Im Gegensatz zu H. Rodriguez möchte die Autorin mehr die Tatsache betonen, daß die grobe Hauskeramik Formen und Bearbeitungsweisen aufweist, die im frühen Mittelalter nicht anders werden (es werden Töpfchen von Hrušica und Ljubljana Majda Vrhovnik mit der s.g. Keramik des Prager Typus verglichen). Auch kann auf diese Art die These, daß die Wellenlinienkeramik an romanische Umgebungen gebunden geblieben ist, nicht befürwortet werden. Man würde eher noch immer die Meinung vertreten, daß nur gewisse Kombinationen der Merkmale an der groben Hauskeramik zeit- und territorial gebunden sind, sonst aber war das ein sehr zwecksbedingtes Erzeugnis gewesen welches Zivilisationen überschreitet. Die Funde könnten im gewissen Umfange sogar ein direktes Weiterleben vom Fachwissen im Lande bezeugen.

Landwirtschaft: Zur Analyse ist auch das Fundortnetz in der Landschaft wichtig, obwohl naturwissenschaftliche Studien noch spärlich durchgeführt worden sind. Tierknochenanalysen sollten noch mehr als bis jetzt in die Logik der Bautenfunktion und Zerstörungsweise im Befund eingegliedert werden, es ist nicht nötig, daß alles, was in der Nähe von einem Gebäude in einer umfangreicheren Siedlung gefunden worden ist, nur in diesem Gebäude verwendet und weggeworfen wurde. Es scheint, was die Ackerflächen betrifft, daß man nach dem 3. Jh. neben der günstigsten auch die mehr abgelegenen Lagen, aber diese auf eine den Gegebenheiten angepaßte Art bearbeitet hat. In solchen Lagen (Ravno brdo, Dane) dürften Leute gewirtschaftet haben, welche auf die Art der Hieronymus Anführung über den Verkauf der »semidirutas villulas« im 4. Jh. neu zu beginnen hatten. Die Lage der frühmittelalterlichen Fundorte im mediterranen Teil Sloweniens, in Gorenjsko, um Slovenj Gradec und Pohorje weist darauf hin, daß das Ackerland ein sehr bedeutender Nachlaß der Römerzeit gewesen ist.

Baumaterial: Die gebrauchten Mengen waren, schon dem Umfang der bis jetzt bekannten Gebäuden nach zu urteilen, groß. Datierte und nur spärlich publizierte Ziegeleien stellen auch diese Produktion noch im 4. Jh. als fest organisierte Manufakturen dar. Exotische Steinsorten sind noch im 5. Jh. für den Kirchenbau angeschafft worden und weisen dadurch auf ein Bestehen gut organisierter Transporte auf lange Entfernungen hin.

Intensität der Kontakte: Betrachtet man auch die Mengen von bekannten Kleinfunden nach dem Ursprungsland der Typen und direkter Erzeugnisse gesondert, entdeckt man, daß am Ende des 4. Jh. auch das Entstehen der technologischer Neuigkeiten das Land öfters mit Pannonien und den Donauländern verbindet, dass aber ausgewählte Zivilisationsgüter, auch für den christlichen Kultgebrauch, aus Italien und dem Mittelmeergebiet noch im 7. Jh. stammen, natürlich im größeren Umfang nur in der Nähe der Meeresküste.

Kulte: Die Kleinfunde der Spätzeit weisen neben einer beachtenden christlichen Symbolik auch eine bedeutende Menge der Relikte apotropäischer Magiehandlungen – so aus dem Herstellungsprozess wie um den günstigen Verlauf der Verwendung des Gegenstandes aufzuschwören (Ziegelzeichen, s.g. fondi d'oro Gläser, die Verzierungsart und die Form von Schmuck, Tiergestalten – zur Tradition der Rolle der Hirschkuh unter den Faschingsgestalten der modernen Zeit in Kozjansko Kuret 1978, Gesichtabbildungen – Ptuj, Drnovo). Auch die Magie des Materials, der Zusammensetzung verschiedener Metalle, Halbedelsteine usw., oder das Tragen der Tierzähne (Ptuj, Emona schon im 3. Jh.) gehört zu solchen Magiehandlungen. Diese Relikte immer mit bekannten Gottheiten in Verbindung zu setzen wäre ein zu gewagtes Unternehmen.

Totenkult: Die Deutung hängt sehr von exaktem Aufnehmen der Fundsituation, der Bestimmung der Skelettreste ab. Alte Münzen werden nur selten verwendet (vermutungsweise sind solche Grabeinheiten bei Plesničar Gec und S. Petru nur 5), manchmal sind alte Münzen auch mit der Erde ins Grab gekommen. Es ist auch wichtig für Deutungen den Umfang des gesamten Gräberfeldes zu kennen. Das ist nämlich seltenst der Fall (Brezje, Puščava, Ptuj Zg. Breg, Predloka, Rifnik, Vranje, auch länger belegt, jedoch erkennbar Ljubljana Trdinova, Kranj, Ribnica pri Mokricah, Straža, Dravljje, Trebnje). Noch ins späte 3. Jh. könnte man eine gewisse Zahl von Brandgräbern datieren (Plesničar Gec 1972 Grab 227, 262, 264, 266, 268, 274). Da findet man noch Ess- und Trinkgeschirr, wahre Beigaben. Für das Ende vom 3. und den Beginn vom 4. Jh. sind manche reiche Sarkophagbestattungen bezeichnend (Petru S. 1972 Grab 690, 1341, 679, Šubic, Tušek), doch da gibt es nur noch Kosmetika, Schmucksachen und Trinkgeschirr als Beigabe. Die veränderte Beigabenweise ist noch klarer an der zahlreichen Gruppe der Gräber des ausgehenden 4. Jh. erkennbar. Abseits der Städte war die Gewohnheit echte Speise- und Getränkependen (nicht nur als Anspielung an die Eucharistie) vielleicht länger am Leben geblieben (Puščava – Slovenj Gradec Grab 16). Auch manche Gebrauchsgegenstände können die Rolle eines Symbols übernehmen (z.B. Spiegel). Man dürfte danach behaupten, daß die Toten in ihrer Tracht bestattet worden sind, die Mehrzahl der Beigaben stammt davon. Wahre Beigaben haben aber vorwiegend schon als Symbole gedient. Vielleicht dürfte man unter den Beigaben der Zeit nach 400 vereinzelt auch Gegenstände eines neuen Paganismus erkennen (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993). Im

Ganzen scheint aber die Symbolsprache der Gegenstände im Grab auch die Christen nicht zu stören. Das Symbolgut der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters ist allerdings von dem der späten Römerzeit genug verschieden.

Die Tracht, Lebensweise: Es wurden noch immer Fibeln getragen, doch sie gehören jetzt zur Männertracht (Mantel) und sind zum Statussymbol geworden. Die gewachsene Zahl der Gürtelbeschläge weist auf eine vergrößerte Verwendung von Gürteln, Ledergürteln jedenfalls, und auch dadurch auf veränderte Kleidung. In der Frauentracht bekamen das Ohrgehänge, Armringe und Halsschmuck eine betonte Rolle. Stylus – Nadel wird noch immer in der Haartracht verwendet, doch gelegentlich (der Lage im Grab nach) auch zum Festhalten von Textilumhang (oder nur vom Totentuch?). Die Verzierungsweise dieser Nadeln wie der Ohringe und Fibeln wird im 5. und 6. Jh. anders, die Grundtendenzen der Entwicklung der Tracht scheinen jedoch noch nicht geändert zu sein. Sie fahren auch ins frühe Mittelalter fort (z.B. dann wird die Scheibenfibel – Brosche zum Statussymbol, die Rolle vom Ohrring), aber die geänderte Form- und Zierweise, welche durch die – archäologisch nicht faßbaren – Farben und die Struktur der Textiltile der Tracht noch gesteigert wurde, erlaubt zu vermuten, daß gerade da die Zäsuren unter den Kulturen wahrscheinlich am klarsten zu erkennen gewesen sind. Die im Mittelmeergebiet üblichen Formen der Vorbereitung und des Servierens der Speisen scheinen sich über das 4. Jh. vorwiegend im Rahmen der christlichen Kulthandlungen erhalten zu haben. Die an der Zahl spärlichen als Strigilis gedeuteten Gegenstände von Dravlje und Kranj – Na Lajhu, dürften – wenn richtig gedeutet – auf die Möglichkeit des Einflusses der Palästra noch an die Militäribungen des 6. Jh. in mit gotischen und langobardischen Italien verbundenen Umgebungen weisen.

Umbruchperioden: In Emona-Ljubljana kann kein besser erkennbarer Unterschied in der materiellen Kultur vor und nach dem Jahr 238 beobachtet werden. Archäologisch besser faßbar sind die Unterschiede vor und nach der gallienischen Zeit, in Šempeter, Celeia-Celje und Poetovio-Ptuj durch Naturkatastrophenspuren (große Zerstörung, Umorientierung des Insulennetzes, Umgestaltung der Kanalisation) gekennzeichnet. Diese Zeit wird zusätzlich auch durch die geänderte Bestattungsweise (fast ausschließlich nur noch Körperbestattung) erkennbar. Diese Zeit dürfte schon als ein Schlusstermin für einige der Eigenschaften, welche aus der Mittelmeerantike ins Land gebracht wurden (Servierungsart der Speisen), angesehen werden. Eine große Veränderung der Formenwelt der Gegenstände kann am Ende des 4. Jh. beobachtet werden, die Mitte vom 5. Jh. aber auch durch einen großen Rückgang der Mengen von datiertem Material. Dieses Material wird weiter besonders an die befestigten Höhensiedlungen gebunden. Doch die Autorin vertritt die Meinung, daß vielleicht der Rückgang der Besiedlung doch nicht so drastisch gewesen ist, wie auf den ersten Blick scheinbar: Gegenstände des späten 5. Jh. stammen manchmal aus solchen Fundkomplexen, welche in gewissen Zügen das Bestehen einer tradierten Verkehrslogik und innerer Struktur der größeren Siedlungsorganismen noch zu vermuten erlauben. Doch die Auffassungsweise der Welt der Gegenstände scheint im täglichen Leben – nicht so im christlichen Kult – um die Mitte des 5. Jh. so geändert zu sein (Zier- und Schmuckformen, Bewaffnung, Magie des Kammes, Abwesenheit der Lampen und Krüge im Hausgebrauch), daß man diese Periode tatsächlich als ein Ende der Römerzeit unter dem Einfluß der Mittelmeerantike betrachten könnte.

Ethnische Verhältnisse: Der verstärkte Einfluß von Pannonien, besonders an der Keramik (glasierte und geglättete Ware) erkennbar, dürfte schon auf grössere Mengen der germanischen Förderaten deuten. Territoriale Unterschiede einzelner Stadtareale, an Typen und besonders an der Beliebtheit einiger Bräuche und Formen (z.B. die Öllampe wird im Gebiet um Emona-Ljubljana und der claustra Alpium Iuliarum – Karstpässe noch am Ende des 4. Jh. als Grabbeigabe verwendet, östlich davon wird dieser Brauch nicht notiert) erkennbar, dürften aber noch in der Spätzeit Territorien angeben (im Westen und Norden), in welchen die alte Bevölkerung im größeren Umfange erhalten geblieben war oder wenigstens einen stärkeren Einfluß ausgeübt hat. Im Ganzen bleibt aber die materielle Kultur noch wenigstens ins 6. Jh. ein Völker- und Kulturgrenzen überschreitendes Zivilisationsgebilde, welchem nur ausnahmsweise ethnische Gegebenheiten der Umgebung abgelesen werden können.

Die Rolle der Geschlechter, Familienverhältnisse: Die seltenen Abbildungen eines Ehepaares am Schmuck (z.B. Glasmedaillon Ptuj – Cambi 1974, Gürtelschnalle – Ciglencčki 1992) können vielleicht auch ein Stereotyp der Vorstellung von der Festheit eines Ehebundes wiedergeben. Der Frauenschmuck wird am Ende des 3. Jh. zahlreicher, aber noch immer oft aus Edelmetall hergestellt. Es wird als Hypothese vorgeschlagen, daß dadurch die Ausbreitung der Genehmigung, Schmuck zu tragen, an weitere Bevölkerungsschichten abgelesen werden kann. Am Ende des 4. Jh. wird Frauenschmuck noch in größeren Mengen getragen, doch jetzt oft aus Messing, Bronze, Glas und Knochen hergestellt. Das Wiederholen der Typen und Typkombinationen von Frauen- sowie Männerschmuck (Gürtelbeschläge, Zwiebelkopffibel, Ring) weist für diesen Zeitabschnitt jedoch auf die Verpflichtung von Mann und Frau, zuerst dem sozialen Status Gefolge zu leisten. Die Mengen des Schmuckes in Kindergräbern, Glasperlenketten insbesondere, machen auf die Bräuche aufmerksam, im Kinde den gefährdesten – und den vor bösen Mächten schutzbedürftigsten – Mitglied der Gesellschaft zu sehen. Hie und da werden aber auch diese Rahmen durch Zeugen eines in allen Zeiten

anwesendes persönlichen Standpunkts durchbrochen, so z.B. müssen die beiden Puppen sowie das Kleidchen im Kindersarkophag in Emona-Ljubljana (Petru S. 1972 Grab 1338) aufgrund mangelnder andersartiger Analogien als Zeuge eines wahren Familienschmerzes betrachtet werden.

Das Definieren des Begriffes Spätantike wird durch das Verstehen des Begriffes Antike bedingt. Zum Schluß muß man auch die in der Welt der Gebrauchsgegenstände erkennbaren Unterschiede der Entwicklung in diesem verhältnismässig kleinem Territorium, auf welchem sich das heutige Slowenien ausbreitet, und in den Jahrhunderten der späten Römerzeit unterstreichen. Einige Elemente, welche ins Land aus der Mittelmeerantike mit den Römern gekommen sind, haben nur in einigen Gegenden Fuß gefaßt (Bräuche bei Tisch, durch Teller und acetabulum erkennbar) und waren wenigstens um die Mitte des 3. Jh. in Vergessenheit geraten, andere waren tiefer eingedrungen (Lampe, Einhenkelkrug, Fussbecher) und auch in der Herstellung noch bis zur Hunnenkatastrophe erhalten, dann aber in anderen Regionen des Kontinents auch in der Zeit noch weitergegeben. Die dritte Gruppe der Elemente der Mittelmeerantike kam erst in der Spätzeit ins Land (Sarkophag, exotische Marmor- und Baumaterialien) und ist mit dem Ende der Römerzeit außer Gebrauch gekommen. Das Werkzeug und die Arbeitsvorgänge einiger für das Überleben wichtiger Tätigkeiten (auch etwas aus der Töpfer-, Kriegs- und Transporttechnologie) hat die Römerzeit der vorrömischen lokalen – regionalen Tradition abgenommen. Dies hat sich dann organisch weiter entwickelt und dürfte zum Teil direkt im Lande ins frühe Mittelalter übergeben worden sein. Die Form- und Zierelemente waren immer, so auch in der späten Römerzeit am klarsten zeit- und kulturgebunden, obwohl ihre tiefe Wurzeln in verschiedenen Kulturkreisen steckten. Vom 3. Jh. an ist im Inneren des Landes ein größerer Anteil der Einflüsse aus den Donauländern, in den mehr zum Meer geöffneten Regionen dagegen mehr der Einfluß der Mittelmeerländer erkennbar gewesen. Auf diese Art kann auf Grund der materiellen Kultur der Beginnstermin der Spätantike für das ganze Land und alle Phänomene genau so wenig wie das Ende einheitlich bestimmt werden.

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov razprodanih starejših števil *Zgodovinskega časopisa* (ZČ) je bilo doslej izdanih že 33 zvezkov, tako da je na voljo praktično celoten komplet naše revije. Doslej zadnja sta bila ponatisnjena zvezka **3–4 letnika 29/1975 in 3 letnika 31/1977**.

ZČ 3–4 letnika 29/1975 med drugim predstavlja razpravo Toneta Ferenca o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Tone Zorn je raziskal narodno podobo dela kočevskega območja po italijanskem popisu iz 1941. O problemu slovenske univerze v Trstu piše Jože Pirjevec, Janko Pleterski pa objavlja referat z zborovanja slovenskih zgodovinarjev 1974 o jugoslovanski misli pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. Zadnja razprava je prispevek Antona Svetine o zgodovini Šmihela pri Pliberku. Cena ponatisnjene zvezke je **960 SIT**.

ZČ 3 letnika 31/1977 med drugim objavlja razpravo Mirka Stiplovška o raziskovanju delavskega gibanja in partije med vojnama na Slovenskem, Ferda Gestrina o verskem življenju in institucijah Slovanov v Markah v času od 15. do 17. stoletja, Darje Mihelič o pogledih zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja na Karantanijo, Vlada Valenčiča o slovenskem jeziku v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja in Toneta Zorna o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda v času pred prvo svetovno vojno na Koroškem. Cena zvezke je **1040 SIT**.

Vse starejše številke ZČ lahko dobite (oz. naročite) na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/1697–210. Cenik dostopnih zvezkov in zaloge je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25 odstotkov**, študenti pa **50 odstotkov popusta** na prodajne cene.

Gorazd Stariha

Dimež in njegovi

O Kranjskih Janezih, ki so služili cesarju najraje kar v domačih gozdovih, ali: oporečniki po kranjsko

»Zima je že navadni čas za tatvine in roparije, vse novice pripovedujejo od njih; tudi na Krajskem se tega dosti sliši; posebna tatinska šega pa je letas semtertje na Gorenškem, de tatovi prešiče kradejo, jim glave odrežejo, in jih na oknjo gospodarja postavijo; prešiča pa potem sabo pobašejo.«¹

Dimeževo rojstvo

Franc Zihlerl – Dimež se je rodil 2. decembra 1827 na Gorenji Savi pri Kranju kot nezakonski otrok materi Jeri Zihlerl, po domače Dimci. Botra pri krstu sta bila Janez Krt, kmet in Neža Česen, kajžarka. Babica je bila Urša Čadež.² Mati Jera je bila pri oblasteh zapisana kot ženska, ki je imela najtesnejše zveze z rokovnjači in kot piše kranjski okrajni glavar, Tomaž Pauker, naj bi bil Dimežev oče Travnov Janez, ki je pripadal eni najstarejših kranjskih rokovnjaških družin, Jera pa je bila njegova priležnica.³

Tako je bil torej mali Franci že ob rojstvu zaznamovan z rokovnjaštvom in je bilo samo vprašanje časa, kdaj bo stopil po očetovih stopinjah. Končni korak je storil tako kot mnogi drugi, skorajda vsi rokovnjači, takrat ko so ga poklicali v vojsko. Njegov izvirni greh je bilo dezertstvo in kot takega so ga tudi obravnavali, ko ..., sicer pa lepo počasi. Najprej je treba reči besedo, dve o samem rokovnjaštvu, o katerem je bilo sicer že precej napisanega in bi tukaj predstavil samo dobo v času Dimeža, oz. neposredno pred njim.

Josip Benkovič, ki je pisal o rokovnjačih v *Domu in svetu*,⁴ pravi, da so bili rokovnjači najbolj oblastni in mogočni v prvi polovici 19. stoletja (od leta 1800 do 1853). Spomini nanje da so se ohranili, vsaj med starejšimi ljudmi, do njegovih dni in Veliki Groga, Črni Jurij, Dimež in drugi so bili še takrat strahovi v ljudskih pripovedkah. *»Okoli leta 1820 je rokovnjaško rogoviljenje nekoliko potihnilo, toda tem silneje so zopet vzrojili, ko so stopili na pozorišče oni sloviti in siloviti razbojniki Veliki Groga, Dimež in Črni Jurij. Dočim so jih doslej nazivali ljudje le roparje ali »ravbarje«, nadeli so jim sedaj stalna imena: rokovnjač, plajšar, malhar itd.*

V dobi od leta 1825 do 1843 je dosegla rokovnjaška moč in nasilnost svoj vrhunec.«

Središče, kot pravi Benkovič, *»metropola«*, rokovnjaškega kraljestva je bilo ob kranjsko-štajersko-koroški meji, nad izvirom Savinje in Karniške Bistrice, pod Sedlom ali *»Jermanovimi vrati«*.

Tam naj bi stoloval rokovnjaški *»papež«* in imel podružnice – za Kranjce v Udin borštu poleg Kranja. Ti prebivalci Udin boršta, *»večinoma okrog Kranja doma, so bili mnogo lepše oblečeni kakor kmečki mladeniči in so radi občevali z vaščani. Kmetu navadno niso storili nič*

¹ Novice, 2.1.1850. V ležečem tisku so dobesedni prepisi iz virov oz. literature.

² Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna matična knjiga Kranj-Šmartin 1812–1831.

³ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond Občina Kranj (KRA-2), arhivska enota (a.e.) 366. – 27.8.1852 je glavar Pauker pisal kranjskemu županu Konradu Lokarju, da se iščeta rokovnjač vulgo Travnov Janez in njegova priležnica, mati znanega bandita in dezerterja vulgo Dimeža, zaradi pričevanja v neki kriminalni zadevi. Travnov Janez da pripada eni najstarejših kranjskih rokovnjaških družin, Travnom. Takrat naj bi bil star približno 50 do 60 let.

⁴ Josip Benkovič: Črtice o rokovnjačih, Dom in svet, 1890.

žalega, a ropali so bogatine in cerkve. Prihajali so k imovitejšim posestnikom, kadar so vedeli, da je malo varuhov doma, in tirjali to in ono ter pretili, da zažgo hišo, če ne dobe, kar zahtevajo.« Ta robinhudovski opis rokovnjačev naj bi zakrivil Alfons Pavlin,⁵ Benkovič pa dodaja: »Način, kako so rokovnjači prosili, bil je jako drzovit. Bili so v svojih nazorih pravi pravcati komunisti – ljudje, ki menijo, da ima vsakdo pravico do vsakega imetja.«⁶

Zanimiv je Benkovičev opis prošnje, ki jo je 12. marca 1843 poslal tedanji komendski župan, Aleksij Kem, cesarju Ferdinandu.⁷ Benkovič je v prispevku za *Dom in svet* prošnjo povzel v prevodu: »Komendska soseska kleče prosi, da bi Njih Veličanstvo blagovolilo kaj ukreniti za iztrebljenje neukročenih lopovskih čet (unberührte Gaunerbanden) iz njih soseske in iz sosednih okrajev. ... Kakor pribega ubogo dete, ki si samo ne more pomagati in se braniti, v sili in nevarnosti s popolnim zaupanjem v obrambo svojega očeta, tako smo tudi mi ... prisiljeni v skrajni nevarnosti svojega življenja in imetja položiti sledečo prošnjo z najpopolnejšim zaupanjem pred prevzvišeni prestol ... Ne prosimo, da bi se nam zmanjšali davki, niti da bi se izpremenila ... kaka postava, temveč prosimo za varstvo svojega imetja in celo za svoje ne varno življenje. Povod tej prošnji nam dajo neki lopovi, tatinske in roparske druhal, ki se že mnogo let klajajo v naši okolici in katere vlada takorekoč molče trpi. Znani so splošno po Kranjskem z raznimi imeni, kot »Rakonači (sic!), Plajšarji, Malharji« itd., da so tujemu blagu zelo nevarni ... in so zadnja leta narasli v veliko število. Kako zelo so po tem izvzku človeštva v nevarnosti vsi okoli ležeči okraji: okolica Ljubljana, Brdo, Tržič, Smednik in zlasti naš rodni okraj Mekine, dovoljujemo si preponižno oznaniti po priloženem popisu, iz katerega bo Nj. c. kr. apost. Vel. blagovolilo milostno uvideti vso njih škodljivost in grozovitost.»

Benkovič nadaljuje: »Nato opisuje listina napad na kapelana (Kajetana Hubra⁸ – op. avt.) 22. decembra 1841, ko so razbojniki trikrat naskočili hišo, druge tatvine in zločine ter slednjič oni poboj rokovnjačev (kmetje so 22.12. zjutraj, po napadu, obračunali z rokovnjači – op. avt.). Kot vzrok, da se obračajo s to prošnjo neposredno na cesarja samega, navaja (listina oziroma župan Kern – op. avt.) sledeči razlog: »ker vkljub premnogim, iskrenim prošnjam, katere so poslali i c. kr. okrožnemu sodišču i visokemu deželnemu predsedništvu v Ljubljano i visokemu kriminalnemu nadsodišču v Celovec niti najmanjše pomoči niso dosegli«, zato se obračajo nanj z otroškim zaupanjem, da jim bo on, kot vedno skrbni oče, gotovo prihitel na pomoč. Potem dostavijo nasvet,

⁵ Slovenski narod VIII, 1875, št. 121.

⁶ Benkovič: Črtice ..., Dom in svet, 1890, str. 19.

⁷ Benkovič: Črtice ..., Dom in svet, 1890, str. 151, 152.

⁸ Obračun kaplana Kajetana Hubra (Slovenski biografski leksikon – Kajetan Hueber, pisatelj, r. 2. avg. 1810 pri Devici Mariji v Polju, u. 1. avg. 1870 v Čemšeniku) z rokovnjači je izpričan tudi v gradivu osebnega fonda Andreja Praprotnika (ARS, AS–982), ki ga hranijo v Arhivu Republike Slovenije (avtor zapisa naj bi bil Tomo Petrovec): »Ko je ostavil vojaško službo (Huber – op. avt.), je prišel v Komendo, kjer je imel v prvem nadstropju kapelanije dvosobno stanovanje. S seboj je prinesel vsakovrstno orožje, sablje, puške, samokrese i. dr. – V prvem času njegovega kapelanovanja so se v Komendi in bližnji okolici često pojavljali rokovnjači – menda ostanki svojih proslulih prednikov. – V neki gostilni sedelo je več kmetov. Ko pride Huber med nje, nanese razgovor tudi na rokovnjače. Kmetje so vsevprek trdili, da rokovnjačev nihče ne užene, ker se je vsakomur bati njihovega maščevanja, če bi jih izdal. Tedaj stopi Huber (mož izredno velik in močan – pravi orjak) sredi sobe in pravi: »Ste li Vi možje? Ne, niste možje, vsi ste figarji. Vi se rokovnjačev bojite, jaz pa se jih ne bojim. Če jih kje izsledite, pridite mi povedat. Kdor izmed vas ima še kaj gorenjskega poguma v sebi, pojde z menoj. Polovimo jih in odvedemo v Ljubljano.« Te odločne besede Huberjeve so malodušne kmete opogumile. – Kmalu potem so mu sporočili, da se nahaja večja skupina rokovnjačev v nekem gozdu na Berniku pri Cerkljah. Huber si prizvame večje število kmetov. Ž njimi obkoli taborišče rokovnjačev, jih vse polovi, zveže in prižene v Komendo. Tam jih nalože na velik kmetški voz (parizar) in zvezane odpelje v Ljubljano, kjer jih izroče oblast. – Huber pa se je dobro zavedal, da si je s tem drznim činom nakopal smrtno sovraštvo rokovnjačev. Zato si je najel najmočnejšega in najpogumnejšega kmetškega fanta iz Kaplje vasi, da je hodil k njemu v kapelanijo prenočevat. Odkazal mu je posteljo v prvi sobi in mu izročil vojaško puško, s katero naj takoj strelja, čim začuje kaj sumljivega okrog kapelanije. Ob prvem strelu mu pride on sam (Huber) na pomoč, zato naj se ne boji. – Kar je Huber pričakoval, to se je vresničilo. Ne dolgo potem namreč začuje omenjeni fant sumljiv ropot pod svojim oknom, ko pa se v postelji skloni, opazi, da je že nekdo prislonil lestvo na njegovo okno, takoj nato pa zagleda vrh lestve neznanca. Fant nič ne premišlja, zgrabi puško, sproži in neznanec strmoglavi na tla. V tem hipu je bil že tudi Huber v prvi sobi in ko se za prvim napadalcem prikaže pri oknu drugi, sestrelita tudi tega. Rokovnjači bi bili napadali najbrž še dlje, a streljanje je prebudilo cerkvenika, ki je začel biti plat zvona. To je zbudilo speče vaščane, ki so prihiteli od vseh strani in rokovnjače pregnali. Od tedaj Komenda baje ni več videla rokovnjačev!«

kako bi se moglo lopovom najpreje priti do živega; polove naj jih namreč vse od prvega do zadnjega in jih pošljejo v oddaljene kaznilnice in prisilnice, da se ti »roparski veterani« in »v zlobnosti eksaltirani ljudje« ne bodo več vrnil, in se ne bode bati zopet novega zaroda. Živo slikajo potem svojo revo radi te stiske, češ, »kaj preostaja že itak ubogemu podložniku v njegovem siromašnem življenju prijetnega na svetu, ako vidi ne le svoje, v potu obraza prisluženo imetje, s katerim pa še družina komaj shaja, temveč tudi svoje življenje v vedni smrtni nevarnosti.« Vlada je prepričana, da sredstva, katera je doslej uporabljevala zoper to nasilstvo, nikakor ne zadoščajo, ker čisto nič ne pomaga, ako ujamejo tega ali onega lopova, ko je drugih še čez mero v gozdovih. Vse sile naj se torej združijo in rešijo deželo te nadloge (Landplage), »ker sicer bodo ubogi seljaki v obupnosti prisiljeni storiti zadnje korake, da zapuste te nevarne kraje, kjer si niso niti življenja v svesti, in da primejo za beraško palico.« Konečno ponavljajo še enkrat svojo iskreno prošnjo in trdno nado, da jih cesar, kateremu je geslo »recta tueri«, ne bode pustil osirotele, temveč da bo takoj stegnil nad nje svojo mogočno očetovsko roko.

Temu nujnemu prosilnemu klicu se je vlada povoljno odzvala. Začeli so se na mnogih krajih lovi na rokovnjače; za glave njih voditeljev so razpisali celo nagrade.

A tudi sedaj niso bili uspehi taki, kakoršnih bi mogli pričakovati. Prepodili so sicer iz nekaterih krajev drzovite lopove in nekatere tudi polovili, toda večina njih se je poskrila v najtemnejše gošče na visokih gorah in tam v miru ždela, dokler je besnil vihar zoper nje. Hodili so iz dežele v deželo, po mestih in vaseh kot potniki, ali so služili tu in tam pri kaki hiši, da so se zavarovali pred vohuni. Skrivaj pa so bili še vedno v zvezi z glavno tolpo, katero so zalagali z vsakovrstnim nakradenim blagom (v Kamniku je neki hlapec gospodarju podavil po noči vso kuretino, da bi jo poslal v gore »za dober namen«).

V komendski prošnji je opisana nejevolja kmetov glede neučinkovitega zatiranja rokovnjaštva in strah pred njihovim maščevanjem, saj »kdor se je drznil ovaditi rokovnjača, videl je včasih še isti dan svoje poslopje v plamenu, ali pa mu je odpeljala po noči »nevidljiva« roka konja, ali govedo, ali par prašičev itd.«⁹ Strah pred maščevanjem je bilo tisto glavno dejstvo, ki je omogočalo rokovnjačem njih delovanje in preživetje. Vedelo se je, kdor bi rokovnjača prijavil oz. ga ne bi ubogal, mu bodo zažgali! In niso bili redki primeri, ko so iz ječe izpuščeni rokovnjači najprej zadostili svoji maščevalnosti s požiganjem. O dveh takih, rokovnjaških požigih iz leta 1850, nam govore Novice: »V pondeljnik pred praznikom sv. rešn. telesa, to je 27. t.m. zvečer ob 10. uri je že spet v Vodiški fari, v Bukovci 5 kmetiških hiš z drugimi poslopji vred pogorelo. Pri prvi hiši je zgorelo tudi 7 glav živine, ljudi pa vendar ni nobeden poškodvan. Skorej ne moremo drugač misliti, kakor da je bilo zažgano, ker je na podu (skednju) začelo goreti, kjer ni imel po dnevi nobeden nič opraviti, in ker tudi per tisti hiši nobeden tobaka ne pije. In pa še iz več družih vzrokov to lahko sodimo. Kam bomo prišli, če se hudobneži in malopridni berači ne bojo bolj uganjali in strahovali? – Bukovski pogorelci so sicer vsi zavarovani, pa ker niso za veliko in ker je škode čez 7000 glđ, spet prosim, de bi nam miloserčni ljudje kake darove podelili. (Jernej Arko, Vodiški fajmošter).«

»Že spet smo ogenj v Vodiški fari imeli. Ponoči o pol 12. med 17. in 18. t.m. ste v Bukovci spet 2 kmetiški hiši s svojimi poslopji pogoreli in pa en pod (skedenj) nekiga tretjiga gospodarja. Tudi pri tem ognju so okolišne take, de se ne da drugači misliti, kakor de je zažgano bilo. – Od sv. Matija sem je zdaj že v petič v Vodiški fari gorelo. Ljudje so tako ostrašeni, de so vsi prepadeni, nekteri skorej neč ne spijo, noči se že naprej boje, in se vsi zganajo, če le ura bije, in res prav čuditi se je, de do dobriga ne zbole. – Zavarovani so zdaj pri nas do maliga vsi. To blodenje je pa že prazno, da si posestniki sami zažigajo, de dnarje dobe in ložej na novo zidajo in cimprajo. Pri nas se že nič taciga misliti ne da.«

Poročevalec, Jernej Arko, je tožil tudi nad neiznajdljivim obnašanjem kmetov pri požarih in pozival oblast, da bi kaj ukrenila glede gasilstva (vsaka vas naj bi imela »špricovnico in pletena ter zasmoljena vedra za gašenje«).¹⁰

⁹ Benkovič: Črtice ..., Dom in svet, 1890, str. 20.

Kranjski okrajni glavar Pauker in njegove dnevno-nočne rokovnjaške more

O rokovnjačih, njihovem delovanju in o tem, kako naj bi jih zatirali, je v petdesetih letih prejšnjega stoletja veliko pisaril tako podrejenim kot nadrejenim oblastem kranjski okrajni glavar Tomaž Pauker.

V svojih številnih pismih namestništvu v Ljubljani je med drugim zapisal, »da je visokemu uradu znano preganjanje in ubadanje z rokovnjači po deželi že pred francosko okupacijo. Ti ljudje so živeli kot kakšna deželna kuga na stroške občin, iz njih iztiskali denar in živež in živeli v gozdovih kot cigani. Njihovo najljubše zavetišče pa so bili veliki cesarski gozdovi v bližini Kranja. Bili so takorekoč pravi kranjski cigani. Od francoske zasedbe dalje so ti cigani nastopali vedno predrznejše, ker se jim je medtem pridružilo veliko delomrznežev, dezertarjev in ravbarjev.

Obča varnost je bila s strani teh ljudi vedno bolj ogrožena, zato so leta 1841 ustanovili t.i. Deželno varnostno stražo (*Landessicherheitswache*), ki je delovala do ustanovitve žandarmerije in se po najboljših močeh trudila ohraniti javno varnost. – Leto 1848 z vsem svojim dogajanjem seveda ni moglo konsolidirati javne varnosti in mnogim je svobodnjaška omotičnost zavrnela glavo, da so se navadili na brezdelje. Spet so prišli na površje mnogi rokovnjači in tatovi ter se združili z delomrzneži in dezertarji. Tako so iz tistih, ki niso hoteli delati, ampak samo dobro živeti, nastali novi rokovnjači. – Komaj je okrajno glavarstvo začelo 1.1.1850 delovati, že je bila ena njegovih glavnih nalog skrb za javno varnost, ki jo je ogrožalo organizirano razbojništvo in od takrat dalje mora stalno skrbeti za varnost z ukrepi, ki so potrebni za zavračanje razbojnikov in dezertarjev.

Teh, v eni ali dveh zbranih tolpah in javno varnost ogrožajočih, ni bilo malo. Najnevarnejši so bili: Franc Zihel vulgo Dimeš, Miha Brezar vulgo Fajdiga, Johan Kropar vulgo Čimžar, Jernej Prelesnik vulgo Čunder, Gregor Bizjak vulgo Kurjovc, Miha Hrastmar vulgo Bevk, Luka Križaj, Matevž Završnik vulgo Vovk, Valentin Volčič, Urban Samlen, Tomaž Česen, Mali Mlinarček, Aleksander Podpiskar vulgo Ančenkov, Matevž Oman, Matija Jenko, brata Johan in Jernej Šimnovc, Valentin Rozman, cela Deusova družina – še posebno brata Johan in Franc Ješe vulgo Deus, brata Johan in Valentin Leban vulgo Beljov, Jernej Sorčan in odpuščeni vojak Wolfgang Kiuz – vsi iz kranjskega okraja. Vsi so (bili) nevarni tatovi, ki so delovali od ljubljanske okolice do Radovljice in od Loke do Kamnika ter Tržiča, kradli pa so v sodelovanju z drugimi razbojniki tudi preko teh meja.

Pri tako velikem številu razbojnikov in tako obširnem območju je bilo težko skrbeti za varnost, še posebno če se pomisli, kako predrzni in odločni so bili njihovi napadi. Ljudje so jim deloma dajali potuho, deloma pa si zaradi njihovega maščevanja niso upali izdati njihovih skrivališč.

V svoji nemoči in prizadevanju, da zatre kriminal,« piše glavar Pauker, »je v svojih številnih dopisih na višje mesto večkrat prosil tudi za pomoč vojske, še posebno pred ustanovitvijo žandarmerije, za stalne nastanitve močnejših oddelkov. Predlagal je tudi uvedbo delavskih in kazenskih kolonij ali ustanovitev deportacijske ustanove, da bi prestrašene ljudi lahko prepričal o resnosti in učinkovitosti oblasti in jih tako pripravil k sodelovanju.«

Medtem je zaživela žandarmerija in Pauker se je pogosto pri preganjanju razbojnikov obrnil po pomoč nanjo. »Žandarji so bili pri svojem delu uspešni in s stalnim zasledovanjem so polovili večino razbojnikov, z izjemo Fajdige in Bevka, ki sta bila ustreljena. Deloma so jih obsodili in kaznovali, deloma so še v preiskavi, nekaj jih je v prisilni delavnici, deloma pa so medtem že pomrli, kot Alex Podpiskar, Johan Leban in Wolfgang Kiuz.«¹¹

Primerjavo s cigani je Pauker uporabljal večkrat,¹² saj je imel opravka tudi z njimi. Cigane, ki so se potikali okrog po deželi brez cilja, ne da bi opravljali kako dovoljeno obrt, so po ukazu

¹⁰ Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih stvari (Novice) 5., 26.6.1850.

¹¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond: Deželno predsedstvo za Kranjsko, splošni spisi (AS-16), delovodniška številka (št.) 241/1852, (6.12.1852).

¹² ARS, AS-16, št. 4323/1854 (23.9.1854): »Ti tatovi, ki so sami rokovnjači, ne morejo opustiti svojega

namestništva z dne 5.6.1851 brez nadaljnega pognali v njihovo domovino, tudi če so imeli potne liste.

Tako so avgusta leta 1852 prijeli cigansko skupino, katere člani so bili pristojni deloma v postojnski, špitalski in kranjski okraj. Pauker pravi, »da se ni mudil odgnati ciganov, kamor spadajo, in da je postojnski in špitalski okraj prav posebej zaprosil naj poskrbe, da (njihovi) cigani ne bi več prihajali na Gorenjsko, ker je tam že tako veliko razbojništva in se na cigane gleda ravno tako kot na ravbarje. Njihovo zbiranje starih cunj se smatra samo kot preteveza, da se klatijo okoli in kradejo, ker živijo prav tako kot stari rokovnjači – po občinah (kot prava deželna kuga) izsiljujejo živež, kradejo kure in jagnjeta, krompir po polju in potem to v gozdu kuhajo v velikem loncu. – Prejšnji dan torej, ko je odgonski spremljevalec Johann Kral gnal ciganko Marijo Laimberger in njeno hčer v Radovljico, da bi ju potem gnali naprej v Spital, je pet krepkih ciganov v Gobovcih (pri Podbrezjah) le-to siloma iztrgalo spremljevalcu in izginili so v gozdu. – Tačas pa so v gozdu med Mednim in Medvodami drugi cigani napadli Antona Valentina, ki je gnal ciganko Heleno Enzenberger in njene tri sinove, pristojno v Hotederščici, vendar je bil Valentin oborožen s sabljo in jim je imponiral z grožnjo, da jo bo uporabil.«

Na vprašanje predsedstva je Pauker odgovoril, da so bili cigani sicer opremljeni z domovinskimi listi in licencami za zbiranje cunj, vendar pa da je treba gledati nanje le kot na klateže, ki ogrožajo javno varnost, ker se ne obnašajo tako kot drugi ljudje, ampak so njihov dom največkrat gozdovi, kjer živijo kot rokovnjači, kuhajo, spijo itd. So prava kuga, ki sedaj tu, pa spet drugje, ljudi slepijo s prerokovanjem, od njih izsiljujejo živež, kradejo krompir, kure, ovce itd. Okraj, da je že brez tega dovolj ogrožen od Ziherlove bande in da je te cigane, ki živijo kot rokovnjači, toliko manj trpeti, ker jim dovoljenja za cunjarjenje služijo samo zato, da se lahko po rokovnjaško potikajo okrog.

Zaradi gornjega primera, ko so bili okoli klateči se in javni varnosti nevarni cigani opremljeni z domovinskimi listi in licencami za cunjarjenje, je predsedstvo opozorilo tudi vse druge okrajne glavarje, da je izdaja takih licenc po dvornem dekretu z dne 20.2.1823 odvisna od dobrega obnašanja prosilca. Okrajnim glavarjem je priporočilo, da se strogo držijo tega pogoja in da naj se o tem vedno prepričajo po zanesljivi poti. Za Paukerja samega pa so bili očitno prepričani, da ne bo izdajal obrtnih licenc ciganom kar tako, oz. jih sploh ne bo, in mu gornje okrožnice niso poslali.¹³

Glede zatiranja rokovnjaštva je glavar Pauker kar naprej tožil o premili zakonodaji in o potrebi po kazenskih kolonijah. Tako v svoji okrožnici iz maja leta 1852 pravi, da ga noben poziv ne bi mogel bolj razveseliti, kot ta, ki ga je pravkar dobil iz prestolnice, namreč da naj bi s skupnimi močmi ustanovili delovno kolonijo na Madžarskem in kazensko kolonijo na enem od dalmatinskih otokov.

»Če pomislimo, kako je ravno pri nas, kljub prizadevanjem naše žandarmerije in oblasti, ogrožena zasebna in javna varnost in da resnično nikjer drugje ni take potrebe po tem, da bi lenuhe s pomočjo delovne kolonije spremenili v delavne in poštene ljudi, nepopravljive subjekte pa s pomočjo kazenske kolonije, če že ne povsem poboljšali, pa vsaj naredili neškodljive, upoštevajoč torej vse to, moramo biti res kar najbolj veseli tega projekta. – Kot pravi poziv, so s tem že začeli. Neka plemenita gospa je za stvar že prispevala 20.000 goldinarjev. Sedaj velja zbirati naprej, cesarstvo je veliko, prispevki bodo pritekali z vseh strani. Še tako majhen prispevek je dobrodošel in bo pomagal ustanoviti ti dve koloniji, s katerima se država res lahko znebi vseh lenuhov in tistih nepopravljivih.«

Pauker je tako pozval vse posestnike (kmete) in »imenitne ljudi«, da prispevajo za stvar, od županov pa je pričakoval gorečnost v organiziranju in pobiranju prispevkov, da bi lahko koloniji čimprej začeli delovati.

ciganskega življenja. Podnevi se skrivajo v gozdovih, če dežuje se zavlečejo v luknje in jame, ali pa v kakšne samotne kajže, ponoči pa se podajajo na ropanje, česar jim glede na veliko oddaljenost krajev od žandarških postaj ni mogoče preprečiti.«

¹³ ARS, AS-16, št. 1983/1852 (17., 27., 31.8.1852).

Zbrano naj bi oddali njemu, on pa bi to s seznamom darovalcev poslal na Dunaj.¹⁴

Podobno je pisal tudi v dopisu predsedstvu oktobra istega leta: »Po deželi je kar naprej slišati zahteve, da mora oblast končno nekaj ukreniti za zaščito oseb in imovine. Od kmetov se večkrat sliši, da če bi jim kdo zagotovil, da razbojniki ne bodo nikdar več svobodni, bi jih lahko hitro naznanili in prijeli. Tako pa se zaradi milih kazni, zakonov, vsak boji njihovega slejkoprejnega maščevanja. – Najboljše sredstvo, da bi se rešili delomrznežev in nepopoljšljivcev bi bile delovne in kazenske kolonije, kot so to že večkrat omenjali časniki. Na drugačen način obče varnosti ni moč doseči. Pauker ponovno opozarja na čas francoske vladavine. Ljudje so francoski žandarmeriji zaupali in vsak ji je rad pomagal, če se je zgodil kak rop ali kaj podobnega, ker so vedeli, da bo storilec gotovo, hitro in najstrožje kaznovan. Mili avstrijski kazenski zakoni pa česa takega ne omogočajo in žandarji so odvisni od nezanesljivih špijonov, ki govorijo okrog o vseh njihovih ukrepih in jim tako otežujejo delo. – Če takšne kolonije oz. deportacijske ustanove ne bodo kmalu, ali sploh nikdar uvedene, in če bodo kazni tako blage kot sedaj, ne ostane hrabrim žandarjem pač nič drugega, kot da se pri preganjanju pokvarjene drhali zanašajo na svoje šibke moči. V tem primeru pa bi bilo potrebno vsekakor uvesti izredne ukrepe, da se zagotovi vsaj nujna zaščita.«¹⁵

O rokovnjaštvu je tožil glavar Pauker tudi v svojih rednih poročilih o zadržanju ljudstva, kjer je poleg slabih letin, ki so jih davki bolj malo upoštevali, označil za »drugo nesrečo dežele številna razbojništva, ki vedno bolj in bolj pretresajo posedujoči razred. Razbojnike je še posebno težko ujeti, ker udarijo zdaj tu, zdaj tam, hitro in nepričakovano, potem pa zginejo v gozdove, se spet hitro pojavijo nekje drugje in s tem utrujajo zasledovalce... Največjo oviro pri lovljenju razbojnikov pa predstavlja njihova spretnost, da si znajo pridobiti na vsakem kraju vohune in pomagače, katere v to deloma silita stiska in revščina. Če se na eni strani od človeka terjajo velike obveznosti, na drugi pa živi v stalni nevarnosti, da bo v eni noči ob vse svoje borno imetje, je razumljivo, da ljudje glasno godrnjajo, da oblast ne stori ničesar, kar bi zares vzpostavilo občo varnost, namreč da bi poostriili kazenske zakone proti razbojnikom in da bi končno začeli kriminalce izganjati (iz dežele), da bi se jih znebili enkrat za vselej. – Pogumni in prizadevni žandarji v pogonih tudi zato niso uspešni, ker njihove sicer v mestih in trgih imenite uniforme niso primerne za deželo – bleščeče čelade, pokrivala in beli (prepasni) jermeni jih izdajajo že na uro daleč in tako je ves njihov trud zaman. Če se je včasih zgodil kak rop ali vlom s krajo, so bivši francoski žandarji navadno hitro ujeli storilce, ker jim je bil takratni kmet, ki se je zavedal, da bo roparje doletela najstrožja kazen, njihova zanesljiva zvezda vodnica. – Tako pa je treba kar naprej poslušati pritoževanje kmetov ravno zaradi blagih kazni, ki omogočajo razbojnikom maščevanje.«¹⁶

Na drugi strani pa glavar Pauker prav tako ni bil zadovoljen s samozaščitnim delovanjem vasi samih, kar je izražal v svojih okrožnicah: »Glede na vlome in kraje, ki se kar naprej dogajajo, se zdi, da je okrožnica z dne 20.10.1851 povsem pozabljena. Nočne straže spijo, ali pa jih še celo sploh ni, in tako tolovajem prepuščajo ves oder za njihove igre (... und so dem Gaunervolke freier Spielraum gegeben wird). – Dolžnost vsakega župana je, da občane seznaní s to okrožnico in jih opomni, da se bodo brez oklevanja kaznovale cele občine, ki bodo zanemarile čuječnost pred lopovi in krajami. Če bi natanko sledili okrožnici in izpolnjevali, kar jim ta naroča, bi sedaj, ko je žandarmerija že tako učinkovita, ne bil možen noben nekaznovan vlom več.«¹⁷

Zadovoljen ni bil niti s svojim mestnim županom, Konradom Lokarjem: »Kot da ni dovolj, da slabe letine in toče povzročajo splošno osiromašenje, bedo ljudi povečujejo še kraje in vlomi, ki se kar naprej dogajajo zdaj tu, zdaj tam in jemljejo nesrečnim ljudem tako rekoče še zadnje, kar imajo. – To pa je pripisati nezadostnim lokalnim policijskim ukrepom, saj se nočna in požarna straža sploh ne opravljata, ali pa sta prepuščeni nezanesljivim osebam, ki so nenazadnje morda še

¹⁴ ZAL, KRA-2, a.e. 366 (18.5.1852).

¹⁵ ARS, AS-16, št. 2692/1852 (19.10.1852).

¹⁶ ARS, AS-16, št. 3041/1852 (26.4.1852).

¹⁷ ZAL, KRA-2, a.e. 327 (30.1.1851).

v povezavi s tatovi. – Župan naj poskrbi za redno in skrbno opravljanje nočne straže ter skrbno nadzorovanje oseb, ki se ponoči, ko je čas počitka, klatijo okoli (izvzeti so seveda potujoči na cestah in tujci v prenočitvenih gostilnah). Lopovi in delomrzneži bodo prenehali s svojo dejavnostjo samo, če bodo videli, da je občinska oblast dejavna.«¹⁸

O Paukerjevi odločnosti pri zatiranju rokovnjaštva govori tudi novica ob naboru v Kranju, ko se 90 fantov ni odzvalo, vendar Pauker ni nabral manjkajočih iz drugih letnikov, ampak se je odločil, »da bo 24 manjkajočih polovil med vojaškimi beguni, katerim je treba ojstro na pete stopati, če ne jih bo vedno več, posebno v tacih krajih, kokar pri nas, kjer imajo beguni na 3 straneh zavetje; čez Ljubelj, skozi Kokro in Tolminsko.«¹⁹

Mimo »premilega postopanja s hudodelci« ni mogla niti cerkvena Zgodnja Danica: »'Wiener Bote' piše iz L., de je neki na tri tedne obsojeni 12 letni hudobec rekel, 'de mu je ta kazin premajhna', in de 'večji (daljši) kazni' prosi, 'kjer se mu v ječi boljši godi', kot doma, in pristavi, de to govorjenje bo mende ondajni mestni sodnii priložnost dalo, tega zanemarjeniga dečka v kako obravnavno napravo (öffentliche Anstalt) spraviti. To je vse prav in pa dobro, vendar mislimo, de bi tako že velikrat slišano spoznanje od strani obsojenih moglo tudi sodnijam po naši deželi oči odpreti, de bi s potepuhi in tatovi po ječah ojestrejši ravnali, ker je skoz in skoz po deželi znano, de se veliko potepuhov ječe kar nič ne boji, in večkrat se je že permerilo, de se je spušeni hudodelnik nalaš zopet kje lotil krasti, de so ga le vnovič zaperli in dobro redili. Ako bi sodnije dobro pomislile, kako britko je kmetu, ko mu taki potepuh enkrat požre, kar je on let in dan, ali dolge leta, s potam v obrazu spravljal, in ga velikrat tako ogolijo, de mora ubogi kmet prihodnjo nedeljo obleko na posodo jemati, ako hoče v cerkev (kar se je nedolgo na L... neki gospodinjii zgodilo); je gotovo, de bi hudobii veliko ojestrejši na pete stopali, in de bi jih po ječah pokorili, kakor so vredni. En sam glas po vsi deželi je: 'Kaj pomaga, če ga malo zaprejo, ko ga nič ne štrafajo; notri ga dobro rede, de toliko hudobniši vun pride', in vsak kmet ve povedati, kako varno je bilo ob poprejšnjih časih premoženje, ko so tatove in roparje ojstro kaznovali. Zavoljo tega se cele trope malopridnežev okoli klati, ki podnevi jedo in pijo, po noči pa kradejo in ropajo, in če se ne bo začelo ojstro ž njimi delati, jih bo zmiram več, ker je letna slaba, malopridnež delati noče, jesti in piti pa vselej dobro hoče.«²⁰

Mnenje, da se z zločinci postopa preblago, je bilo razširjeno tudi na Hrvaškem, kar nam je v svojih zapisih ohranil Janez Trdina: »Omeniti moram, da prosto ljudstvo ni odobravalo brezpogojno uradovanja in postopanja 'kranjskih' sodnikov. Grajalo je posebno to, da imajo hudodelci v ječah tako dobro in obilno hrano, ki je mnogo boljša nego v marsikoji trdni kmečki hiši. Dejali so mi povsod, da je za take malopridneže dovolj, ako se jim da opoldne malo ričeta in vode, sicer pa le ovsenjak, in še to pičo da bi si morali prislužiti sami s trdim delom.«²¹

Žandarji, pogoni, prisilne delavnice, jetnišnice ...

»Približala se je rokovnjaštvu zadnja ura. Bachov absolutizem mu je zadal smrtno uro« – se glasijo dramatične beseda Josipa Benkoviča²² – še en dokaz, da vladavina ministra Bacha le ni bila za samo škodo. Za preganjanje tolovajev so se zdeli žandarji potrebni tudi Novicam: »Zadnji čas je, de tudi na Krajskim žandarje dobimo. Na Gorenskimi okoli Cerkljan, tudi okoli Loke se vlačijo po gozdah roparji, ki napadajo kmete in ropajo kar morejo. Kmetje se ne morejo sami braniti, ker ti hudodelni, večidel vojaški beguni, ne ropajo samotež, ampak v trumah po 6 in več združenih. Potreba žandarjev po deželi se povsod zmiraj silniši kaže, ne le pri nas, temuč tudi po družih deželah, kakor nam novice mnogih krajev oznanujejo. Posebno pa je po deželi žandarskih konjikov potreba, de bodo zamogli hitro semtertje švigati.

¹⁸ ZAL, KRA-2, a.e. 438 (5.4.1854).

¹⁹ Novice, 1.1.1851.

²⁰ Zgodnja Danica, 20.3.1851.

²¹ Janez Trdina, Zbrano delo, DZS 1951, str. 340.

²² Benkovič: Črtice..., Dom in svet 1890, str. 220.

Silno veliko se sliši sedaj po Kranjskim, posebno v Ljubljani in na Gorenskem od tatvin, kakor de bi se bili pregnani rokolnači spet vsi nazaj pritepli; v Štepanovi vasi pod Ljubljano je bilo te dni eni sami perici blizu 300 gld. perila ukradeniga; okoli Loke pa se vlačijo, kakor pravijo, 17 vojaških begunov (deserterjev), ki ljudi nadlegvajo. Zadnji čas je, de žandarmerija svoje opravilstvo prav pridno nastopi.»²³

Da so bili žandarji uspešni pri zatiranju rokovnjaštva, nam potrjuje tudi poročilo deželnega predsedstva ministrstvu na Dunaj že iz dobe, ko je javno varnost ogrožal samo še poslednji pravi rokovnjač – Dimež: »Žandarji so svojo vlogo dobro opravili. Po zmanjšanju števila žandarjev in po odpravi žandarskih postaj pri okrajnih uradih pa so se spet pojavili elementi rokovnjaške sodrge in se začeli organizirati, tako da je njihova navzočnost spet precejšnja. Če se k stvari in preganjanju ne bo takoj pristopilo resno in z vso energijo, se je bati, da bomo v kratkem spet v enakem položaju kot pred letom 1844.«²⁴

Za preprečevanje pohajkovanja ljudi brez dokumentov in ostalih vagabundov je minister Bach priporočal tudi kombinirane pogone občinskih oblasti in žandarjev.²⁵ Vendar pa ti pogoni niso bili kaj prida uspešni, za poganjače lahko celo nevarni: »Pretečeno sredo zjutraj zgodaj so po celi Kranjski nadžupani patrolirali. Vsaka županija po svojim. Bitenska patrola je v gozdu blizu Černgroba na eno tropo tatov in rokovnačov zadela, kateri so bili s pušami in pištolami dobro oboroženi in so na patrolo strelaje kmete na korajžo klicali: kmet le gor, ako češ kaj dobiti. Ker kmetje drugega orožja niso imeli ko kole in gerjače in žandarjev je premalo bilo, se jih niso upali lotiti in so se nazaj umaknili.«²⁶

Enega takih pogonov po vsej kronovini je deželno predsedstvo zaukazalo tudi za 11.2.1855. Ob tem pogonu je kranjski okrajni glavar naročil županu, da mora za to priložnost zbrati deset do dvanajst mož in skupaj s patroljo s Primskovega poganjati preko Hrastja do Šenčurja, pri tem zgrabit sumljive in »nedokumentirane« vagabunde ter jih privedi na okrajno glavarstvo. Pri tem bo sodelovala tudi žandarmerija. V izogib vsakršnim pomotam pa bo služilo geslo »Sliva«.

Župan je zbral enajst mož, katerim so za pogon plačali po 30 krajcarjev. Kot ponavadi pri takih pogonih, pa niso naleteli na nič sumljivega, saj se je tem bučnim odpravam zlahka vse poskrilo.²⁷

²³ Novice, 27.3., 31.7.1850. – 7.9.1853 so Novice objavile tudi slovenski prevod nekoliko osladne pesmi »slavnega pesnika Hirscha«:

Žandarska

Čuj! žvižgajo krogle, iz gošče hruše,
Motivci miru, tolovajska druha;
Bile njih stanovje so hoste tamne –
Jih meč li osvete še ni pokončal?
Kdor ugrabi derzune? Kdo užuga jih mar?
Kdo tvega življenje li? – hrabri žandar!
S plamenom oj! koča samotna gori;
Kak poka in derska! pomoči nikjer –
O čujte, kak vek se do neba glasi!
Kak rad, o kak rad bi pomagal vsakter!
Kdo reši pa, kdo gasi? Bog ga obvar!
K'sosipa tramovje se? – smeli žandar!

Ob cesti pojema nebogljen otrok;
Spojeno je dete, ki nima domu;
Kdo sroti priskoči, pomaga navskok?
Nikdo li nja milega čul ni glasu?
Poglejte, z otrokom moža! Kdo je mar?
Gojitelj ti deteta – blag je žandar!
Spustila se je mirna noč na stvari,
Objela je mesta, doline, goro;
Vsakdo že zatisnil je trudne oči,
Le zvezde na neb' še migljajo svitlo!
Kdo čuje pa ž njimi, zmir čerstev? Kdo mar?
Ko sladko vi spavate? – jaki žandar!

V ravnani in ponaši kak lep in močan!
Kak prost, al možat, ko nevarnost preti!
Sam Bog gleda na-nj iz nebesnih poljan,
In angeljček varh nad njim varno budi;
Ljubav pa, ko opravlja zvečer hvalodar,
En »Očenaš« moli tud za te – žandar!

²⁴ ARS, AS-16, št. 334/1861 (12.6.1861).

²⁵ ARS, AS-16, št. 922/1853 (5.3.1853).

²⁶ Novice, 9.10.1850.

²⁷ ZAL, KRA-2, a.e. 472 (5.4.1854).

Največji enkratni udarec je rokovnjaštvu zadejal že kar vojaški pohod, in ne kak navaden pogon, pozimi leta 1852 v Solčavi. Ker se je o tem spopadu tudi že precej pisalo in je omenjen v vsakem pravem čtivu o rokovnjačih, navajam na tem mestu iz *Novic* samo za osvežitve: »*Fara Solčava, ktera iz dveh vasi (Solčava z 20 hišami in od nje štiri ure oddaljeni Sv. Duh s štirimi) in iz več drugih posamsko na planinah ležečih hiš obstoji, je v skrajnem zahodnem kotu poprejšnega Celjskega okrožja in v sedanjem sodijnem okraju Gornjega Grada na meji Koroškega in Kranjskega...*« Nato sledi opis lepote teh divjih krajev in nepokvarjenosti ter poštenosti tam bivajočih ljudi: »*Iz tega popisa lahko vsak sam razsodi, da je ta kraj kakor vstvarjen v zavetje vojaškim uhajáčem in begunom, ki iz treh dežela (Štajerske, Koroške, Kranjske – op. avt.) tu sem zahajajo, se po kotih skrivajo in za tobak, s katerim kontrabantarijo, shrambe iščejo. Gorje samotnim kmetam, ako bi tem begunom stanovališa ne pripustili ali ktereга izdali, – njih življenje in premoženje bi bilo v nar veči nevarnosti; požgali ali umorili bi vsakega izdajavca! Toliko bolj pa imajo ti beguni kmete v strahu, kjer jih je truma velika in so vsi za enega in eden za vse. Tako so kmetje prisiljeni ž njimi dobri biti, ker si drugač pomagati ne morejo, in radi jim še dajo delati v dervarii, da si kaj prislužijo in se tako saj nekoliko iz svojega preživijo. Tako je prišlo, da je starodavna navada, begunam stanovališče dajati, se tako ukoreninila, da že kmetje mislijo, da mora tako biti in da nad tem nič krivega ni, in to toliko manj, ker se vsak begun, enkrat pod streho vzet, v vsim pošteno obnaša, sicer ga, ako se količkej pregreši, tovarši iz svoje družčine brez milosti pahnejo; zavolj tega so pa tudi tatvine ali ropi v tem kraji skoraj neznana reč.*«

V naslednji številki je dopisnik nadaljeval: »*Ni res, da bi bilo 60 kmetov iz Solčave nad imenovane 3 stražnike žandarje planilo, ampak – kakor sodniška preiskava na mestu kaže – je bilo le 15 ali 20 beguncev in kakih četvero kmečkih fantov, ki so hotli vjete tri tovarše oprostiti ... Tudi ni bilo v spopadu mrtvih in ni res, da bi pomagala v spopadu fajmošter in župan – kakor sta poročali »Gracarca« in »Augsburgarca« (da je s puntarskimi kmeti združena blizu 200 glav močna truma begunov), ko so 17.12.1851 žandarji v Sulcbaški (solčavski) dolini vjeli 3 begune ... Na to ... je iz Ljubljane, Celjovca in Celja ... prišlo vojakov in žandarjev vsih skupej okoli 500, deloma za to, da bi ostra sekucija kmete primorala deležnike tistega silnega prigodka naznaniti, deloma in nar bolj pa zato, da se ima to gnezdo begunov na tanjko preiskati, vsak sumljiv vjeti in tako iz tega kraja ta derhal enkrat popolnoma pregnati, ktera se potiskuje po Sulcbaških (solčavskih) planinah in gorah ...*

Kako prestrašeni so dobrovoljni Sulcbaharji mogli biti, ko se je v vsako hišo po 10–12 vojakov dalo, čeravno, hvala našemu previdnemu g. deželnemu poglavarju in našemu skerbnemu g. okrajnemu poglavarju! le za malo dni, zamore vsak lahko zapopasti, ki pomisli, da že en sam vojak je ondašnjim gorjancem nenavaden prikazek. Sedaj je 50 vojakov v Sulcbahu (Solčavi), ki za svoj živež sami skerbe, – več jih je pa v bližini ...

Po neprenehnem sledenji po begunih in družih potepuhih so jih dosihmal 76 zasačili, 46 na Štajarski, 30 na Krajnski strani, nekaj se jih je prostovoljno podalo; med temi tudi nekteri stari možje blizu 70 let, ki so jo, vojaškemu stanu uiti, še v letu 1809 tu sem pobegnili in so se ta celi dolgi čas po tukajšnjih berlogih skrivali ...²⁸

Ujete rokovnjače so čakale jetnišnice in prisilne delavnice. Na tem mestu bi zato omenil s par besedami ljubljansko prisilno delavnico, ki naj bi med drugimi poskrbela tudi za rokovnjače.

Ta zavod je v Ljubljani obstajal od 15.10.1847 do 1.6.1920. Prednica prisilne delavnice v Ljubljani je bila »*strahovalnica*« (ne prisilna delavnica), ustanovljena na gradu leta 1754. V statutu delavnice z dne 18.6.1847 takoj v začetku, v drugem odstavku prvega člena stoji, da prisilna delavnica »*ni tedej kraj strahovanja, ampak polizajska hisha poboljševanja je.*« Kdo ima v ta zavod priti, pa govori paragraf 16, ki pod prvo točko pravi: »*V delavshnico priti so vgodni (nemško: eignen sich): 1) Pred vsimi drugimi tisti, ktere je po paragrafu 455 perviga dela strahovavnih postav sa nekaj zhasa polizajske sapreti treba, in sicer posebno tisti, kteri so ismed na Kranjskim snanih Rokonazhev...*«²⁹

²⁸ Novice, 17., 21.1.1852.

Prisilna delavnica, Zwangsarbeitshaus, ali kakor ji pravijo *Novice* – »pokornišnica lenuhov«, je leta 1849 postala tudi jetnišnica (prej je bila na gradu). Leta 1852 so jetnišnico, v kateri je bilo takrat 209 jetnikov, nameravali razširiti za sprejem 300 jetnikov, prisilno delavnico, v kateri je bilo 43 »lenuhov«, pa za 40 do 50 ljudi.²⁹

Za primerjavo med pravnimi jetnišnicami in prisilnimi delavnicami glede kapacitet si lahko pogledamo podatke iz leta 1860: »V našem cesarstvu je 28 jetnišnic, 17 jih je za moške, 11 za ženske; za 16 000 jetnikov imajo prostora; zdaj se jih blizo 14 000 v njih pokori; 13 jetnišnic je v rokah svetnega oskerbništva, 15 pa duhovnega. – Prisiljenih delavnišnic je 16 v našem cesarstvu, 10 za moške, 6 za ženske; 8 jih je pod svetnim, 8 pa pri duhovnim oskerbništvom; prostora je v vseh za 3000, sedaj jih je v njih okoli 2500.«³¹

Za bivše jetnike, ki so kazen prestali in so jih odpustili, naj bi poskrbele oblasti,³² vendar pa je bilo zanje težko dobiti delo doma, ker jim nihče ni zaupal. Glavar Pauker je dejal, da se zato ti običajno podajo na Koroško, kjer dobe službe in dobro hrano. V takih primerih da je ljudem pomagal dobiti službo na Koroškem, da jim je tudi izdajal domovnice, vendar pa jih je še vedno obdržal na seznamu sumljivih in je o njih obveščal sosednje oblasti.

Tudi iz drugih okrajev so odpisali na okrožnico deželnega predsedstva, da odpuščene kaznjence nadzirajo župani in žandarji, potna dovoljenja pa jim izdajajo samo na podlagi potrdil župana in župnika, da so se temeljito poboljšali. Okrajni naj bi takim ljudem preskrbeli delo, vendar je samo trebanjski okrajni glavar poročal, da so uspeli iz Kopra odpuščene kaznjence redno zaposliti kot pastirja.³³

O siceršnji nepopoljšljivosti iz ječe odpuščenenih rokovnjačev bo še govora; preden se povmemo k Dimežu, pa preberimo še poročilo mestnega urada velike kneževine Mannheim, kako je bilo z nemškimi rokovnjači. Tam so namreč prijeli nekega potepuha, Lorenza Rotha iz Zeilsheima, ki se je temeljito izpovedal in njegove izjave so se ujemali s tistim, kar je bilo nemški policiji že znanega, tako da so jih ocenili kot precej verodostojne. O organiziranem potepuštvu na Nemškem so obvestili tudi Avstrijo in na zadnji stopnji je deželni glavar Chorinsky razposlal poročilo v vednost okrajnim uradom in ljubljanski policijski direkciji.

Izjavo začne Lorenz, s tem, da je življenje začel kot večina potepuhov. Nekaj starih pokvarjencev ga je pri goljufivi igri obralo do golega in ga v zamenjavo vpeljalo v skrivnosti postopačev, tako da se je potem preživljal na njihov način, z beračenjem in verjetno tudi s krajo.

Z njegovimi in drugimi izjavami ter izsledki policije so prišli do naslednjih ugotovitev:

»Ti razbojniki, potepuhi (Kunde), neke vrste rokovnjači tvorijo lastno državo v državi, vendar nimajo neke trdne organizacije niti jih ne povezujejo druge vezi, kot zločin proti imovini. Boj, v katerem nasprotujejo človeški ureditvi, ima zanje posebno draž in jih tesno povezuje v boju proti oblastem; imajo nekakšno močno stanovsko zavest.

Prav tako imajo svoj lasten jezik, svoja prebivališča in skrivne prepoznavne znake. Kdor jim pripada, si je lahko gotov njihove pomoči. Nekatere izraze v svojem jeziku so v zadnjih letih zamenjali, ker so postali poštenim ljudem že preveč znani.

Za seznanjanje s svojimi dogovori ali 'ukazi' glede jezika in prepoznavnih znamenj imajo postopači nekakšno svojo napeljavo, ki bi ji lahko rekli tudi organizacija. Za skrivališča so jim na voljo številne gostilne, kjer se ustavljajo na svojih potepanjih, upravljajo lahko dobljen denar za

²⁹ Dr. Metod Dolenc: »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice, Kronika slovenskih mest, IV 1937, str. 72–74.

³⁰ Novice, 31.3.1852.

³¹ Novice, 10.10.1860.

³² »Cesarске politične gosposke so prejele ukaz skerbeti, da vsak iz delavnišnice izpušen spokorjenec dobi delo, in če bi ravno drugega dela ne bilo, naj se mu nakloni delo na cesarske stroške; za tega voljo bojo vsi izpušeni spokorjenci okrajnim (kantonskim) gosposkam izročevani.« – »C. k. ministerstvo je ukazalo, naj si kantonske gosposke s pomočjo duhovščine v vseh deželah prizdevajo družbe napraviti, katerim bi skerb bila za take ljudi, ki so iz jetnišnice ali prisiljenih delavnic izpušeni in se ne vejo kam obrniti, da bi spet pošteno življenje začeli.« (Novice, 7.5.1853, 15.8.1860).

³³ ARS, AS-16, št. 5019/1853.

pijačo in hazard, se srečujejo med sabo in z deklinami, s katerimi imajo spolna znanja. Tam izvejo tudi za vse novosti. Obstajajo pa tudi centralna skrivališča, in sicer jih je osem, imenujejo pa se General, oz. Central Achathia.

Tja vsake toliko časa pride vsak Kunde, tam se jih vedno zadržuje določeno število s svojimi deklinami. Če je potrebno spremeniti kako besedo ali znamenje, ker je postala preveč znana ljudem in oblastem, se o tem dogovorijo v Central Achathia in sporočijo novosti v druge Central Achathia, da lahko zanje izvejo vsi 'člani'.

Drugih ugodnosti, prednosti, Achathia ne ponuja. Tudi ne poznajo nadrejenosti in podrejenosti, stari potepuhi pač uživajo poseben ugled in imajo glavno besedo. Stari potepuhi se zadržujejo največ v »Achathiah«, ne opravljajo več svojega posla, ali zelo malo, in živijo na račun mlajših potepuhov. To jim uspeva z grožnjo, da jih bodo drugače ovačili policiji. Brez navzočnosti večjega števila starih tudi ni pomembnejših odločitev.

Potem je Lorenz naštel, kje so te glavne 'knajpe' – v Kleinbremnu, Neuhausu, Hammelnu, Bückeburgu, Bremnu, Hamburgu, Cleveju in Bergdorfu.

Potepuhi so vedno na poti pod pretvezo, da kot obrtniški pomočniki iščejo delo, njihova začasna prebivališča in skrivališča pa so vedno 'Penne', gostilne.

Poleg izjav prijetega potepuha o organizaciji in povezavi med potepuhi, se ujemajo tudi izjave o njihovem življenju in navadah s poročili iz let 1826 in 1844 in deloma celo s tistimi o bandah z začetka stoletja.

Kot kakšna vojska iščejo potepuhi okoliše, ki jim omogočajo lahek zaslužek in kjer jih ne preganjajo njihovi nasprotniki – policija, oblast. Po stranskih, kmečkih, deželnih potih, kjer ni policijskih postaj, iščejo velike, bogate in odročne kmetije ter viteška posestva. Seveda tudi sondirajo terene, se izogibajo nevarnih in kjer primejo kakega potepuha, se dolgo časa ne pojavi nobeden.

Večinoma so to rokodelski pomočniki brez imetja, se pa najdejo tudi kot kramarji, študenti, igralci, med njimi so celo čisto lepo oblečeni, dostojni potepuhi, ki se ukvarjajo z uradniškimi in oficirskimi posli in samo na večer pridejo v beznice, kjer hazardirajo, popivajo in se kurbajo.

Pohajachi redko potujejo, ne da bi jih spremljale ženske, ki se izdajajo za kramarice ali galanterijske trgovke. Z mrakom se podajo te spremljevalke na kurbarijo in oprezajo za vsako priložnostjo, da okradejo moške, ki se z njimi spečajo.

Pohajachi se ukvarjajo z različnimi posli, oz. opravljajo svojo dejavnost na več načinov. Tako recimo enostavno beračijo po hišah, zraven pa kradejo kar jim pride pod prste. Pri tem uporabljajo beraška pisma, izkaze o prestani nesreči ipd., ali pa pripovedujejo v srce segajoče zgodbe o nesrečah.

Po dva gresta v eno hišo. Medtem ko eden gospodarja zamoti s pretresljivimi zgodbami o svoji usodi, se drugi poda na krajo po hiši, prvi pa ga s kašljanjem opozarja na morebitno nevarnost.

Več skupaj se jih odloči tudi za vlom, medtem ko se o tem poprej dogovorijo v beznici.

Med drugim množično obiskujejo sejme, kjer kradejo denarnice in blago in še posebej zapeljujejo kmete v sleparske igre.

Če jim uspe kaka res velika kraja, se gredo tudi 'ohcet'. Pri tem eden od njih igra župnika in v beznici poroči potepuha s candro, potem pa se začne veseljačenje, ki traja več dni. V nekaterih krajih na te veselice pridejo popivat tudi župani in policaji oz. žandarji, potepuhi pa med tem še prav veselo kradejo po mestu.

Priljubljena so tudi izkazovanja s pravimi ali ponarejenimi odpustnimi listi (iz službe) in legitimacijami za različna imena in obrti, da tako na svojih potih od različnih cehov dobivajo darove in še popotnico od policije. Priljubljeni so odpustni listi pekov in tiskarjev, ker se je pri obeh lahko naučiti rokodelskega pozdrava.

Nadalje je povedal, kako ponarejajo dokumente (da jih je pravzaprav lahko ponarediti), ali pa v kakšnih majhnih krajih potožijo oblastem, da so dokumente izgubili, da so jim jih ukradli ali si izmislili kaj drugega in kot kraj domovanja navedejo kako zakotno ali celo izmišljeno vas nekje

zunaj Nemčije – na Danskem, v Švici ali na Švedskem, da jim potem lokalne oblasti raje izdajo dokument za direktno pot domov, kot da bi se ubadale z zamudnim in dragim poizvedovanjem, ali da bi še celo zadržale osebo na lastne stroške. Takšni odpustni listi skoraj brez izjeme pomenijo, da je njihov lastnik 'Kunde' (kar je pokazala praksa, ko so preverjali prijete). Prav tako ponarejajo tudi popotne knjižice. Nekoga pač napotijo, da dvigne svojo popotno knjižico, potem jo za male denarje odkupijo in 'popravijo'. Lahko seveda najdejo tudi res izgubljeno, ali pa jo ukradejo.

Tudi do potnih listov sploh ni težko priti. Eden od pogostih načinov je, da se podajo na splav preko Rena za Nizozemsko, na splavu nekaj spustijo, vržejo v vodo in na ves glas tožijo, da so izgubili potni list. Splavarski mojster jim nato da potrdilo o tem in nizozemske oblasti jim na podlagi tega izdajo začasen potni list, ki s svojim velikim pečatom, uradno obliko, izgledom in tujim jezikom jamči lastniku, da ga bodo podeželski župani pustili pri miru.

Splošno pa je tudi znano, kako lahko je dobiti potni list pri mnogih poslaništvih in konzulatih.

Pri vsej tej bogati izbiri 'pomagal' so postopači le redko brez papirjev in jim je tako postopanje okoli zelo olajšano.

Ti postopači se sicer ogibajo okolišev z močno policijo, če pa že kakšnega doleti nesreča, da ga ujamejo, navede lažno ime in vse, kar ga lahko doleti za prikrivanje pravega imena in domovinske pripadnosti, je nekaj zapora, potem pa dobi potni list brezdomovincev in še toliko bolj gotovo opravlja svoj posel naprej.

Prijeti potepuh je cenil število pohajačev v severozahodni Nemčiji na več kot 150 (brez zaprtih, ki naj bi jih bilo tudi precej) in prav tako nekako tudi število cander. Število se ne zdi previsoko ocerjeno.

Potepuhi se razlikujejo od normalnih potujočih, ker so, čeravno ne preveč očitno, vendarle malo drugačnega videza. Če potujejo kot rokodelski pomočniki, bodo vedno brez telečnjaka, ker se zavedajo, da le-ta lahko pritegne pozornost kake kontrole, da bi preverila vsebino, brez njega pa se laže izmuznejo očem policije in žandarmerije. Tako agenti na postajah ustavljajo dobro oblečene mlade rokodelce z novimi telečnjaki, največkrat otroke dobro stoječih staršev, z voznimi listki in jim skrbno pregledujejo popotne knjižice, medtem pa pomočnik s palico v roki, v starih oblačilih, katerega dlani ne kažejo nobenih sledov rokodelstva, ali branjevka s košaro polno otroških igrač, neopazno smukneta mimo.

Njihovi dokumenti imajo vpise majhnih podeželskih krajev, redko vpise službovanja in če so le-ti vpisani, so to kratke dobe. Tisti, ki se vlačijo okrog kot kramarji ali trgovke, pa imajo s seboj tudi blago, ki bi ga težko kdo kupil in v majhnih količinah.

Ta drhal predstavlja veliko nevarnost za lastnino in ji je res treba stopiti na prste, saj vedno znova zapeljujejo nedolžne fante, jih posvečajo v svoje skrivnosti in pomnožujejo svoje vrste. Predvsem bi bilo potrebno strogo nadzorovati njihove gostilne, birte same in njihove goste. Tudi pri izstavljanju dokumentov bi morali biti bolj pazljivi in dosledni. Tako predlagajo tudi ostrejšje pogoje za potovanja pomočnikov pri iskanju dela, za kramarstvo in za druge, ki kradejo bogu dni (igralci, piskrovezi, dežnikarji, žonglerji in ostali, ki se klatijo okoli brez pravega dela in resnega namena). Njihovo dejavnost bi bilo treba omejiti na minimum in samo na okrožje domače dežele.

O popolnem izkoreninjenju pohajaštva sicer ne more biti govora, vendar pa bi ga s skupnimi napori in sodelovanjem policijskih oblasti lahko zelo omejili.³⁴

Umor Kucnarja pod Šmarjetno Goro

Dimeža so torej najprej iskali zaradi dezertstva. Dokončno pa je stopil na pot kriminala marca 1851, ko je s pajdaši umoril Martina Rakovca, po domače Kucnarja, v Rakovici pod Šmarjetno Goro. Dopisnik *Novic* iz Stražišča (pri Kranju) je poročal takole: »Ta večer se je v naši fari veliko hudodelstvo zgodilo, podobno tistim, ki je bilo iz Litije v nemškem Ljubljanskim časniku

³⁴ ARS, AS-16, št. 1475/1856.

naznanjeno.³⁵ Pod sv. Joštam v Rakovici per Kucnarji so po hrovaško našemani, po obrazih z ogljem namazani roparji, kmalo po Avemarii od 7–8 ure, ko je še vsa družina po koncu bila, na vrata poterkali. Na vprašanje; kdo de je? so rekli: patrola. Na to se jim vrata odprejo. Odpirajočiga hlapca so berž v veži v pištolami po glavi nabunkali in omamili, potlej vso družino povezali in v kot za mizo spahali in pometali. Le gospodarja, čez 60 let stariga moža, so tje in sem ulačili, mučili in nazadnje ubili. Kader so vse pobrali, kar so odnesti mogli, so jo pobegnili.³⁶

O tem umoru piše tudi župnik Pokorn v svojem delu »Besnica pri Kranju«: »Ravno taki lopovi so l. 1851 na Kucni nad Rakovico gospodarja Martina Grošlja ubili. Zahtevali so denar od njega, a on ga je dobro skrtil. Ker niso mogli nič stakniti, so ga mučili in za pete vlekli po stopnicah v klet. V tej bridkosti zakliče te-le besede: 'France (France Ješe iz Stražišča, znan kot velik potepuh in ropar) (Devsov), saj ti me varuj!' Lopovi videč, da jih pozna, so ga potem ubili, da bi jih ne mogel izdati. Toda domača deklica, ke se je skrila pod peč in videla ves prizor, jih je ovadila, da so prišli pravici v pest. In denar so potem še-le l. 1895. ob potresu našli, ko se je vse zidovje porušilo.«³⁷ (Glavar Pauker in župnik Pokorn si nista enotna glede priimka gospodarja Kucne.)

Sedaj pa lahko Dimežu sledimo po poročilih in tamanjih kranjskega glavarja Paukerja.

V okrožnici iz avgusta 1851 je karal župane, da je res sramota, da vlomi in kraje kar ne prenehajo, da lopov Zihler, po domače Dimež, ogroža občine od Loke do Tržiča, od Hrušice do Smedlnika in Kamnika. Pauker je župane resno opominjal in jim nalagal, da se posvetujejo z občinskimi možmi, kako bi tej razbojniški tolpi naredili konec in jo pripeljali pred sodnijo. Naročal jim je, da morajo povečati svojo čuječnost preko zaupnikov (špijonov) in njihova sporočila čimprej posredovati žandarjem. Poudarjal je tudi, da brez sodelovanja med občinami ne morejo upati na izboljšanje obče varnosti in da si prizadeti posamezniki in občine lahko kar sami pripišejo, da so kar naprej oškodovani.

Pri vsem tem pa so Dimeža videvali, kako je v gostilnah v neposredni bližini Kranja popival s svojo konkubino. In to še prav nesramno, najraje o prazničnih dneh med dopoldansko in popoldansko službo božjo.³⁸

Pauker se je spet jezil na župane v okrožnici iz aprila naslednjega leta. V noči z 20. na 21. aprila so posestniku Jakobu Žerovniku, vulgo Puču, iz Britofa, ukradli 60 gld vrednega vola. Pauker je dejal, da ga ni toliko prizadela ta nova kraja, kot sramota in porog, ki ga trpijo občine, ko dopuščajo, da jim zanikrna tolovajska drhal nalaga udarec za udarcem. Pošteni ljudje ponoči spiyo, lopovi pa izkoriščajo njihovo brezskrbnost za opravljanje svoje nečedne obrti. Če bi si ljudje postavljali nočne straže, bi kaj lahko prijeli storilce na delu, saj vlom v zaprto hišo in odvedba vola iz hleva nikakor ne gre kar tako, brez hrupa. Pauker je bil kar osupnjen nad brezskrbnostjo, ki je že dajala vtis, kot da je pol vasi v sporazumu s tatovi. Še enkrat je poudaril, da pri takem načinu kraj nikakor ne bo konec in da si morajo ljudje organizirati nočno stražo.³⁹

Naslednji večer je Dimeževa tolpa okradla ljubenskega fajmoštra, Filipa Grošlja, »v denarju in blagu« za 764 goldinarjev. To dejanje je sledilo vlomu in maščevanju v Senici pri Medvodah, ki je vse pretresel, razbojnike pa opogumil. Žandarji so se takoj pognali za njimi v smereh proti Štajerski in Koroški, kar pa je bilo izdano, še preden se je začelo, medtem pa so se razbojniki zavlekli na Gorenjsko in oropali starega župnika v Ljubnem.⁴⁰

³⁵ Po tem dopisu iz Litije »je prišlo 20. svečana o pol desetih zvečer 6 ravno tako našemenih tolovajev k mlinarju Dragarju v Laze, so napadli mlinarja, sina in hlapca; 70 let stariga mlinarja so s sekirami bili, slekli, naziga žgali in na vse viže mučili, dokler jim vsiga denarja ne da; tudi njegovo ženo so zvezali, nauhnice z ušes stergali in ji persi odrezati žugali, ako jim vsiga premoženja ne pokaže. Gospodinja je strašno vpiti začela, ko so se pripravljali, ji persi odrezati – to sliši nek sosed, in iz oknja vstrelil. Na strel pride berž veliko sosedov skupej – na to pobegnejo tolovaji s poropanimi rečmi; popustili so popotni list, podpisan od Višnjugorske gosposke. Ali ga je eden med njimi zares zgubil, ali so ga nalaš popustili, da bi sled za sabo zmotili, se bo ob svojim času že zvedilo, zakaj taki tolovaji ne bojo pravici odšli. Bog le daj, da bi jih kmalo vjeli.«

³⁶ Novice, 5.3.1851.

³⁷ Francišek Serafin Pokorn: Besnica pri Kranju, Ljubljana 1909, str. 5–8.

³⁸ ZAL, KRA-2, a.e. 351 (31.8., 30.9.1851).

³⁹ ZAL, KRA-2, a.e. 366 (22.4.1852).

Dimež je sedaj postajal vedno bolj predrzen in v maju se je odločil že za napad na samo oblast – hotel je osvoboditi svoje ujete kompanjone. O tem beremo v poročilih glavarja Paukerja naslednje: Prejšnji večer (1.5.1852 – op. avt.), točno ob devetih, ko se je Pauker ravno odpravljal iz urada v stanovanje, mu je prišel naproti fant (star približno 26 let) z Okroglega (pri Kranju), rekoč, da so mu žandarji dejali, da naj takoj prijavi razbojnike, če bi ti prečili Savo pri Okroglem, kar naj bi se tedaj tudi zgodilo. On sam da je z brodom prepeljal Dimeža in še štiri oborožene kerlice, ki so pri sebi skrivali orožje in so se potem odpravili v smeri proti Naklem. Pauker je takoj poiskal žandarskega poročnika Barago, da bi se z njim posvetoval, kako bi tem razbojnikom najbolj gotovo prišli do živega.

Sklenjeno je bilo, da gre stražmojster Klančnik, ki je bil sam s štirimi žandarji v stražnici, s tremi v vojvodski gozd in pogleda, če niso morda v hiši konjederca, ki je znana kot zbirališče sumljivih. Če razbojnikov ne bo tam, se bodo razdelili in po dva in dva naprej preiskovali okolico in gozd. Dva bosta po dveh urah, če seveda ne bosta nič našla, šla k brodu na Okroglo in tam čakala na morebiten povratek razbojnikov do dne. Druga dva pa bosta naprej preiskovala sumljive kraje in možna skrivališča proti Kokrici, Predosljam in naprej, ter se vrnila šele proti jutru. Tako so tudi ukrenili.

Pauker se je takoj nato podal domov, ker je čutil v sebi nek poseben nemir, kot da bodo razbojniki ravno te noči udarili na Kranj, še posebno, ker je deževalo in ti iščejo prav take noči, poleg tega pa so vse žandarje poslali na teren, v Kranju je ostal samo bolehní Hofer.

V svojem nemiru je šel Pauker še enkrat ven, deloma zato, da bi dal navodila v stražnici urada že zbrani patrulji iz petih mož, deloma pa da bi žandarmerijskemu poročniku zaupal svojo vedno večjo zaskrbljenost. S poročnikom sta se tudi sama odpravila na ogled po mestu in okrog pol enajste sta obiskala gostilno Jakoba Uranča vulgo Šimna, ki je na sumljivem glasu in za katero so ljudje že prejšnja leta vedeli povedati, da jo obiskuje Dimež. Poročnik je ostal pokonci celo noč, da bi bil pri prvem klicu mestne obhodnice pri roki. Prav tako je bilo ukazano tudi žandarju Hoferju, opozorili pa so tudi prisednika sodišča Šušteršiča, ki je opozorilo takoj ponoči prenesel v sodnem uradu zunaj mesta stanujočemu sodnemu izvršniku Moretu, da naj podvoji previdnost.

In zle slutnje so se uresničile. Proti polnoči se je Dimež s svojo malopridno družino priplazil čez Jalnov vrt in čez vrt poštnega mojstra Škarje, kjer so našli neko lestev in preplezali visoki vrtni zid, jo potem prislonili k oknu sodne hiše, prav pod okno sobe preiskovalnega urada prisednika Šušteršiča. Pri vzpenjanju pa so jih opazili arestanti, ki so zagnali vik in krik, da naj jih osvobodijo, tako da je prihitel More in lopovi so pobegnili. More je takoj tekel po žandarje, dobil seveda samo Hoferja, ki se je podal za razbojniki, vendar ni mogel najti nobenih sledi.

Pauker je zaključil, da se visoko predsedstvo lahko iz tega primera prepriča o drznosti razbojnikov in o potrebi uvedbe najstrožjih ukrepov. Pauker je že spet navajal potrebo po strožjih zakonih in uvedbi deportacij. Najprej pa bi bilo nujno potrebno v Kranju nastaniti vsaj stalni vojaški oddelek, če že ne celo četo vojske, kot je bilo to v prejšnjih časih, tako da bi lahko imeli stalno stražo pri ponoči popolnoma osamljeni sodni hiši, polni kriminalnih preiskovancev. Drugi vojaki pa bi pomagali šibki žandarski zasedbi pri nočnih pogonih. Naslednje preizkušeno sredstvo, ki bi pomagalo prijeti Dimeža pa bi bila nagrada 50 do 100 goldinarjev na njegovo glavo, ali vsaj odobritev denarja za vohune.

O napadu je sestavilo poročilo tudi kranjsko okrajno kolegialno sodišče, poslalo ga je okrajnemu glavarstvu. Po njihovem naj bi bil motiv za napad uničenje preiskovalnega oz. dokaznega materiala (največ oblačil) in (ali) osvoboditev zaprtih šestih pajdašev, osumljenih roparskega umora na Šmarjetni Gori. Sodišče je posumilo, da je bila prijava o razbojniškem prečenju Save lažna, da bi s pogonom odstranili žandarje iz mesta. Izreklo je tudi prepričanje o neprimernosti dveh mestnih zaporov (enega v stolpu in drugega na nasprotnem koncu mesta, v sodni zgradbi) za take predrzne lumpe. Zapora nista bila namensko grajena, zato se je posrečilo že precej pobegov.

Po tem poročilu, je Pauker ponovno pisal namestništvu: Vse bolj so prepričani, da je Dimež hotel osvoboditi svoje kompanjone s Šmarjetne Gore in da bi mu to verjetno tudi uspelo, če bi ti pomislili, da gre za njihovo osvoboditev in ne bi začeli kričati in zganjati hrupa. Sedaj pa se, zaradi spodletelega napada, v Kranju bojijo, da ne bi razbojniki podtaknili ognja, kar je za njih igrača, če se pomisli na grozoviti umor na Šmarjetni. Povsod se je raznesel rokovnjaški glas, da mora Kranj goreti. Navkljub vsem ukrepom in podvojeni čuječnosti je možno, da se to res zgodi. Pauker se sprašuje, kam z arestanti, če bi prišlo do požara – skratka: spet napeljuje, da bi Kranj moral imeti stalno vojaško posadko, kot včasih. Najprej in najhitreje pa vsaj oddelek najmanj štiriindvajsetih mož, ki bi varovali zapore na obeh koncih mesta in s svojo navzočnostjo odvrčali razbojnike, saj je prava sramota za oblast samo, da jo strahuje peščica (sic!) gangsterjev in da iz dneva v dan v negotovosti pričakuje njihovega napada.

O vsej zadevi je deželno predsedstvo obveščalo tudi notranje ministrstvo na Dunaju (z Dunaja so predsedstvu vračali spise o zadevi).⁴¹

Dimeža primejo

Upravičenost dvoma v trdnost kranjskih zaporov je že naslednji mesec potrdil eden najnevarnejših kriminalcev, ki so ga povezovali tudi z umorom Kucnarja na Šmarjetni, Luka Križaj iz Loke, ki je ponoči ušel iz zopora kranjskega sodišča. V zid je naredil luknjo (verjetno mu je nekdo z ulice podal kako orodje, bil je namreč v pritličju) in enostavno pobegnil pod okenskimi rešetkami. Pobeg so ugotovili ob pol šestih zjutraj in takoj so o tem obvestili Loko, Železnike in Poljane, ker se je brez dvoma podal nekam v te kraje. Ko je glavar to pisal, so ga obvestili, da je Križaj od strelne rane, ki mu jo je zadal žandar, preden so ga zaprli, še slab za hojo in zna biti, da je kje v bližini našel skriališče, zato bodo ta dan preiskali vse sumljive hiše.

Križaj je ušel s pomočjo od zunaj in glavar ponovno pravi, da se čisto zares kaže potreba po stalni vojaški posadki v mestu. Dokler bodo ravbarji poznali slabost oblasti, tako dolgo se javni varnostni položaj ne bo izboljšal – *si vis pacem, para bellum*. Žandarji se sicer hvalevredno trudijo, vendar jih je odločno premalo. Seveda ni pozabil ponovno omeniti potrebe po deportacijski ustanovi in delovnih ter kazenskih kolonijah.

Paukerja so slednjič uslišali in čez en mesec (4.7.1852) so z vojnega ministrstva sporočili deželnemu glavarju Chorinskyju, da so poslali v Kranj enega oficirja in 21 mož, ter okreplili žandarje za dva moža.⁴²

Kot se za pravo dramo spodobi je imela tudi ta rokovnjaška nekaj »zaviralni moment«. Glavar Pauker je v oktobru leta 1852 pisal namestništvu, da so okrajna sodišča v Trziču, Loki in Kranju povprašali po varnosti oz. nevarnosti lastnine in oseb v letu 1852. Iz Trziča so odgovorili, da je ta zadovoljujoča, iz Loke je prispel izmikajoč odgovor, kranjsko okrajno kolegialno sodišče pa je odgovorilo, da bi bilo za varnost nujno onemogočiti razbojnike dezerterja Franca Zihlerla in da bi k temu mogoče pripomoglo, da bi za njegovo glavo razpisali nagrado kakih 100 gld.

Ko so bila pisana ta poročila, je bila obča varnost v splošnem dobra in zdelo se je, da je Zihlerl to območje zapustil. Samo enkrat naj bi nameraval napasti cesarsko pošto kočijo na poti čez Ljubelj, takrat so seveda takoj alarmirali žandarje in podvojili previdnost. Pomirjujoče so bile dalj časa tudi (ustne) izjave žandarjev, ki jih Pauker na svojih rednih obhodih po okraju vedno povprašal po občji varnosti in še posebej po Zihlerlu.

Spričo teh pomirjujočih razmer je Pauker mislil, da še počaka z uvedbo »izrednih razmer«, ker je gojil tiho upanje, da si Zihlerl ne bo (nikdar) več toliko upal, ker so bili njegovi najodličnejši pajdaši, Ješe vulgo Deus iz Stražišča, dezertter Samlen s Kokrice in še več posameznikov, zaprti, dva druga ravbarja pa sta med tem umrla, in končno tudi zaradi tega, ker so žandarji tako neutrudno preganjali to družino.

⁴¹ ARS, AS-16, št. 3041/1852 (2., 3.5.1852).

⁴² ARS, AS-16, št. 1543/1852 (7.6., 12.7.1852).

Pa se je bridko motil! V noči s 17. na 18. oktober se je Dimež s svojo tovarišijo pojavil pred gradom Šempeter,⁴³ nedvomno zato, da bi vlomil vanj, vendar so jih pregnali.

Žandarjem so nato ukazali še večjo pozornost in vnemo pri iskanju na desnem bregu Save. Ker so bili razbojniki odgnani od gradu in so se torej prepričali o budnosti grajskih prebivalcev, je bilo pričakovati, da ne bodo več poskušali napasti, vendar je bila njihova predrznost in pokvarjenost tako velika, da so se ponovno pojavili naslednje noči okrog treh zjutraj, v dveh oddelkih, eni v hrvaških oblačilih, napravljeni torej tako kot pri roparskem uboju pri Kucnarju. Spet so jih pregnali.

Glavar Pauker se je tako pridružil mnenju in predlogu kranjskega sodišča, da bi za Dimežem razpisali nagrado od 80 do 100 gld, izplačljivo iz katedralne blagajne. S prijetjem samega Dimeža pa samo po sebi umevno še ne bi bilo storjeno vse za občo varnost. Treba bi bilo še drugačnih ukrepov in sredstev, da bi množico delomrznežev prisilili k delu in da bi za vedno onemogočili nadaljnje zločine ljudem, ki se iz kaznilnic vračajo pogosto še hujši, kot so bili poprej. Poleg dovoljenja za razpis nagrade na Dimeževo glavo je glavar Pauker zaprosil tudi za 50 do 100 gld za nagrade za špijone, katerim bi dajali po 5, 10 do 20 gld za informacijo, ki bi omogočila žandarjem prijetje razbojnikov.

Odgovor z namestništva Paukerja gotovo ni najbolj potolažil. Pisali so namreč, da po zakonu ne morejo razpisati nagrade za Dimeževo glavo, lahko pa obljubijo nekakšno izjemno, enkratno nagrado za njegovo prijetje. Prav tako, da ne daje poročilo kranjskega sodišča o napadih tistega leta na osebe in premoženje, niti ne zadnji napad na Šempeter, vzroka za vzpostavitev izrednih razmer – za najemanje in plačevanje posebnih informantov ali za stalno nastanitev še ene kompanije orožnikov v Kranju – razmere, da niso pravzaprav bistveno drugačne kot drugokrat.

O zadevi so, kot vedno, poročali tudi Bachu.⁴⁴

In potem so *Novice* 27.11.1852 objavile: »Te dni so pripeljali 4 hude razbojnike Dimeša, Kurjovca, Vovka in Šunka vklenjene v Ljubljano, ktere so (perva dva v nedeljo – 21.11. – op. avt.) žandarji, ki so že marsikateriga hudodelca iz poti spravili, v Loškim okraji zasačili; od Dimeša, nar hujiga med temi, pravijo, da je imel sedem barok, s kterimi se je vedno drugač šemaril.«⁴⁵

V Paukerjevem poročilu namestništvu so naštetih tudi glavni Dimeževi zločini: »Poslednje in najpomembnejše prijetje se je posrečilo loškim žandarjem, pod umnim poveljstvom komandirja postaje, Edmunda Freya. Prijeli so namreč vodjo tolpe Franca Zihlerla in njegove tovariše, dezerterja Matevža Završnika in Gregorja Bizjaka – Kurjovca ter pred nekaj meseci iz koprške kaznilnice izpuščenega Martina Ravnikarja – Kobilco. Po podatkih, ki jih je posredoval kazenski sodnik Valentin Šušteršič, ki se je že od leta 1850 ukvarjal s preiskovanjem dejstvomovanja te tolpe, je bil njen razbojniški vodja osumljen za mnoge zločine predvsem pa za naslednje:

1) Kraja pri kranjskem trgovcu Andreju Krajcbergerju v noči z 11. na 12. september 1850 v škodi 200 gld.

2) Kraja pri trgovski hiši Primoža Hudovernika v Radovljici v noči s 13. na 14. september 1850 v škodi 572 gld 30 kr.

3) Kraja pri Jakobu Stojanu z Lancovega v noči z 12. na 13. oktober 1850.

4) Poskus kraje pri bogatem kmetu Francu Staretu vulgo Kozlu na Laborah v noči s 30. na 31. oktober 1850. Tu bi gotovo prišlo do unora, če bi se Dimežu in družčini posrečil vlom, ker je Stare spal na skrini, v kateri je čuval svoje zlato, tako pa je začel vpiti, ko so ga zbudili tatovi med vlamljanjem. Z vpitjem je pregnal tolovaje, ki so že sneli mrežo z okna in nameravali zlesti v hišo. S kričanjem pregnani Dimež in sosodrga so se umaknili in še isto noč vdrli v bližnjo hišo župana Antona Hafnerja in ga okradli. Po tem vlamu in kraji so se udeleženci – Fajdiga, Križaj, Česen,

⁴³ Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, DZS 1982, Ljubljana: Schrottenthurn – Šempeter; Stražišče (graščiško poslopje), Zg. Besnica; leta 1841 posestvo na dražbi kupila Frančiška pl. Vest, rojena Potočnik (od sinov), posestvo je po smrti 1871 podedovala hči.

⁴⁴ ARS, AS-16, št. 2692/1852 (19., 20., 25.10.1852).

⁴⁵ *Novice*, 27.11.1852.

Samlen in brez dvoma tudi Deusova družina – razkropili. Dimež in Fajdiga sta se podala na Šmarjetno Goro, v razvpito kajžo. Tam sta ju 31. oktobra 1850 ob petih zjutraj presenetila žandarja Matevž Vaupotič in Franc Gašperšič, ki sta v spopadu ustrelila Fajdigo, Dimež pa je pobegnil skozi zadnja vrata v varnost temačnega gozda.

5) Roparski umor Martina Rakovca vulgo Kucnarja pod Šmarjetno Goro 1.3.1851 zvečer. Tu se je pojavil Dimež skoraj z vsemi svojimi pajdaši, kar jih je lahko zbral, ker je postavil stražo okoli in okoli Šmarjetne Gore. Pri Kucnarju so zaradi neprijaznega, skrivnega kraja Dimež in njegovi večkrat našli zavetje in bili prijazno sprejeti. Vedeli pa so tudi, da Kucnar poseduje denar, in to veliko denarja – toliko, da mu je zaradi tega odbila zadnja ura. Tistega dne so se pojavili roparji napravljeni v hrvaške noše, s srajcami čez pas in z obrazi neprepoznavno počrnjenimi z ogljem ter v rokovnjaškem jeziku zahtevali denar. Njegove hlapce so zvezali, Kucnarja pa strahovito mučili po vsem telesu, dokler ga ni premagala bolečina in je razbojnika Prelesnika poklical po imenu, češ, kaj mu je storil, da ga tako muči. Ko so Sicherl in njegovi videli, da so prepoznani, je moral Kucnar umreti. Potolkla sta ga Dimež in Prelesnik. (Župnik Pokorn navaja, da je Kucnar prepoznal Franca Ješeta – Deusa.)

6) Kraja pri Neži Pirc, kranjski barvarki in kramarici, v noči z 18. na 19. marec 1852 v škodi 300 gld.

7) Kraja pri župniku Filipu Grošelju v Ljubnem v noči z 21. na 22. april 1852 v škodi 700 gld.

8) Poskus kraje v uradu omenjenega prisednika Šušteršiča v Kranju v noči s 1. na 2. maj 1852, z namenom da bi ukradli preiskovalni material in corpora delicti. Dimež je tiste temne in deževne noči prišel do urada z zadnje strani, preko več vrtov in visokih zidov. Skoraj je že vlomil skozi okno, ko se je v zaporih, ki se nahajajo v hiši, dvignilo vpitje in sodni izvršnik More, ki staneje poleg, je šel pogledat, kaj je in je videl lopova bežati čez vrtove, koder je prišel. Če bi se Dimežu ta drznost posrečila, bi odnesel ves preiskovalni in dokazni material, morda pa bi še zadavil omenjenega sodnega izvršitelja in izpustil iz arestov zločinca, med katerimi so bili tudi utemeljeno osumljeni sodelovanja pri umoru na Kucni.

9) Kraja pri Mariji Vernik v Dolenji vasi v noči z 18. na 19. november 1852 v škodi 500 gld⁴⁶ itd. ... itd. ... itd. ...

Edmund Frey ima torej velike zasluge, da je ujel tega najnevarnejšega ravbarja. Na to se je načrtno pripravljajl in Paukerju je štirinajst dni prej naznanil, da ima gotov načrt za prijetje Dimeža, ko se bo prikazal na njegovem področju, kar bi se po njegovih predvidevanjih moralo zgoditi najkasneje v treh, štirih tednih. Frey je držal besedo in je Dimeža osebno prijel. S tem je dobljena velika zmaga za javno varnost, saj so prijeli z Dimežem vred še druge razbojnike, ostali pa so brez njega razkropljeni in nepovezani.

Pauker si je štel za svojo dolžnost, da najtopleje priporoči namestništvu poveljnika postaje Freya, da ga denarno nagradijo, ali pa vsaj častno odlikujejo. Prav tako pa bi bilo izreči priznanje prizadevnemu žandarju Lužarju, ki ima tudi velike zasluge za prijetje Dimeža.

Vrhovna policijska oblast je žandarski postaji v Loki res odobrila nagrado 80 gld, in sicer polovico stražmojstru (poveljniku) Edmondu Freyu, drugo polovico pa razdeljeno na tri enake dele žandarjem Gregorju Lužarju, Pasqualu Banouju in Josefu Bonviniju.⁴⁷

Dimežu sodijo

Tedaj si je glavar Pauker oddahnil in pisal namestništvu, da se, odkar so Zihel in njegovi pajdaši v ječi, ne sliši več o krajovlomih, ki so bili prej takorekoč na dnevnem redu. Ljudje da so

⁴⁶ O tej tatvini je ohranjena tudi tiralica ljubljanske policijske direkcije, ki v slovenščini podaja »popis stvari, ukradenih kramarici Mariji Vernik v Doljni vasi v Selški fari, za kakih 500 gld blaga. Te tatvine se natolcujejo vjeta vojaška vbežnika Gregor Bizjak po domače Kurjavec in Franc Sicherl, po domače Dimeš in izpušeni jetnik Martin Ravnihar po domače Kobilica.« (ZAL, KRA-2, a.e. 381, 15.12.1852).

⁴⁷ ARS, AS-16, št. 241/1853 (6.12.1852, 14.1.1853).

veseli ponovne varnosti, obenem pa si žele, da bi bili ti razbojniki in morilci čimprej kaznovani, kot zaslужijo, za ustrahovanje drugih.

Pokazali pa so se drugi problemi in nevarnosti. Asesor Šušteršič je imel s preiskavo vseh razbojništev zelo veliko dela, največji problem pa je bil, da so bili Zihlerl in glavni razbojnik dezertjerji in bi jim torej moralo soditi vojaško sodišče, vendar pa bi ločevanje vojaškega in civilnega dela sojenja vzelo zelo veliko časa.

Zato je prisednik Šušteršič naslovil prošnjo na vojaške oblasti, da bi vso zadevo do konca vodile civilne oblasti in dobil odgovor, da preiskavo glede Zihlerla, Prelesnika in Volčiča lahko prevzame kranjsko kolegialno sodišče. To pa je odvrnilo, da tega ne more, ker o tem višje kriminalno sodišče v Celovcu še nič ne ve, brez njihovega dovoljenja pa se ne smejo lotiti preiskave vojaških oseb. Poleg tega pa so tudi zapori v Kranju povsem prenapolnjeni in zaradi osamljene lege kranjskega kolegialnega sodišča in njegovih zaporov se je bati, da bodo Zihlerlovi pajdaši skušali na vsak način osvoboditi njega in tovariše, kar bi se v Ljubljani komajda lahko zgodilo.

Paukerju se ti razlogi niso zdeli neutemeljeni, vendar pa se je bal, da bi se obsodba Zihlerla zavlekla sam bog ve kako dolgo, če bi se Šušteršiču odvzela preiskava zaradi vojaškega dela obtožnice. Če bi hoteli primer hitro dokončati, bi ga morali pustiti Šušteršiču do konca. Na namestništvo se je zato obrnil s prošnjo, da bi le-to poskrbelo, če mogoče, da se zadeva čimprej konča in zlikovce obsodi.

Odgovor iz Celovca je sledil 24.2.1853: Potem ko je c. kr. vojaško prizivno sodišče, ne da bi o tem obvestilo koroško-kranjsko višje deželno sodišče, na predlog c. kr. vojaškega poveljstva v Ljubljani pooblastilo kranjsko okrajno kolegialno sodišče, t.j. tamkajšnjega prisednika Šušteršiča, da vodi in (do)konča preiskavo proti Zihlerlu, Prelesniku in Volčiču, in je vojaško poveljstvo že ukrenilo potrebno, da te nevarne zločince odpravi v Kranj, se je omenjeno okrajno sodišče obrnilo na višje deželno sodišče in zaprosilo, da bi zaradi prenapolnjenih kranjskih zaporov začasno nekaj manj nevarnih jetnikov premestili v zapore okrajnih sodišč Loke in Tržiča. Obenem je tudi prosilo, da bi zaradi nevarnih zločincev in možnosti, da bi jih njihovi »pripadniki iz kranjske okolice« poskušali osvoboditi, vojska pri zaporu v Kranju postavila več svojih straž.

Višje deželno sodišče je ugodilo prošnjam okrajnega sodišča, glede vojaške zaščite pa mu svetovalo, da se obrne na ljubljansko vojaško poveljstvo. Strinjalo se je tudi, da je bolje da zadevo do konca vodi Šušteršič, kot nekdo nov, ki bi moral začeti vse znova.⁴⁸

Namestnik Chorinsky je posredoval prošnjo kranjskega glavarja Paukerja, da bi vojska varovala kranjsko sodišče, vojaškemu poveljstvu v Ljubljani in se pri tem strinjal z njim, da bi za čas preiskave v Kranju namestili oddelek najmanj dvanajstih mož s podčastnikom. Komaj pa je pismo oddal, je že pisal novo, v katerem je pojasnjeval Paukerjeve motive, da bi trem dezertjerjem naprej sodili v Ljubljani in da torej ni treba pošiljati vojske v Kranj.⁴⁹

Strah okrajnega glavarja pred rokovnjači je bil očitno prevelik in tako so tri ulete ponovno odpeljali v Ljubljano (tja so jih privedli tudi takoj, ko so jih ujeli). Z njimi je odšel tudi za čas preiskave v Kranju nameščeni vojaški oddelek, zato je Pauker naročil županu Lokarju, da mora sedaj on zaradi občje varnosti poskrbeti za prizadevno in skrbno patroljiranje.⁵⁰

Dimeževi pajdaši

Pisalo se je torej leto 1853, Dimežu pa so sodili še dolgo, vse tja v leto 1857, tako da imamo dovolj časa, da se ozremo še po pomembnejših odličnikih njegove razbojniške družine.

Prav iz tega časa imamo poročilo državnega pravdnika, po katerem naj bi 6.10.1853 **Marija Slapar, vulgo Čundra**, rokovnjačka in nezakonska mati omenjenega dezertjerja in razbojnika, Jerneja Prelesnika, vulgo Čundrov'ga, prestala kazen zaradi pomoči razbojnikom. Ker ni bilo v

⁴⁸ ARS, AS-16, št. 776/1853 (13., 24.2.1853).

⁴⁹ ARS, AS-16, št. 3186/1853 (30.7.1853) in št. 3206 (1.8.1853).

⁵⁰ ZAL, KRA-2, a.e. 403 (14.12.1853).

Kranju nobenega prostora, kamor bi jo zaprli, je prestajala kazen v Trziču. To naj bi bila zelo predrzna in nesramna ženska, ki je v ječi hlinila norost in pobesnelost in so jo lahko brzdali le z največjimi napori.

Pauker, ki je poročilo poslal namestništvu, je dodal, »da v poročilu sicer ne piše, ve pa za to on privatno, da v zaporu kot simulantka blaznosti in besnila ni trpela nikakršne posteljnine, vse je raztrgala in posvinjala svojo celico na najostudnejši način.

Tako kot njen sin Jernej Prelesnik, odkar se nahaja v ječi, prisledniku Šušteršiču in Pajku prisega smrt in maščevanje, pa če ga tudi takoj obesijo, tako je tudi njegova mati Marija Slapar v zaporu v Trziču rekla Mariji Šumi, da bo takoj, ko bo izpuščena na svobodo, zažgala Trzič in Kranj.

Ob dejstvu, da je Marija Slapar rokovnjačka in da so se rokovnjači že v prejšnjih časih izkazali za zelo maščevalne, je okrajno sodišče v Trziču 30.9. zaprosilo državno pravdnštvo, da bi jo dali v prisilno delavnico, toliko bolj, ker od njenega fizičnega in moralnega stanja ni pričakovati, da bi se v prihodnosti normalno preživljala.«

Za primer rokovnjaške maščevalnosti je Pauker navedel, da je rokovnjač in dezertar Čimžar, vulgo Kropar, leta 1850 iz maščevanja zažgal vas Prebačevo, ker so ga prijeli s pomočjo nekega vaščana. Če ne bi Marija Slapar hlinila norosti in blaznosti, bi bila povsem primerna za prisilno delavnico, ker pa to dela, jo morajo obravnavati kot bolno osebo, blazno norico, jo najprej dati v norišnico in šele po njenem ozdravljenju v prisilno delavnico. In glavarju se je spet stožilo po kazenskih in delovnih kolonijah, ki bi bile primerne za take tiče.

Okrajno sodišče v Trziču bi moralo Marijo Slapar 6. oktobra izpustiti, ker je kazensko niso mogli več zadrževati, ali pa jo izročiti na razpolago kranjskemu okrajnemu glavarstvu. Po zakonu je kot nore niso mogli dati v prisilno delavnico, kot rokovnjačka pa ni imela stalnega domovanja in ker je predstavljala stalno nevarnost zaradi grožnje podtaknitve ognja, so izbrali manjše zlo – glavar je predlagal, da bi Marijo Slapar 6. oktobra obdržali v Trziču v ječi kot zapornico policije, dokler je ne bi zaprli v norišnico in jo od tam čimprej premestili v prisilno delavnico.

Obenem z gornjim poročilom državnega pravdnika je glavar Pauker namestništvo seznanil tudi s sinovo nagajivostjo:

Jerneja Prelesnika so morali prejšnji dan kaznovati s petdesetimi udarci s palico.

To naznanja na visoko mesto, da ga seznanili z izredno zlobnostjo tega roparskega morilca. Že nekaj časa je stražar v zaporu v stolpu, Jakob Černe, poslušal trkanje, razbijanje v Prelesnikovem prostoru, zato je šel k njemu, da ga opomni k miru. Prelesnik pa je pograbil težki pokrov od vedra in preklinjajoč zamahnil, da bi pobil Černeteta. Ravno takrat pa je v zapor vstopil vojak, ki je uprl nabito puško Prelesniku v prsi in mu zagrozil, da ga ustrelji, če bo udaril paznika. To je prineslo Prelesniku 50 udarcev, ki pa jih je prenesel mirno, kot da to ne bi bila nobena kazen, tako da je takoj po prejeti meri lahko sam odšel iz poslopja kolegialnega sodišča v zapor v stolpu na drugem koncu mesta, kot da se ni nič zgodilo.

Ljudje, kot sta Zihlerl in Prelesnik, ki sta tako grozovito kot kakšna kanibala umorila Kucnarja, so vsega zmožni in od matere, ki je vzgojila takšnega sina, sama pa hlini blaznost in poleg tega grozi s požiganjem, se človek res lahko boji najhujšega.

Pauker tako spet ponavlja prošnjo, da morajo staro Slaparico nujno imeti zaprto, dokler je ne spravijo v norišnico.

Namestništvo pa je Paukerju odgovorilo, da Slaparica ni nora, ampak samo hlini norost, torej ne spada v norišnico. Vsekakor pa ni razloga, da ne bi tako nevarne osebe dali v prisilno delavnico, kranjsko glavarstvo naj ji samo napiše potrebno »napotnico«. Prav tako tudi ni ovir, da ne bi premeditve počakala v policijskih zaporih.⁵¹ (Čez tri leta so prakso zapiranja nepoboljšljivih odpuščenih kriminalcev očitno tudi uzakonili: »Ker se nekteri hudodelci v jetnišnicah ne poboljšajo in utegnejo nevarni biti, kadar se izpustijo, je c. k. ministerstvo po sklepu od 3. junija

⁵¹ ARS, AS-16, št. 4131/1853 (2., 5., 6.10.1853).

ukazalo, da se imajo taki, ki se v ječi niso poboljšali, po prestani kazni v ječi naravnost v pokorivno delavnišnico zapreti.»⁵²

Čeprav je bil kolovodja pod ključem, pa je ubogi Pauker moral poročati predsedstvu, da so številni »kradljivi družabniki« še ne obsojenega Franca Ziherla še na naprej prostosti in da ogrožajo javno varnost. Za to trditev je naštel več primerov:

Kmečki fant Andrej Jenko iz Podreče je naznanil, da je 16.9. ob dveh zjutraj (bila je sobota), ko je ravno šel skozi vas, zalotil znanega tatu Hrastnerja s še enim nepoznanim, ravno ko sta iz hleva kmeta Andreja Burgerja iz Podreče nesla vsak svojo ovco pod roko.

Jenko je ogovoril Hrastnerja: »No, Hrastner, si že vstal?« Dobil je odgovor, da ga to nič ne briga, tatova sta odvrгла ovci in pobegnila.

Okoli pol treh te iste noči pa so kmetu Janezu Jerali v Mavčičah iz hleva ukradli dve ovci, vredni 9 gld. To sta po vsej verjetnosti zakrivila omenjena tatova po prvem neuspelem poskusu v Podreči.

Ogenj, ki je izbruhnil na Jeprci prejšnji torek, naj bi bil maščevalno delo nekega razbojnika.

Pred nekaj dnevi so skušali vlomiti v Voklem, a jih je budnost lastnika pregnala.

Sem in tja izginjajoče ovce in koze kažejo na navzočnost teh tatov. Pred osmimi dnevi pa je bil kmetu in občinskemu svetniku iz Srednje vasi pri Goričah, Josefu Rebolu, s paše ukraden najlepši za pitanje namenjen vol. Rebol je to prijavil Paukerju osebno in ga pri tem prosil, da nikakor ne pove, da je zadevo prijavil (ker se je seveda bal ognja v strehi) in da za dejanje najbolj sumi Ziherlova kompanjona Valentina Rozmana in Luka Hrastnerja.

V nadaljevanju je glavar Pauker opisal rokovnjače, ki so mu takrat delali največ preglavic:

Valentin Rozman je rokovnjač, rojen v Srednji vasi pri Goričah. Leta 1850 si je izhlinil prostost iz ljubljanske prisilne delavnice. Paukerju je takrat obljubil vsakršno poboljšanje, pa so ga čez kakšnih dvanajst dni že ujeli na Ljubelju v družčini tatov, ki je na Koroškem ukradla poštni voz. Ker so ga prijeli pri dejanju in ni mogel zanikati zločina, so ga obsodili na tri leta in pol. Drugega septembra 1854 se je vrnil iz Kopra z zaslužkom 26 gld, seveda ponovno obljubil poboljšanje, parkrat javil, da ne more dobiti dela in končno zaprosil (12.9.) za domovinski list, da bi šel delat v predilnico v Ljubljano, kjer bi se lahko preživljal kot izurjen tkalec. Ker takega dela doma ni mogel dobiti, so mu izdali domovinski list.

Luka Hrastner je rokovnjač iz Češnjevka pri Cerkljah, dezertar, razbojnik in Ziherlov tovariš. Kazen naj bi prestajal v trdnjavi Komorn, od koder pa se je od cesarja pomiloščen pred dvema mesecema (poleti 1854 – op. avt.) vrnil domov. Ker je delomrznež, je v prvih dneh meseca septembra z izgovorom, da v domovini ne more najti kruha, prosil za izdajo domovinskega lista, da bi si šel iskat kruha na Hrvaško.

Tudi Hrastnerju so izdali domovnico in že so mislili, da sta Rozman in Hrastner zapustila Kranjsko, pa so predprejšnji dan opazili oba na velikem sejmu v Kranju, skupaj še z drugimi vlačugarji. Ne kažeta torej volje, da bi zapustila domovino, ampak jima je, kot se je izkazalo, veliko bolj všeč krasti in živeti na rokovnjaški način. Ko pa bi zagrešila kaj velikega, bi uporabila domovnice in nekaj časa nekje drugje iskala delo, potem pa bi se spet vrnila na svojo kradljivsko pot.

V njuno družčino brez dvoma spada tudi vojak na dopustu, **Johan Kropar, vulgo Čimžar**, iz cerkljanske občine. Je predrzen razbojnik in Ziherlov pajdaš. Njega so pred par leti ujeli na delu v Kamniku, ko je hotel ukrasti tele, in ga kot dezerterja in razbojnika (začasno) odslovili iz vojske. Pri prijetju je dobil poškodbe, tako da je bil dolgo v vojaški bolnišnici. Obsojen naj bi bil na dvanajst let trdnjavskega aresta, vendar je bil neverjetno lahko odpuščen iz vojske in takoj spet poslan na dopust. Brez dvoma se v kompaniji branijo takih ljudi in se jih radi znebijo z enostavnim (začasnim) odpustnim listom, ali pa jih pošljejo na dopust, ne da bi pri tem pomislili, kakšno kugo predstavljajo ti ljudje v svojih domačih krajih.

⁵² Novice, 13.8.1856.

Matevž Flegar, tudi iz cerkljanske občine, je bil iz vojske že dokončno odpuščen. Bil je dejaven razbojnik in je v zaporu izdal veliko o svojih malopridnih pajdaših, tako da so ga zaradi varnosti pred grožnjami in maščevanjem le-teh morali iz ljubljanske kaznilnice premestiti v graško. Pred par meseci bi se moral vrniti, pa je dejal, da se tudi doma ne počuti varnega in je zaprosil za domovinski list v Gradcu, da bi si kot sposoben krojač poiskal delo in služil kruh pri vojaški oblačilni četi. Vendar je kmalu prišel nazaj in naj bi se zadrževal pri nekem sorodniku v Radovljici. Je pa čudno pri vsej stvari, pri njegovem strahu, ki naj bi ga imel pred svojo nekdanjo tatinsko družino, da ga je večkrat videti v cerkljanski okolici, kjer bi lahko naletel na Rozmana, Hrastnerja ali Kroparja.

Pri takem stanju stvari Paukerju ni preostalo drugega, kot da je podvojil pozornost, na kar je opozoril tudi žandarje. Obenem je Pauker takoj po odhodu župana Rebola za naslednji dan ukazal preiskavo, s pomočjo žandarjev, vseh sumljivih kajž in koč v občini Goriče, ter obenem še pogon skozi vojvodski gozd – delomrzna svojat, ki daje potuho razbojnikom se lahko najde vsepovsod.

Kaj kmalu pa je Pauker lahko dodal k poročilu, da pogon in pregled sumljivih kajž v kranjski okolici ni obrodil sadu. Pauker, da je že vnaprej vedel, da bo tako in je ukazal pogon samo zato, ker so tako želeli od lopovščin pretreseni »boljši« posestniki, ki so se nadejali, da bi morali na vsak način najti v teh kajžah ukradeno meso in sled za razbojniki.

Eden od Dimeževih tovarišev je bil tudi barvarski pomočnik iz Kovorja, **Jurij Stegnar**, **vulgo Kaplanček**, ki se je preživil največ brez zaposlitve. Dolgo so ga imeli v sodnijski preiskavi in samo zaradi trdovratnega tajeja so ga morali spustiti na svobodo. Bil je tako razvpit razbojnik, da ga je okrajno glavarstvo Radovljica poslalo Paukerju z žandarsko spremljavo, ker se je brezposelno potikal v njihovem koncu.

Ker pa je bil samo osumljen, da je razbojnik, in ga trenutno niso bremenili nobeni dokazi, so ga morali pač izpustiti na svobodo.

Ta Stegnar, potem **Jakob Permoser** iz Suhe (pri Šk. Loki) in **Johan Rebon** iz Podbrezj (zadnja dva sta se nahajala še v prisilni delavnici, vendar pa naj bi bila v kratkem izpuščena), bi bili pod Rozmanovim, Hrastnerjevim ali Kroparjevim vodstvom lahko kmalu združeni v predrzno razbojniško tolpo.

Pauker je torej zaprosil deželno vlado, da ne bi izpustila Rebona in Permoserja pred iztekom kazni, dobro obnašanje v prisilni delavnici pri takih ljudeh, da še ne pomeni dejanskega izboljšanja. Rebon je do svojega petnajstega leta starosti zagrešil 74 ugotovljenih kraj, bil rokovnjač in nikakor ni dajal upanja, da bi se lahko popobiljšal. Proti izpustitvi Permoserja pa je govoril lastni brat.

Ljudje, kot sta ta razbojnika, bi morali biti za vselej odstranjeni iz meščanskega življenja – to da zahteva splošna volja. Če že v kratkem ne bo prišlo do ustanovitve deportacijske ustanove, pa prosi, da bi vsaj kapacitete domače prisilne delavnice toliko razširili, da bi takšni ljudje lahko ostali zaprti v njej za vedno. Meščanska družba, močno obremenjena z dajatvami vseh vrst, upravičeno zahteva, da jo vlada štiti oz. zaščiti z ustreznimi ukrepi.

Na koncu svojega poročila Pauker resignirano ugotavlja, da bodo razbojniki Zihierlove šole še naprej delovali, kot so za časa njegove prostosti in da bo tistega dne izpuščeni kaznjeneц **Johan Pogačnik** s Posavca močno okreplil tolpo Rozmana, Hrastnerja in Kroparja.

Namestnik Chorinsky pa je glavarja Paukerja kaj klavarno potolažil, češ da ga lahko le opozori na njegove ukaze iz aprila, julija in oktobra leta 1852, ki jih je izdal za podobno priložnost, da je stvar krajevnih oblasti, da odpuščene kaznjence ponovno prijavijo za prisilno delavnico, če se jim zdi to potrebno.⁵³

Z rokovnjači pa se seveda ni ukvarjal samo kranjski Pauker. Okrajni glavar Ogrinc iz Loža je deželnemu predsedstvu poročal o rokovnjaču, ki se je zanimal predvsem za ženske. Po govoricah naj bi bil tip pobegli kaznjeneц, Gorenjec, **Povž** po imenu. Povž se nikjer ni zadrževal

⁵³ ARS, AS-16, št. 4323/1854 (19., 23., 25.9., 5.10.1854).

dlje kot en dan, pojavljal se je v velikih presledkih in takoj izginjal. Ženske vseh starosti in vseh stanov je onečaščal deloma z zvijačo, deloma s silo, tako si je seveda pridobival tudi hrano. Ta razbojnik je torej potrkal na hišo Johana Zalarja v Lovranovem ob dveh ponoči, češ da je kontrabantar in da je skrnil svojo črno robo pred žandarji v gozdu. Dovolili naj bi mu, da se pogreje na peči in mu dali kaj jesti.

Po izjavah tamkajšnjih prebivalcev naj bi ta vagabund na razne načine zapeljeval lahkoverne ženske, jih ropal in zlorabljal. V Štrukljevi vasi je tako preslepil hčerko vulgo Stražišarja s ponudbo lepega blaga po nizki ceni, da je šla z njim v gozd, kjer ji je storil silo in jo oropal. Ko se je vrnila domov, je rekla materi: »Lahko sem srečna, da sem še živa. Kaj lahko bi bilo, da ne bi mogla povedati, kaj je hudobnež počel z menoj.«

Omenjeni Johan Zalar je Povža opisal takole: velike postave, podolgovatega obraza, tumpastega nosu, rdečih brk, zdravega videza, nekoliko grbast, puklast, okrog 40 let star, nosi pepelnato sivo suknjo, bele hlače, črn klobuk.

Chorinsky je o Povžu obvestil policijo, žandarje, vse okrajne urade, namestništva v Gradcu, Trstu, Zagrebu in dež. predsedstvo v Celovcu.⁵⁴

Drugi Dimežev soobsojenec, **Franc Volčič**, je pobegnil še preden so Dimežu dosodili. Žandarji so v tiralici takole opisali njega in njegovega pajdaša: »*Rojen je v Loki, star 23 let, samski, katoliške vere, učil se je za mizarja. Je 65 palcev visok (170 cm), precej čokat, izbočenih prsi, plavih las in oči, pokončne drže in vojaškega koraka, zlahka ga je ločiti od navadnega kmeta. Videza je solidnega in v njem ni lahko prepoznati ravbarja. 30.10.1855 je pobegnil preiskovalnemu sodišču v Radovljici.*

Johan Samlen, je rojen je na Kokrici, 23 let star, samski, katoliške vere, brez poklica. Je približno 64 palcev visok (168 cm), vitek, rjavkastih las, rjavih oči, pokončne vojaške drže, vojaškega koraka, ki ga razlikuje od navadnega kmeta. Leta 1856 so ga odpustili iz vojske. Ni bil še kaznovan, od maja 1857 se vlačil okoli z Volčičem. Njegov brat je od leta 1856 zaradi roparskega umora v sodni preiskavi v Ljubljani, sestra Katarina pa je pod policijskim nadzorom zaradi kradljivosti.«

Poveljstvo žandarmerije v Ljubljani je predlagalo razpis nagrade za prijetje Volčiča in vrhovni šef policije, Kempen, je deželnemu glavarju Chorinskyju *izjemoma* dovolil porabo denarja za plačevanje vohunov (tako so zapisali!).

S predsedstva so naročili okrajnima glavarjema v Loki in v Kranju, Pajku in Derbitschu,⁵⁵ da naj si najdeja vohune.⁵⁶ Česar poštene ljudje niso upali povedati zastonj, so vohuni radi naredili za denar. Kranjski glavar Derbitsch je kaj kmalu lahko sporočil, da mu je eden njegovih plačancev javil, da je Volčič pri svoji konkubini Katarini Samlen na Kokrici, vendar preden so se žandarji in civilna patrolja iz dveh smeri približali kraju, jo je Volčič že pobrisal.

Derbitsch je potožil, da ga je težko prijeti, ker nikjer ne ostane dalj kot uro in spi vedno drugod. Ljudje se ga seveda bojijo zaradi orožja in grožnje z ognjem, poleg tega pa lahko žandarji proti njemu uporabijo orožje zakonito šele takrat, ko že seže po orožju in streže po življenju tistega, ki ga hoče prijeti in bi zagotovo koga težko poškodoval ali ubil. Še najlaže bi ga dobili, če se ne bi ustavil na poziv naj obstoji, ko so žandarji upravičeni uporabiti strelno orožje.

Čez dober teden pa so kranjski žandarji s pomočjo nekega denuncianta vendarle prijeli Volčiča med Joštom in Kranjem.⁵⁷

V poročilu predsedstvu glavar Derbitsch piše, kako so po naznanilu ujeli Volčiča v gozdu pri Stražišču, pravzaprav so ga tam izsledili, potem pa jim je peš bežal do Srednjih Bitenj

⁵⁴ ARS, AS-16, št. 1651/1856 (16., 24., 27.5.1856). – Glede posiljevanja (*od posilne nečistosti*) so Novice 9.10.1852 iz novega kazenskega zakonika zapisale takole: »*Kazen tega hudodelstva je težka ječa med 5 in 10 leti. Ako je iz sile nastopila znamenita škoda na zdravju, ali clo na življenju, naj se kazen zdaljša, da bode med 10 in 20 leti terpla. Ako je hudodelstvo smert žaljene uročilo, se prisouje težka ječa na vse žive dni.*«

⁵⁵ Joseph Derbitsch je medtem zamenjal Thomasa Paukerja na glavarškem mestu.

⁵⁶ ARS, AS-16, št. 3256/1857 (7., 11., 22.8., 2.9.1857).

⁵⁷ ARS, AS-16, št. 3625/1857 (14., 27.9., 5.10.1857).

(približno tri kilometre), kjer ga je ujel žandar na konju, ki si ga je izposodil v Stražišču. Za denuncianta bi Derbitsch rad dobil najmanj 100 gld nagrade, za kmeta, ki je posodil konja pa najmanj 5 gld.

Predsedstvo je Derbitschu za denuncianta odobrilo 100 gld nagrade, kmetu Matiju Dolencu pa je za posojenega konja v napadu velikodušnosti namenilo kar 10 gld. Žandarje, ki so prijeli Volčiča (Anton Favero, Josef Wolf II., Johann Perwein) je deželni glavar Chorinsky predlagal šefu Vrhovne policijske oblasti za priznanje.⁵⁸

Takšna je bila torej usoda Volčiča v letu 1857, letu, ko so Dimeža poslali na prestajanje kazni v Osijek. Po Novicah sodeč, so bili rokovnjači to leto še posebno aktivni, kot da bi hoteli dokazati, da četudi odženejo Dimeža v daljni Osijek, ne bo Kranjska nič varnejša pred njimi.⁵⁹

Preden so Dimeža odgnali, je napisal še pismo svoji nezakonski družici. Da bi pismo napisal sam, je po lepem rokopisu in tudi po, za tiste čase, dokaj lepem jeziku in solidnem pravopisu, težko reči. Pismo je verjetno narekoval, mogoče so ga napisali kar žandarji, da bi dobili še njegovo priležnico, zatrdnega dokaza pa tudi ni, da bi ne nastalo še na kak bolj sumljiv način...

Kakorkoli že, pismo se glasi natanko tako:

»Preljuba moja Mica!

Z veliko žalostjo jest še enkrat pero u roke primem in ti pišem de sim zdaj enkrat obsojen, in da se bomo težko še enkrat na temo svetu vidili, ker jest pojdem zdaj iz krajske dežele, in bom težko še kerkrat nazaj prišel.

Žal je meni po tem lepim gorenskim kraju in po krajski zemlji, na vse bi še mogel pozabiti, samo tebe preljuba moja Mica tebe nebom nikol pozabil, na vse bi jest neč neporajtal, samo da bi ti per meni bila in de bi jest mogel steboj živeti. To bo mene peklo noter do merzlega groba če tebe nebom mogel več viditi.

Nikol bi jest ne mislil da morjo enga človeka tako štrafat koker so mene za take neumnost, ni dost da sim že zdaj čez 4 leta zapert so mi še 18 let zraven dali in takih reči so me obdolžili in me zato štrafali ker nisem neč zraven bil in neč od tega vedil nisem. Nobene pravice ni več na svetu in tudi sem obupal na božjo milost in skoraj bi že rekel da ni več boga. Če jest pomislim kako je to dolgo 18 let, tok mi od žalost skoraj serce oče počiti, nobene stvari ni več na svetu da bi mogla še enkrat mene razveseliti, vse je za mene merto in moje serce je ranjeno do smert in jest sim skorej več na unem kot na temu svetu. Samo to te še enkrat prosim preljuba Mica, če še nisi name pozabila in če me še tako rada imaš kakor poprej, pridi če ti je le malo mogoče dol kmen, če me še enkrat hočeš viditi, ker jest nemorem iz Ljubljane iti če nebom več tebe vidil in z tabo en par besedi govoril, prosim te pridi in to koj, koker pismo dobiš, ker bi potlej morebiti že prepozno prišla in mene že odpeljali iz Ljubljane, potlej je zastojn in mi bi se težko na tim svetu več vidili.

Dolge so bile te 4 leta in zmeraj sem jest mislil de se bomo še enkrat na frajosti vidili, pa ni bilo mogoče, pa vendar še mislim in na boga zaupam da me bo na življenju obderžal in mi moč in zdravje dal, de bom mogel moje dolge leta preterpeti in de se bomo še enkrat potlej živi vidili, če pa bog meni al tebi nameni, da bo eden od naj dveh pred umeru, tok pa nemoremo družega kakor očasi za dušo drugega boga prositi, kadar bom jest enkrat od tlet peršu bom vsak let večkrat pisal, ke de sim in koko de mi gre, če pa dolgo časa na boš pisma od mene dobila tok si moraš misliti da

⁵⁸ ARS, AS-16, št. 3735/1857 (4., 12.10.1857).

⁵⁹ Novice, 15.4.1857: *»Iz št. Jurja poleg Kranja 6.4.«* Na Lužah sta dva potepuha ukradla tele iz hleva. Gospodinja, ki jo je mukanje krave prebudilo in je brž stopila v hlev, je videla, da teleta ni več pri kravi, zato jo je odvezala in krava je šla po sledi za teletom. Kmetica in še dva soseda so hiteli za njo, vendar je krava že prej dohitela teleta in lopova in ju pobodla, tako da sta popustila tele in pobegnila.

Novice, 20.5.1857: v Bukovščici (*»v dolini, kjer pelje pot iz Selske doline v Krajsko okolico«*) je v soboto zvečer, okrog 11. ure, šest našemljenih potepuhov potrkalo na vrata mlina. Mlinar je odprl, napadli so ga in zadavili z vrvo. Ko so iskali denar in dragocenosti, so grozili tudi dekli; poroča J. Levičnik.

Novice, 15.7.1857: *»Iz Celja 11.7. Rokovnjači so okradli v noči 2–3. feb. Jelšev grad. – Jelše (Šmarje).«* V gradu so bile pisarne okrajnega in davčnega urada. Ponoči je bil grad prazen, tam je bil le en sluga, ki pa je bil tisto noč odsoten, in dekla. Ukradli so blagajno davčnega urada, a so jih dobili.

nisem več živ in de me je bog k sebi poklical, potlaj moraš za mojo dušo boga prosti in za mertvega me obžalovati.

Ker jest ne bom vedel ke da boš ti u službi in na kvartirji, tok bom jest zmirom kolkerkrat bom pisal na Smertnjekovo katro pisal in od tam boš že ti vsako moje pismo dobila.

Ljuba moja Mica, lahko bi se jest od krajnske dežele in od celga sveta ločil, samo da bi jest tebe in otrok ne imel, kdo bo za tebe in za otroke skerbu, kdo jim bo kruh in gvanta dal, nikol nabo njegovega očeta mogel poznati.

Vse to je res kar si ti meni dostikrat rekla, tako deleč sim jest samo skoz moje peršu, kterim sim jest tolko dobrega storil in sim se sam tako daleč pokopal. To pismo ti jest z žalostnim mojim solzam in z mojo kervjo pišem, ker jokam noč in dan, in sem žalosten di mi serce oče počiti.

Jest ti vošim de bi bila ti bolj srečna kakor si bila do zdaj in te prosim, da tako dolgo ko si še zdrava in pri življenju ahtej se otrok, de nabojo zapušeni.

Jest sklenem to moje pismo z žalostnim sercom in te lepo pozdravim, in te velikvavženkrat kušnem in objamem in ostanem noter do merzliga groba

tvoj

ljubi

Franc Zihelr

Ljubljana ta drugoga Jenarja

1857⁶⁰

Dimež pobegne

Kot že povedano, so rokovnjače predvsem iz strahu pred njihovim maščevanjem težko prijeli in privedli pred sodišče, tam so jim spet dolgo sodili (a ta čas so bili ljudje vsaj varni pred njimi), iz ječ pa so, sodeč po številnih tiralicah, uhajali skorajda tako, kot bi jih dandanašnji spuščali pogojno domov.

V letu 1857, ko so Dimeža poslali na prestajanje kazni v Osijek, je naznanil telegram pobeg dveh drugih rokovnjačev iz Lepoglave 26. novembra in ju opisal takole:

»**Valentin Omejc**, vulgo Volbenkov Tine iz Topola pri Medvodah, 25 let star, samski, železniški delavec in vagabund; zaradi kraj(e) obsojen na pet let težke ječe; velik 5 čevljev, 4 palce in 2 črti (približno 170 cm), močne postave, svetlega, podolgovatega, zdravega obraza, rjavih las in obrvi, plavih oči, širokega nosu, somernih ust, vseh zob, brez posebnih znamenj. Govori kranjsko, malo nemško. Oblečen je v sivo jetniško obleko.

Johan Kropar, vulgo Čimžar iz Cerkelj, 39 let star, samski, odsluženi vojak in dninar, zaradi kraje obsojen na tri leta težke ječe. Srednje velik, močne postave, širokega, bledega obraza, črnih las (malce sivih), dolgega nosu, vseh prednjih zob, pravilnih ust. Palec in kazalec na levi roki sta trda, negibna. Govori kranjsko in nekaj nemško, oblečen je v jetniško sivo obleko.«⁶¹

Naslednje leto, 16.5.1858, je iz osiješke trdnjave pobegnil Dimežev sotrpina, na šestnajst let obsojeni Jernej Prelesnik – Čundrov, obvestilo o pobegu ga imenuje tudi »Rakonačon=Sohn«. Iz obvestila izvemo tudi, da je (bil) prostak 17. pehotnega regimenta, princ Hohenlohe, ter da so ga prijeli julija 1851 (4.8.1851 je ljubljanska policijska direkcija preklicala tiralico za Jernejem Prelesnikom, ker so ga 20.7. prijeli).⁶² V kamniškem okraju se je največ zadrževal v Trzinu, kjer je imel konkubino Lorenčkovo; v okraju Ljubljana okolica največ v Spodnji Šiški v gostilni pri vulgo Peskarju; v okraju Loka v mestu Loka v gostilnah pri Kaparju, Krempelnu in več drugih hišah; v kranjskem okraju na Gorenji Savi, v Bistrici, Stražišču, za Šmarjetno goro in drugje; v radovljiskem se je zelo pogosto zadrževal na Ovsišah in v Podnartu, kjer je tudi hodil čez savski most. S pajdaši se je odpravljaj tudi na tolovajske izlete na Koroško.

⁶⁰ ARS, AS-1051, Osebni fond: Zihelr Franc.

⁶¹ ARS, AS-16, št. 4382/1857 (26.11.1857).

⁶² ZAL, KRA-2, a.e. 344.

Na glavarstvu so menili, da bo v kranjski okolici kmalu čuti o njem, ker je na zaslišanju tudi zagrozil, da bo takoj ko bo prost, pobil tiste, ki so govorili proti njemu, česar je tudi zmožen. Ena prvih žrtev njegovega maščevanja zna biti njegova priležnica Lorenčkova iz Trzina, ki je bila ena najbolj obremenilnih prič proti njemu.⁶³

Dimežu pa je postalo samemu dolgčas v Osijeku, tako, brez rojaka in tovariša v daljnem kraju, in po dobrem letu ga je domotožje premagalo. Vrnil se je domov, nekako šestnajst let prezgodaj (obsojen je bil na osemnajst let) in tedaj je postalo življenje za tiste, ki so pripomogli k njegovemu prijetju mučno čakanje na izvršitev obljubljenega maščevanja. To so bili predvsem Tomaž Pivk iz Hoste in njegov žena, ki sta 21.11.1852 obvestila žandarje v Loki, potem sin mlinarja z Okroglega, ki je dal pomembne podatke o Dimežu in se mu s tem zameril, pa tudi mnoge druge priče si niso bile več gotove svojih življenj.

Poročilo se zaključuje z mislijo, da bo razbojnika težko ponovno prijeti – brez izdaje nikdar; te pa ne bo lahko doseči. Prijeti ju bo mogoče samo, če se razpiše nagrada za njuni glavi.⁶⁴

Začelo se je mrzlično poizvedovanje o pobeglih rokovnjačih, a kaj dlje od govoric, da so ju videli sedaj tu, drugič spet drugje, okrajni glavarji niso prišli. Deželni glavar je spet prosil policijskega ministra, da bi mu odobril izredna sredstva za plačevanje vohunov, ki bi omogočili prijetje dveh nevarnih razbojnikov. Zdi se, da je stvar tokrat, po pobegu razbojnikov iz Osijeka, stekla bolj gladko in »z vrha« (z deželnega predsedstva). Tokrat ni bilo treba milih prošenj v stilu prejšnjega kranjskega glavarja Paukerja. Vrhovni policijski šef je za prijetje Čundra in Dimeža, oz. za plačevanje vohunov, odobril 300 goldinarjev.⁶⁵

Za denar ni bilo težko dobiti ljudi, ki so bili pripravljeni pomagati roki pravice. Januarja leta 1860 so z okrajnega glavarstva Tržič pisali deželnemu predsedstvu v Ljubljano o dveh tipih z ne ravno najčistejšo preteklostjo.

Prvi je bil neki Josef Gollmayer z Golnika. Starejši, po glavarjevih besedah popolnoma zanesljiv in zvest mož, ki je že služil žandarmeriji kot ogleduh. Ker je oba dezerterja osebno poznal, je bil pripravljen pod pečatom tajnosti izslediti in naznaniti skrivališče obeh, za zmerno plačilo seveda, kar mu je bilo tudi zagotovljeno.

Drugi je bil neki Josef Meßner, posestnik iz Zvirč, ki je bil pred več leti zaradi težkega telesnega poškodovanja zaprt v Ljubljani, kjer se je z Zihlerom osebno spoznal. Zelo predrzen mož, ki je že služil kot zaupnik in kateremu je glavar mislil zaupati tudi v tem primeru, je bil pod pečatom molččnosti tako najet kot drugi zaupnik pri nalogi prijetja dezerterjev oz. vsaj odkritja njunega skrivališča. Pri njem se je bilo nadejati najbolj gotovega uspeha, ker je oba ravbarja osebno poznal in ker je bila za glavo vsakega razpisana nagrada 50 gld. (to slednje je razumeti kot obljubo za pomoč pri prijetju, ker neposredne nagrade za glavo ni bilo razpisane). Obema je bilo ukazano, da o vsem obveščata glavarja ali žandarje. J. Gollmayer je nadzoroval vzhodni del, J. Meßner pa zahodnega.⁶⁶

O najetem vohunu je poročalo tudi litijsko okrajno glavarstvo. Tam so to nalogo pod pečatom molččnosti in za zmerno plačilo zaupali kar uradnemu slugi Matevžu Zabretu, ki je poznal Zihlerle še iz časov, ko je služil v kranjskem okraju. Še posebno dobro je poznal Zihlerlovo sodelavko, ki je bila obtožena sokrivde dejanj roparskega umora in kraje, Sedej Marijo vulgo Matenko, ki naj bi včasih obiskovala letne sejme v Litiji in Šmartnem.⁶⁷

⁶³ ARS, AS-16, št. 1746/1858 (29.5.1858).

⁶⁴ ARS, AS-16, št. 2864/1859 (26.7.1859).

⁶⁵ ARS, AS-16, št. 3760/1859, 3883/1859, 106/1860.

⁶⁶ ARS, AS-17, št. 20/1860 (18.1.1860).

⁶⁷ ARS, AS-17, št. 22/1860 (31.1.1860).

Dimeževi zadnji dnevi

Prvega so ujeli Čundra. O tem *Novice* 29.2.1860 takole:

»11. dan t.m. je vjela kantonska gosposka okolice ljubljanske dva grozovita roparja, ki sta se okoli Medvod potikala: Prelesnik-a, po domače Čundra in pa Dane-ta, unega v Ladii, tega v Mavčicah. Serčni gospod, ki je prevzel nevarno vodstvo ponočne patrole 10. tega mesca, bi bil kmali lahko rekel: 'celo noč smo lovili, pa nič nismo vjeli', ker res šele zjutraj ob štirih mu je obveljalo vjeti Čundra, ki je, na 18 let (pravilno na 16 let – op. avt.) v težko ječo obsojen, pred kakim poldrugim letom iz Oseka všel in se odsihmal spet po Kranjskem klatil, kradel in ropal. Ko so njega zasačili in v Medvode peljali, je izdal Dane-ta, kterege so tudi še tisto jutro v Mavčicah vjeli in potem dotični sodnii izročili. Še pa se klati – kakor ljudje pravijo – po Koroškem okoli in hudodelstva dopernaša Čundrov pajdaž, glasoviti Sicherl, po domače Dimež imenovan, ki na veliko let v težko ječo obsojen je tudi iz Oseka všel. Pač bi bilo bolje, ako takih tolovajev, ki so ljudem strah in groza, ne morejo varno zapertih imeti, da bi jih poslali naravnost v kertovo deželo.«⁶⁸

S prijetjem Prelesnika pa Dimež seveda še zdaleč ni ostal sam. To so vedeli povedati tudi z loškega okrajnega glavarstva, kjer jim je uspelo najeti tri vohljače, vendar so bili mnenja, da zaradi tega niso kaj prida napredovali in da ravbarji še vedno vodijo.

Po poročilih naj bi Dimež sedaj deloval z družčino osmih do dvanajstih razbojnikov. Skrivali naj bi se v gozdovih, stalno menjavali stan in imeli podporo vsepovsod, še celo pri najpoštenejših kmetih. To pa, kot že znano, zato ker so se vsi upravičeno bali, da bi jim izpuščeni kaznjenc po prestani kazni »zažgal«. Po besedah okrajnega urada naj bi Ziherl v vaseh loškega okraja večkrat ponovil, da prebivalcev loškega okraja ne bo nadlegoval, ker da se med njimi počuti najvarneje.

Upoštevač to in pa dejstvo, da naj bi obširno hribovito in težavno območje devetih kvadratnih milj (518 km²) nadzorovala in pregledovala le ena žandarska postaja s štirimi žandarji, je bilo pač treba priznati, da niso imeli velikih možnosti za uspeh. Tajno obljubljanje plačila tudi ni dalo rezultata, ker je bilo ljudstvo navajeno, da se takšne nagrade javno oznanjajo in je imelo zaupanje samo v javne razglase.

Čeprav je bil okrajni urad že pred približno osmimi dnevi izgubil vsako sled za Ziherlom, pa niso dvomili, da so se rokomavhi skrili v hribe okoli Loke, ali da se lahko vsak čas spet pojavijo v okraju, kjer so imeli polno skrivališč, ki jih dotedaj še nihče ni odkril. Stalno zadrževanje tolpe skrajno nevarnih zločincev med ljudstvom naj bi učinkovalo na ljudi zastrašujoče in deloma tudi v moralnem smislu kvarno, zato je loški okrajni urad smatral, da so bile razmere tako resne, da so v interesu javne varnosti zaposili za uvedbo izrednih sredstev. Deželno predsedstvo so torej prosili:

1. Da bi razpisalo nagrado 150 gld za tistega, ki bi pripeljal Dimeža, oz. podal tako konkretno informacijo, da bi ga na podlagi le-te lahko prijeli. Razpis te nagrade naj bi tudi javno objavili po občinah.

2. Da bi za čas, dokler ga ne bi prijeli, okrepili žandarsko postajo v Loki. Postaja v Loki, ki bi morala po sistemizaciji imeti pet mož, jih je imela takrat samo štiri. To pomanjkljivo moštvo seveda ni bilo kos nalogam, ki jim jih je nalagal okrajni urad. Okrajni urad je torej ponižno predlagal, da bi moštvo okrepili na osem mož, in to takih, ki so večči domačega jezika.

3. Vsi okrajni uradi naj bi na svojem območju stalno preganjali Dimeža in njegovo bando, vsako prijavljeno krajo raziskovali sproti in takoj, ker le tako bi se lahko nadejali uspeha. Okrajni uradi bi se morali o vsaki novi kraji, to je Dimeževi sledi, takoj obveščati med seboj (okraji Ljubljana, Kamnik, Kranj, Tržič, Radovljica, Idrija, Vrhnika in Loka).

Deželno predsedstvo, Chorinsky, pa je okrajnemu predstojniku, vitezu Leopoldu von Höffernu⁶⁹ na tri točke odgovorilo, da glede predlagane nagrade 150 gld, ne more nič, lahko pa za to uporabijo denar, ki je bil že odobren za ovaduštvo, saj so za prijetje Čundra porabili le 80 gld,

⁶⁸ *Novice*, 29.2.1860.

⁶⁹ Tudi v Loki je medtem že prišlo do zamenjave glavarja.

torej je še 220 gld na razpolago. Glede okrepiteve orožniške postaje, bodo poskrbeli, da bo le-ta vsaj polno zasedena, tako kot predvideva sistemizacija (pet mož). Sicer pa je zaradi preganjanja Dimeža in tovarišev na pet mož okrepljena tudi postaja v Kranju in naj torej sosednja urada sodelujeta v tem pogledu. Seveda je potrebno obveščanje in sodelovanje ogroženih okrajev.⁷⁰

Po Dimeževi vrnitvi v rodne loge, kot da je rokovnjaštvo v deželi ponovno oživilo (še en zaviralni moment rokovnjaške drame!). Požiganje, kraje in ropi so bili na dnevnem redu in so od prejšnje zime prerasli v skrb vzbujajoče stanje. Dimeža kljub odobrenem nagrajevanju za njegovo prijetje in vsemu trudu okrajnih glavarstev in žandarjev niso mogli prijeti. Ljudje, kmetje, niso hoteli sodelovati pri tej zadevi z oblastjo, ker so se bali maščevanja, če bi Dimež ponovno ušel.⁷¹

Strah pred rokovnjaško maščevalnostjo pa se je pokazal kot utemeljen. V Kranju so se začeli vrstiti podtaknjeni požari, glavni osumljenec je bil seveda Dimež. Pri tem so imeli vsi pred očmi njegove grožnje, da mora mesto požgati.

V noči s petega na šesti junij 1861, ko je ponovno izbruhnil požar že ob devetih zvečer, je bil sum v potrdilnem smislu odstranjen. Ogenj je takoj pri izbruhu pogasila pravkar prispela nočna straža (dan je junija dolg, mogoče je Dimež računal, da ob devetih nočno-požarne straže še ne bo). Odkrili so še eno pripravljeno »kurišče«, ki pa ni vzplamtelo. Skratka, bili so prepričani, da je to Dimež in nihče drug. To grožnjo je mesto vzelo zelo resno in deželno predsedstvo so štafetno (nemško slovenski, »Wolfov«, slovar iz leta 1860 štafeto prevaja kot *nalaš poslani poštni jezdec* – telegram torej) zaprosili, da jim takoj pošljejo vsaj dvajset vojakov in šest žandarjev.

Predsedstvo je tudi štafetno odgovorilo, da bodo žandarsko postajo v Kranju okrepi, vendar da bo okrepitev lahko prispela v Kranj najhitreje šele naslednji dan zvečer. Glede tega, da bi poslali v Kranj poleg žandarjev še najmanj 20 mož pehote, da bi zaradi nevarnosti, ki preti mestu, lahko organizirali dovolj močno stražo, pa je Chorinsky kranjskemu glavarju lahko svetoval le, da stopi v stik s tamkajšnjim poveljnikom topništva, majorjem Zellerjem, ki bo dobil ustrezne ukaze z ljubljanskega vojaškega poveljstva, da bi s patroljiranjem zaščitili »državna dobra« – zapor, davčni urad, okrajni urad, uradna poslopja. Samo po sebi pa se razume, da bo moral tudi okrajni glavar ustrezno uporabiti svoje organe in organizirati nočno stražo.⁷²

S poveljstva 3. armadnega korpusa (Ljubljana) so deželnemu predsedstvu odpisali, da so bili že ustno seznanjeni s prošnjo, da bi varovali občinske stavbe ponoči, vendar da bi bila to samo začasna rešitev. Treba bi bilo pač okrepiti žandarje, pa tudi občina sama bi se lahko resno potrudila, saj je zaščita prebivalstva v njenem interesu.⁷³

Malo prej smo lahko prebrali, kako se je loški glavar Höffern »pohvalil«, da se Dimež najvarneje počuti med njegovim ljudstvom. Tudi kamniški glavar Roeder ni hotel zaostajati in je bil mnenja, da si je Dimež izbral njegov okraj za svoje zatočišče, kadar so ga najbolj preganjali. Redko posejana domačije v tamkajšnjih gozdovih, pravi, nimajo druge izbire, kot da nudijo zatočišče Dimežu in njegovim. Dotedaj je bilo znanih enaindvajset takih skrivališč, ki so bila posejana na razdalji treh milj (približno 22 km) in jih je bilo nemogoče nadzorovati s skromnimi močmi, s katerimi je razpolagal okraj. Žandarmerijsko postajo v Kamniku so predstavljali en stražmojster in štirje možje, ki pa tudi niso mogli stalno in vsak dan zasledovati samo Dimeža, kar bi bilo pač potrebno.

Tudi Roeder je predstavil predsedstvu svoje točke za prijetje Dimeža:

1. Žandarmerijo v Kamniku naj do prijetja Ziherla in njegovih okrepe vsaj še s štirimi do šestimi možmi.

2. Okrajni urad bi lahko v sili, potrebi zahteval vojaško pomoč. Pri pogonih bi morali nujno na svojih mejah sodelovati vsi okraji hkrati.

3. Pogoni, podprti z vojsko, bi morali temeljiti na trdnem, vnaprej pripravljenem načrtu. Glavar Roeder je podal tudi svoj načrt: Na dan, ki bi ga določilo deželno predsedstvo, bi okraja

⁷⁰ ARS, AS-16, št. 318/1861 (26.5., 10.6.1861).

⁷¹ ARS, AS-16, št. 334/1861 (12.6.1861).

⁷² ARS, AS-16, št. 302/1861 (6.6.1861).

⁷³ ARS, AS-16, št. 321/1861 (9.6.1861).

Loka in Kranj začela s pogonom v smeri proti Savi. Okraj Okolica Ljubljane pa bi začel pogon v smeri proti Skaručni in Trzinu. Okraj Kamnik bi postavil pet pogonskih kolon. Ena teh kolon bi dobila nalogo, da poganja preko Jarš in Dragomlja ter zasede pot do Sv. Jakoba pri Savi in Podgorici. Ostale štiri patrolje bi poganjale iz Kamnika, Vopovelj, Vodic in Skaručne proti Mengšu in Trzinu. Kraje Mengeš, Domžale, Loko in Trzin pa bi zasedli tamkaj nastanjeni žandarji. Podprli naj bi jih tudi žandarji iz ljubljanske okolice. Sodelovala naj bi tudi vojska, ki bi v tistem času preverjala vse, ki bi bili brez dokumentov. Sodelovali naj bi tudi uradniki.

4. Vsak od omenjenih (ogroženih) uradov bi lahko vsakokrat in kolikorkrat bi bilo potrebno, zaprosil za vojaško pomoč pri lovu na Zihlerla.

5. Zagotoviti bi bilo treba (denarno) nagrajevanje obvestil, ki bi pripomogla k prijettju Zihlerla.

6. Zagotoviti bi bilo treba nagrado oz. odlikovanje za vojake, ki bi prijeli Zihlerla.⁷⁴

In res so Dimeža zasledili v kamniškem okraju. Glavar Roeder je lahko kmalu po razlagi svojega načrta za ujetje Dimeža poročal, da sta žandarja v obhodnici, Rozman in Resi, v okolici Vodic naletela na tri moške v spremstvu okrog sedemnajst let stare ženske osebe. Ko so zagledali žandarje, so ženska in dva moška začeli bežati, tretji, ki se ni takoj zavedel, zakaj ostali bežijo, pa je za trenutek obstal in žandarja sta ga ujela. Resi je zvezal moža, Rozman pa je zasledoval ostale, od katerih je bil po vsem videzu eden Dimež. Rozman je ukazal kmetom, ki so delali na polju, da mu pomagajo ujeti bežeče. Kmetje so pritisnili za njimi, vendar so se razkropili, ko je tisti, ki naj bi bil Dimež, potegnil dve pištoli in zagrozil, da bo ustrelil prvega, ki mu bo prišel blizu. Zaradi neprenehnega teka je žandar Rozman od utrujenosti dvakrat cepnil po tleh in slednjč zaradi napora celo kri pljuval. To so izkoristili bežeči in ušli preko žitnih polj v smeri proti Cerkljam.

Ujeti je izjavil, da se imenuje Franc Volčič (kar bi bilo lahko res – op. avt.), da je 26 let star in od binškoži tistega leta dezertel, usnar po poklicu (če je bil to res rokovnjač F.V., je ta del izjave pač »priređil« – op. avt.). Ljudi, v katerih družbi je bil, da ne pozna (jasno da ne!). Pri njem so dobili 105 gld 16 kr gotovega denarja. Z denarjem vred so ga predali vojaškemu sodišču, popoldan pa organizirali še pogon za pobeđlimi.⁷⁵

Za Dimežem so se poganjali tudi na drugem koncu, v litijskem okraju, kjer naj bi po poročilih glavarja Mordaxa večkrat videvali obči varnosti skrajno nevarnega razbojnika Dimeža z njegovim spremstvom v vaseh Hotič, Vače, Zagorje in Loke.

Pogon žandarjev in finančne straže, ki sta ga 31.12.1861 organizirala litijski in brdski okraj, ni pripeljal do drugih rezultatov, kot da so ugotovili, da je bil Dimež 8.12. v Vačah in dobili blago (*Effecten* – blago, lahko pa tudi menice, kar glavar v nadaljevanju tudi ironično izkoristi), ki so ga pustili za seboj Zihlerl & Družabniki (*Sicherl et Consorten*), deloma kot nadomestilo za plačilo »oskrbnih stroškov«, deloma pa so ljudje robo pokupili. Slednja okoliščina bi tudi utegnila odkriti njegove pajdaše. Za prijette njihovega vrhovnega poglavarja pa bi bila potrebna dobro plačana vohunska služba.

Chorinsky je Mordaxu odgovoril, da za Zihlerla sicer ni razpisana direktna nagrada, vendar pa je za nagrado za njegovo prijette, za tistega, ki bi to omogočil, na voljo okrog 120 gld (najprej je napisano 220 gld, potem prečrtano in nadpisano »okrog 120«!). Zato naj kar naveže stike z zaupnimi osebami, v najstrožji tajnosti seveda, naj torej najame vohune in pošlje račun.⁷⁶

Dimež najde smrt v dimu

Tako je torej deželni glavar Chorinsky »škrtaril« z nagrado za prijette Dimeža. To je bilo vsekakor v nesorazmerju z Dimeževo slavo. Vsaj na Kranjskem. Vse več denarcev so na primer namenili za njegovega sodobnika na Ogrskem, Sandorja Rosza. Zanj so po zaslugi *Novic* vedeli

⁷⁴ ARS, AS-16, št. 344/1861 (14.6.1861).

⁷⁵ ARS, AS-16, št. 430/1861 (6.7.1861).

⁷⁶ ARS, AS-16, št. 15/1862 (3., 4.1.1862).

tudi na Kranjskem,⁷⁷ Dimeževa slava pa verjetno ni preseгла deželnih meja. Kaj se hoče – majhen narod, majhni lopovi, majhne nagrade...

Ampak tudi te male nagrade ni bilo treba nikomur izplačati, saj je Dimež storil kaj neslavno smrt glede na strašni sloves. Čast prvega uradnega poročila o njegovi smrti je doletela kamniškega glavarja Roederja. Njegovo poročilo predsedstvu se je glasilo takole:

21. t.m. (januarja 1862 – op. avt.) ob poltretji uri popoldan so na okrajni urad javili, da je v opekarni Josefa Skofiča v Trzinu izbruhnil požar in da sta v njem našla smrt dva neznanca moška. Roeder se je takoj podal na kraj dogodka, kjer je izvedel, da je omenjenega dne, okrog ene ure popoldan stanovalec, ki prebiva v hiši imenovani Wegmaistrova kajža (znana kot eno glavnih Dimeževih zatočišč), opazil, da se iz opekarne Josefa Skofiča, oddaljene približno 800–1000 korakov, vali dim iz tistega dela opekarne, kjer so trije stanovanjski prostori za sezonske delavce v opekarni. To pa je bilo nenavadno, ker je v tem času opekarna brez stanovalcev.

Stanovalec omenjene Wegmeisterove kajže je takoj pohitel k opekarni in tam našel stanovanje namenjeno delavcem v opekarni od znotraj zapahnjeno. Vrata je odprl na silo s sekiro, ki jo je prinesel s seboj. Ko je odprl vrata, je po dimu, ki je silil iz sosednje sobe, opazil, da je ogenj izbruhnil tam. Tudi ta vrata so bila zapahnjena z notranje strani in odprl jih je kot prejšnja. V sobi sta ležali dve trupli. Eno je bilo na zgornjem koncu že skoraj povsem zoglenelo, drugo pa povečini še dobro ohranjeno. Trupli je zvlekel na plano.

Eno teh trupel je bilo veliko in krepko grajeno, obraz pa je imelo zoglenen do neprepoznavnosti.

Drugo truplo je bilo srednje postave in nekaj šibkejše. Obraz je bil sicer sajast, drugače pa je bilo truplo dobro ohranjeno, razen leve noge, ki je tudi zgorela. Pripadalo je moškemu, staremu okrog 30 let. Lasje so bili temnorjavi, skodrani, dolgi. Oči bi bile lahko sive. Kratki, redki brki so

⁷⁷ Novice, 16.5.1857, »V Segedinu je prišel strahoviti tolovaj Rosza Sandor, za ktereга je bilo 10 000 gld. postavljenih, v oblast.«

Novice, 25.5.1857, »Grozovitega ogerskega roparja, ki se imenuje Rosza Sandor, in kateri je bil od leta 1832 strah in groza vsi deželi, so, kakor je novičar že povedal, res vjeli. Že od leta 1853 je 10 000 gold. tistemu v dar objubljenih, kdor tega prederznega razbojnika živega ali mertvega sodnii izroči. 10. dan t.m. so ga vjeli v Segedinu, kjer je bival pri svojem najboljem prijatelju in botru Katonu Palu; v nekem razporu ga je Katonova žena s tepačo butila po glavi, da se je brez zavesti zgrudil; v tem so ga zvezali in izročili sodnii.«

Novice, 19.9.1857, »Znanega tolovaja Rosza Sandor-a so 10. t.m. v Budo pripeljali, kjer bo, hudodelstva veličanstvene razžalitve obdolžen, sojen, ker mu nobenega ropomora ne morejo dokazati.«

Novice, 29.9.1858, »Iz Ogerskega. Težko je bila kadaj kaka sodna gosposka v taki zapreki, kakor je ta čas deželna sodnija v Budi. Ondi sedi namreč hudo sloveči tolovaj Rosza Sandor, ktereга so že pred letom vjeli in najpervo v Segedinu zaperli. Kaj se mu je zgodilo? je bilo že mnogokrat vprašanje; tega razbojnika pa ne bo težko obsoditi! Kaj še! Rosza, več ko deset let strah in groza ogerske dežele, mož, kateri si je v povestnici od tolovajev in razbojnikov eno prvih mest pridobil in kateremu je jezični svet še marsikatero pripisal, od ktere se mu nikolj še sanjalo ni, in kateri po celi Evropi slovi, sedi v ječi, pa nihče ga ne more kakega hudodelstva prepričati! Kar je pred marcom leta 1848 vganjal, je amnestija iz spomina izbrisala; 1848 se je vdeležil punta, ko so bili pa Madžari ukroteni, se je lotil zopet starega dela – to ve vsako dete, pa nihče se ne upa, zoper njega pričati. In ta sedi in bo sedel, dokler mu neogibljiva osoda ne pritisne na vrat paragrafa, kateremu ne odide nobeno hudodelstvo.«

Novice, 12.1.1859, »Iz Ogerskega, iz Bude. Kmalo se bo začela pravda zoper najhujega roparja tega stoletja – Rosza Šandorja, ktereга so lani vjeli in ga imajo v kasarni v Budi (Ofen) terdo zapertega. Preiskave njegovih hudodelstev so sklenjene; le še nekateri kraji okoli Segedina, kjer je Šandor največ tolovajstva svoje uganjal, se imajo ogledati. Sila veliko prič bo zaslišanih in pravdi, o kateri so že celi kupi papirja popisani. Gotovo je, da je 5 ljudi umoril, dvakrat pa mu je ta namen spodletil; veliko ljudi je oropal in težko ranil, in še več drugih hudodelstev je dopernesel.«

Novice, 9.2.1859, »Iz Ogerskega. Roza Šandor je obotel v Budinu in zato je dan njegove sodbe odložen, ki je bil postavljen na 15. t.m.«

Novice, 2.3.1859, »Iz Ogerskega, iz Pešta. 22.2. je bila sodba zoper Roza Šandorja sklenjena. Obsodili so ga zavoljo več hudodelstev na vislice. Roza Šandor je 45 let star, bolj drobne srednje postave; roke ima majhne, bele in mehke, kar priča, da se ni nikoli s težkimi deli ukvarjal; njegovo obličje razodeva zvijačnost. Pri končni obravnavi je bil izperva brez vsega strahu in toliko manj se je bal, kolikor manj obtoživnega so prve priče zoper njega povedale. Ko so pa pozneje druge priče mu do zobca pokazale, da hoče vse utajiti in ko je vidil, da mu več in več kropa priteka, je začelo njegovo serce vpadati in pravijo, da je Roza Šandor, od testega dneva, ko so priče zoper njega govorile, pa do drugega najmanj za tri leta se postaral.«

Novice, 10.8.1859, »Iz Ogerskega, iz Budima. Glasovitega razbojnika Rosza Sandorja, ki je bil zavolj svojih hudodelstev k smrti obsojen, od cesarja pa pomilosten na dvajset let v ječo, so te dni po železnici tirali v Kufstein na Tirole; pravijo, da je tako zlo bolehen na pljučah, da ne bo dolgo živel.«

bili nedoločljive barve. Zobje so bili vsi, dobro ohranjeni in pravilni. Ušesa so bila majhna in na desnem luknja za uhan. obraz je bil ovalen, ličnice precej poudarjene. Dlani so bile majhne in nežne, na levem zapestju je bila lahko opazna sled neke stare ureznine, na desnem laktu pa svetlordeče tetoviranje – napol odprt venec in v njem črki F. S. in pod njima H. (ali M.) S., v latinski kurzivi. Nepoškodovana noga (stopalo) je bila izrazito majhna. Koža (po telesu) je bila nenavadno nežna in mehka, dolžina telesa (*die Länge des Körpers* – je bil pač iztegnjen) pa 62–63 palcev (pribl. 163–166 cm).

Truplo je bilo oblečeno v bombažno srajco, izvezen telovnik, dvoje spodnjih hlač in hlače (vsa oblačila so bila fine izdelave in blaga). Na nepoškodovani nogi je bila dolga nogavica in ličen škorenjc iz telečjega usnja.

Splošen vtis, ta dejstva, so govorila, da je to truplo Franca Ziherla, vulgo Dimeža.

Drugo, popolnoma neprepoznavno truplo je bilo povsem kmečko opravljeno – na sebi je imelo dvoje spodnjih hlač, hlače in škornje, kakršne nosijo na Gorenjskem.

V sobi, kjer sta se nahajali trupli, so našli še dva jopiča in dva klobuka (prav tako »fino« in »kmečko« robo), dalje denamico, dva zlata dukata (iz let 1742 in 1794), osebno izkaznico, izdano v Radovljici na ime Anton Zaplotnik, srebrno uro z verižico, nabito dvocevno pištolo, snov v kroglicah, ki so jo smatrali za arzenik, več kozarcev in steklenic.⁷⁸

Predsedstvo je o kamniškem poročilu obvestilo okrajni urad v Kranju, da bi v Kranju na podlagi osebnega opisa potrdili, če truplo res pripada Dimežu (posebej so še poudarili, da naj kranjski okrajni urad primerja podatke o telesni višini s svojimi), ker da ga v Kranju dobro poznajo, saj so ga od tam poslali v prisilno delavnico in leta 1848 ali 1849 vtaknili v vojsko in mu slednjic tudi sodili v Kranju zaradi roparskega umora (pri tem zveemo za nov podatek – Dimež naj bi bil torej še pred dezerterstvom v prisilni delavnici).⁷⁹

Šele novembra istega leta (čez dobrih osem mesecev) pa je predsedstvo pisalo kamniškemu okrajnemu uradu, da je kranjski okrajni urad 4.11.1862 posredoval predsedstvu akte o zaslišanju in tožbi proti Francu Ziherlu, iz katerih je razvidno, da eno od trupel iz opekarno nedvomno pripada Dimežu.

Za drugo truplo pa se upravičeno domneva, da pripada Jakobu Logarju, vulgo Fortunovemu, ki so mu pravili »ta črni Jaka« (iz loške okolice).⁸⁰

O dogodku je seveda poročalo tudi časopisje. Dopisnik iz »okolice Komendiške na Gorenjskem«, se je med drugim ubadal tudi s »črkoslovnimi« problemi:

»Uni dan sta dva človeka v Šunkarjevi cegelnici se zadušila in potlej tudi nekoliko zgorela, eden po nogi, drugi po glavi. Da sta bila tatova in razbojnika, ki sta v cegelnici zavetje iskala, ni dvombe bilo, ker so našli pri nju orožja, par cekinov itd. Brž se je hrup zagnal, da je eden med njima tisti glasoviti ropar bil, ki ga cela dežela pozna pod imenom »Dimež«, piše se prav za prav »Ziherl«; drugi pa so rekli, da ni bil Dimež. Za gotovo morem povedati, da eden med njima je imel, kakor imajo po navadi nekteri ljudje, zlasti soldatje in rokodelci, na roki v kožo vbodeno ime »Franc Z«, – na členih ene roke zaceljeno rano, ker se je bil še kot mlad fant s koso vrezal, – dolge lase, da se je mogel večkrat za žensko obleči; tudi mera njegove velikosti se s popisom ujema. – Le to se mi nekako čudno zdi, da bi se mogla črka Z na Ziherl-a obračati, ker težko, da so v prejšnjih letih Ziherl drugače pisali kot Sicherl s črko S.«⁸¹

Čeprav trdi, da »more za gotovo povedati«, da je imelo truplo na roki vtetovirano »Franc Z«, se poraja dvom v to, ker gre le bolj verjeti temeljitemu poročilu kamniškega glavarja, ki pa takšnega tetoviranja ne omenja.

⁷⁸ ARS, AS-16, št. 88/1862 (23.1.1862).

⁷⁹ ARS, AS-16, št. 182/1862 (24.2.1862).

⁸⁰ ARS, AS-16, št. 1502/1862 (16.11.1862).

⁸¹ Novice, 5.2.1862.

Laibacher Zeitung je k poročilu o najdbi trupel v opekarni vedela dodati, da v snegu ni bilo svežih stopinj in so tako predvidevali, da sta se Dimež in pajdaš v lopo zatekla pred zadnjim sneženjem.⁸²

Zaključek pa so izrekle *Novice* z besedami: »*Saj je menda vendar le res, da je unidan v cegelnici dim zadušil Dimeža, glasovitega roparja, in tako mu je 'nomen' bil 'omen'.*«⁸³

Dimež po Dimežu

Dimež in rokovnjači so še dolgo burili ljudsko domišljijo in velikokrat se je dogajalo, kot so komentirale *Novice* ob sojenju ogrskemu razbojniku, Sandorju Roszu, da »*mu je jezični svet še marsiktero pripisal, od ktere se mu nikolj še sanjalo ni*«. Romantičnim zapeljivostim se ni mogel povsem upreti že omenjeni Josip Benkovič, ki je pisal o rokovnjačih v *Domu in svetu* (1890). Tudi on je moral v svojih pričevanjih, ki dajejo drugače kar resen vtis, poseči po opravičilu kot je »*pravijo*«, npr. pri opisovanju dejanj Gregorja Hrastnarja:

»*Veliki Gropa ali prav za prav Gregor Hrastnar, je bil mož visoke, čedne postave, nekoliko podolgega obraza, snežnobelih, dolgih las in vedno po vojaško oblečen. Na stare dni je bil skoro popolnoma slep ter je prihuljeno hodil opiraje se na dolgo palico, da ga je bilo čudno gledati. Bil je zgovoren, dobrovoljen in srčen, ako je dobil dovolj žganja pod kapo. Svoje preteklo življenje je sam tako-le popisal: »Moja mati so bili v kamniški fari doma; jaz sem nezakonski vojaški otrok, rojen leta 1761 v Ljubljani. Okoli dvajset let star pridem k vojakom, bil sem osem let tambor (bobnar – op. avt.) pri grenadirjih, dvanajst let sem še kito nosil. Moji vikši so me iz prva imeli radi. Ko sem pa neki večer v Šiški predolgo ostal, zastavil sem jo napak; ko jo pa človek v mladosti napak zastavi, rada mu je vedno napoti. Taka se je godila tudi meni. Drugi dan sem bil kaznovan in potem sem začel vojakom uhajati, pa vendar nisem bil nikdar dolgo časa zaprt; palic in šib pa sem dobil brez števila, toda vse je bilo zastonj. Dvakrat sem bil v bitvi in sicer pri Veroni in Basanu. Potem sem bil vjet in na Francosko peljan. Leta 1812 sem šel z Napoleonom nad Ruse, pa sem ostal na Poljskem. Vsega vkupe sem služil cesarja 29 let.« Umril je dne 6. Marca 1855 na Trsteniku v 94. letu svoje dobe. Pravijo, da je glavar Veliki Gropa svoje podložnike v »Udnem Borštu nad Kranjem pod neko krivo jelko poročeval rekoč:*

In nomine patre

Vzem' jo na kvatre,

Če goršo dobiš,

Pa to zapusti!»

Tudi za dogodivščine Jurija Bobeka je uporabil izraz, da je le-ta o njih »*godčeval*«:

»*Črni Jurij*⁸⁴ – *Jurij Bobek* – *se je porodil na Vrhpolju v neveljski fari poleg Kamnika okoli leta 1790. Bil je tihotapec, s Hrvaške je tihotapil tobak, pa tudi drugo (ukradeno) blago... Bil je*

⁸² *Laibacher Zeitung*, 23.1.1862.

⁸³ *Novice*, 12.2.1862.

⁸⁴ »Črni Jurijev« je bilo očitno več. V letu 1851 je izdajala tiralice, oz. naznanila, za nekim drugim »Črnim Jurijem« tudi ljubljanska policijska direkcija: »*Juri Kregar, po domače Černi Juri iz Dvorja v Cirkljanski fari, znan potepuh je prišel okrajnemu glavarstvu v Velikovcu na Koroškem v oblast, in je bil potem na šub poslan. Ušel je pa 10. aprila t.l. svojimu spremljevalcu blizo Olševka, kteriga je pretepel in tudi 30 kr. denarja mu uzel. C. k. okrajna zborna sodnija v Kraju prosi tadaj vse c. k. sodnijske in policijske oblastni na tega nevarniga človeka paziti, če v oblast pride, ga imenovani sodnji izročiti in to sim naznaniti.*«

18.7.1851, naznanilo ljubljanske policijske direkcije: »*V sodnim okraju Krajskim je prišel nek znan tat, Juri Kregar po domače Černi Juri iz Dvorja v oblast in pri njem se je več sumnih reči našlo, kakor: več križavcov po 2 gl. 12 kr., tolarjev šmarnih po 2 gl.; potem najstarejših tolarjev z letno številko in brez nje (nekteri cesarja Ferdinanda), ki so bili tiskani in ne liti, več dvajsetic in tudi bankovcov in denarnih listov, med temi so bile tudi tablice po 12 kr., kterih je tudi že več izdal. Dalje je izdajal tudi ogerske bankovce po 5 gl., in zadnjič je imel tudi 1 rudečo židano ruto in 1 rudečo pavoljnato omrelo pri sebi, ktere je, kakor je rekel, 4. maja v Ljubljani od neznanega kramarja kupil. Vse sodnije in varstvine oblastni so prošene, vse kar bi zastran teh reči zvedile, tu sem naznaniti.*«

9.8.1851, prekljk policijske direkcije v Ljubljani: »*Jurija Kregarja, vulgo črni Jur, ki so ga zasledovali zaradi obtožbe roparskega umora, so prijeli cerkljanski žandarji in ga predali okrajnemu sodišču v Kranju.*« (ZAL, KRA-2, a.e. 344, 5.5., 18.7.1851 in a.e. 418, 9.8.1851).

obsojen na vislice, pomiloščen je sedel pod ključem enoindvajset let. Vrnivši se iz ječe ... se je nastanil v svoji rojstni vasi in mirno preživel večer svojega življenja. Bil je v gozdu čuvaj nekaterim posestnikom in poleg tega je prosjačil.

O svojem zaporu v Gradiški je godčeval: »Bilo nas je več pod zemljo zaprtih, ležali smo na železnih mrežah, pod katerimi je tekla voda. Luč je prodirala v temnico le skozi odprtino v stropu; skozi to so nam spuščali tudi hrano...«

Najbolj nenavadno štorijo pa je Benkovič slišal o Dimeževem izvoru, za katero sam pravi »koliko je resnice v njej, sodi naj čitatelj sam!«

Po tej povesti naj bi Dimež izviral iz rodu grofov Gymesov, ki naj bi imeli rodni grad na visokem prelazu Gymes, ki vodi čez vzhodne Karpate iz Galicije na Ogrsko. Iz Gymes naj bi tudi nastalo Dimež.⁸⁵

Od vseh opisovalcev Dimeža gre še najbolj verjeti tudi že omenjenemu besniškemu župniku, Frančišku Serafinu Pokornu, čeprav tudi on ve povedati kako legendo:

»Spomina vreden je gozd »Utcenk« ali »Lucenk« (ime prihaja od lesenih kočic ali ut, v katerih so bivali potepuhi v grabnu za Brdicami). Tukaj namreč so bivali v prvi polovici 19. veka rokovnjači, kateri so delali po okolici ljudem mnogo preglavice. Bili so pa »Dimež« s svojimi 16. pomagači: Pepelnak, Fajdiga, obraza podolgastega; njega je orožnik ustrelil v bajti pod Šmarno goro; Muhen, Jurček, Travnov Janez, Benedek, Idrijčan (Vidčan), Planinec, Marinovec, Lonček, hud pretepač, Smrdovolar, Vogelcar, Šmarijčan, Cesar in drugi. Izmed teh plajšarjev je najznamenitejši »Dimež«, čigar pravo ime je Franc Zihrel. Porodil se je na Gorenji Savi v Šmartinu. Bil je čokat, trčnikast človek, srednje postave in kodrastih las, pozneje se je zadušil v Šunkarjevi opekarni pri Trzinu s Pepelnakom vred (Primeri: Dom in svet l. 1900, strani 246–247 in 280, kjer se njegova rodovina čudno opisuje kot plemenita, kar ni verjetno, ker Besničani so ga dobro poznali kot domačina. Mati je bila znana vulgo »Dimca«). Bil je jako pretkan in namazan z vsemi mazili zvičajnosti, Pripoveduje se o njem, da se je večkrat preoblekel, še celo v žensko obleko, da ga niso zasačili. Mnogokrat je celo z orožniki pil v družbi, kakor pri sv. Joštu, a ga niso spoznali. Ako je pa slutil, da bi ga utegnili spoznati, jo je hitro popihal, večkrat kar naravnost skozi okno in kmalu nato veselo zaukal kje v gozdu, kjer se je čutil popolnoma varnega, četudi so bili stražniki nastavljeni na vse strani. V Komornu zaprt je dvakrat pobegnil kot »deserter«. Nekoč pride ravno iz Bankove krčme v Besnici, kjer so se rokovnjači večkrat shajali in svoje zabave imeli, ter gre proti Spodnji Besnici. Nasproti mu pride orožnik, kterega prav pogumno vpraša, če ima kak »čik«, naj bi mu ga dal. Orožnik mu ga res da, poleg tega pa ga tudi vpraša, ako je danes že kaj Dimeža videl. O da, odgovarja ta, ni še dolgo tega, odkar sem govoril ž njim ter še pristavi, ako se dobro požuri, ga lahko prav kmalu doide. Nato se zahvali za čik in odide. Ko pa v Rakovici sreča žensko, gredočo v Besnico, ji pa Dimež naroči, da naj pove orožniku, kterega sreča v Besnici, da je Dimežu čik podaril. Tako in jednako jih je vodil Dimež za nos vse, kateri so ga iskali dobiti v pest.

Da so pa ti postopači bili še bolj varni pred svetno oblastjo, so imeli stražo nastavljeno. In to so bile njih ženske vlačuge. Ako je le sraka vekala po Besnici, so rekli, sedaj pride gotovo patrola nad rokovnjače. In ženske so razobesile kako pisano ruto na smreke, da so jo lahko rokovnjači že od daleč videli in se poskrili ter zavarovali po gozdih ali pa tudi po kakih zemeljskih votlinah, izmed katerih je posebno ona znamenita doli ob železni cesti za Savo v Bregu. Še dandanes se vidi v njej kamenita miza in klopi v kamen vdelane in drugi ostanki. Bila je prava trdnjavica za potepuhe, kjer jih niso dobili v pest, ker je bil kraj nekdanj jako nepristopen.

Besničani so se teh klatežev jako bali, a vendar jim niso nič žalega storili, ker jih niso preganjali. Prigodilo se je nekoč, da je eden izmed teh rokovnjačev ukradel neki Besničanki ravno napravljeno peko z nečkami vred. Ko Dimež to zve, ukaže mu, da mora vse nazaj nesti in vso pot ga je dal tepsti za njegov čin. Take in jednake dogodke nam vedo starejši Besničani še dandanes pripovedovati o rokovnjačih, ki so se potikali po tej okolici, katera je ravno vsled tega prišla ob dobro svoje ime.«⁸⁶

⁸⁵ Dom in svet, 1890, str. 245–246, 276–277.

Romantično snov o rokovnjačih je uporabil tudi Jakob Alešovec za veseloigro, ki so jo igrali leta 1875. Ta »drama« se je potem izgubila in na prigovarjanje Alešovca samega, jo je na novo napisal dramski igralec Anton Danilo Cerar. Za to priliko mu je Alešovec poslal *»celo polo Dimežovih lopovščin, ki so še živele med ljudmi.«* Poleg tega je Cerarju veliko zgodb povedal še gostilničar Šušteršič pri Slepem Janezu v Šentvidu, pobrskal je po Bleiweisovih *Novicah* in tako se mu je nabral *»velik venec zgodb o tem razboritem človeku«*, da je sklenil napisati povest z naslovom *Dimež – strah kranjske deže*.

V tej povesti je sem ter tja vpletenih ravno toliko resničnih podatkov, da človek ne more biti v dvomu, da je Cerar res hotel opisati življenje resničnega Dimeža – Franca Zihlerla, ki ga takoj na začetku preimenuje v Janeza in umesti v zakonsko družino v Bitnjo. Ker je povest pisana na osnovi zgodb, ki so si jih pripovedovali ljudje na način, da so bile vedno bolj zanimive, tu pač ne gre izgubljati časa z nadaljnjim pregledovanjem razlik med ohranjenimi dejstvi in povestjo. Opravičiti bi se veljalo samo neznanemu vojaku, katerega fotografijo Cerar objavlja na začetku svoje povesti in pod katero piše *»Dimež«*.

Če ob koncu povzamemo vso to »rokovnjaško zapuščino«, bi lahko rekli, da so bili ti naši rokovnjači več ali manj vojaški beguni, katerih način življenja je vseboval beraško-ciganske prvine in že prave tatinsko-roparske elemente z mafijskim pridihom. Tem dezertjerjem so se seveda dostikrat pridružili tudi drugi brezdelneži in lopovi, ki sicer niso bežali iz vojske. Opaziti je, da so se rokovnjačem pridružili tudi odpuščeni vojaki, ki niso imeli svoje imovine, svojih kmetij in so bili vajeni samo vojaškega načina življenja, tako da se po odpustu iz vojske niso znašli drugače, kot da so jemali na silo, kar so potrebovali.

Ljudje so se rokovnjačev bali, ker so bili nasilni in oboroženi, ter so jim dajali, kar so od njih zahtevali, predvsem hrano. Najbolj pa so se bali rokovnjaškega maščevanja in so si zelo redko upali naznanjati rokovnjače oblastem, saj so bili lahko gotovi, da bodo dobili rdečega petelina na streho, če bi rokovnjači izvedeli, kdo jih je prijavil. Kmetje in krajevne oblasti same so tožile, da je zakonodaja premila in izvršna oblast premalo učinkovita v boju z rokovnjači, saj se je le prepogosto dogajalo, da so se iz ječ izpuščeni ali pobegli kaznjenci maščevali ljudem, ki so pomagali pri njihovem prijetju. Pri tem so se vsi spominjali časov francoske okupacije, ko naj bi bila oblast proti rokovnjačem nadvse učinkovita, seveda pa je tu mogoče prisotnega tudi malo stereotipnega vzdihovanja za dobrimi starimi časi in nekakšnega kljubovanja tedanjim (neučinkovitim) višjim oblastem, češ *»oni včasih so znali, vi pa ne«*.

Okrajni glavarji so mnogokrat spominjali svoje nadrejene, da bi morali za *»nepopravljive primerke«*, kot so bili rokovnjači, ustanoviti delovne in deportacijske kolonije – tako kot so problem kaznjencev reševale kolonialne države. Ker pa za kaj takega Avstrija ni imela preveč dobrih pogojev in tudi ne posluha, so rokovnjaški problem poskušali reševati s kombiniranimi pogoni žandarjev, okrajnih ter občinskih oblasti. Rezultati pogonov so bili minimalni, pač nekakšna *»mimohodna demonstracija moči«* oblasti. Določene uspehe pa so dosegli s plačevanjem informacij o skrivališčih in trenutni navzočnosti rokovnjačev.

In če so bili rokovnjači še nekakšne romantične pojave, ki so pač živeli precej po svoje, pa je v kasnejši dobi vsa romantika izpuhtela in ostali so samo še *»klasični«* kriminalci.

Naj bo torej Dimežu odpuščeno in naj nam ostane v spominu bolj njegovo pismo ženi, kot pa poročila oblasti.

Povsem na koncu pa še edina šegava novica, ki sem jo dobil v zvezi z rokovnjači:

»Rokonači in berači na noge! Na Angležkem si jo je eden zmislił za vas, da bodete gotovo zadovoljni. V nekem časniku je namreč brati: »Napeljevanje, v šestih urah se beračevati naučiti.« Profesor Lazar Roonay se imenuje, in razglašā, da je šolo napravil, v kateri bo z besedo in djanjem beračevanje učil. Slednji, kateri je dobrega obnašanja in umne glave, se zamore v kratkem naučiti složno živeti. Uk ne bo drag. Iz prav mladih otrok se bo dalo v tej šoli storiti, kar bo kdo želel. Kraji mesta, kjer beračevanje največ prinese, se bodo z imenom povedali. Rane umetno posnete,

psi za slepe, berglje in vse, česar berač potrebuje, se bode, ročno tudi v druge dežele pošiljalo! Nej še kdo reče, da Angleži niso prebrisane glavice.»⁸⁷

Zusammenfassung

Dimež und seine Bande

Über die krainischen Janezi, die ihren Militärdienst am liebsten in den heimischen Wäldern absolvierten, oder: Militärdienstverweigerer nach krainischer Art

Gorazd Stariha

Durch die slowenischen Wälder des letzten Jahrhunderts strichen Militärdienstverweigerer, Deserteure, die 'rokovnjači' (Wegelagerer) genannt wurden. Sie beherrschten vor allem die ländlichen Gebiete, aber auch die Städte waren vor ihnen nicht sicher. Sie ernährten sich mit Betteln und Stehlen, gelegentlich griffen sie auch zu mafiaähnlichen Methoden, um ihre »Rechte« einzufordern. Diesen Deserteuren gesellten sich nicht selten auch Arbeitsscheue und Gauner, die übrigens nicht aus dem Militär flohen. Auch entlassene Soldaten tauchten in Gesellschaft dieser Wegelagerer auf. Sie verfügten über keine Habe, keine Bauernhöfe und waren lediglich an das Soldatenleben gewöhnt. Nach ihrer Entlassung aus dem Militär wußten sie ihre Existenz nicht anders zu sichern, als das für das Lebensnotwendige mit Gewalt zu entwenden.

Die Leute fürchteten sich vor den Wegelagerern, waren diese doch gewalttätig und bewaffnet. Sie gaben ihnen, was von ihnen verlangt wurde, vor allem Nahrungsmittel. Am meisten hatten sie Angst vor der Rache der Wegelagerer und zeigten sie nur selten bei den Behörden an. Sie wußten nämlich, daß im Falle, daß die Wegelagerer erfahren sollten, wer sie angezeigt hat, ihr Haus in Flammen aufgehen würde. Die Bauern und die Ortsbehörden selbst klagten darüber, daß die Gesetzgebung zu mild sei und daß die Exekutive im Kampf gegen die Wegelagerer geringe Effizienz aufweise. Es kam zu oft vor, daß sich Haftentlassene oder geflohene Haftinsassen an Leuten rächten, die bei ihrer Festnahme beteiligt gewesen waren. Dabei hatten alle die Zeit der französischen Besetzung im Auge, wo die Behörden bei der Bekämpfung der Wegelagerer äußerst erfolgreich gewesen waren. Dabei dürfte freilich auch der stereotype Rückblick auf die gute alte Zeit seine Rolle gespielt haben sowie eine Art Trotzreaktion gegen die jetzigen (ineffektiven) Oberbehörden im Sinne von: 'die Franzosen haben gewußt, wie man gegen die Räuber vorgeht, ihr aber nicht'.

Bezirkshauptmänner ermahnten oft ihre Vorgesetzten, es müßten für 'unverbesserliche Fälle' wie Wegelagerer Arbeits- und Deportationskolonien gegründet werden – so wie die kolonisierenden Länder das Problem ihrer Häftlinge lösten. Da es Österreich an den besonderen Voraussetzungen, aber auch am Gehör fehlte, ging man gegen die Wegelagerer mit kombinierten Säuberungsaktionen durch Gendarmen und Bezirks- und Gemeindebehörden vor. Die Ergebnisse dieser Hetzjagden waren äußerst gering, es handelte sich lediglich um eine Art Zurschaustellung der Macht der Behörden. Gewisse Erfolge erzielte man mit der Bezahlung von Spitzeln für Informationen über Unterschlüpfe und aktuelle Aufenthaltsorte der Wegelagerer.

In den fünfziger Jahren des letzten Jahrhunderts war der berühmteste Wegelagerer in Krain Franc Ziherl-Dimež, geboren im Jahre 1827 in Gorenja Sava bei Kranj. Auch er begann sein Wegelagererleben mit der Fahnenflucht, davor war er bereits in einer Zwangsarbeitsanstalt gewesen. Die Grenze zwischen dem Deserteur und dem Kriminellen überschritt er endgültig 1851 mit dem Mord an einem Grundbesitzer am Fuße der Šmarjetna Gora. Dimež wurde Ende 1852 festgenommen und vor Gericht gestellt. Der Prozeß, bei dem er zu achtzehn Jahren Haft verurteilt wurde, dauerte bis 1857. Seine Strafe sollte er in Osijek absitzen. Er brach aus dem dortigen Gefängnis aus und suchte in den heimischen Wäldern Zuflucht. Laut erhaltenen Quellen soll auch er Rache für seine Gefängnisstrafe geplant haben, doch dabei ist in Betracht zu ziehen, daß man ihm nach seiner Flucht wahrscheinlich manches zur Last legte, was er nicht verbrochen hatte. Im Vergleich zu seinem großen Ruhm erlebte er ein klägliches Ende: An einem Wintertag des Jahres 1862 erstickte er an Kohlenmonoxid, er und sein Spießgeselle wurden außerdem von einem Feuer erfaßt, das in seinem Unterschlupf – einer aufgelassenen Ziegelei – ausgebrochen war.

⁸⁷ Novice, 1.6.1858.

Andrej Dular

Metliška obrtnonadaljevalna šola

Obrtno šolstvo je bilo pomembno za kvaliteten razvoj obrtnih dejavnosti, vendar je bilo razvito le po večjih mestih. V Avstriji so nastopile zanj ugodnejše razmere po letu 1876, ko je zanj postala pristojna država. Podobno slabe razmere do takrat so bile glede obrtnega šolstva tudi na Kranjskem. Šele po avstrijskem državnem zakonu o obrtnonadaljevalnih šolah, ki je bil sprejet na podlagi ministrske uredbe februarja 1883,¹ so se razmere začele spreminjati. Zaradi državnih šolskih podpor je število šol v naslednjih desetletjih naraslo.

Pogoj za ustanovitev in delovanje obrtnonadaljevalne šole v določenem kraju je bilo zadostno število šoloobveznih učencev (med 20 in 30) v šolskem okolišu. Šoloobvezni učenci v obrtnonadaljevalnih šolah so bili vajenci, mlajši od 18 let, ki so se pri mojstrih učili določene obrti. V takšne šole pa so se vpisali tisti vajenci, ki so dokončali ljudsko šolo in so bili torej veščci pisanja, branja in računanja.²

Ustanovitev obrtnonadaljevalne šole v kraju je bila za kraj prestižnega pomena, hkrati pa tudi veliko finančno breme. Poleg državnega in deželnega sklada in zbornice za trgovino in obrt so morali šolo vzdrževati predvsem krajevni podporniki kot so bili občina, obrtna zadruga, hranilnice in posamezni darovalci. Ti so morali zbrati večino sredstev, saj je tretjinski delež, ki naj bi ga za delovanje šole letno prispevala država, največkrat prihajal v manjšem znesku in z zamudo.

Zato ni čudno, da so v pripravljalni odbor za ustanovitev šole povabili ponavadi župana, zdravnika, načelnika obrtne zadruge, ravnatelja posojilnice, učitelje in ugledne obrtnike. Ti so bili glede na družbeni položaj, ki so ga imeli v kraju, porok, da bo šola zmoгла uresničiti vsakoletni učni načrt.

V Beli krajini so ustanovili dve splošni obrtnonadaljevalni šoli. V Metliki v šolskem letu 1890/91, v Črnomlju pa v šolskem letu 1909/10. Obe sta zadoščali za izobraževanje obrtnih in trgovskih vajencev in vajenk v Beli krajini do druge svetovne vojne.

Pod vplivom ugodnih razmer, ki so bile v 80. letih splošno naklonjene obrtnemu šolstvu, so tudi v Metliki spoznali, da je za napredek obrtništva nujno, da ustanovijo obrtno nadaljevalno šolo. Pri tem je Metličanom pomagala tudi deželna vlada, ki je 10. decembra 1889 naslovila na Zbornico za trgovino, obrt in industrijo (TOI) v Ljubljani pismo o potrebi obrtne šole v Metliki. V pismu je pisalo, »da je v Metliki precejšnje število obrtnih učencev, ki so brez nadaljevalnega pouka, /in da se bo/ vsled tega ustanovila obrtna nadaljevalna šola. Izvoljen je uže začasni šolski odbor, kateri je tamošnjim obrtnim razmeram primeren učni načrt sestavil. Predno pa se šola otvori, treba je vedeti, kako se bodo vzdrževalni stroški poravnavali. Občina metliška obljubila je preskrbeti prostore, kurjavo in svečavo za šolo.«³ Stroški za vzdrževanje so bili v ustanovitvenem letu za šolo preračunani na 573 glđ. To pa je bilo za metliško občino, ki se je ravno takrat ubadala s stroški za gradnjo novega poslopja ljudske šole, kar precejšen, morda tudi nedosegljiv finančni zalogaj. Da bi obrtna šola v Metliki kljub pomanjkanju lokalnih finančnih virov (ti so bili pogoj, da je za delovanje šole prispevala svoj delež tudi država) v letu 1890 vendarle zaživela, naj bi 50 glđ. podpore za šolo zagotovila Zbornica TOI. Takšne denarne podpore so bile tudi sicer deležne

¹ Saša Serše, Obrtnonadaljevalne šole na Kranjskem v obdobju od 1772 do 1918. Šolska kronika, Zbornik XXVIII/1995, št. 4, str. 64. (v nadaljevanju: S. Serše).

² S. Serše, 68.

³ Arhiv R Slovenije, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 100/2 L-R. Posamezne obrtno nadaljevalne šole po deželi. (v nadaljevanju: ARS, TOI, Posamezne).

enake šole po deželi. V pismu so Zbornico TOI tudi zaprosili, naj v poročilu, ki ga bodo poslali deželni vladi, izjavi, »da bode dala obrtni nadaljevalni šoli v Metliki za 1890. leto 50 gld. podpore.«

Očitno je, da je Zbornica TOI deželni vladi pritrdilno odgovorila v nekaj dneh, saj je bil njen odgovor takorekoč pogoj za ustanovitev obrtnonadaljevalne šole v Metliki. To lahko sklepamo iz vsebine pisma, ki ga je Zbornica TOI poslala obrtnonadaljevalni šoli v Metliki 14. marca 1891, ko so že potekli trije meseci, odkar je bila ustanovljena. V pismu je omenjen čas ustanovitve obrtne šole v Metliki in tudi šoli namenjena subvencija za leto 1891: »C. kr. dež. vlada je Zbornici (TOI) z dopisom 6.1.1891 javila, da se je v **Metliki 15. decembra 1890 otvorila obrtno nadaljevalna šola**. Podpisana zbornica toplo pozdravlja ta nov, napredku tamošnjih obrtnih učencev namenjen zavod in se usoja slavnemu odboru vljudno javiti, da je visoko C. kr. trgovsko ministrstvo potrdilo sklep podpisane zbornice, da se da obrtni nadaljevalni šoli v Metliki za 1891. leto donesek 50 gld. Slavni odbor naj tedaj pošlje zbornici položnico, in brž ko to prejme, bode poslala znesek.«⁴

Metliška obrtnonadaljevalna šola je delovala od ustanovitve leta 1890 vse do prve svetovne vojne. Za svoje delovanje je dobivala deželne in državne dotacije, razen teh pa še dotacije Franc Jožefove podporne ustanove. V letu 1891 je dobila šola na primer od dežele 150 gld., od države 200 gld. in od Franc Jožefove podporne ustanove 50 gld. podpore. Ta znesek je v desetletju do leta 1901 pri posameznih donatorjih zrasel na 400, 820 in 60 gld. Kasneje pa so se ta sredstva spreminjala, tudi zmanjševala, in v letu 1913 tudi zmanjšala samo na deželno dotacijo v višini 400 goldinarjev.⁵

Iz statističnega poročila za šolsko leto 1893/94 razberemo, da je šola, ki je imela pripravljalni tečaj ter 1. in 2. razred, obiskovalo 59 učencev (50 s slovenskim, 7 s hrvaškim in 2 z nemškim materinim jezikom), da so bili ti učenci po vrsti obrtni, ki so se je učili, kovači (4), kolarji (1), pleskarji (1), mizarji (12), strojarji (1), peki (2), trgovci (10), klobučarji (1), krojači (11) in čevljarji (16). Šola je bila povezana s štirirazredno ljudsko šolo, imela pa je vodjo šole, kateheta in dva učitelja. Pouk, ki je bil obvezen, je potekal v slovenskem jeziku. Denarne subvencije za šolo pa so prispevali: država 200 fl, dežela 150 fl, trgovsko obrtna zbornica 50 fl, občina Metlika 50 fl, obrtna zadruga Metlika 30 fl, kranjska hranilnica 50 fl in Franc Jožefova podpora ustanova 35 fl.⁶

Kljub bolj ali manj stalnim dotacijam sta obrtnonadaljevalna šola v Metliki ali v njenem imenu tudi metliška občina velikokrat prosili Zbornico TOI v Ljubljani za finančno podporo. Denar so potrebovali tudi zaradi povečanega števila učencev v posameznih šolskih letih, dodatnih trgovskih tečajev, nabave učnih pripomočkov in knjig za šolsko knjižnico.⁷ Finančno podporo šoli pa je včasih odtegnila metliška zadruga obrtnikov. Kje so bili vzroki za takšno ravnanje, bi lahko presodili iz starejših dopisov med obrtno zadrugo in obrtno šolo pred prvo svetovno vojno. V njih se čuti nenehni »boj« za pristojnosti in oblast na izobraževalnem področju. Obrtni mojstri so se čutili ogrožene, saj so vse do ustanovitve šole v zadrugi sami skrbeli za izobraževanje vajencev in opravljanje pomočniških izpitov. S šolo so te pristojnosti začeli izgubljati, njihovo po tradiciji še vedno cehovsko naravnano obrtno združenje pa se je moralo začeti spreminjati. Šolniki so se seveda počutili zapostavljene, ker jih niso upoštevali.

Ohranjeni so prav zanimivi dopisi nadučitelja Valentina Burnika z obrtno zadrugo in njenim vodstvom, ko je želel uveljaviti z zakonom predpisana šolska pravila in pristojnosti. Tako je na primer v dopisu 3. oktobra 1913 prosil obrtno zadrugo, naj razveljavi sklep, s katerim niso šoli namenili za leto 1913 nikakršnih denarnih sredstev, prav tako pa je tudi prosil, naj zadruga »ne proglašča vajencev, ki so dolžni tukajšnjo obrtno nadaljevalnico pohajati z ozirom na 11. člen pravil zadruge vseh obrtnikov metliškega sodnega okraja v Metliki, pomočnikom, ako se ne izkažejo z

⁴ ARS, TOI, fasc. 100/2 L–R. Posamezne.

⁵ S. Serše, 60.

⁶ ARS, TOI, fasc. 100/2 L–R. Posamezne. Dopis, datiran 15. maja 1894.

⁷ ARS, TOI, fasc. 100/2 L–R. Posamezne. Dopis odbora obrtno nadaljevalne šole v Metliki Obrtni zbornici v Ljubljani 20.1.1898.

Kotna prava
po razpisu c. br. naslednja ministrstva
v dat. 10. junija 1878, t. št. 2933.

SPRIČEVALO

OBRTNE NADALJEVALNE ŠOLE.

Kat. št. _____

Barbič Janez, rojen v Metliki, na Kranjskem
29. julija 1882, po poklicu čevljar

je hodil v šolskih letih 1899/00, 1898/99, 1897/98, 1896/97 pridno

v obrtno nadaljevalno šolo v *Metliki*

Njegovo vedenje je bilo *popolnoma primerno*

Naučil se je posamičnih učnih predmetov tako:

	Red	Podpis
Elementarnega prostornega risanja	<i>zadostno</i>	<i>Barb. Janez</i>
Geometričnega risanja in elementarne geometrije	<i>dobro</i>	
Širokovnega risanja <i>čevljar</i>	<i>zadostno</i>	
Obrtnega spisa	<i>zadostno</i>	
Obrtnega računanja	<i>zadostno</i>	
Obrtnega književstva	<i>zadostno</i>	
<i>Nemščine</i>	<i>zadostno</i>	
<i>Teranika</i>	<i>zadostno</i>	

Skupno število zamjenjenih učnih ur *55* od teh opravičenih *20*

v *Metliki* dne *1. maja* 1900

Val. Bunkič
voditelj nadaljevalne šole.

Stopnje v tem spričevalu rabljenih izrazov:

Št.	Vedenje	Obiskovanje	Napredek
1.	popolnoma primerno	prav pridno	prav dobro
2.	primerno	pridno	dobro
3.	menj primerno	presledoma	zadostno
4.	neprimerno	zanikarno	nezadostno

Natisni Karel Geršek na Dunaju.

Spričevalo čevljarkega vajenca Janeza Barbiča iz Metlike, ki je med letoma 1896 in 1900 obiskoval obrtno nadaljevalno šolo v Metliki (original hrani Belokranjski muzej v Metliki)

Žig obrtrnonadaljevalne šole v Metliki iz leta 1901

odhodnim spričevalom tukajšnje obrtne nadaljevalnice /.../, ter da se določi jednega izmed tukajšnjih učiteljev za izpraševalca teoretičnih predmetov pri vajeniških izpitih za pomagače.«⁸ Posredovati je moralo celo okrajno glavarstvo v Črnomlju, ki je marca 1914 izdalo odlok »v zadevi posejanja obrtno nadaljevalne šole v Metliki in izdaji učnih spričeval oz. pomagalskih pisem,« v katerem je prizadetim jasno razložilo obrtno zakonodajo glede teh vprašanj.⁹

Šola je delovala vse do prve svetovne vojne, ko je odbor zadruga vseh obrtnikov v Metliki 8. septembra 1914 na predlog odbornika Ivana Jerine, čevlarskega mojstra iz Metlike, sklenil zaprositi glavarstvo v Črnomlju, »da bi se začasno pouk na obrtno nadaljevalni šoli ustavil vsled pomanjkanja delavcev in vsled tega, ker je več mojstrov iz Metlike na vojsko odšlo ter svoje delavnice zaprlo, nakar so se njih vajenci razšli.«¹⁰ Glavarstvo je združenemu odboru željo izpolnilo, saj so že na naslednji odborovi seji, ki je bila 11. oktobra 1914,¹¹ prebrali dopis črnomaljskega okrajnega glavarstva z dne 15. septembra 1914 o tem, da so obvestili šolski odbor obrtne šole, »da s poukom za enkrat letos ne prične.«¹²

Pouk so res prekinili, vendar pa so bile potrebe po izobraževanju trgovskih vajencev v Metliki očitno tako velike, da je šolski odbor, ki ga niso razpustili, poslal 10. decembra 1916 Trgovski in obrtniški zbornici v Ljubljani naslednji dopis: »Z izbruhom svetovne vojne je prenehala tudi tukajšnja obrtna nadaljevalna šola, deloma, ker je mnogo obrtnikov ustavilo svoje obratovanje in odpustilo vajence, deloma pa, ker so vzdržatelji šole odtegnili isti svojo podporo. Z obrtno nadaljevalno šolo pa je prenehal tudi trgovski tečaj, dasi se število trgovskih vajencev ni nič znižalo. Trgovci, uvidevši slabe posledice zaključenja trgovskih tečajev, so opetovano zaprosili, da se trgovski tečaj zopet otvori. Podpisani šolski odbor je letos ustregel želji trgovcev in otvoril sporazumno s c.kr. šolskim nadzornikom za obrtno nadaljevalne šole, vladnim svetnikom Ivanom Šubicem, trgovski tečaj.«¹³

Trgovski tečaj, ki so ga kmalu zatem izpeljali, je zajel 1. in 2. razred. V 1. razredu so poučevali računstvo 2, spisje 2 in nemščino 1; v 2. razredu pa računstvo 2, trgovsko in menično pravo 1, knjigovodstvo 1, nemščino 1. (številke pomenijo število ur na teden). Šola je za omenjeni tečaj dobila 100 K podpore.¹⁴

Podobni trgovski tečaji so tekli tudi v naslednjih letih, šola pa, kakor lahko razberemo iz drugih dokumentov, v celoti ni mogla spet zaživeti takoj po prvi svetovni vojni. Zanj si je sicer prizadeval šolski ravnatelj Konrad Barle, ki je jeseni 1920 pozval zadrugo obrtnikov v Metliki, naj sklepa o ponovni otvoritvi obrtno nadaljevalne šole. Načelstvo zadruga je šolskemu odboru

⁸ Belokranjski muzej Metlika, Arhiv obrtnikov, leto 1913 (v nadaljevanju: BMM).

⁹ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1914.

¹⁰ BMM, Arhiv obrtnikov, Zvezek sejh zapisnikov 1907–1931.

¹¹ prav tam.

¹² BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1914.

¹³ ARS, TOI, fasc. 100 L–R. Posamezne.

¹⁴ prav tam.

odgovorilo, da se »obrtna nadaljevalna šola zopet otvori, in sicer za letos (1920) pripravljajni tečaj in I. razred za obrtniške vajence in vsi trije razredi trgovskega tečaja. /.../ Obrtniki se zavežejo, da bodo svoje vajence redno pošiljali v šolo in skrbeli, da se bodo vajenci lepo obnašali, ubogali in čuvali šolsko opravo in učne pripomočke.« V pismu so še zapisali, da bo obrtna zadruga prispevala letno za šolo 500 K, če se odprejo vsi omenjeni razredi, če pa se organizirajo samo razredi trgovskega tečaja, pa le 100 kron.¹⁵

Leto dni kasneje (9. oktobra 1921) je obrtna zadruga izvolila iz svojih vrst trgovca Ivana Trampuša za zastopnika v šolskem odboru obrtno nadaljevalne šole in mizarja Antona Stipaniča kot njegovega namestnika.¹⁶

Na občnem zboru obrtne zadruge 24. junija 1923 je odbornik Franc Weiss predlagal, da bi zaprosili državno upravo, naj bi spet vpeljala obrtnonadaljevalno šolo v Metliki na državne stroške, ne pa na stroške obrtnikov, ker so ti že preveč obdavčeni.¹⁷ Očitno je bilo, da šola po prvi svetovni vojni ni in ni mogla zaživeti, saj zanjo ni bilo državnih dotacij. Vendar Konrad Barle v svojih prizadevanjih, da bi šola vendarle ponovno odprli, ni odnehal in je po naročilu sreskega poglavarja v Črnomlju 5. novembra 1925 pred občnim zborom obrtne zadruge dobil naročilo, naj ponovno poizkusi z odprtjem obrtne nadaljevalne šole v Metliki. V pismu je zapisal: »Da je obrtna nadaljevalna šola potrebna, mi ni treba pojasnjevati – to vedo najbolje oni, ki jo nimajo. Zato so vsi večji kraji takoj po zaključku svetovne vojne otvorili obrtne nadaljevalne šole – tako tudi naše sosedno mesto Črnomelj. Predno pa otvorimo obrtno nadaljevalno šolo, moramo vedeti, ako bomo zmogli stroške, zato si dovoljujem vprašati zgledni zbor – 1. Ali ste za to, da se zopet otvori obrtno nadaljevalna šola? 2. Koliko se obvezete prispevati k vzdrževalnim stroškom? Prosim za pismen odgovor.«¹⁸ Na občnem zboru, 8. novembra 1925, si metliški obrtniki z Barletovo prošnjo niso delali preveč skrbi. Šolsko vodstvo so poprosili, »naj da natančnejše podatke radi obrtno nadaljevalne šole v Metliki.«¹⁹ Upravitelja obrtnonadaljevalne šole Konrada Barleta pa za odgovor ni bilo treba dvakrat prositi. Že sredi januarja 1926 je poslal obrtni zadrugi dopis, v katerem pravi, »da 60 obrtnih vajencev željno pričakuje, da se obrtna nadaljevalna šola zopet otvori«. Hkrati je poslal zadrugi tudi predračun šolskih stroškov za leto 1926, ki bi znašali 19.530 din.²⁰

Vendar se tudi v tem letu ni dogodilo nič, kar bi premaknilo delovanje obrtne šole z mrtve točke. Septembra 1926 se je zamenjal zadrudni odbor, namesto dotedanjega načelnika Ivana Trampuša je postal načelnik obrtne zadruge metliški usnjar Franc Weiss.²¹ Tako kot doslej so v zadrugi celo leto proglaševali vajence za pomočnike brez spričevala obrtno nadaljevalne šole in se niso menili za ugovore šolskega vodstva zoper takšno početje. V izpraševalno komisijo tudi niso vabili šolnikov.²² V decembru 1926 pa so se zadeve okrog obrtne šole le začele premikati na boljše. Kakor je na seji zadrudnega odbora poročal članom načelnik Weiss, je šolski upravitelj Konrad Barle sklical anketo o obrtni nadaljevalni šoli. Zaradi obrtne šole so nameravali sklicati tudi občni zbor zadruge obrtnikov.²³

Na občnem zboru, ki je bil 9. januarja 1927, so ugotovili, da je učiteljstvo sicer pripravljeno učiti, na razpolago pa ni sredstev, s katerimi bi njihovo delo tudi plačali. Nadejali so se državne podpore v prihodnjem letu, v tistem trenutku pa bi bil izhod le v tem, da bi povečali takse ali da bi starši vajencev plačevali učnino. Zadruga bi lahko prispevala le 1500 din. Nazadnje so na občnem

¹⁵ Hišni arhiv posestnika in trgovca Ivana Trampuša iz Metlike. (Hrani Mirko Trampuš, Metlika).

¹⁶ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejmih zapisnikov 1907–1931.

¹⁷ prav tam.

¹⁸ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1925. Dopis Konrada Barleta Občnemu zboru zadruge vseh obrtnikov metliškega sodnega okraja v Metliki.

¹⁹ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejmih zapisnikov 1907–1931. Zapisnik, datiran 8.11.1925.

²⁰ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1926. Barletov dopis 14.1.1926 obrtni zadrugi za metliški sodni okraj.

²¹ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejmih zapisnikov 1907–1931. Zapisnik, datiran 19.9.1926.

²² BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejmih zapisnikov 1907–1931. Zapisnik, datiran 14.11.1926.

²³ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejmih zapisnikov 1907–1931. Zapisnik seje zadrudnega odbora 26.12.1926.

zboru sklenili, da bodo obrtni vajenci plačevali na leto 100 din učnine, trgovski vajenci pa 200 din. Za plačila so zadolžili mojstre.²⁴

Kljub dobrim nameram šole niso odprli niti v letu 1927. Zbornica TOI je poslala 7. marca 1928 sreskemu poglavarju v Črnomelj dopis, ki kaže zapletenost razmer pri financiranju šole za obrtne vajence v Metliki: »Podpisana obrtna zbornica naznanja, da priporoča ustanovitev obrtno nadaljevalne šole v Metliki. Potreba po tej šoli je v metliškem okolišju tem večja, ker je ta okoliš v obrtnem oziru dokaj zaostal. Iz prošelj je razvidno, da sestavljajo obrt ljudje, ki so se obrti izučili kot samouki. Obrtna nadaljevalna šola bi znatno dvignila strokovno in splošno izobrazbo tamkajšnjega obrtnega naraščaja, s tem pa tudi strokovno stopnjo bodočih obrtnikov. Glede vzdrževanja te šole bi bilo pripomniti, da bi redni prispevek zadruga letno 1500 din in prispevek vajencev po 100 din na leto pokrili precejšnji del vzdrževalnih stroškov. Potrebno bi bilo, da priskoči na pomoč s primernim zneskom tudi občina. Prispevek zbornice bo odvisen od števila obrtno nadaljevalnih šol in od višine sredstev, ki so določena v zborničnem proračunu za podpore tem šolam. Vendar pa na ta prispevek ni računati, dokler se pouk dejansko ne prične. Ker je polovica letošnjega šolskega leta že pretekla, bi bilo umestno, da se otvori tamošnja obrtna nadaljevalna šola v prihodnjem šolskem letu. Zadruga naj bi za tekoče šolsko leto določeni znesek dodala prispevku za prihodnje leto, tako da bi njen prispevek nanesele na 3000 din. S tem bi se omogočilo tudi kritje izrednih stroškov, ki bi bili zvezani z ustanovitvijo.«²⁵

Očitno je, da so se stvari s šolo le začele premikati. Sreski poglavar v Črnomlju je 5. aprila 1928 pisal Mestnemu županstvu v Metliki glede namere, da obrtno šolo v Metliki vendarle odpro. Metliško županstvo pa je na glavarstvo v Črnomelj 16. aprila 1928 odgovorilo, da bodo namenili za obrtnonadaljevalno šolo v Metliki v 1928. letu 6000 din iz občinskega proračuna.²⁶ Okrajno glavarstvo, ki je bilo pristojno za urejanje upravnih zadev v zvezi z ustanovitvijo šole, je 18. aprila 1928 poslalo dopis tudi obrtni zadrugi v Metliki »v vednost z vabilom, da osnujete čimprej pripravljalni odbor, ki naj ukrene vse potrebno glede ustanovitve odnosno otvoritve obrtno nadaljevalne šole v Metliki. Vstopite v stik s tamošnjim šolskim vodstvom v stvari učnih moči in sploh poduka. Z odobrenim zneskom din 1500, ki ga je naslov (obrotna zadruga v Metliki, op. AD) votiral /.../ je dana finančna možnost za vzdrževanje potrebne obrtno nadaljevalne šole. Vsekakor svetujem, da se obrnete na denarno pomoč še na tukajšnje denarne zavode.«²⁷

Sreski poglavar v Črnomlju je skupni obrtni zadrugi v Metliki 15. junija 1928 poslal še naslednji dopis: »Ustanovitev obrtno nadaljevalne šole v Metliki je g. veliki župan ljubljanske oblasti v Ljubljani z odlokom O. br. 2270 od 4.6.1928 vzel na znanje in obenem odobril njeno otvoritev s prihodnjim šolskim letom. Kot zastopnika naučne uprave v šol. odboru za obrtno nadaljevalno šolo v Metliki je imenoval sreskega komisarja Franca Žnidaršiča.«²⁸

Zadeve z odprtjem obrtno nadaljevalne šole v Metliki so prišle do take stopnje, da so na seji odbora obrtne zadruga septembra 1928 ugotavljali: »Barle (Konrad, upravitelj obrtno nadaljevalne šole, op. AD), sporoča, da se bo obrtna šola drževala iz drž. sredstev. Sedaj pa vidimo, da moramo /tudi/ sami pomagati. Občina /bo prispevala/ 6000 din, Prva dolenska hranilnica 3000 din, Zadruga /obrotna/ 1500 din, Oblastni odbor 2000 din, Trgovinska zbornica 1000 din. Šola naj bi imela pripravljalni ter 1. in 2. razred; pouk naj bi bil ob nedeljah med 8. in 12. uro ter dvakrat na teden po 2 uri med 6. in 8. uro.«²⁹

²⁴ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejnih zapisnikov 1907–1931. Zapisnik izrednega občnega zbora zadruga obrtnikov 9.1.1927.

²⁵ ARS, TOI, fasc. 100/2 L–R. Posamezne.

²⁶ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1928. Dopis Mestnega županstva v Metliki sreskemu poglavarju v Črnomelj 16.4.1928.

²⁷ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1928. Dopis sreskega poglavarja v Črnomlju skupni obrtni zadrugi v Metliki 18.4.1928.

²⁸ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1928. Dopis sreskega poglavarja v Črnomlju skupni obrtni zadrugi v Metliki 16. junija 1928.

²⁹ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1928. Zapisnik, datiran 23.9.1928.

POMOČNIŠKO IZPRIČEVALO

UPRAVA ZDRUŽENJA OBRTNIKOV

v Metliki

POTRJUJE S TEM, DA JE OPRAVIL DANES GOSPOD

Kremesca Franc

ROJEN DNE 8. junija 1914

V Metliki

OBČINI Metlika

SREZU Metlika

BANOVINI Metlika

PRED IZPRAŠEVALNO KOMISIJO TEGA ZDRUŽENJA

P O M O Č N I Š K I I Z P I T

IZ podkovarskega OBRTA

KANDIDAT SE JE IZUČIL V OBRTU PRI GOSPODU

Kremesca Franc

V KRAJU Metlika

V ČASU OD DNE 15. 1932 DO DNE 15. 1932

MED UČENJEM

JE POHAJAL STROKOVNO NADALJEVALNO ŠOLO V Metliki

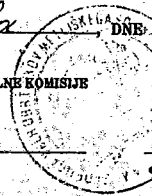
NI POHAJAL STROKOVNE NADALJEVALNE ŠOLE

V Metlika DNE 8. junija 1932

PREDSEDNIK IZPRAŠEVALNE KOMISIJE

PODPIS UPRAVE ZDRUŽENJA

Franc Kremesca

Založila in nastala v tiskarni Mestna tiskarna v Ljubljani

Pomočniško spričevalo Franca Kremesca, kovača iz Metlike, iz leta 1932, s potrdilom, da je obiskoval strokovno nadaljevalno šolo v Metliki (original v zasebni lasti)

Šola je bila tako formalno spet ustanovljena, zagotovljeni so bili tudi finančni viri za njeno delovanje in pouk se je lahko začel. Glede predmetnika, ki naj bi veljal, pa je metliški župni urad poslal oktobra 1928 načelstvu obrtne zadruge v Metliki dopis: »Hvalevredno je, da ste oskrbeli za vajence obrtno nadaljevalno šolo. Saj brez teoretične izobrazbe tudi praktična ne more biti popolna. Ni pa prav, da ste na nadaljnjo versko izobrazbo vajencev pozabili. Vajenci in mojstri so v Metliki brez izjeme katoliki, in če na to stvar še kaj držimo, je potrebna vajencem tudi verska izobrazba. Mojstri so v prvi vrsti pred Bogom dolžni skrbeti, da njih vajenci ne le ostanejo verni, ampak so jih dolžni v verskem življenju vzgajati in utrjevati. Saj so mojstri namestniki staršev. Ako pa šola dopolnjuje pouk mojstrov v posvetnih vedah, naj pomaga šola mojstrom tudi v verski vzgoji. To je toliko bolj potrebno, ker so vajenci ravno v najbolj nevarnih letih. Poseben vzrok je pa še ta, da je med vajenci tukaj veliko Hrvatov, ki sploh niso nič hodili v šolo. Zato prosim, naj se na obrtno nadaljevalni šoli vpelje tudi vsaj nekaj verouka, da bo vsaka skupina imela tedensko vsaj eno uro verouka. Opozarjam pa, da mora ta ura biti med tednom, ker ob nedeljah duhovniki nimamo časa. Lahko se tudi skupine za verouk skupaj denejo. Gregor Cerar, prošt, župnik.«³⁰

Po dolgi razpravi so odborniki obrtne zadruge glede predloga v tem dopisu glasovali. Za uvedbo verouka so bili 3 odborniki, proti pa 4, tako da je predlog župnega urada propadel.³¹

Šola je s šolskim letom 1928/29 res začela delovati, vendar pa je dotok finančnih sredstev za njeno delovanje prihajal počasneje, kakor so predvidevali. Franc Kremesec, kovaški mojster iz Metlike, ki ga je Zbornica TOI v Ljubljani 30. marca 1928 imenovala za svojega zastopnika v odboru obrtne nadaljevalne šole v Metliki, je Zbornici zato 4. avgusta 1929 poslal dopis, v katerem je pristojne opomnil, da niso metliški šoli za šolsko leto 1928/29 poslali še nikakršne podpore, čeprav sta bila prošnja in predračun zbornici pravočasno oddana. Zbornica je Kremescu kmalu odgovorila, da bo nakazala šoli v Metliki podporo v višini 2000 din za leto 1928/29.³²

S ponovnim delovanjem obrtno nadaljevalne šole so se med šolo in obrtno zadrugo spet razvnela stara nesoglasja glede oproščanja vajencev. Teh privilegijev, od katerih je imela zadruga tudi finančno korist, obrtniki nikakor niso hoteli spustiti iz rok. Upravnik šole Barle je moral posredovati, da bi obrtniki spoštovali zakonsko določilo, po katerem brez spričevala obrtno nadaljevalne šole obrtni vajenci niso mogli postati pomočniki. Barle je med drugim zadrugo prosil, »da se v bodoče brezpogojno zahteva pred proglasitvijo obrtnih in trgovskih vajencev pomočnikom izpričevala obrtno nadaljevalne šole, sicer nima šola nikakega pomena in bi bilo primorano podpisano upraviteljstvo iskati zaščite pri Trgovski in obrtni zbornici, tudi pri velikem županu ljubljanske oblasti.«³³

Kakšne so bile dejanske razmere med šolo in obrtno zadrugo oziroma med učiteljstvom in obrtniki v Metliki, bi posredno lahko skleпали iz dopisov med obema institucijama in iz sejnih zapisnikov ter druge dokumentacije obrtne zadruge. Od ponovne ustanovitve šole, ki se je (verjetno šele) od leta 1932 imenovala Obča obrtno in trgovsko nadaljevalna šola v Metliki – Kraljevina Jugoslavija,³⁴ je zadruga vsako leto do šolskega leta 1932/33 dajala za šolo 1500 din na leto. Na občnem zboru zadruge 11.9.1932 pa so odborniki sklenili, da se podpora šoli zniža na 500 din, kar je bilo soglasno sprejeto.³⁵ Vse do leta 1939 je tako šola dobivala na leto le po 500 din zadrugne podpore.³⁶

³⁰ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1928. Župni urad v Metliki načelstvu obrtne zadruge v Metliki 8. oktobra 1928.

³¹ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejnih zapisnikov 1907–1931. Zapisnik, datiran 20.10.1928.

³² ARS, TOI, fasc. 100/2 L-R. Posamezne. Dopis F. Kremesca Zbornici TOI v Ljubljani 25.9.1929.

³³ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1929. Dopis šolskega upravitelja Barleta Zadrugi vseh obrtnikov metliškega sodnega okraja v Metliki 14.1.1929.

³⁴ ARS, TOI, fasc. 100/2, L–R. Posamezne. Kdaj točno je šola dobila ta naziv, bi bilo potrebno dodatno preveriti. Verjetno pa je naziv sovpadel z uveljavitvijo novega obrtnega zakona z dne 5. marca 1931, ki je začel veljati 9. marca 1932 oziroma eksekutivno z zamikom 6 mesecev, torej 9. septembra 1932. Verjetno je 9. september 1932 datum novega naziva šole v Metliki. (Dopis šole 30.9.1932, na katerem je uporabljen nov naziv in stampiljka šole.)

³⁵ BMM, Arhiv obrtnikov. Zvezek sejnih zapisnikov 1907–1931.

³⁶ BMM, Arhiv obrtnikov. Blagajniška knjiga Združenja obrtnikov metliškega sodnega okraja v Metliki, izpisi za posamezna leta.

Obča obrtna nadaljevalna šola v Metliki

Kat. št. 11

Odhodno izpričevalo.

Anton Dolžar čevlarski

rojen dne 30. decembra 1915. v (na) Metliki v Dravška banja

je obiskoval dvorazredno občo obrtno nadaljevalno šolo v Metliki

in je bil ocenjen tako

Nravno vedenje: dobro

Šolsko leto	Učni predmet	Napredek	Podpis
1931/32	Geometrija in projekcijski nauk		
	Geometrično in projekcijsko risanje		
	Prostorčno risanje	<u>dobro</u>	
	Sirokovno risanje	<u>dobro</u>	<u>Dolžar</u>
	Poslovni sestavki in obči občni predpis	<u>na dobro</u>	<u>Dolžar</u>
	Občno rabništvo	<u>dovoljno</u>	<u>Kalac</u>
	Obrtno knjigovodstvo		
	Poznavanje materiala		
	Verouk		

Število zamujenih učnih ur: 0 izmed teh neopravičenih 12

dne 1. maja 1932

Josip Dolžar

Prejeli red:

☐	☐	☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐

Učiteljska tiskarna v Ljubljani

Obr. D. 15.

Odhodno spričevalo obče obrtnonadaljevalne šole v Metliki za čevlarskega vajenca Antona Dolžarja iz Metlike iz leta 1932 (original v zasebni lasti)

Šolsko upraviteljstvo je obrtni zadrugi vsako leto pošiljalo »preudarek za posamezno upravno leto«, v katerem so podpornikom prikazali obseg pouka v določenem šolskem letu, število učencev, razredov in tečajev, število in vrednost učnih ur, prikazali pa so tudi stroške za šolske potrebščine. V šolskem letu 1930/31 je bilo tako v metliško obrtno nadaljevalno šolo vpisanih 57 vajencev in 15 vajenk – v pripravljalnem razredu 20 vajencev, v 1. razredu za obrtne vajence 16 vajencev, v drugem razredu za obrtne vajence pa 11 vajencev. V prvem razredu za trgovske vajence so bili vpisani 4 vajenci in 3 vajenke, v drugem razredu prav tako za trgovske vajence pa 6 vajencev in 12 vajenk.³⁷

V »preudarku« za isto šolsko leto (1930/31) je predsednik šolskega odbora Golia ugotovil, da bo šola potrebovala za svoje delovanje 26.440 din.³⁸ Ob tako visokih stroških je bil prispevek obrtne zadruge za delovanje šole res bolj simboličen, saj so bili samo za šolsko razsvetljavo predvideni stroški 1000 dinarjev. Ni torej čudno, da so tudi učitelji dobivali plačilo za svoje šolsko delo z zamudo in je morala šolska uprava prositi denar za opravljeno učiteljsko delo: »Ker je pouk na obrtno trgovski nadaljevalni šoli končal z zadnjim aprilom in ker je učiteljstvo storilo svojo obvezno dolžnost, a ni še do danes prejelo honorar za mesece januar, februar, marec in april, zato zahteva, da se ti honorarji v najkrajšem času, najkasneje pa do 3. maja izplačajo v roke prizadetega učiteljstva!«³⁹

Zaradi splošne gospodarske krize so se finančne podpore v kasnejših letih še zmanjšale in kazalo je, da bi morali šolo zapreti, če stroškov ne bi pokrili, učence pa prešolati na ljudsko šolo. Tako bi bili »obrniki in trgovci občutno prizadeti, ker bi morali pošiljati učence v šolo ob času, ko jih najbolj potrebujejo v obrtu oziroma trgovini.«⁴⁰

Vendar pa šole kljub slabim finančnim izgledom niso ukini. Leta 1935 je izšla uredba o organizaciji, učnem načrtu, strokovni izobrazbi učiteljev in uporabi učnih knjig v strokovnih nadaljevalnih šolah. Po tej uredbi so bile s šolskim letom 1935/36 postopoma ukinjene vse tiste nadaljevalne šole, ki so imele manj kot 50 učencev. Namesto šol pa so bili ustanovljeni občasni strokovni tečaji.⁴¹ Ta uredba je bila verjetno vzrok, da so metliško šolo, ki bi zaradi manjšega števila učencev izgubila svoj status, preimenovali leta 1936 v Strokovno nadaljevalno šolo mestne občine Metlika. Šola je tako dobila tudi pri financiranju lokalni značaj, v posameznih šolskih letih pa jo je obiskovalo:

1933/34: 44 vajencev in 7 vajenk (vajenke le trg. odd.)

1934/35: 31 vajencev in 10 vajenk (vajenke le trg. odd.)

1935/36: 31 vajencev in 13 vajenk (vajenke le trg. odd.)

1936/37: 39 vajencev in 11 vajenk (vajenke le trg. odd.)

1938/39: 49 vajencev in 8 vajenk (vajenke le trg. odd.)⁴²

Ker je staremu šolskemu odboru potekel mandat, je sreski načelnik v Metliki novembra 1935 imenoval novega. Vodil ga je metliški župan in trgovec Ivan Malešič. Vodja šole je bil še naprej učitelj Jože Zalar. V šolskem odboru so bili poleg banovinskega zdravnika Gustava Omahna še metliški obrtniki in trgovci.⁴³ Tako kot prejšnji si je tudi novo imenovani šolski odbor prizadeval zagotoviti šoli finančna sredstva s prošnjami za podporo. To mu je tudi uspelo, saj je šolski pouk potekal vse do druge svetovne vojne. Na to kažejo tudi poročila o delovanju in prošnje za denarno podporo,⁴⁴ ki jih je šolski odbor še ob koncu leta 1940 pošiljal Zbornici TOI v Ljubljano.

³⁷ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1930. Dopis odbora obrtne in trgovsko nadaljevalne šole Zadrugi obrtnikov metliškega sodnega okraja 20.11.1930.

³⁸ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1930. Preudarek za upravno leto 1930/31 obrtne nadaljevalne šole v Metliki.

³⁹ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1930. Dopis obrtni zadrugi v Metliki in njenemu načelniku Weissu 2.5.1930.

⁴⁰ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1933. Odbor obrtno in trgovsko nadaljevalne šole v Metliki Zadrugi vseh obrtnikov v Metliki 30.11.1933.

⁴¹ Lojze Hočevar, Obrtno nadaljevalno šolstvo v Sloveniji. Objavljeno v: Zbornik slovenskega obrta 1918–1938. Ljubljana 1940, str. 301.

⁴² ARS, TOI, fasc. 100/2, L–R. Posamezne.

⁴³ BMM, Arhiv obrtnikov, leto 1935. Dopis sreskega načelstva v Metliki Združenju obrtnikov Metlika 30.11.1935.

Z začetkom druge svetovne vojne je tudi Strokovno nadaljevalna šola mestne občine Metlika prenehala delovati. Po drugi svetovni vojni pa šole v Metliki niso več obnovili, ker so nastopili novi, za zasebno obrt dokaj neprijazni časi.

Summary

The Vocational School in Metlika

Andrej Dular

Vocational schools in the Habsburg monarchy, at first organised only in larger towns, were of utmost importance for a good development of trade activities. Only after 1876, when the educational system fell within the competence of the state, circumstances gradually improved. A similar, unfavourable situation concerning trade schools was prevalent in Carniola as well. Only the vocational school state law which came into force based on a February 1883 decree enabled the number of vocational schools to rise significantly.

The establishment of a vocational school was of prestigious importance for a town, but at the same time it also denoted a severe financial burden. Aside from the state and province fund and the chamber of trade and commerce the school had to be supported by local supporters such as the township, the trade co-operative, savings banks and individual donors. The state contributed but one third of the necessary funds. It is therefore not unusual that prominent town residents, who could guarantee that the school would be able to realise its yearly curriculum, were invited into the school preparative committee.

Two vocational schools were organised in Bela krajina: in Metlika in the 1890/91 school year, and in Črnomelj in 1909/10. Combined they had sufficient capacities for the schooling of trade apprentices in Bela krajina until World War II. The Metlika vocational school was established on December 15, 1890. It had a preparatory course, the first and the second grade. Yet the establishment of the school did not warrant uninterrupted school work. The school had to fight for finances which were coming irregularly or were late. Even though it should have been the one most interested in the regular function of the school, the domestic trade co-operative cancelled its financial support at times. This was due to an ongoing struggle for the competence and authority in the sphere of education. Since they used to supervise the education of apprentices and the passing of trade assistant examinations in the past, trade masters now felt threatened. The school took over these competencies, and their traditionally guild oriented trade association had to start changing. School teachers, on the other hand, felt neglected and ignored.

During World War I the vocational school in Metlika did not operate, but a trade course was organised for trade apprentices. Yet even when the war was over, the school could not start operating properly. The tradesmen of Metlika were pragmatic people and resisted the expenses they would have to cover once the school reopened. They wanted the state to assume this financial burden, and thus wilfully postponed the reopening of the school. Old antagonisms concerning curriculum competencies between the teachers and the tradesmen flared again, and thus throughout the whole of 1926 the trade co-operative promoted apprentices to the assistant level without the final leaving school certificate of the vocational school, and school teachers were not invited to join the board of examiners. The chamber of commerce, trade and industry had to intervene and promise the funds, providing that the local trade co-operative and the township assured their share as well. Once these assurances were given, the vocational school in Metlika was re-established in June, 1929. Additional funds were contributed by the Dolenjska savings bank, the chamber of commerce, and others.

The parish office of Metlika wanted to take part in the newly established school curriculum, feeling that aside from the theoretical professional education the pupils needed a religious one as well. But the trade co-operative board members voted against this proposal. Even though the school resumed its activities in the 1928/29 school year, the old disagreements between the school and the trade co-operative blazed up again, and the co-operative kept reducing its financial support. Due to a financial crisis a few years later the school faced a possible closure. But since the authorities planned to close all schools with fewer than fifty pupils in the 1934/36 school year, replacing them with professional courses, the trade school in Metlika was about to lose its status anyway. In 1936 it was thus renamed the Metlika Township Technical School. It was financed locally and continued to operate until the beginning of World War II. After the war, with the onset of new, harsher times for private tradesmen, the school did not resume its work.

⁴⁴ ARS, TOI, fasc. 100/2, L-R. Posamezne. Prošnja za denarno podporo strokovno nadaljevalni šoli v Metliki, poslana Zbornici TOI 25.11.1940.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

O volitvah v državni zbor moremo govoriti prav za prav šele od leta 1873. dalje, ker so do tega leta volili poslance v dunajski parlament deželni zbori. Slonele so v začetku na načelih omejene in neenake volivne pravice: volivci so bili razdeljeni v volivne razrede, tako za veleposestvo, za mesta in trge in za kmetско prebivalstvo posebej.

(Vasilij Melik, Volitve v Trstu 1907–1913, ZČ 1, 1947, str. 70)

... pred štirimi desetletji?

Po ponovni naselitvi na Kočevskem Rogu je začel s svojo ekonomsko vojaško politiko tudi Glavni štab NOV in POS. Pomladi 1943 je bil ustanovljen Ekonomski odsek Glavnega štaba, ki je imel poleg skrbi za prehrano tudi skrb za opremo NOV. V svoji okrožnici določa Ekonomski odsek, da se bo morala NOV odslej dalje glede prehrane obračati na gospodarske referente, posebej pa poudarja, naj se izogiba rekvizicijam, naj omeji konzum mesa, katerega dnevni obrok ne sme presegati 300 gramov.

(Metod Mikuž, Pregled gospodarske dejavnosti v narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji, ZČ 10–11, 1956–1957, str. 243)

... pred tremi desetletji?

Prav v tej vlogi in pomenu trgovine iz habsburških dežel z Italijo je gledati tudi poglavitno osnovo za precej širokopotezno zamišljeni načrt nadvojvode Ferdinanda. Izbira Ljubljane in Beljaka za vmesne postaje na poti iz Italije proti habsburški Nizozemski torej nikakor ni bila pogojena samo s prometno geografskih vidikov. Oba kraja sta bila tudi važni izhodišči za trgovino proti Italiji.

(Ferdo Gestrin, O nameravani trgovski poti iz Ancone in Pesara v Italiji na Nizozemsko prek Ljubljane za Ferdinanda I., ZČ 21, 1967, str. 203)

... pred dvema desetletjema?

Že prve dni januarja 1575 je Ferhat beg šel prek meje proti Cetinu in nato ob Korani proti Budačkemu. 7. januarja je prišlo do bitke, v kateri je bil Ivan Auersperg s svojo vojsko premagan, toda sam je uspel pobegniti. Nevarnost pa je bila, da vpadejo Turki tudi na Kranjsko, kar kaže sporočilo 13. januarja, temu je sledilo podobno sporočilo 28. januarja iz Žužemberka.

(Vasko Simoniti, Prispevek k poznavanju turških vpadov v letih od 1570 do 1575, ZČ 31, 1977, št. 4, str. 499)

... pred desetletjem?

Zgodnjekrščanske raziskave na ozemlju SR Slovenije in Istre so v zadnjem desetletju doživele pomemben razvoj. Zlasti velja poudariti napredek zgodnjekrščanske arheologije, pa tudi zgodovinske raziskave, ki se v znatni meri opirajo na izsledke arheologije, so v celoti gledano precej napredovale.

(Rajko Bratož, Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976–1986, ZČ 41, 1987, št. 4, str. 681)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega branja poiščite v starejših zvezkih Zgodovinskega časopisa, ki jih vse dobite na upravi ZČ!

Jurij Perovšek

Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnjima vojnama (1918–1941)¹

Slovensko meščanstvo, porojeno v avstrijski dobi iz narodnogospodarskega in socialnopolitičnega prizadevanja po svoji in splošni slovenski emancipaciji, je leta 1918 vstopilo v jugoslovansko državo kot kompleksno izoblikovan politični in družbeni dejavnik. Oba temeljna idejnopolična pola, ki opredeljujeta zgodovinsko podobo meščanskega sveta – liberalni in katoliški – sta namreč v času do razpada habsburške monarhije že povsem jasno oblikovala svoje nasprotujoče si poglede na ključna vprašanja slovenskega idejnega, družbenega in političnega razvoja.² Proces ideološke in socialnopolitične diferenciacije, ki je zajel slovensko družbo v zadnjih

¹ Za tisk pripravljen referat z mednarodnega študijskega posvetovanja *Meščanstvo na območju nekdanje habsburške monarhije po letu 1918*, Celje 1.–4. oktober 1997.

² O tem glej Dragotin Lončar: *Politično življenje Slovencev*. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta), Ljubljana 1921, str. 44–91 (dalje: Lončar, *Pol. življenje*); dr. Ivan Šušteršič: *Moj odgovor*, Ljubljana 1922, str. 12–15 (dalje: Šušteršič, *Moj odgovor*); Fran Erjavec: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 9–23, 29–50, 54–55, 62–98, 158, 176–196, 199–201, 208–219, 280–281, 283, 297–298 (dalje: Erjavec, *Zgod. kat. gibanja*); Ferdo Gestrin-Vasilij Melik: *Slovenska zgodovina*. Od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 145, 185–191, 209–213, 245–246, 268–269, 271–290, 309–312, 314–318 (dalje: Gestrin-Melik); Ruda Jurčec: *Krek*, Ljubljana 1935, str. 24–29, 41–60, 71, 92–95, 103–128, 132–134, 137–151, 165–171 (dalje: Jurčec); Fran Zwitter: *Narodnost in politika pri Slovencih*. Zgodovinski časopis, letnik I, 1947, št. 1–4, str. 41–43, 49–51; Ivan Prijatelj: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 230–372, peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 143–345; Vasilij Melik: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*, Ljubljana 1965, str. 203–205, 259–281; isti: *Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov*. Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik XL, 1969, str. 517–525; isti: *Razcep med staroslovenci in mladoslovenci*. Zgodovinski časopis, letnik XXVI, 1972, št. 1–2, str. 85–98; isti: *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto XXII, 1982, št. 1–2, str. 19–21 (dalje: Melik, *Slov. lib. tabor*); isti: *Josip Vošnjak in njegovi spomini*. V: Josip Vošnjak: *Spomini*, Ljubljana 1982, str. 650–655, 661–664; isti: *Ivan Hribar in njegovi spomini*. V: Ivan Hribar: *Moji spomini II. del*, Ljubljana 1984, str. 623–644; isti: *Bleiweisova vloga v slovenski politiki*. V: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, zv. 7. *Bleiweisov zbornik*, Ljubljana 1983, str. 15–24; isti: *Družbene razmere v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja*. V: *Missiev simpozij v Rimu*, Celje 1988, str. 84–94; *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979, str. 501–505, 515–517, 560–570, 582–587, 591–592 (dalje: *Zgod. Slovencev*); Jožko Pirc: *Aleš Ušeničnik in znamenja časov*. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja, Ljubljana 1986, str. 44–51, 72–82, 124–131, 136–137, 142–190 (dalje: Pirc, *Ušeničnik in znamenja časov*); isti: *Rimski katolik in ločitev duhov*. V: *Mahničev simpozij v Rimu*, Celje 1990, str. 109–126; Momčilo Zečević: *Na zgodovinski prelomnici*. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929, I. knjiga, Maribor 1986, str. 13–31, 38–62 (dalje: Zečević, *Na zgod. prelomnici*); Stane Granda: *I. in II. slovenski katoliški shod*. V: *Missiev simpozij v Rimu*, Celje 1988, str. 95–109; Walter Lukan: *Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja*, prav tam, str. 110–122; isti: *Anton Mahnič in nacionalno vprašanje*. V: *Mahničev simpozij v Rimu*, Celje 1990, str. 135–150; Jurij Perovšek: *Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventura Jegliča*. Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991, str. 357–385; isti: *Janez Evangelist Krek in slovenski liberalizem*. *Krekov simpozij v Rimu*, Celje 1992, str. 75–88; isti: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. *Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*, Ljubljana 1996, str. 14–25 (dalje: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*); isti: *Duhovni in idejnopolični oris Ivana Hribarja*. »Homo sum...« – Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Ljubljana 1997, str. 9–27; Janko Prunk: *Klerikalizem*. Enciklopedija Slovenije, 5, Kari-Krei, Ljubljana 1991, str. 94–95; isti: *Slovenski narodni vzpon*. *Narodna politika (1768–1992)*, Ljubljana 1992, str. 105–110 (dalje: Prunk, *Slov. nar. vzpon*); Peter Vodopivec: *Liberalizem*. Enciklopedija Slovenije, 6, Krek-Marij, Ljubljana 1992, str. 164–165; Anka Vidovič-Miklavčič: *Krekovo združništvo: teorija in praksa*. *Krekov simpozij v Rimu*, Celje 1992, str. 174–181; Janko Pleterski: *Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? (Koncepti katoliške ljudske demokracije 1890–1918)*. V: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, Simpozij 1992, Ljubljana 1993, str. 21–33; Branko Goropevšek: *Slomškova zveza*; isti: *Ustanovitev Slovenske kmečke zveze na Spodnjem Štajerskem*. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 22, 68; Igor Grdina: *Smrt Josipa Vošnjaka*; isti: *Šuklje, Šušteršič, J. E. Krek,*

desetletjih 19. stoletja je namreč slovensko liberalno in kasneje še katoliško meščansko politično opcijo odločilno utemeljil v obdobju po oblikovanju političnih strank v devetdesetih letih tega stoletja. Tako se je slovenska liberalna meščanska usmeritev od leta 1894 v idejnem, socialnem in političnem pogledu izražala prek Narodne stranke oziroma Narodno napredne stranke iz Kranjske (od leta 1906 pa tudi prek Narodne stranke iz Štajerske),³ katoliška usmeritev pa se je izražala prek Vseslovenske ljudske stranke, v kateri se je po njenem »prevzemu oblasti na Kranjskem 1908 polagoma krepil meščanski sloj.«⁴ Ti dve usmeritvi znotraj slovenskega meščanstva sta si nato, razen ob prelomnih zarezah narodove zgodovine (leta 1918 ob razpadu habsburške monarhije in po okupaciji Kraljevine Jugoslavije leta 1941) vseskozi nasprotovali, njune vsaksebi stoječe idejne, socialne in narodnopolitične nazore, ki so označevali bit slovenskega meščanstva v času med svetovnjima vojnama, pa bomo predstavili v pričujoči razpravi. Pri tem iz naše obravnave izpuščamo tiste politične subjekte (Novačanovo Slovensko republikansko stranko, različne oblike Prepeluh-Lončarjevega avtonomističnega gibanja, gibanje Bojevnikov ob Stanetu Vidmarju, narodnodemokratsko skupino okoli lista *Slovenija*, liberalne narodnodemokratsko in pa krščanskosocialistično usmerjene slovenske intelektualce, Kmečko-delavsko gibanje dr. Vekoslava Kukovca, slovenske mačkovce, skupino Slovenska beseda dr. Dinka Puca, demokratično preobrazeno slovensko Sokolstvo in Lončar-Doboviškovo Slovensko kmečko-delavsko stranko), katerih vodilni predstavniki so po svojem socialnem izvoru ali položaju sodili v meščanski družbeni sloj, zagovarjali pa so nemeščanski oziroma socialnoreformni politični program.⁵ Prav

prav tam, str. 119–120, 123–124; Janko Kos: Duhovna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1996, str. 85, 116–118, 122–124, 141–142; Irena Gantar Godina: Neoslavizem in Slovenci, Ljubljana 1994, str. 15, 90–95, 99–102, 111–116, 124–130, 133–140, 157–160; Janez Cvirn: Deželna in narodna zavest na (spodnjem) Štajerskem. Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. – Slovenska narodna identiteta skozi čas. Zbornik, Ljubljana 1997, str. 74–84; isti: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914), Maribor 1997, str. 194, 239, op. 201, 308, op. 59; Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem, Maribor 1997, str. 9–64 (dalje: Pelikan, Akomodacija). O tem pišeta tudi Janko Pleterski v svojem delu Dr. Ivan Šušteršič: Pot slovenskega političnega prvaka, Ljubljana 1997, ter Zvonko Bergant, Idejno politični značaj slovenskega liberalizma (1890–1920), Teološka fakulteta, mag. naloga, Ljubljana 1998.

³ O tem glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 14–25; isti: Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXII, 1992, št. 1–2, str. 3–14; Branko Goropevšek: Razpad sloge na slovenskem Štajerskem v letih 1906–1907. Celjski zbornik 1993, Celje 1993, str. 143–161; Janez Cvirn: Ustanovitev Narodne stranke na Štajerskem. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 66.

⁴ Walter Lukan: Krščansko socialno gibanje. Enciklopedija Slovenije, 6, Krek-Marij, Ljubljana 1992, str. 47. – O idejnem, socialnogospodarskem in političnem značaju slovenskega katoliškega gibanja v času od ustanovitve Katoliškega političnega društva leta 1890 (leta 1892 se je KPD preoblikovalo v Katoliško narodno stranko, ta pa se je leta 1905 preosnovala v Slovensko ljudsko stranko, ki se je z drugimi slovenskimi katoliškimi političnimi organizacijami leta 1909 združila v Vseslovensko ljudsko stranko) glej Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 67–75, 79–94, 98–158, 194–195, 239–323; Jurčec, str. 41–60, 103–151, 161–171; Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 312–345; Zečević, Na zgod. prelomnici, str. 18–26, 38–53; Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918, Ljubljana 1992, str. 39–261. O tem tudi J. Pleterski in Z. Bergant v novejših delih, navedenih v op 2.

⁵ O tem glej Dušan Kermauner: Albin Prepeluh-Abditus. Njegov idejni razvoj in delo. V: Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 531–551; Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965, str. 503–504, 537–538 (dalje: Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji); Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, Ljubljana 1978, str. 63–67, 69–75, 96–97, 110–113; Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977, str. 49–204 (odslej: Prunk, Pot krščanskih socialistov v OF); isti: Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XXII, 1982, št. 1–2, str. 125–126 (dalje: Prunk, Pol. koncepcije); isti: Slov. nar. vzpon, str. 231–232, 251–260, 272–273, 275–277, 282, 284–286, 292–295; Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). Zgodovinski časopis, letnik XXXVIII, 1984, št. 1–2, str. 23–25 (dalje: Perovšek, Oblikovanje načrtov o nac. samoodločbi v slov. politiki); isti: Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej, Pričevanja in spomini. O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji, Ljubljana 1989, str. 8–15; isti: Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. Nova revija, letnik VIII, 1989, št. 81/82, str. 194–198; isti: Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnjima vojnama. Glasnik Slovenske matice, leto XVIII, 1994, št. 1–2, str. 42–54; isti: Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXIV 1994, št. 2, str. 167–168, 171–172; Zečević, Na zgod. prelomnici, str. 83–87, 101–103, 113–116; Igor Grdina: Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, letnik XLIII, 1989, št. 1, str. 77–96.

tako izpuščamo tudi del meščanske politike – slovenske radikalce –, katerih politični nastop je bil zgolj posledica širitve srbske Narodno radikalne stranke v Slovenijo in politično ter programsko ni temeljil v izvirmi presoji idejnih, socialnih in narodnopolitičnih razmer na Slovenskem.⁶ Tako ostaja naša obravnava vezana na razčlenitev idejnih, socialnogospodarskih in narodnopolitičnih nazorov slovenskega liberalnega in katoliškega idejnopolitičnega pola oziroma tistih njunih predstavnikov, prek katerih se je izražala slovenska meščanska politična opcija v letih 1918–1941.

Eno izmed bistvenih značilnosti, ki se pokažejo pri obravnavi temeljnih programskih vodil slovenskega meščanstva v času med svetovnjima vojnoma, predstavlja vztrajanje obeh meščanskih polov zlasti pri njunih idejnih in narodnopolitičnih nazorih, medtem ko je pri gospodarsko-socialnih prišlo tudi do opaznih vsebinskih sprememb. Oba pola slovenskega meščanstva sta svoje ključne programske usmeritve poudarila že v prvih letih po nastanku jugoslovanske države. Pri tem sta v narodnopolitičnem pogledu izhajala vsak iz svojega razumevanja nove, jugoslovanske državne formacije. V idejnem pogledu pa sta na njune nazore vplivala predvsem državopolitična uveljavitev boljševidizma (komunizma), fašizma in nacizma ter dejstvo, da so bili Slovenci kar zadeva t.i. »klerikalno-liberalni spor,« po letu 1918 še vedno »zazrti v nadaljnji ideološki boj.«⁷ Liberalni in katoliški idejnopolitični pol sta po nastanku jugoslovanske države poudarjala tudi vsak svoj socialnogospodarski program, ki pa sta ju v tridesetih letih prenovila, saj so posledice svetovne gospodarske krize (1929–1934) »porajale tudi globalne spremembe v miselnosti socialne in gospodarske politike.«⁸

Prvi, ki so v obdobju 1918–1941 celovito predstavili svoje poglede na nadaljnji slovenski idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični razvoj, so bili liberalci, ki so še v času obstoja habsburške monarhije, na kongresu 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani ustanovili novo, organizacijsko in politično enotno Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS). Vanjo sta se združili dotedanja Narodno napredna stranka iz Kranjske in Narodna stranka iz Štajerske. Takrat je bil sprejet tudi strankin program, v katerem so bila predstavljena vsa načelna stališča in usmeritve takratnega slovenskega liberalizma. Program je zavračal vsako strankarsko zlorabljanje vere, v ostalih splošnih političnih načelih pa je terjal enakopravnost vseh državljanov in posebej še žensk. Zagovarjal je tudi načelo, da nima nihče – bodisi posameznik, bodisi stan ali institucija – nikakršnih predpravil in opozarjal, da noben stan ne sme živeti na račun drugih stanov. V tem smislu je podpiral enakomerni socialni dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši sloji. Vzporedno s tem se je program zavzemal še za odpravo smrtnih kazni ter državno in brezplačno šolstvo. V zvezi z gospodarskimi vprašanji je podpiral poddržavljenje velikih obratov (železnice, premogovniki, izraba vodnih sil), sicer pa je zagovarjal osebno podjetnost in združeno združevanje zasebnega gospodarstva, če za to obstaja ustrezen interes. Na kmetijskem področju pa se je zavzemal za odpravo fidejkomisov in za preprečevanje drobitve kmetij. Glede socialne problematike je program terjal splošno bolniško, nezgodno in starostno zavarovanje, brezplačno zdravniško pomoč za siromašne ter splošno delavsko socialno zakonodajo. V zvezi z delavskim vprašanjem je še zahteval, da mora biti delavec zaščiten pred kapitalističnim izkoriščanjem in udeležen pri dobičku iz proizvodnje. Program je tudi podpiral zahteve po kolektivni pogodbi in priznaval upravičenost zahteve po 8 urnem delavniku. Kar zadeva nacionalno problematiko je zagovarjal načelo

⁶ O nastanku in razvoju Narodno radikalne stranke v Sloveniji glej podrobneje Zečević, Na zgod. prelomnici, str. 103–108.

⁷ Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. (Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije), Ljubljana 1994, str. 46. (Dalje: Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom). – O tem glej tudi zanimivo razmišljanje v spominih V. Ravniharja: Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja. Uredili: Janez Cvim, Vasilij Melik, Dušan Nečak, Ljubljana 1997, str. 267–268. Glej tudi Šušteršič, Moj odgovor, str. 15–21.

⁸ Anka Vidovič-Miklavčič: Vloga in organiziranost mladine v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1929–1941. Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995, Ljubljana 1997, str. 97. – Dalje: Vidovič-Miklavčič, Vloga in organiziranost mladine.

jugoslovanskega narodnega integralizma, po katerem naj Slovenci, Hrvati in Srbi ne bi predstavljali narodov zase, pač pa naj bi bili le deli enotnega jugoslovanskega naroda.⁹

Posamezne idejne, socialne in politične prvine strankinega programa je neposredno po ustanovitvi JDS posebej pojasnil še prvi strankin načelnik, eden izmed najvidnejših slovenskih liberalnih politikov in ljubljanski župan, dr. Ivan Tavčar. Iz njegovih pojasnil je bilo razvidno, da želi slovensko liberalno meščanstvo zmanjšati vpliv katoliške cerkve na slovensko družbeno in politično življenje ter ohraniti svojo socialno in gospodarsko moč pred tistimi, ki te moči nimajo. Že uveljavljeno socialnogospodarsko razmerje moči v slovenski družbi naj bi zato ostalo nespremenjeno, saj bi le to bilo porok za solidno družbeno stanje in demokratično politično življenje. I. Tavčar, ki je sicer menil, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo,«¹⁰ je opozarjal, da JDS ne priznava nadvlade katerega koli stanu. Ob poudarku, da JDS priznava enakost vseh družbenih slojev, je zavračal kakršno koli nadvlado aristokracije, kmečkega, trgoveškega ali uradniškega stanu nad drugimi stanovi. Posebej odločno pa je zavračal politično nadvlado duhovščine ter izključeval, »da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi.« Temeljni družbeno politični koncept liberalizma je po njegovih besedah bil, da se doseže harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In *ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju*,« je poudaril I. Tavčar, »*mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*«¹¹

Pri svojih ključnih programskih načelih, ki jih je opredelila le nekaj mesecev pred nastankom jugoslovanske države 1. decembra 1918, je slovenska liberalna meščanska grupacija¹² vztrajala vse obdobje med leti 1918–1941. V tem času je svoje idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične nazore večkrat predstavila – bodisi v različnih načelnih programskih izjavah, bodisi pri obravnavi tedaj novih oziroma aktualnih političnih vprašanj. Tako so liberalci o komunizmu, ki so ga kot vsi drugi v tistem času opredeljevali kot boljše vizem, menili, da je ruski socialni in državni eksperiment »pokazal zmotnost in neizvedljivost socialističnih teorij.« Te teorije namreč »ne vidijo pravega človeka pred sabo in (...) ne računajo z njegovimi povprečnimi razpoloženji in nagibi. Najracionalnejša produkcija ostane tudi v bodočnosti poslovna in zasebna,« je bilo liberalno prepričanje, »ker je kljub vsem izrastkom najcenejša, najpopolnejša in najpodjetnejša. Socijalna vprašanja pa bodo tudi v bodočnosti spadala v delokrog razvitega srčnega življenja.«¹³ Zato je liberalizem pristajal le na »pametne socijalne reforme, iz katerih naj se rodi soglasje med delodajalci in delavci in ljubezen med vsemi stanovi, vse drugo so samo utrinki srove sile.«¹⁴

⁹ Domovina, 3.5.1918, Program Jugoslovanske demokratske stranke (J.D.S.). Predlog pripravjalnega odbora. – O političnoprogramski uveljavitvi koncepta jugoslovanskega nacionalnega integralizma na ustanovnem zboru JDS junija 1918 v Ljubljani ter o vzrokih, ki so liberalce navedli k taki narodnopolitični usmeritvi, glej podrobneje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 34, 36–40.

¹⁰ Slovenski narod, 27.6.1918, dež. posl. dr. Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratiški stranki!

¹¹ Slovenski narod, 8.7.1918, dež. posl. dr. Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

¹² Poleg meščanske liberalne grupacije, organizirane v JDS (leta 1924 se je JDS preimenovala v Samostojno demokratsko stranko), sta v času obstoja prve jugoslovanske države (v dvajsetih letih) obstajali še dve nemeščanski liberalni stranki – Samostojna kmetiska stranka in Narodno socialistična stranka, v tridesetih letih pa je bila dejavna zlasti Zveza kmetijskih fantov in deklet. Vendar je bila liberalna meščanska grupacija (v tridesetih letih je bila politično povezana v Jugoslovanski radikalni kmečki demokraciji in nato v Jugoslovanski nacionalni stranki) s posameznimi nihanji ves čas obstoja prve jugoslovanske države najmočnejša politična predstavica liberalnega tabora. Njeno glasilo je bil dnevnik Jutro. Pogleda slovenskega liberalnega meščanstva je v tem času izražal tudi dnevnik Slovenski narod, ki je bil vezan na tisti del ljubljanskih meščanskih pridobitnih slojev, ki so podpirali t.i. liberalne starine. – Glej Melik, Slov. lib. tabor, str. 21–22; Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 10–29, 193–209; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 245–246.

¹³ Slovenski narod, 24.1.1924, Vladimir Iljič-Uljanov-Ljening.

¹⁴ Slovenski narod, 18.4.1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?

In to surovo silo je po prvem načelniku JDS, I. Tavčarju, liberalizem videl v komunizmu, ki je »program največje nekulture, največje nesvobode in tiranstva, kakor ga ni izvrševal niti nekdanji ruski car.«¹⁵ Boljševiki so »iz načelnih vzrokov dovolili vsesplošen požig, razdejanje in uničevanje takozv. meščanske kulture in civilizacije, računajoč, da bo na razvalinah preteklosti sama od sebe vznikla socijalistična družba prihodnosti,« je v tej zvezi pisal liberalni tisk.¹⁶ Opozarjal je, da komunizem pomeni zrušenje vsega, »kar obstaja danes zakonov, ustanov ter javnih in privatnih dobrin,« ter vzpostavitev oblasti »nekaterih ljudi, ki bi razpolagali z življenjem, svobodo in imetjem državljanov.«¹⁷ Zato ga je tolmačil kot »*diktaturo manjšine nad večino*,« kot »brezobzirno diktaturo enega stanu nad vsem ostalim prebivalstvom.«¹⁸ S tem stališčem je bilo usklajeno tudi liberalno meščansko prepričanje, da je treba »boljševizem in njegove posredne ali neposredne sorodnike (...) zatreti, četudi s silo. Kdor pa nanj pristaja se je sam postavil izven zakona.«¹⁹ Tako je za liberalizem komunistično gibanje dejansko predstavljalo »gadjo zalego,« ki ji je treba »streti glavo.«²⁰ V komunističnem gibanju je videl tudi odločilni židovski vpliv, ker je »levičarski komunizem skoro izključno stvar židovskega narodnega značaja,« pa tudi »boljševiško revolucijo so vodili in ravnali židje.«²¹ Slovenski liberalizem je torej ob zavračanju komunizma pokazal tudi protisemitski značaj. Predvsem pa je vztrajal pri svojem prepričanju, »da je komunizem kot ideja v resnici to, za kar so ga sociologi in psihologi proglašali že ves čas, namreč le utopija, ki se nikjer in nikdar doseči ne da. Zato pa so tudi brezplodne in nesmiselne vse neizmerne žrtve, ki so nujno združene z vsakim poskusom realizacije komunističnega programa. Z majhnim odlomkom teh žrtev in naporov se (namreč) dajo doseči mnogo večji, lepši in trajnejši uspehi za duševni in materialni napredek vsakega naroda, predvsem pa onih socialno šibkih stanov, za katerih odrešenika se po nemarnem izdaja komunizem,« je ob dvajsetletnici oktobrske revolucije zapisalo vodilno liberalno glasilo med svetovnimi vojnama – politični dnevnik *Jutro*.²² Toda verjetno najostrejšo liberalno obsodbo in zavrnitev komunizma je že leta 1920 podal I. Tavčar, ki je ob ustanovitvi Komunistične stranke na Slovenskem, 11. aprila 1920, zapisal naslednje besede: »Lahko palite hiše, lahko jemljete po hišah, lahko morite po hišah – vse to bo trajalo kratek čas, potem pa se vam bo tako godilo, kakor se godi komunistom na Ogrskem (mišljen je zlom Madžarske sovjetske republike 1. avgusta 1919 – op. J. P.), kjer je celi komuni- zem poginil na vislicah!«²³

Tako kot komunizem je slovenski liberalni meščanski pol ostro zavračal tudi politični katolicizem. Le-tega je dosledno ločeval od izražanja verskega prepričanja ter etičnega in socialnega pomena verskega življenja nasploh. Liberalni tisk je namreč poudarjal, da »spoštujemo verstvo kot naraven činitelj v človeškem čustvovanju«²⁴ in da bi bila »duhovna obnova (...) v znamenju krščanstva tudi za Slovence potrebna in od vsakega nacionalno čutečega zaželjena.«²⁵ Dejansko je to pomenilo »jasno in nedvoumno priznanje visokih etičnih načel, ki tvorijo bistvo krščanskega verovanja in Slovenci smo s sprejetjem krščanstva tako rekoč šele stopili v zgodovino,« je poleti 1935 zapisalo *Jutro*.²⁶ »Vse, kar je bilo pred tem, leži v megleni nejasnosti. Krščanski svetovni in življenjski nazor je več ko tisoč let nepretrgoma največjemu delu našega ljudstva edini nazor, ki vodi njegove rodove na življenjskih poteh. In če ne bi bil nič drugega nego

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Slovenski narod, 24.1.1924, Vladimir Iljič-Uljanov-Ljenin.

¹⁷ *Jutro*, 31.12.1920, Za red in svobodo. Vladni razglas proti hujskačem.

¹⁸ Slovenski narod, 8.6.1924, Vsi na branik države in nacije!

¹⁹ *Jutro*, 3.6.1924; uvodnik z dne 2. junija.

²⁰ Slovenski narod, 23.7.1921, + Milorad Drašković.

²¹ *Jutro*, 2.2.1937, Po moskovskem procesu. O tem glej tudi *Jutro*, 17.1.1935, Dva tipična boljševiška voditelja.

²² *Jutro*, 9.11.1937, Dvajset let boljševistične Rusije.

²³ Slovenski narod, 18.4.1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?

²⁴ Slovenski narod, 28.2.1923, Program Narodno-napredne stranke, IV.

²⁵ *Jutro*, 12.9.1924; uvodnik z dne 11. septembra.

²⁶ *Jutro*, 28.6.1935, V znamenju križa.

to, bi že pomenil zaradi svojega izredno dolgega vpliva na usodo našega naroda uvaževanja vredno socialno, moralno in duševno silo. Dejstvo, da je moderna doba izoblikovala tudi druge nazore, ne izpremeni ničesar na stalnosti in globoki zakoreninjenosti krščanstva, ki je pri nas izraženo v katoliški veroizpovedi. (...) Nobena ‚sodobna‘ ideologija ni tako močna in prepričevalna, da bi mogla nadomestiti veliko kulturno, etično in psihološko vsebino krščanstva, ki je še vedno neizčrpen rezervoar moralnih sil v našem ljudstvu in ki pomeni zaradi tega tudi socialno silo neprecenljive vrednosti, saj predstavlja duhovno povezanost s preteklostjo ter večnostna načela v minljivih vrtincih časa.« Hkrati pomeni krščanstvo tudi »socialno oblikujočo silo, ki nujno vodi k solidarizmu, napolnjuje svoje vernike z zavestjo višje odgovornosti ter daje njihovem dejanju in nehanju globlji smisel. (...) Danes,« je pisalo *Jutro*, se »polaga važnost na njegovo nadosebno, družbeno, narodno, občečloveško vrednost. Njegova socialna naloga ni, da rešuje to, česar ne bo mogoče rešiti pred tokom časa, marveč da oznanja ideale ljubezni do bližnjega, človečnosti, miru in dobrote, visoke moralne vzore odpovedi in požrtvovalnosti, ki so tako zvezani z duhom Kristovega nauka, da jih nobena bodoča tisočletja ne bodo mogla in smela zatajiti.« Zato »se ves naš narod, najsi sicer ločijo posameznike osebna naziranja, globoko zaveda moralne vloge čiste verske misli v socialnem in narodnem življenju.«²⁷

Povsem drugače pa je liberalizem gledal na – kot je pisal njegov politični tisk – vprašanje »klerikalizma, to je izrabe cerkve in vere v politične svrhe.«²⁸ Liberalizem je poudarjal, da je »klerikalizem (...) politična organizacija duhovnikov in cerkvenih dostojanstvenikov, ki nastopa z edinozveličavnim političnim ter drugim programom in ki odreka ostalim strankam vsako upravičenost.«²⁹ Opozarjal je, da politična predstavica nasprotnega meščanskega pola, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS),³⁰ »ne bazira svoje strankarske moči na prepričanju svojih ožjih političnih in socialnih programov, marveč na cerkvene in verske propagande.« Opominjal je tudi, da imata »verstvo in cerkev (...) univerzalno misijo in največja cerkvena in tudi dogmatična kratkovidnost je omejevati to misijo na pripadnike ene stranke.«³¹ Liberalno stališče je torej bilo, naj »duhovščina ne izrablja svojega verskega vpliva na razne postranske, zlasti strankarsko politične svrhe.«³² Zato so se meščanski liberalni politiki že leta 1921 zavzeli za sprejem t.i. kanzelparagrafa, tj. ustavne določbe, po kateri bi bilo »treba kaznovati duhovnike, ki zlorabijo svojo duhovno oblast« in s tem »absolutno izključiti, da se v cerkvi direktno agitira za ‚katoliško‘

²⁷ Prav tam. – V zvezi z zgoraj navedenimi mislimi pripominjam, da jih je *Jutro* objavilo ob II. evharističnem kongresu za Jugoslavijo, ki je bil od 28. do 30. junija 1935 v Ljubljani. Zato jih lahko razumemo tudi v smislu pojasnila J. Pleterskega, ki pravi, da sta slovenska liberalna politika oziroma Jugoslovanska nacionalna stranka svoj modus vivendi z manifestacijami idejne in politične moči katolicizma, kar je bil tudi II. evharistični kongres v Ljubljani, »oblikovala po občutku svoje družbene ogroženosti in v zavesti lastne politične nemoči. ‚Vera je potrebna, da mase skupaj drži,‘ so si med seboj šepetali mali slovenski liberalci. Niso vedeli,« nadaljuje J. Pleterski, da s tem »ponavljajo staro priznanje meščanske Francije iz časa restavracije. Tam so glasnike tega priznanja imenovali ‚les chrétiens de la peur‘ (kristjane iz strahu).« – Janko Pleterski: *Politika naroda v krizi družbe, države in idej. Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995*, Ljubljana 1997, str. 51 (dalje: Pleterski, *Politika naroda*). Liberalni »strah«, na katerega opozarja J. Pleterski, pa tudi tedanje posredno liberalno priznavanje idejne in politične premoči katolicizma, ki ga lahko razberemo iz navedenega odlomka iz *Jutra*, je v dneih po II. evharističnem kongresu v Ljubljani opazilo tudi glasilo SLS Slovenec. Slovenec je namreč opozarjal, da »pozabiti pa tudi ne smemo, da so izginile te (kongresne – op. J.P.) dni vse politične razlike in da so tudi glasila skupin, ki so kulturno usmerjene več ali manj drugače nego mi, proslavila evharistično manifestacijo kot manifestacijo krščanskega idealizma in pravstva ter dokazala, da vsak pravi Slovenec nosi Boga v svojem srcu in da je vsak pošten slovenski človek, četudi nismo prav vsi v vseh načelih popolnoma istih misli, trdno prepričan, da nas iz sodobne duhovne zmede in tudi iz gospodarske stiske (globoko značilno je, s kolikim razumevanjem in vnemo so doprinesli k sijaju evharističnega kongresa tudi naši gospodarski krogi) ne more rešiti ničesar drugega kakor religiozni idealizem in pravstvena trdnost krščanstva in njegove kulture.« (Slovenec, 2.7.1935, Ljubezen vse zmagaja).

²⁸ Slovenski narod, 23.8.1924, Malo poduka. Glej tudi Slovenski narod, 28.2.1923, Program Narodno-napredne stranke, IV. Slovenski narod, 21.7.1933, Načela in smernice Jugoslovanske nacionalne stranke; *Jutro*, 12.9.1924; uvodnik z dne 11. septembra.

²⁹ Slovenski narod, 23.8.1924, Malo poduka.

³⁰ Od 7. aprila 1920, ko se je v Ljubljani zbral zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke, se je stranka imenovala Slovenska ljudska stranka in ne več Vseslovenska ljudska stranka. – Slovenec, 8.4.1920, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

³¹ Slovenski narod, 28.8.1923, Po katoliškem shodu.

³² *Jutro*, 23.7.1933, Po kongresu JNS.

stranko.«³³ Določilo, da verski predstavniki svoje duhovne oblasti »pri bogoslužju ali s sestavki verskega značaja ali drugače pri izvrševanju svoje službene obveznosti« ne smejo uporabljati v strankarske namene, je nato bilo vključeno v besedilo obeh ustav, oblikovanih v času prve jugoslovanske države.³⁴

S tem je liberalizem nasproti političnemu katolicizmu dosegel pomembno politično zmago, zlasti če upoštevamo, da je bil zanj »klerikalizem (...) nevarnejši notranji sovražnik nego svobodomiselni komunizem.«³⁵ Zato je posebej poudarjal, da ima »v politikujoči duhovščini (...) ljudstvo vsak dan nove dokaze o diametralni razliki med dejanji in besedami onih, ki so po svojem poklicu pozvani biti v moralnem pogledu vodniki naroda.«³⁶ Liberalci so za politikujoče duhovnike našli precej hude besede. »Duhovnik, ki zlorablja vero za politiko, ni božji namestnik, temveč je v resnici služabnik hudiča, ki ga je obsedel in hoče delati preko nevrednega duhovnika«, so bile take liberalne besede.³⁷ Opozarjale so tudi, da »politikujoči duhovščini ni nič za vero, ona se ne boji ne Boga in ne hudiča, le na to gleda, kako bi vse dobila pod krivo palico.«³⁸ Toda prav to ni »v interesu blagotvornega delovanja katoliške cerkve med Slovenci«, je poudarjal slovenski liberalizem, »saj ni več skrivnost, da škoduje klerikalizem katoliški cerkvi in veri veliko več, kakor ji pa koristi. S politiko in s političnim pritiskom ni mogoče pridobivati vernike ter jih utrjevati v ljubezni in udanosti do Božanstva.«³⁹ Temu opozorilu so liberalci dodali še tole: naj zato »klerikalne stranke (mišljena je SLS – op. J.P.) ne vežejo svojih programov, to se pravi svojih tuzemskih, gospodarskih, socialnih in drugih programov z bistvom nebeške misije katoliške cerkve ter naj izvrše ločitev politike od vere in cerkve.«⁴⁰ Tako bi se lahko odpravil »boj med klerikalizmom in liberalizmom, z drugimi besedami dejstvo obstoja klerikalizma med Slovenci«. Liberalni idejnopolični pol je pri tem poudarjal, da klerikalizma, ki je danes »proketo resen fakt (...) niso ustvarili liberalci, najmanj slovenski naprednjaki.«⁴¹ Ti zagovarjajo izključno in zgolj le »svobodo prepričanja,« ki naj jo »vsakdo (...) svobodno izraža in uveljavlja.«⁴² »Svoboda prepričanja, ki ni podrejena nikakim dogmam«⁴³ in pa prepričanje »o nujnosti odprave klerikalizma (...) v interesu čistega političnega življenja ter pristnega narodovega napredka,«⁴⁴ je bilo osnovno liberalno idejno načelo v času med svetovnjima vojnama. To načelo je slovenski liberalizem predstavil tudi v strnjeno podani razlagi svojih temeljnih duhovnih, etičnih, kulturnih in filozofskih maksim. »Besedica liberalizem«, je leta 1924 zapisal najstarejši slovenski liberalni politični časopis *Slovenski narod*, »v bistvu pomeni svobodoljublje v duševnem oziru, ljubezen do notranje miselne svobode in samostalnosti, nadalje voljo do izvirnega življenja po svobodnih zakonih lastne vesti. Tak je liberalizem, ki se je propovedoval pri nas. Moramo takoj reči, da je še danes na mestu, ker pomeni edino resno, stvarno in možno podlago kulturnega napredka. Ko smo se torej oprijeli takega liberalnega pokreta, smo ravnali dobro, ker smo s tem uvedli v slovensko kulturo svež element samotvorne energije na duševnem polju. Liberalizem pri nas ni nastopal proti pozitivnemu verstvu, ki ga je vsikdar spoštoval in celo branil. Pač pa je zagovarjal princip svobode na duševnem polju, kjer je smatral, da le on more regulirati medsebojne odnošaje različnih

³³ Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, IV, Beograd 1921, 44. in 45. seja, 4. in 5.4.1921, str. 31, 32. – Razprava dr. Gregorja Žerjava.

³⁴ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik III, št. 87, 27.7.1921, Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 12, odst. 7; Ustav Kraljevine Jugoslavije, Zagreb 1931, čl. 11, odst. 7, str. 4.

³⁵ Slovenski narod, 25.8.1923, Mrtvi klerikalizem.

³⁶ Jutro, 12.9.1924; uvodnik z dne 11. septembra.

³⁷ Domovina, 21.3.1924, Misijonski napadi na »Domovino«.

³⁸ Domovina, 16.1.1925, Resen klic vsem, ki žele sebi in svojim dobro.

³⁹ Slovenski narod, 23.8.1924, Malo poduka. O takih stališčih glej tudi Slovenski narod, 28.8.1923, Po katoliškem shodu.

⁴⁰ Slovenski narod, 6.9.1924, Mnogoličnost in oportunizem.

⁴¹ Slovenski narod, 23.8.1924, Malo poduka.

⁴² Slovenski narod, 28.2.1923, Program Narodno-napredne stranke, IV.

⁴³ Slovenski narod, 18.2.1923, Program Narodno-napredne stranke, I.

⁴⁴ Slovenski narod, 23.8.1924, Malo poduka.

nazorov v kulturi, verstvu, filozofiji in življenju sploh. To, samo to, je bil liberalizem pri nas. Mogoče, da pomeni liberalizem pri drugih narodih še nekaj drugega, recimo primes protestantske propagande. – Mi vpoštevamo liberalizem v navedenem plemenitem pomenu besede, kot *duševno svobodoljubje*. Liberalizem je še vedno na duševnem polju to, kar je bil za politično življenje demokratizem in parlamentarizem po dolgih stoletjih suženjskega podaništva v fevdalni in absolutistični dobi Evrope.«⁴⁵

Na osnovi svojega demokratičnega in svobodoljubnega idejnega in političnega izhodišča je slovenski liberalizem presojal tudi italijanski fašizem in nemški nacizem. Do fašizma je imel dvojen odnos. Liberalna meščanska politika, ki je podpirala jugoslovanski unitamocentralistični narodnodržavni program, je po eni strani fašizem zagovarjala kot odločilni dejavnik italijanske narodne in državne enotnosti,⁴⁶ po drugi strani pa ga je odločno odklanjala zaradi njegove grobe protislovenske narodnodržavne politike⁴⁷ in njegovega nedemokratičnega značaja sploh. V zvezi s slednjim je liberalni meščanski pol poudarjal, da fašizem predstavlja teroristično in totalitaristično gibanje,⁴⁸ ki se je razvilo »iz stavkolomskih tolp. (...) Do oblasti fašisti niso prišli normalnim potom, z volilno zmago«, je opozarjalo *Jutro*. »Na državno krmilo se niti niso povzpeli z organizirano revolucijo, ki bi jo odobravalna večina naroda, marveč z grotesknim komedijantskim pohodom na Rim (...). Fašizem je nasilna vlada oborožene, obupne manjšine, ki strahuje ogromno večino italijanskega svobodoljubnega naroda«, je nadaljevalo *Jutro*. »Fašistovski režim gaji celo obči pravni princip« in »pljuje v lice« demokraciji in načelu parlamentarne večine.⁴⁹ Liberalni meščanski pol je še opozarjal, da fašizem nima oprijemljive notranje vsebine in da je »fašistična ,doktrina' zaenkrat le še neurejena zmes vseh mogočih teorij in hipotez, ki se pa strinjajo samo v pobijanju takozvanega demo-liberalnega reda predfašistične dobe.«⁵⁰ Kljub temu pa so se liberalci že zelo zgodaj zavedali, da fašizem pomeni »mednarodni spopad in grozote vojn, ki bi jo rada pripravila fašistična Italija,«⁵¹ oziroma da je fašizem grožnja za evropski mir.⁵² Prepričani pa so bili, da bo »z železno neizprosnostjo« zgodovine, po kateri »propade vsakdo, kdor se postavi v popolno nasprotje s tokom časa«, propadel tudi fašizem, saj si je »hujšega nasprotja duhu modernega časa, kakor je fašistični način vladanja (...), težko predstavljati.«⁵³ Liberalna napoved je zato bila tale: s strahovlado »po boljševističnem vzorcu, s sankcioniranjem metod, ki so v navadi pri nemških ultradesnih političnih morilcih, si fašizem izstavlja žalostno spričevalo obupne, čeprav do zob oborožene manjšine, ki se z barbarskimi sredstvi odteguje dnevu sodbe, a se mu odtegnila ne bo.«⁵⁴

Enako odklonilno kot fašizem je slovenska liberalna meščanska politika ocenjevala tudi nacizem. Že takoj po prihodu Hitlerja na oblast in kasnejši združitvi vse državne in vojaške oblasti v njegovih rokah je opozorila, da »ima novi nemški imperializem še visoke cilje«,⁵⁵ Nemčijo pa je videla kot državo, v kateri »vlada narodnosocialistična totaliteta.«⁵⁶ In to ne le proti Židom, temveč proti vsakomur, »kadar njegovo dejanje in nehanje režimu kljukastega križa ne bo po volji«; torej

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ *Jutro*, 2.10.1938, Nekaj naukov za nas.

⁴⁷ O protislovenskem značaju italijanskega fašizma in fašistični protislovenski narodnodržavni politiki glej temeljne monografske obravnave Milice Kacin-Wohinz Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo (Maribor-Trst 1972), Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928, I–II (Koper 1977) in Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935 (Koper 1990).

⁴⁸ Glej Slovenski narod, 1.11.1922, O fašistovskem pokretu; 13.11.1926, 12. novembra l. 1926; dr. Branko Vrčon: Fašizem in lastnina. Misel in delo, letnik I, Ljubljana 1935, str. 167 (navajam: Vrčon, Fašizem).

⁴⁹ *Jutro*, 6.11.1926, Fašistovska inkvizicija v Italiji.

⁵⁰ Vrčon, Fašizem, str. 165.

⁵¹ *Jutro*, 27.4.1927; uvodnik z dne 26. aprila.

⁵² *Jutro*, 11.11.1926; uvodnik z dne 10. novembra.

⁵³ Slovenski narod, 13.11.1926, 12. novembra l. 1926.

⁵⁴ *Jutro*, 6.11.1926, Fašistovska inkvizicija v Italiji.

⁵⁵ *Jutro*, 1.2.1933, Hitler in Italija.

⁵⁶ *Jutro*, 29.8.1934, Nemčija in Italija, Nemčija in Avstrija.

tudi »proti marksistom, liberalcem in ultramontanistom!«⁵⁷ Ob tem je liberalna meščanska družboslovna misel še opozarjala, da je »narodno-socialistična Nemčija izraz ogromnega radikaliziranja nemških nacionalnih stremljenj.«⁵⁸ Te so v meščanskem liberalnem taboru ocenjevali na dva načina. Opozarjali so, da so »Nemci (...) res do smešnosti čudni v svojem boleznem narodnostnem fanatizmu. Na eni strani je njihovo glavno načelo raznarodovati tujerodce, na drugi strani pa potem z lučjo iščejo čiste nordijske rase in si očitajo slovaško ali celo slovensko pokolenje.«⁵⁹ Seveda pa so tedanjo nemško nacionalno idejo razumeli tudi drugače. »Svet mora računati z dejstvom, da sta Hitler in njegov režim danes močna kakor še nikdar,« je že leta 1934 pisalo *Jutro*. Zato je »zelo verjetno, da bo ideja kljukastega križa za daljši čas vodilna misel Nemčije. V tej okolnosti pa tiči tudi trajna grožnja za evropski mir.«⁶⁰ Naklonjenosti liberalnega meščanskega pola do nacizma kot ideološke izbire torej ni bilo.⁶¹

Tako kot je slovensko liberalno meščanstvo v času med svetovnima vojnama še vedno izhajalo iz svojih osnovnih idejnih in političnih nazorov, je tudi na področju socialne problematike in gospodarskih vprašanj izhajalo iz svojih že pred tem uveljavljenih socialnogospodarskih načel. Ocenjevalo je, »da se more narodna celota uspešno razvijati le, če se *enakomerno dvignejo vsi stanovi naroda in zlasti šibki sloji*.« V tem smislu je bil liberalizem »proti vsaki politiki, po kateri naj živi en stan na stroške drugih stanov«. Pri tem naj se obstoječa družbena stratifikacija ne bi spreminjala, ker bi se »v smeri socialne pravičnosti« posredovalo »med obstoječimi stanovi in razredi na ublaženje interesnih nasprotstev«. Zato je liberalno meščanstvo nasprotovalo »razrednemu boju« in nasproti njemu menilo, da je potrebno »razvijati čut solidarnosti med razredi, ker je na njenem temelju edino mogoče osnovati trdno narodno in državno stavbo.« Te naloge po liberalni oceni ne bi oviralo »snovanje stanovskih strokovnih organizacij.« Ustanavljanje takih organizacij je slovenski liberalizem podpiral, ker je v njih videl »najuspešnejše sredstvo za okrepitev gospodarsko šibkega delavstva, obrtništva in kmetijstva.«⁶²

Take socialnogospodarske nazore je slovenski liberalizem v tridesetih letih še vsebinsko razširil, ko se je težišče sodobnega političnega delovanja »preneslo na gospodarska in socialna vprašanja.«⁶³ To je bil čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in »novem človeku«, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, tj. novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.⁶⁴ V tej zvezi je liberalizem nasproti revolucionarnemu načelu razrednega boja poudarjal t.i. »socialno solidarnost«, potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu, s ciljem zaščititi socialne interese večine.«⁶⁵ Hkrati se je v okviru t.i. »nacionalnega solidarizma« zavzemal za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, »ki bo zmožna rešiti socialno-gospodarske in kulturne probleme v interesu celote.« Pri tem je zavračal vsakršen totalitarizem, ki prihaja z leve ali desne.⁶⁶ Načelo skladnosti in solidarnosti vseh slojev, poudarjanje diriganega gospodarstva in priznavanje zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen nadaljnji gospodarski razvoj so torej v tridesetih letih v liberalno socialnogospodarsko doktrino vpeli tudi koncept stanovske oziroma korporativne ureditve države. Ta koncept se je v tem času – »na takšnih ali drugačnih idejnih temeljih« – preizkušal »v različnih državah, tako tudi v Jugoslaviji oziroma v Sloveniji, tedaj imenovani Dravska banovina.«⁶⁷

⁵⁷ *Jutro*, 18.9.1935, Protizidovski zakoni v Nemčiji.

⁵⁸ Anton Melik: Ob združitvi Avstrije z Nemčijo. Misel in delo, letnik IV, Ljubljana 1938, str. 47.

⁵⁹ *Jutro*, 10.2.1933, Slovanska kri v nemških voditeljih.

⁶⁰ *Jutro*, 21.8.1934, Po plebiscitu.

⁶¹ Prim. Samo Kristen: Nacizem. Enciklopedija Slovenije, 7, Marin-Nor, Ljubljana 1993, str. 265.

⁶² Slovenski narod, 28.2.1923, Program Narodno-napredne stranke, IV.

⁶³ Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. XI.

⁶⁴ Prav tam, str. XVI in 243.

⁶⁵ Prav tam, str. 244 in Anka Vidovič-Miklavčič: Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929–1940. *Zgodovinski časopis*, leto XLIV, 1990, št. 2, str. 224 (dalje: Vidovič-Miklavčič, Pogledi na fran. revolucijo).

⁶⁶ Vidovič-Miklavčič, Pogledi na fran. revolucijo, str. 224–225; ista, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 244.

⁶⁷ Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. XVII.

Liberalci so svoj stanovsko-korporativni koncept, ki je presenetljivo spominjal na Tavčarjevo zamisel o harmoničnem in kot stroju organiziranem narodnem, političnem in gospodarskem življenju, utemeljevali na vztrajnem delu »za omiljenje gospodarske krize in za splošno izboljšanje naših življenjskih razmer.«⁶⁸ Sodili so, da se mora »v današnji dobi gospodarske in socialne stiske (...) gospodarska in socialna preosnova naroda (...) ustvariti s sodelovanjem vseh stanov in slojev na osnovi smotrenega gospodarskega načrta.« Pri tem so kot bistveno zahtevo gospodarske in socialne politike poudarili »zaščito in učvrstitev kmečkega in delavskega stanu (...), ker le potem se bodo mogli harmonično razvijati tudi ostali produktivni sloji.«⁶⁹ Slovensko liberalno meščanstvo, ki je bilo v tridesetih letih najprej vključeno v vsedrjavno Jugoslovansko radikalno kmečko demokracijo, leta 1933 preimenovano v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS), je skladno s sprejetim strankinim programom hkrati zagovarjalo še vzajemnost »gospodarskih interesov vseh vrst v duhu narodne solidarnosti.« Podpiralo je »skladnost osebnega in socialnega interesa na ekonomskem terenu« in pa združništvo kot obliko »ekonomske organizacije, ki jo je treba posebno podpirati.« Ob tem je, »stoječ na stališču privatne svojine, ki se ne sme uporabljati na škodo narodne celine,« še vedno videlo »v razvijanju in podpiranju osebnega napora vsake gospodarske edinice bitni pogoj za ekonomski napredek.« Liberalci oziroma JNS so priznavali tudi »potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru.«⁷⁰ Opredelili so se tudi o vprašanju demokracije v okviru razmerja med posameznikom in državo. V tem pogledu so sledili programski usmeritvi, da »prava demokracija zahteva na eni strani od državljana disciplino in spoštovanje zakonov in oblasti, na drugi strani pa od državne oblasti spoštovanje državljanskih pravic.«⁷¹ Ko so slovenski liberalci take socialnogospodarske in politične usmeritve JNS povsem nedvoumno podprli tudi kot svoj družbeni in gospodarski program, so poudarili, da je »s tem svojim programskim stališčem (...) JNS zapustila zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih.«⁷² »Liberalna demokracija je v političnem, gospodarskem in socialnem pogledu pokopana,« je v tej zvezi leta 1935 posebej opozarjal pisec v reviji slovenskih liberalno-unitarističnih kulturnih in znanstvenih delavcev *Misel in delo*. »Če je pa temu tako,« je nadaljeval, »bi s te strani ne smelo biti (tudi) nobenega ugovora proti korporativizmu.« Zakaj danes, »v povojnem času, ko grozijo vidni in neugotovljeni činitelji pretvoriti gospodarsko krizo v stalno stanje, nima demokratiški državni red več moči, da bi obvladal položaj. Reforma v avtoritativnem smislu je potrebna, ali pa je treba na mesto demokracije postaviti docela drugačen sistem, in to v skladu z narodovo individualnostjo.«⁷³ Taki pogledi so seveda potrjevali takratno opredelitev slovenskega liberalnega meščanskega pola zoper nevezano liberalno gospodarstvo in za gospodarstvo po načrtu, državni intervencionizem, stanovsko-korporativni sistem in pa tudi za načelo po državi disciplinirane demokracije.⁷⁴

Če je v liberalnem socialnogospodarskem programu v tridesetih letih prišlo do sprememb, pa ni do njih nikakor prišlo v pogledih, ki so zadevali takratni položaj slovenskega naroda v unitaristično in centralistično zasnovani jugoslovanski državi.⁷⁵ Liberalni meščanski pol je namreč

⁶⁸ Jutro, 9.11.1931, Triumf narodne in državne misli.

⁶⁹ Jutro, 8.1.1933, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

⁷⁰ Slovenski narod, 21.7.1933, Načela in smernice Jugoslovanske nacionalne stranke.

⁷¹ Jutro, 18.12.1931, Na delo za novo vsedrjavno stranko!

⁷² Jutro, 23.7.1933, Po kongresu JNS.

⁷³ Dr. M.G.V.: Korporacijska država v Italiji. *Misel in delo*, letnik I, Ljubljana 1935, str. 123.

⁷⁴ Obširneje o liberalnem socialnogospodarskem programu v tridesetih letih glej Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 218–233; ista, Vloga in organiziranost mladine, str. 97–99, 105–106.

⁷⁵ O unitaristični in centralistični državnopравни osnovi prve jugoslovanske države glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, leto XXXIII, 1993, št. 1–2, str. 17–26; isti: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995, Ljubljana 1997, str. 19–20 (dalje: Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih); Miroslav Stiplovšek: Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918–1941. Österreichische Osthefte, Jahrgang 39,

v zvezi z narodnostno problematiko ves čas obstoja prve jugoslovanske države neprekinjeno zagovarjal načelo jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in državnega centralizma. Obenem je podpiral tudi monarhistično obliko vladavine. Jugoslovanski unitarnocentralistični nacionalni program, katerega najpomembnejši nosilec v Sloveniji je v letih 1918–1941 bila liberalna meščanska politika,⁷⁶ je predstavljal enega od obeh medsebojno izključujočih se pogledov, ki so v času med svetovnjima vojnoma opredeljevali slovensko nacionalno politiko. Drugi je bil avtonomistično-federalistični nacionalni program, ki ga je med leti 1918–1941 najbolj poudarjeno zagovarjala katoliška Slovenska ljudska stranka. Med tema nacionalnima pogledoma je ves čas obstoja prve jugoslovanske države potekal oster politični boj. Liberalni unitarnocentralistični pol je nasproti zahtevam SLS za ohranitev slovenske narodne individualnosti in za avtonomistično-federalistično preoblikovano jugoslovansko državo poudarjal, da je bil z jugoslovanskim zedinjenjem leta 1918 izpolnjen bistveni predpogoj za oblikovanje enotnega jugoslovanskega naroda. Zato naj bi se uresničila tudi jugoslovanska integralistična nacionalna vizija, ki je bila v liberalnem taboru močno uveljavljena že pred prvo svetovno vojno.⁷⁷ Ta vizija je po letu 1918 postala povsem stvarna, kajti jugoslovanski unitarnocentralistični državni sistem je uresničeval vsa narodno-kulturna, državno-pravna, politična in gospodarska hotenja, ki jih je liberalizem pred tem povezoval z Jugoslavijo.⁷⁸ Jugoslovanska država je s svojo centralistično ureditvijo liberalnemu kapitalu omogočala večji gospodarski razmah, s pravno uveljavljenim unitarističnim nacionalnim značajem pa je potrjevala, da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena, temveč tudi formalno veljavna slovenska narodnopolitična pot. Zato so liberalci poudarjali, da unitaristično jugoslovanstvo predstavlja logičen in tudi zgodovinsko nujen zaključek do tedaj nepovezanega razvoja posameznih južnoslovanskih etnij. Njihovo zbiranje v novo, višjo in politično močnejšo jugoslovansko narodno skupnost so ob tem utemeljevali še kot narodnopolitični smisel bivanja v centralistični Jugoslaviji, saj le taka država izravnava vse narodne, kulturne, gospodarske in državno-pravne razlike med njimi. V tem smislu so liberalci uporabljali unitarnocentralistično jugoslovanstvo tudi kot učinkovito politično sredstvo proti svoji zgodovinski nasprotnici – avtonomistični SLS. Pri tem so svoja unitaristična stališča tako močno zaostrovali, da jim je njihova unitaristična usmeritev služila tudi kot poseben način kulturnega boja proti slovenskemu katoliškemu gibanju. Zato je potrebno poudariti, da pri liberalnem jugoslovanskem unitarizmu v slovenski politiki iz let 1918–1941 ni mogoče govoriti o nekem vsiljenem beograjskem narodnopolitičnem modelu. Takšna liberalna politična opredelitev se je rodila iz samostojnega slovenskega teoretskega in političnega premisleka⁷⁹ in je pomenila enega izmed samobitnih nacionalnih programov, ki so zaznamovali slovensko nacionalno politiko v času prve jugoslovanske države.

Če sedaj strnemo glavna stališča in ocene, ki jih je unitaristični liberalizem v letih 1918–1941 oblikoval glede slovenske narodne problematike, potem je najprej potrebno opozoriti, da so se liberalci zavezali biti »*neomahljivi služabniki (...) novi državi!*« In v njej naj nihče ne bi

Wien 1997, Heft 1, str. 20–24, 30–35 (dalje: Stiplovšek: Autonomiebestrebungen Sloweniens).

⁷⁶ O tem glej Melik, Slov. lib. tabor, str. 22–23; isti: Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. Zbornik, Ljubljana 1997, str. 52; isti: Politična slika Ravniharjevega časa. V: Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja, Ljubljana 1997, str. 13; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 256–263; isti: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 137–140; isti: Liberalni tabor med Ljubljano in Zagrebom (verjetno mišljeno »... in Beogradom« – op. J. P.). Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995, Ljubljana 1997, str. 69–73; Jurij Perovšek: Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma pri Slovincih v letih 1918–1929. Sodobnost, leto XXXVIII, 1990, št. 8–9, str. 849–857; isti: Slovenski liberalci in Jugoslavija. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik, Ljubljana 1994, str. 88–95; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 112–276; isti, Slovenci in Jugoslavija vu tridesetih letih, str. 20–23; Stiplovšek, Autonomiebestrebungen Sloweniens, str. 16, 18–19, 35, 37–38.

⁷⁷ O tem glej Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 130–131, 136–139, 156–162; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 31–33.

⁷⁸ O tem glej podrobneje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 33, 58–65, 75–103.

⁷⁹ Prav tam, str. 29–42.

vlekel »na svojo stran«, ker niso želeli, da »razpade Jugoslavija v različne kote.«⁸⁰ V teh besedah, ki jih je poleti 1919 izrekel I. Tavčar, so bili napovedani vsi kasnejši unitarnoliberalni pogledi na nacionalni problem. Slovenski liberalni meščanski pol je poudarjal, da je »naša država (...) v prvi vrsti nacionalna, in sicer jugoslovensko nacionalna.« Njen temelj zato ni »ne hrvatstvo, ne slovenstvo, ne srbstvo, ne katolicizem ali pravoslavlje, temveč jugoslovenska misel.«⁸¹ Ta naj bi odstranila vse »razlike med sestavnimi deli države (jugoslovenske – op. J. P.) narodnosti (...), da se v vsem življenju afirmirajo in uveljavijo unitaristična stremeljenja.«⁸² Hkrati naj bi pobijala tudi vsako pobudo po avtonomistično-federativni preureditvi države, saj bi sicer »centrifugalne sile, podedovane iz naše žalostne zgodovine, če bi dobile sankcijo v federativni obliki, (...) bile ne le petrificirane, ampak opasno pomnožene, ker bi se tako rekoč službeno gojile iz umetnih centrov. Narod, ki se iz stoletne razkosanosti šele zopet zbira,« so opozarjali liberalci, »v prvih generacijah svobode absolutno potrebuje strumnejšo (centralistično – op. J.P.) obliko države.«⁸³ Zato so odklanjali vsako spremembo, ki bi »vodila v federalizem.«⁸⁴ med drugim tudi zaradi tega, ker bi si avtonomna Slovenija zaprla gospodarsko pot v ostale dele države.⁸⁵ Poseben poudarek, ki so ga k temu pritegnili, pa je temeljil tudi v izrazitem nasprotovanju katoliški SLS, v katere avtonomistični politiki so videli zgolj prizadevanje, da bi »klerikalizem dobil v svoje kremplje vso Slovenijo.«⁸⁶ To bi pomenilo, da bi bila v Sloveniji vzpostavljena škofovska vlada, Slovenija pa bi postala papeška provinca.⁸⁷ Po unitaristični liberalni oceni bi imel tak razvoj usodne posledice in liberalci so svarili, kakšne razmere bi nastopile, če »bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS.« Njen teror bi »za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado,« je leta 1926 pisal vodilni liberalni politični dnevnik *Jutro*, »nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerim ukrepom ne bi bilo nobene odpomoči več (...). Klerikalci so danes v srečnem položaju,« je v bojnem tonu poudarjalo *Jutro*, »da jim ni treba premišljovati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji!«⁸⁸

Prav tako skrajna stališča je slovenski unitaristični liberalizem zagovarjal tudi o vprašanju slovenskega jezika in slovenstva nasploh. Liberalci so namreč opozarjali, da je z nastankom jugoslovanske države nastopil čas popolnega in neobhodnega jugoslovanskega kulturnojezičkovnega zlitja, ki bo doseženo skozi naraven evolutiven proces.⁸⁹ Zato so odklanjali »vsako nečisto razvijanje slovenskega jezika,« kajti prav od stika s Srbi in Hrvati so pričakovali »veliko izpopolnitev našega besednega zaklada in razvoj naše sintakse.«⁹⁰ Zato so že leta 1926 menili, da bo »pismena slovenščina l. 1950 precej bližja srbohrvaščini in narobe.«⁹¹ Poglobljanje specifične slovenske nacionalne zavesti je bilo zanje odveč,⁹² edini smisel njihove nacionalne politike pa je bil po besedah vodilnega slovenskega liberalnega politika iz dvajsetih let, dr. Gregorja Žerjave, naslednji: »Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo (...), da zrasemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«⁹³ Tako bi Slovenci,

⁸⁰ Slovenski narod, 7.7.1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁸¹ Slovenski narod, 8.6.1924, Vsi na branik države in nacije!

⁸² *Jutro*, 4.10.1929, Živela Kraljevina Jugoslavija!

⁸³ *Jutro*, 19.4.1924, dr. Gregor Žerjav, Državna fronta.

⁸⁴ *Domovina*, 26.6.1920, dr. Gregor Žerjav, Centralizem.

⁸⁵ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 253.

⁸⁶ *Jutro*, 20.11.1923; uvodnik z dne 19. novembra.

⁸⁷ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 254.

⁸⁸ *Jutro*, 23.1.1926; uvodnik z dne 21. januarja.

⁸⁹ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 151–161.

⁹⁰ Slovenski narod, 14.3.1925, Slovenski jezik.

⁹¹ *Jutro*, 1.9.1926; uvodnik z dne 31. avgusta.

⁹² Jurij Perovšek: Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923. *Zgodovinski časopis*, leto XLV, 1991, št. 1, str. 69.

⁹³ *Jutro*, 5.2.1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu.

Hrvati in Srbi »v etničnem oziru« postali »en, jugoslovanski narod,« ki se more »razvijati samo v unitaristični državi.«⁹⁴

Pogledi, ki jih je v času med obema svetovnjima vojnama o nacionalnem vprašanju zagovarjal slovenski liberalni meščanski pol, so bili v izrazitem nasprotju z narodnopolitično opredeljitvijo večine Slovencev, ki je podpirala prizadevanja za slovensko nacionalno emancipacijo in suveren položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi. Ta prizadevanja so se nasproti unitarističnim liberalcem⁹⁵ utelešala v katoliškem polu slovenske meščanske politike – Slovenski ljudski stranki. SLS, ki je bila vodilna slovenska politična sila v času prve jugoslovanske države, je namreč svoj dominanten politični položaj – razen v marljivem organiziranju v idejnem, političnem, prosvetnem, gospodarskem in stanovskem smislu – v precejšnji meri utemeljila prav s svojimi kompleksno oblikovanimi avtonomistično-federalističnimi pogledi na slovenski nacionalni problem.⁹⁶ Pa tudi sicer je v letih 1918–1941 zelo pozorno oblikovala svoja druga temeljna programska načela, ki so zadevala idejna, socialna in gospodarska vprašanja. Na idejnopolitičnem področju je posvetila veliko pozornost vprašanju komunizma oziroma boljševizma. Strankin načelnik dr. Anton Korošec ga je že 7. aprila 1920, ko je SLS na velikem zboru v Ljubljani sprejela svoj novi program,⁹⁷ označil »za edino resnega nasprotnika, s katerim se moramo baviti.« Hkrati s priznanjem, da mu »ne odrekamo socialnega mišljenja,« je napovedal tudi naslednje: »Boj prihodnosti, boj, ki se bo resno bojeval med strankami, je samo boj med krščanskim socializmom in med komunizmom.«⁹⁸ SLS je pri takih stališčih vztrajala tudi v tridesetih letih, saj je njen politični dnevnik *Slovenec*, ko je poleti 1936 pojasnjeval, »kdo je enakovreden tekmeč katolicizma,« posebej poudaril: »Edini, ki se poleg katolicizma bije za bodočnost je komunizem. (...) Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska (liberalna – op. J.P.) gotovo ne bo.«⁹⁹

SLS, ki je po besedah A. Korošca že leta 1920 med svoja temeljna politična izhodišča uvrstila tudi »boj z najnevarnejšo stranko, s takozvano komunistično stranko«,¹⁰⁰ je o komunizmu oziroma boljševizmu menila, da je »najbolj brutalen materialistični svetovni nazor«. Zanika namreč »vse znake krščanske preteklosti (...), zametava vse osnove, ki v človeškem življenju odmerjajo duševnosti prednost pred snovnostjo: skratka, boljševizem hoče iztreti vse ideje in vso religioznost, ki je stvorila tekom dveh tisočletij krščansko kulturo.«¹⁰¹ Ob opozorilih o protiduhovnem in brezbožnem značaju komunizma in marksistične filozofije,¹⁰² je katoliški pol še poudarjal, da je komunizem s pomočjo ene »najstrašnejših revolucij na svetu«¹⁰³ – boljševisične,

⁹⁴ Jutro, 22.8.1935, Beseda jugoslovanskih nacionalistov.

⁹⁵ Na tem mestu je treba opozoriti, da je v celotnem obdobju med obema svetovnjima vojnama znotraj liberalnega tabora obstajal tudi povsem izviren, programsko čvrst in vsebinsko v resnici bogat avtonomistični narodnopolitični tok. Vendar pa avtonomistična usmeritev med slovenskimi liberalci ni nikoli prevladala. Slovenski avtonomizem liberalne smeri je v času med obema svetovnjima vojnama le spremljal glavni, na unitarističnih in centralističnih programskih načelih utemeljen liberalni nacionalni koncept. – O slovenskem avtonomizmu liberalne smeri v času med obema svetovnjima vojnama glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 204–237; isti, *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*, str. 23; Stiplovshek, *Die Autonomiebestrebungen Sloweniens*, str. 37–38.

⁹⁶ O vprašanju vodilne vloge SLS v slovenski družbi med obema svetovnjima vojnama glej podrobneje Pleterski, *Politika naroda*, str. 43–57.

⁹⁷ O tem glej podrobneje Momčilo Zečević: *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje*. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977, str. 307–312 – (dalje: Zečević, *SLS in jug. zedinjenje*).

⁹⁸ *Slovenec*, 8.4.1920, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke. – V smislu gornje Koroščeve napovedi gre razumeti tudi opozorilo tajnika SLS dr. Frana Kulovca, ki je na strankinem zboru o komunistih dejal: »Nasproti tem prekucijskim elementom moramo postaviti nasproti močno organizacijo, ki bo varovala red v državi in ki bo pospeševala rešitev velikih socialnih vprašanj.« (Prav tam).

⁹⁹ *Slovenec*, 26.7.1936, Kje je sovražnik?

¹⁰⁰ *Slovenec*, 8.4.1920, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

¹⁰¹ *Slovenec*, 14.2.1930, Dežela brez Boga.

¹⁰² *Slovenec*, 1.5.1920, Majnik; 7.6.1931, Velik sovražnik; 13.12.1934, V senci Petra Velikega; 22.3.1935, Zarja thermidorja v Rusiji; 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje; 31.3.1937, Tri okrožnice; 14.4.1937, Huda utvara; 1.8.1939, Beseda po kongresu; Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana 1924, str. 321 (dalje: Peti kat. shod).

vzel človeku »njegove naravne, po naravnem pravu neodsvojljive svoboščine, razbil je družino in si iz državnega aparata ustvaril vsemogočno teroristično osebje, s katerim zasužnjuje družbo, ko ji pri tem obeta, da bo s pomočjo mehaniziranega gospodarstva in na osnovi vrlo konfuznih gospodarskih teorij po tolikih in tolikih žrtvah in morijah v bodočnosti nekoč ustvaril srečen paradiz na zemlji... Komunistem je nauk sovraštva, ki ne odseva le v nepomirljivem razrednem boju, ampak tudi v okrutnem terorizmu od človeka do človeka brez ozira na njegov gospodarski položaj ali kulturno opredeljenost«,¹⁰⁴ so bila še druga slovenska katoliška ideološka opozorila. Človeka, ki mu jemlje individualne pravice in svoboščine namreč »pojmuje (...) kot stroj ali pa kot navadno kolektivno žival.«¹⁰⁵ Zato je »tostransko odrešenje človeštva z ustvaritvijo novega, brezosebnega kolektivnega človeka (...) zadnji cilj boljševiskega etosa in pojmovanje boljševisma v njegovem najglobljem jedru.«¹⁰⁶ »Ker je komunizem sovražnik svobodnega človeka in svobodne družbe,« je opominjal katoliški idejnopolitični pol, »je naravno tudi sovražnik svobodnih narodov. (...) Kajti komunističnemu materializmu so v njegovi vse izravnajoči mehanični civilizaciji napoti ne le svobodni pedinci ali svobodni stanovi, ampak tudi svobodni narodi, katerim sicer pušča njih govorico, ne pa v nacionalnem smislu samolastnega življenja z izrazito svojsko nacionalno kulturo.«¹⁰⁷ Zato je komunizmu očital »breznarodno in protinardodno doktrino«,¹⁰⁸ čeprav je tudi sam trdil, da »vernemu kristjenu pomenja narodnost veliko, toda ne najvišje vrednote.« Kristjani namreč »cenimo notranjo vrednost življenja po večnostnem merilu, po našem odnosu do Boga. To je nekaj trajnega, neminljivega, med tem, ko je vse drugo le prehodno, minljivo. Tudi narod.«¹⁰⁹ Vendar pa katoliška kritična razčlemba komunizma ob vprašanju svobode narodov še ni bila končana. Enako kot liberalna, je namreč razkrivala tudi protisemitski vidik, kajti opozarjala je, da je »boljševisem (...) v glavnem judovsko delo.«¹¹⁰ komunizem pa »čisto židovsko-posvetna, zgolj materialistično usmerjena utopija.«¹¹¹ Kar zadeva še druge posebne značilnosti boljševisma, pa je katoliški pol tudi poudarjal, da je »boljševisem (...) najstrahotnejša politična dogmatičnost, ki jo je svet kdaj videl, ki ob sebi ne le (ne) trpi drugih strank in političnih skupin, ampak ne prenese niti najmanjše kritike in oddvojenosti mišljenja v lastnem taboru.«¹¹²

Slovenski katoliški idejnopolitični pol je seveda priznaval, da »ne samo v usodnem letu 1917, ampak cela desetletja prej se imoviti sloji niso brigali za socialno pravičnost in si niso vzeli truda, da bi tudi ‚malemu‘ človeku omogočili dostojno življenje.« Zato pa se danes »laž in kruta boljševiska stvarnost nadaljujeta kot neprestan opomin in svarilo Evropi,«¹¹³ medtem ko je komunizmu še vedno »glavni zaveznik (...) gospodarska stiska, ki jo spretno izrablja v svoj prid.«¹¹⁴ Toda, ker je »*diktatura proletariata končni cilj vsega materialistično-socialističnega delavskega gibanja*«¹¹⁵ in ker se Slovenija »noče pogrezniti v močvirju materializma,«¹¹⁶ ni

¹⁰³ Slovenec, 7.9.1924, K Marijanskem kongresu.

¹⁰⁴ Slovenec, 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje.

¹⁰⁵ Slovenec, 18.11.1932, Ruska komunistična mladina.

¹⁰⁶ Slovenec, 7.4.1932, Kolektivizem.

¹⁰⁷ Slovenec, 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje.

¹⁰⁸ Slovenec, 26.8.1936, Strelji v Moskvi.

¹⁰⁹ Slovenec, 28.7.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Nacionalna religija.

¹¹⁰ Slovenec, 7.11.1937, Dvajsetletnica sovjetov.

¹¹¹ Slovenec, 14.4.1937, Huda utvara. – O tem glej tudi Slovenec, 19.2.1937, Teror se nadaljuje; 8.4.1937, Neizprosni zakon usode. Pripominjam, da je o zvezi med židovstvom in boljševismom Slovenec v novembru 1934 v šestih nadaljevanjih objavil zapis o knjigi Hermann Fehsta, Boljševisem in židovstvo, v kateri avtor dokazuje, da je bila boljševiska revolucija v Rusiji židovska, zaradi česar je nesprejemljivo govoriti o nekem slovanskem boljševismu in slovanski revoluciji. O tem glej Marko Jenšterle: Sokolji in orlovski pogledi na zibelko boljševisma. V: Pogledi na Sovjetsko zvezo. Zbornik, Ljubljana 1986, str. 20–21. Podrobneje glej o pogledih slovenskega katolicizma na Žide in židovstvo Pelikan, Akomodacija, str. 96–137.

¹¹² Slovenec, 17.6.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Moskovski procesi.

¹¹³ Slovenec, 7.4.1937, Ljudska fronta – pred 20 leti.

¹¹⁴ Slovenec, 4.6.1936, Jugoslovanska radiklana zajednica. – O tem glej tudi Slovenec, 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje.

¹¹⁵ Slovenec, 2.8.1921, Opomin.

katoliški meščanski pol nikoli podvomil, ali bi morali zahodna krščanska kultura in družba »voditi tudi boj proti komunizmu.«¹¹⁷ Po objavi znane papeške okrožnice *Divini Redemptoris* 19. marca 1937, v kateri je Pij XI. izrecno poudaril, da je »komunizem (...) nekaj bistveno slabega, zato prav v nobeni stvari ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanska kultura«,¹¹⁸ je celo razglašal, da levji delež v borbi proti komunizmu »pripade vsekakor krščanstvu, zlasti katolicizmu.« Ta »s svojo trdno cerkveno organizacijo predstavlja najmočnejši jez proti (...) komunističnemu brezboštvu.«¹¹⁹ Za slovenski katolicizem je zato bilo povsem razumljivo, da »praktično sodelovanje z boljševizmom v kakršnikoli obliki in s kateregakoli že vidika ter namena ni dopustno.« Tudi, če komunistična propaganda »označuje za svoj najbližji cilj obrambo demokracije pred novodobnim nacionalizmom (nacizmom – op. J.P.) ... ali pa za obrambo kakšnega naroda pred imperialistično-nacionalnim nasiljem.« Ker je torej »popolnoma jasno, da komunizem nobenega svojega političnega cilja ne more zasledovati, niti ga dejansko zasleduje, da ne bi mu (ne da bi mu – op. J.P.) pomenil sredstva za uresničenje ateistične družbe in brezbožnega občega reda,« so bili tedanji katoliški idejni poudarki, »je prav tako jasno, da katolik z njim v nobenem oziru in na noben način ne more sodelovati, ker bi ga s tem samo krepil in pospeševal njegove končne namene, najsi je v tem ali onem slučaju njegovo delovanje začasno naperjeno samo v kakšno smer, ki tudi kristjanu mogoče prija, recimo obramba demokracije.« Toda, ker je »boljševizem največji mojster taktike, ker mu ni treba imeti nobenih ozirov na kakšno moralo,« je svaril katoliški politični tisk, »je to taktiko (...) treba izpregledati, da spoznamo nemožnost in celo škodljivost katerekoli kooperacije s komunizmom. Ta taktika vidi danes v demokraciji oziroma v njeni obrambi samo sredstvo za svoj cilj, ki je brezbožna diktatura, s katero bi zamenjali demokracijo vsi, ki bi v svojem iluzionizmu želeli biti v tej borbi komunistom za pomožno četo. Taka navidezna demokracija nima ničesar skupnega s krščansko demokracijo,« je opozarjal slovenski katolicizem, katero pa je »mogoče doseči in se tudi bo dosegla z enotno fronto vseh pozitivnih kristjanov, nikakor pa ne po sodelovanju s komunističnim ateizmom. Vsaka taka borba, najsi bo tudi za kakšen cilj, ki na zunaj izgleda dober, prinaša korist samo komunizmu, ne pa njegovim zaveznikom,« so bili katoliški politični opomini. »Zato je čas, da se likvidirajo vse iluzije in prizna tista realnost, ki jo jasno gleda okrožnica (Divini Redemptoris – op. J.P.) z avtoritarno zahtevo, da se ne udajamo bodisi iz demokratičnih bodisi iz socialnih ali narodnostnih vidikov utvari, kakor da bi mogli v zvezi z voditelji brezbožnega družabnega zamisla te cilje pospešiti in doseči. Mogoča je samo ena kooperacija, kooperacija vseh, ki koreninijo v krščanski kulturi Evrope.«¹²⁰

Take političnoprogramske ocene so nato vse do konca prve jugoslovanske države vzpodbujale slovensko katoliško meščansko politiko k odločnemu odklanjanju komunizma.¹²¹ Vendar pa komunizem ni bila edina idejnopolitična usmeritev, proti kateri je v času med svetovnjima vojnoma slovenski katolicizem nastopal z vso svojo idejno, politično in propagandno močjo. Prav tako brezpogojno kot komunizem je odklanjal tudi liberalizem, »ki pod pretvezo, da stremi po polnem usovršenju osebnosti, zagovarja avtonomno moralo in je pristaš naziranja, da je

¹¹⁶ Slovenec, 9.9.1924, Slavnostni dnevi I. Marijanskega kongresa.

¹¹⁷ Slovenec, 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje.

¹¹⁸ *Divini Redemptoris* (Božanski odrešenik), 58. V: Družbeni nauk Cerkve, Celje 1994, str. 150. Celotno besedilo okrožnice glej prav tam, str. 131–158. Leta 1937 je okrožnica *Divini Redemptoris* izšla v prevodu dr. Aleša Ušeničnika, ki je k okrožnici napisal tudi uvod in razlago. (Glej Okrožnica Pija XI. »Divini Redemptoris« o brezbožnem komunizmu, Domžale-Groblje 1937).

¹¹⁹ Slovenec, 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje.

¹²⁰ Slovenec, 14.4.1937, Huda utvara.

¹²¹ O tem glej podrobneje Pirc, Ušeničnik in znamenja časov, str. 240–242, 284–285; Janko Prunk: Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXI, 1991, št. 1, str. 44–45 (dalje: Prunk, Pol. profil A. Korošca); France Filipič: Dr. Anton Korošec in marksisti. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXI, 1991, št. 1, str. 95, 103–105 (dalje: Filipič, Korošec in marksisti); Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 100, 103–109, 115–116, 153–154, 157–158, 167–168, 170–172, 176–178, 247, 249; ista, Vloga in organizacija mladine, str. 104, 106–107; Pleterski, Politika naroda, str. 54–56; Egon Pelikan: Vizije »družbene preнове« v katoliškem taboru v tridesetih letih v Sloveniji. V: Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995, Ljubljana 1997, str. 64 (dalje: Pelikan, Vizije kat. družb. preнове).

človek sam sebi norma in zakon. Krščanstvo,« je pojasnjeval slovenski katoliški pol, »je na etičnem in gospodarskem polju vedno odklanjalo takšen liberalizem, ki za sebe zahteva v vsakem oziru vso svobodo in nima nikakih socialnih ozirov na družbo. Ta pretirani individualizem se na idejnem in verskem polju javlja kot od Boga in družbe emancipiran človeški duh v znamenju liberalizma, v gospodarskem pa kapitalizma.«¹²² V tej zvezi je vodilni katoliški politični časopis *Slovenec* opozarjal, da se »bolj kot kdorkoli v svetu (...) moramo katoličani zavedati, koliko zla je povzročilo liberalno kapitalistično gospodarstvo na vseh družabnih področjih, posebno pa še v duhovnem svetu.« V liberalnem kapitalističnem gospodarstvu je namreč »utelešena najizrazitejša oblika brezbožnega materializma.«¹²³ V tem smislu je slovenska katoliška družbena in politična misel poudarjala, da sta »idejna otroka« liberalizma »državni socializem in komunizem.«¹²⁴ Očitala je tudi, da so »nagel razvoj tehnike, družbo razkrajajoči nauki liberalizma in individualizma (...) do skrajnosti potencirali najslabše strani kapitalističnega sistema (... ter) ustvarili hude socialne razmere, ki so vrgle delavstvo v črno revščino, ga odtujile cerkvi in vrgle v naročje marksizma.«¹²⁵ Zato je glede gospodarskih vprašanj katoliški meščanski pol v liberalizmu in komunizmu videl celo več stičnih točk kot nasprotij. O liberalizmu in socialističnem gospodarstvu je menil, da »sta si namreč nasprotna le kot gospodarska sistema, nikakor pa ne kot duhovna in npravna činitelja. Obema je namreč skupno nasprotstvo do organsko podanega urejevalnega počela, do samoupravnega gospodarstva, ki bi slonelo na organskih narodnih edinicah, s pomočjo katerih bi edino bilo mogoče zopet urediti zdrav odnos gospodarskih kompetenc med državo, družbo in poedincem.«¹²⁶

Slovenski katoliški pol je bil na osnovi takih pogledov odločen premagati »duha starega kulturnega in gospodarskega liberalizma,«¹²⁷ čeprav je sicer priznaval, da je liberalizem »sprejel mnoge ideje v krščanskih pojmih svobode in enakosti očiščenega človečanstva.«¹²⁸ Toda temeljno katoliško stališče, v jugoslovanski državi izraženo že leta 1923, je bilo, »da je slovensko ljudstvo eminentno katoliško ljudstvo in da je vse skoro polstoletno delo svobodomiselnosti, da naše ljudstvo od cerkve odrnga ali vsaj to zvezo zrahlja, bilo popolnoma zastoj.«¹²⁹ Katoliški pol je liberalizem označeval kot slovenski krščanski tradiciji, morali in narodni zavesti tuj¹³⁰ in tudi kot protiljudski,¹³¹ liberalce pa za tiste ljudi, ki so se »v našem narodu (...) ponesrečili.«¹³² »*Naš največji sovražnik* (...) je liberalizem, ki se je z njim od Nemcev okužil dobršen del naše inteligence,« je bilo konec dvajsetih let, ob proslavi šestdesetletnice slovenskega tabora v Žalcu, izraženo katoliško izrazito protiliberalno stališče.¹³³ Takrat je zamera veljala predvsem liberalnemu časopisu, ker je 6. julija 1928 – v času hude politične krize, ki je v državi nastala po strelih v

¹²² Slovenec, 7.4.1932, Kolektivizem.

¹²³ Slovenec, 11.4.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Kapitalizem.

¹²⁴ Slovenec, 27.5.1931, Osnove moderne katoliške sociologije.

¹²⁵ Slovenec, 20.5.1931, Socialne naloge Cerkve.

¹²⁶ Slovenec, 1.8.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Skrajnosti utrujajo.

¹²⁷ Slovenec, 29.6.1938, V službi najvišjih vzorov.

¹²⁸ Slovenec, 7.6.1931, Velik sovražnik.

¹²⁹ Slovenec, 30.8.1923, V tvojem taboru je Slovenija.

¹³⁰ Slovenec, 15.7.1928, Veliki dan.

¹³¹ Slovenec, 31.7.1928, Proti moralnemu rovarstvu. – O protiljudskem značaju slovenskega liberalizma je Slovenec zapisal tudi naslednje: »Posebna lastnost starega liberalca je bila, da je bil vedno proti svojemu ljudstvu. Res je vpil ‚živi Slovenci‘, toda ti Slovenci so bili zanj dvoje vrste, ‚gospodje‘ in navadni ljudje. Govoril je pač star liberalce o demokratizmu, toda ob sami misli na splošno in enako volivno pravico se je križal. Značilno za miselnost takega liberalca je bilo češčenje vsega tujega. Kaj bo Slovenec! S tujcem iti skupaj, njega posnemati, to je bil ideal ‚naprednega‘ Slovence. In celo liberalen uradnik! Ljudstvo je radi njega, ne on radi ljudstva. Kadar deli pravico, izkazuje milost.« Ob tem je Slovenec še spraševal, »kje je vzrok, da ostanki protiljudskega liberalizma, podedovanega iz stare rajne Avstrije, ne izginejo popolnoma iz našega naroda, ki vendar drugače demokratično čuti?« Odgovarjal je, da sta temu »vzrok naš ‚napredni‘ tisk in duševna plitvost gotovega dela naše inteligence.« (Glej prav tam). O socialnogospodarskem značaju slovenskega liberalizma glej tudi Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 14–25, 218–219.

¹³² Slovenec, 17.7.1928, Slovesna zaobljuba slovenskega naroda v Žalcu.

¹³³ Prav tam.

Narodni skupščini 20. junija 1928,¹³⁴ ko je bil A. Korošec v jugoslovanski vladi minister za notranje zadeve – *Jutro* objavilo precej kritično Koroščevo karikaturu. Karikatura je A. Korošča prikazovala nad sklonjeno Kristusovo podobo, v okrvavljenem obrednem duhovniškem oblačilu in z dvignjenim pendrekom v desnici. Poleg tega je v naslednjih dneh *Jutro* objavilo tudi več kritičnih člankov o moralni podobi slovenskega političnega katolicizma. V njih je opozarjalo tudi na politično in moralno odgovornost A. Korošča kot notranjega ministra za zločin v Narodni skupščini.¹³⁵ Zato bomo svoj boj usmerili »v cilj, da se uniči ‚*Jutro*‘ in njemu sorodno časopisje« in da »očistimo Slovenijo jutrovskega strupa in blata,« je bil takratni katoliški bojni politični klic.¹³⁶ Bil pa ni prvi, saj je že leto poprej tajništvo SLS zaradi pisanja liberalnega glasila *Domovina*, poudarjalo, da liberalno časopisje oziroma »plačanci svobodomiselstva« – »zastrupljajo (...) studence po vsej deželi.« Obenem je še izjavljalo, da »bi bilo znamenje naše dekadence, če ne bi z vsemi silami šli v boj, da iztrebimo s slovenskih tal to neslovensko, to protinarodno (liberalno – op. J.P.) stranko« in njen politični tisk.¹³⁷ Kar zadeva odnos katoliškega pola do liberalnega časopisja,¹³⁸ je zanj torej veljalo prepričanje, da se ga je potrebno »otresti (...) z vso odločnostjo.« »Gotove judovske klike so dolgo tudi drugod držale razvoj ljudstva nazaj potom časopisja,« je v tej zvezi pisal *Slovenec*. »Veliki narodi so te okvire židovstva že strli. Čas je (zato), da se tudi mi otresemo vpliva te družbe, ki hoče držati ljudi v puhli površnosti in jih ne pusti, da bi sami mislili.«¹³⁹ In še en hud očitek je ob tem katoliški pol namenil liberalnemu časopisju. Opozarjal je, da je liberalni tabor »tako prepojen z antiklerikalizmom, da misli, da se tudi proti skupnemu nasprotniku (komunizmu – op. J.P.) ne more boriti ramo ob rami s krščanskimi ljudmi. (...) Ko prebiramo njih časopisje,« je pisal *Slovenec*, »ni težko odkriti prikrito in neprikrito ljubimkanje z boljševismom, ker menda v svoji strastni zaslepljenosti mislijo, da jim bodo komunisti in drugi prevratni elementi pomagali zrušiti ‚klerikalizem‘ v državi, potem pa bo III. internacionala zopet nje ustoličila na oblast!«¹⁴⁰

Hkrati s komunizmom in liberalizmom je v času med svetovnima vojnima katoliški pol odklanjal tudi fašizem in nacizem. Vse tri ključne ideologije, ki so po prvi svetovni vojni dosegle svoj državopolitični vzpon – komunizem, fašizem in nacizem – je v svojem zavračanju

¹³⁴ 20. junija 1928 je poslanec velikosrbske unitaristične in centralistične Narodne radikalne stranke Puniša Račić v Narodni skupščini Kraljevine SHS streljal na poslance opozicijske in federalistične Hrvatske seljačke stranke. Dva med njimi je ubil, tri pa ranil, med njimi tudi hrvaškega narodnega voditelja in prvaka HSS Stjepana Radića. Zločinu v Narodni skupščini je sledila huda kriza države, ki jo je še bolj poglobila Radićeva smrt, saj je le-ta zaradi dobljenih strelnih ran 8. avgusta 1928 umrl.

¹³⁵ Glej *Jutro*, 11.7.1928, Zakaj klerikalni listi tako besne; 13.7.1928, Politični otročaji ali hazarderji?; 15.7.1928, Nedolžno prelita kri vpije do neba!; prav tam, Obsodba, ki je res obsodba!; prav tam, karikatura Po neslavnem padcu Vukičević-Koroščeve okrvavljene vlade. O političnih odzivih predstavnikov SLS na karikaturu A. Korošča, objavljeno v *Jutru* 6. julija 1928 glej tudi Miroslav Stiplošek: Politični spopadi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini leta 1928. Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 608–609.

¹³⁶ *Slovenec*, 17.7.1928, Slovesna zaobljuba slovenskega naroda v Žalcu.

¹³⁷ Nekaj izvlečkov iz »Domovine«. Ilustracija k »naprednosti« svobodomiselstva. Izdalo in založilo tajništvo SLS v Ljubljani, Ljubljana 1927, str. 4.

¹³⁸ V tej zvezi lahko opozorimo na oceno enega tedaj najvidnejših predstavnikov slovenskega katoliškega pola, ljubljanskega škofa Antona Bonaventure Jegliča. A.B. Jeglič je v začetku dvajsetih let o liberalnem političnem tisku v svojem dnevniku zapisal, da so bili pred Majniško deklaracijo »po deželi samo naši listi, sedaj se pa vsled spretno agitacije nasprotni (liberalni – op. J. P.) razširjajo. (...) Naših časnikov se bere okoli 30.000 iztisov,« je pisal A.B. Jeglič, »nasprotnih pa okoli 80.000.« Jeglič je tudi navajal, da imata vodilna slovenska katoliška lista *Slovenec* in *Domoljub* pol milijona deficitov, zato je za njihovo izhajanje potrebno iskati novih virov. Ugotavljal je še, da katoliško časopisje ni dovolj privlačno in se zato »mora poskrbeti za strokovne članke, za dober politični pregled, za veliko novic in za lepo beletristično berilo. (...) V tem oziru,« je ocenjeval, »nas nasprotni listi mnogo prekašajo.« – Arhiv Republike Slovenije, referat za dislocirano gradivo, II. Jeglič dr. Anton Bonaventura, Dnevnik. Fasc. 3, leto 1916–1927. (Prepis); zapis z dne 1. oktobra 1920. – Posebej o slovenskem političnem tisku v času med obema vojnima glej Smilja Amon: Tisk in politika v Jugoslaviji (1918–1941), Ljubljana 1996, str. 88–94, 151–219, 224–246, 257–261. Glej tudi poročilo Anke Vidovič-Miklavčič o tej knjigi, objavljeno v *Prispevkih za novejšo zgodovino*, letnik XXXVII, 1997, št. 1, str. 99–103.

¹³⁹ *Slovenec*, 31.7.1928, Proti nemoralnemu rovarstvu.

¹⁴⁰ *Slovenec*, 24.3.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Vsem, ki so dobre volje. – O katoliških protiliberalnih pogledih na liberalizem konec tridesetih let glej tudi Janko Prunk: Krščansko-socialni pogled na francosko revolucijo med njeno stoto in stopetdeseto obletnico 1889–1939. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XXXIV, 1994, št. 2, str. 182–183.

izenačeval, ker je sodil, da so jim skupni nasprotovanje temeljnim resnicam in etičnim osnovam krščanstva, prisilna monopolizirana politična in socialna gibanja, vzgoja mehničnega kolektivističnega človeka¹⁴¹ in odločenost, da človeštvu ne prihranijo »največje in najtragičnejše izkušnje (ki se jo lahko sluti – op. J.P.) v zgodovini.«¹⁴² Ko je katoliški pol ocenjeval fašizem in nacizem še kot gibanji sami zase, je za fašizem opozarjal, da je v Italiji uvedel »diktaturo kot trajno ustanovo, udajajoč se blodni misli, da je mogoče z nasilnimi sredstvi zediniti ali vsaj ukrotiti duhove enega celega kulturnega naroda in jih upreči v en sam politični voz.«¹⁴³ Fašizem, je poudarjal *Slovenec*, je uvedel »boljševiške metode vladanja« in s svojo »najbrezobzirnejšo tiranijo«¹⁴⁴ »ustvarja ugodna tla komunizmu.«¹⁴⁵ Vodi ga »svetovladstvo« in poudarja le »železno pravo, ki je pravo močnejšega: avtoriteto, ki sloni na sili; hierarhičen red, ki je pa čisto laičen. Namen je absolutna vlada naroda, ki je ‚najvrednejši‘, podjarmljenje ‚inferiornih plemen‘, mir, ki sloni na strahu in trepetu pred Gospodujočim. Kar krščanstvo razume pod religijo, to za državo po fašističnem smislu ni nič drugega kakor stara rimska ‚pietas‘ – to je zgolj kulturna pobožnost brez vpliva na potek, razvoj in smisel javnega življenja, na občestveni etos, na državo.«¹⁴⁶ Kljub temu pa je slovenski katoliški pol v fašizmu videl tudi »brez dvoma (...) mnogo simpatičnih potez tudi za katoličana, saj so mnoge njegove zahteve vzete iz katoliškega idejnega zaklada. Spomnimo samo na njegova prizadevanja za moralni dvig, za odpravo razrednega boja in ustvaritev korporativne države,« je pisal *Slovenec*. In dodajal: »Kar je pozitivnega na fašizmu, to je vzeto iz krščanstva in v tej smeri more biti fašizem res tudi del protiboljševistične fronte.«¹⁴⁷ Bistvene sporne točke med fašizmom in slovenskim katolicizmom so se torej »kazale pri vprašanjih odnosa med državo, družbo in cerkvijo, prvenstveno nad vzgojo mladine, vlogi cerkve v državi in družbi ter v odnosu do rasističnih teorij; skupne so bile zahteve po odpravi razrednega boja, stanovsko-korporativistični ureditvi družbe in antiliberalizmu v najširšem smislu.«¹⁴⁸ Stične točke – odprava razrednega boja, protiliberalizem, protisemitstvo – je imel katolicizem tudi z nacizmom, čeprav se je z njim sicer ostro razhajal. To pa zato, ker pomeni »takozvani narodni socializem (...) uničevanje vseh moralnih, kulturnih in političnih vrednot človeštva« in ker je začel »oznanjati prvenstvo plemena, napadalnih in osvajalnih nagonov plave bestije (...) in snuje na teh roparskih, nasilniških in amoralnih instinktih svojo vero v ‚izveličanje in vstajenje človeštva.‘ Novi fašistični človek bo,« je pisal *Slovenec*, »prost vseh spon dosedanjih nraštvenih ozirov in norm civilizacije, ki vežejo med seboj vse narode, dovedel do zmage svojo raso, to je ono, ki bo najbolj znala uveljaviti svojo nraštvo, svojo kri in svojo nagonsko kulturo v boju z drugimi, kakor je to zakon med roparskimi živalmi džungle. Zavladal bo najbrezobzirnejši, najsilnejši, najmanj na moralne zakone in kulturna pravila vezani, ki si bo podjarmil vse druge kot sužnje in na njih zgradil ‚srečnejšo‘ bodočnost človeštva.« Narodni socializem gradi na »temeljnih razdirajočega animaličnega egoizma« svojo »fašistično pasemsko miselnost in politično doktrino,« je opozarjal *Slovenec*. Poudarjal je tudi, da nemški narodni socializem »ni nič drugega ko povratek v primitivno barbarstvo, ki ga je bilo grško in rimsko paganstvo že več sto let pred Kristusom premagalo, in fašistično svetovno naziranje kljub frazam novodobnega modroslovja, v katero se odeva, razodeva le veliko izrodstvo moralno težko bolnega sloja sodobne človeške družbe.«¹⁴⁹ Slovenski katoliški idejnopolitični pol pa je nacizem odklanjal tudi zaradi njegovega državnega kulturobojnega stališča proti krščanskemu (katoliškemu in protestantskemu) verskemu življenju. Opozarjal je namreč, da je narodni

¹⁴¹ *Slovenec*, 7.6.1931, Velik sovražnik; 13.5.1932, Vzgojimo človeka; 31.3.1937, Tri okrožnice.

¹⁴² *Slovenec*, 7.6.1931, Velik sovražnik.

¹⁴³ *Slovenec*, 7.11.1926, Za zaščito slovenske narodne manjšine v Italiji.

¹⁴⁴ *Slovenec*, 13.11.1926, Dovolj!

¹⁴⁵ *Slovenec*, 17.11.1926, Mussolinizem.

¹⁴⁶ Prav tam.

¹⁴⁷ *Slovenec*, 14.5.1933, Fašizem proti boljševizmu.

¹⁴⁸ Egon Pelikan: Razcep v katoliškem taboru. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 379.

¹⁴⁹ *Slovenec*, 8.7.1934, Dragocen nauk.

socializem namesto vere nasilno vzpostavil »poganski nacionalizem.«¹⁵⁰ Ta, »ki uči nadvrednost ene same rase ali rase sploh,« pa lahko vodi, »enako kakor komunizem, čeprav po drugi poti in na drug način, (samo) do razkroja človeške družbe.« Zato ni nemški narodni socializem »nič manj nevaren, kakor radikalno (komunistično – op. J.P.) brezboštvo.« »Nemški nacionalni poganizem,« je še bil pristavek slovenskega katolicizma, je tako »v eni svojih osnov naravnost panteističen.«¹⁵¹ Toda kljub temu, da sta za slovenski katoliški pol fašizem in nacizem bila njegova prepoznavna sovražnika,¹⁵² pa je v njem »prevladovalo stališče, da sta brezbožni komunizem in boljševisem vendarle večje zlo, ker sta nepomirljiva sovražnika krščanske kulture, katolicizma in s tem tudi slovenskega naroda. Zato velja brezkompromisni boj predvsem njima.«¹⁵³

Seveda ne moremo biti v zadregi pri odgovoru na vprašanje, kateri idejni, socialni, gospodarski in politični nazor je ob bolj ali manj ostrem odklanjanju vsega obstoječega, za slovenski katolicizem bil edina in prava idejnopolitična pot. To je bil koncept katoliške obnove in z njim povezanega t.i. »totalnega krščanstva.« Katoliški pol, ki je poudarjal, da »krščanstvo seže do korenin človeške duše in hoče preosnovati mišljenje,«¹⁵⁴ je že na V. katoliškem shodu 25.–28. avgusta 1923 v Ljubljani pokazal, da se ni bistveno oddaljil od zahtev Mahničevega radikalnega katolištva.¹⁵⁵ Čeprav so resolucije, ki jih je sprejel shod kazale milejšjo zunanjo podobo, so namreč njihove ocene in programi »trdno vztrajali pri idejni razdvojenosti ter nepomirljivosti slovenske družbe. Katoliška cerkev na Slovenskem je zase zahtevala položaj, ki bi ji omogočal postopno ponovno pokristjanjevanje že precej sekularizirane družbe.«¹⁵⁶ To je že ob začetku shoda napovedal tudi *Slovenec*, ki je poudarjal, da je potrebno »najti pot k veliki obnovi slovenskega ljudstva v krščanskem smislu.«¹⁵⁷ Shod je zahteval, naj bosta v šolah vzgoja in pouk v vseh predmetih, ki zadevajo versko-nravna vprašanja, uravnavana po načelih katoliške vere, verouk, ki naj bo obvezen predmet v vseh državnih šolah, pa naj poučujejo le od cerkve pooblaščenih duhovniki. Poudarjal je tudi, da zgolj kulturno udejstvovanje katoličanov za uveljavljanje katoliških načel v družbi in državi ne zadostuje, saj »so katoličani dolžni udejstvovati se tudi v političnem življenju v smislu načel katoliške cerkve.« Po zahtevah V. katoliškega shoda je imelo tudi katoliško časopisje dolžnost, da dosledno zagovarja katoliška načela in jih uveljavlja na vseh področjih javnega življenja.¹⁵⁸ Smernice idejnemu, družbenemu, kulturnoprosvetnemu, gospodarskemu in političnemu življenju naj bi torej dajal edinole krščanski svetovni nazor,¹⁵⁹ ki ga utemeljujeta »božji primat in kristocentričnost vsega sveta,«¹⁶⁰ uresničena »po totalnem krščanstvu.«¹⁶¹ To bi po poudarkih iz konca tridesetih let pomenilo uveljavitev »katoliškega vesoljskega nauka kot absolutnega objektivnega merila človekove npravstvene osebnosti v družinskem, občinskem in državnem življenju, kot norme vsega človeškega npravstvenega udejstvovanja na vseh območjih kulture, v mednarodnih odnosih in tudi, ter prav posebno, v najvažnejših odločitvah narodovega bitja ter človečanstva kot usmerjevalke vsega našega delovanja.« Zato »mora vnjanja civilizacija biti v bistveni in notranji odvisnosti od kulture, kakor jo oplemenituje vera. To je v

¹⁵⁰ Slovenec, 28.7.1937, Nacionalna religija; 1.8.1939, Beseda po kongresu.

¹⁵¹ Slovenec, 31.3.1937, Tri okrožnice.

¹⁵² Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 249. O odnosu katoliškega pola do fašizma in nacizma glej tudi str. 103–106, 168. Glej tudi Prunk, Pol. profil A. Korošca, str. 45, 51.

¹⁵³ Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 249.

¹⁵⁴ Slovenec, 1.5.1920, Majnik.

¹⁵⁵ Ervin Dolenc: Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929, Ljubljana 1996, str. 189.

¹⁵⁶ Prav tam.

¹⁵⁷ Slovenec, 25.8.1923, V. katoliški shod v Ljubljani.

¹⁵⁸ Peti kat. shod, str. 316, 318, 332.

¹⁵⁹ Glej Slovenec, 25.8.1923, V. katoliški shod v Ljubljani; 8.6.1924, Naša borba; 17.7.1928, Slovesna zaobljuba slovenskega naroda v Žalcu; 12.8.1928, Moderni človek in katol. vera; 19.5.1931, Nastop slovenskega odposlanca; 7.6.1931, Velik sovražnik; 20.1.1933, Katoliška vzgoja mladine – anahronizem; 4.5.1936, Velika skupščina Krščanske šole; 5.5.1936, Zahteve Krščanske šole; 14.4.1937, Huda utvara.

¹⁶⁰ Slovenec, 2.9.1934, Evharistija – vir obnove.

¹⁶¹ Slovenec, 14.4.1937, Huda utvara.

religioznem (krščanskem – op. J.P.) pogledu oznaka našega časa, ki uvaja novo bodočnost.«¹⁶² Tem načelom so bile v tridesetih letih vse bolj podrejene tudi organizacijske oblike javnega katoliškega delovanja.¹⁶³

V letih pred drugo svetovno vojno je katoliški pol posebej poudarjal, da bo v »borbi za pravi, duhovni smisel in namen življenja« in proti nasprotnikom krščanske misli »vso težo boja nosila katoliška Cerkev, to je gotovo.« In v ta boj naj bi bil vključen tudi napor »za socialno preureditev družbe ne na razredni podlagi, ampak na soglasju stanov v pravici in ljubezni, za državo, ki bo slonela na pametni podreditvi v zavesti dolžnosti in pravic vsakega posameznika kot samostojne osebe.«¹⁶⁴ S tem je katoliški pol le potrdil svoj koncept stanovsko korporativne države in priznavanja avtoritarne demokracije, s katerim je v tridesetih letih nadomestil svoj prejšnji krščansko socialni družbeno-gospodarski program. Ta program je po oblikovanju jugoslovanske države SLS ponovno poudarila na zboru svojih zaupnikov 7. aprila 1920, ko je zbor izrazil prepričanje, da je »popolna rešitev socialnega vprašanja (...) mogoča le na temelju krščanskih načel.«¹⁶⁵ Takrat predstavljeni krščanski socialnogospodarski program¹⁶⁶ je terjal socialno pravično urejeno državo s strogo socialno kontrolo kapitalističnega gospodarstva. Ta kontrola naj bi zajemala varstvo delavcev in nameščencev, nadzor proizvodnje, plač, cen ter prometa s proizvodi. Program je poleg tega terjal, naj se uslužbencem v industrijskih podjetjih prizna pravica do sodelovanja pri upravi in udeležba pri dobičku. Zavzemal se je tudi za podružbljenje velikih industrijskih in družbeno pomembnih obratov (premogovnikov, rudnikov, plavžev), ki bi jih vodili upravni odbori, proporcionalno sestavljeni iz zastopnikov javnih oblasti ter delavcev, uradnikov in konzumentov. Program se je nadalje zavzemal za enotno in popolno socialno zavarovanje (bolniško, nezgodno, starostno, onemoglostno, brezposelno) vseh državljanov, za ustanovitev delavske zbornice (nadzorovala bi delavna razmerja v podjetjih in oblikovala delavsko zakonodajo), za zagotovitev minimalnih delavskih plač, zaščito žensk in otrok pred izkoriščanjem v obrtnih in industrijskih podjetjih in za uvedbo enotne delavske zakonodaje. Zahteval je tudi izvedbo agrarne reforme, pri čemer naj bi se pri razdelitvi veleposestev upoštevali zlasti kmetje, ki imajo premalo zemlje. Program je terjal tudi podružbljenje večjih gozdnih posestev, ki bi bili pod upravo gozdnih zadrug, občin ali države. Kot eno glavnih opor delovnega ljudstva je poudaril še nadaljnji razvoj zadružništva.¹⁶⁷

Ker »narodno gospodarstvo ne sme biti naravnano na čim večji dobiček posameznika, ampak na smotno preskrbo vseh s potrebnimi tvarnimi dobrinami,«¹⁶⁸ je krščansko socialni

¹⁶² Slovenec, 1.8.1939, Beseda po kongresu.

¹⁶³ O tem glej Prunk, Pot krščanskih socialistov v OF, str. 125–128; isti, Pol. koncepcije, str. 128–129; Mirko Mahnič: Mahničeva vloga, vpliv in pomen pri Slovencih v času od 1920 do danes. V: Mahničev simpozij v Rimu, Celje 1990, str. 199–214; Anka Vidovič-Miklavčič: Katoliška prosveta med cerkvijo in stranko (Nekaj osvetlitev smernic in dejavnosti Prosvetne zveze in Zveze fantovskih odsekov v letih 1935–1941). V: Cerkev, kultura in politika 1890–1941. Simpozij 1992, Ljubljana 1993, str. 61–78; ista, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 40–42, 45–46, 51–72, 81–92, 100–121, 148–184, 247–252; ista: Vloga in organiziranost mladine, str. 102–103; Egon Pelikan: Straža v viharju; Mladci. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 401, 407.

¹⁶⁴ Slovenec, 1.8.1939, Beseda po kongresu.

¹⁶⁵ Slovenec, 8.4.1920, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

¹⁶⁶ Na tem mestu je treba opozoriti, da je dobra tri leta kasneje tudi V. katoliški shod sprejel posebno resolucijo o socialnem vprašanju (glej Peti kat. shod, str. 321–325), ki pa je že »bila nekaj kompromis med skrajno krščansko socialno delavsko strujo in sredinskimi ideologi SLS okoli Aleša Ušeničnika. Resolucija se namreč ni popolnoma ujemala s socialnim nazorom skrajne krščansko-socialne struje, ker po njenem mnenju ni dovolj krepko poudarila popolnega notranjega nasprotja med krščanstvom in kapitalizmom in nekaterih modernih delavskih socialnih zahtev ter se ni zavzemala za popolno pravičnost, temveč je te zahteve pojmovala samo za primerne oblike reformiranih socialnih odnosov«. S tem je SLS »postajala vse bolj konservativna in nedemokratska in ni hotela sprejemati naprednih levih idej svojega demokratičnega delavskega krila.« (Prunk, Pot krščanskih socialistov v OF, str. 70. O nazorih in delovanju slovenskih krščanskih socialcev v letih neposredno po prvi svetovni vojni glej prav tam, str. 51–69).

¹⁶⁷ Slovenec, 8.4.1920, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke. – Več o takratnih pogledih SLS in katoliških socialnih in gospodarskih mislecev ter politikov na agrarno reformo in kmetijsko problematiko glej v Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948), Maribor 1995, str. 35–38.

¹⁶⁸ Slovenec, 8.9.1928, Socialni dan.

družbeno-gospodarski program, zagovarjal tudi določitev primerne najvišje premoženjske stopnje za posameznika.¹⁶⁹ V tem smislu naj bi se zasebna lastnina, ki je sicer dovoljena in potrebna, dokler služi splošni socialni blaginji, ne pa prilaščanju deležev iz tujega dela,¹⁷⁰ omejila. »Ne gre namreč, da bi tisti, ki ima velika premoženja, lahko poljubno razpolagal ž njimi, ne glede na svojega revnega bližnjika.«¹⁷¹ To so bile glavne usmeritve krščansko socialnega programa iz dvajsetih let, ki je še posebej vztrajno zagovarjal potrebo za »gmotni blagor in dvig delovnih slojev, (pa) ... tudi za temeljito izpremembo sedanjega družabnega reda v tem zmislu, da se izpremeni v koreninah delovno razmerje.« Ta sprememba naj seveda ne bi bila nasilna. Utemeljila bi jo »ali organizacijska pogodba, po kateri bi delavec bil uradnik v službi družbe in temu primumo gmotno postavljen in osiguran; družbena pogodba, po kateri bi delavci postali pravi solastniki podjetij, ali naravnost družbena pogodba delavcev samih med seboj, kjer bi delavci sami oziroma delavske korporacije bile lastniki.« S tem bi bila v resnici zagotovljena »primenitev osnovnih etičnih načel krščanstva na naglo razvijajoče se socialne razmere pod kapitalistično ero.«¹⁷²

V času gospodarske krize, ko je papež Pij XI. z okrožnico *Quadragesimo anno*, objavljeno 15. maja 1931, pozval k nujni preureditvi socialnega, gospodarskega in kulturnega življenja po krščanskih načelih, pa je večji del slovenskega katoliškega tabora zagovarjal korporativni družbeni in gospodarski program. Ta program je na temelju papeževe okrožnice poudarjal potrebo po sodelovanju stanov z organiziranjem avtonomnih korporacij po socialnih opravilih. Sestavljali naj bi jih delavci in delodajalci. Pri tem naj bi tudi tedanje krščanske sindikalne organizacije utirale pot korporacijam, ki naj bi bile bistveni organi resničnega socialnega reda.¹⁷³ »Ako se danes iz kaosa liberalno kapitalističnega gospodarstva kažejo obrisi novega gospodarskega reda na osnovi družabnih stanov, ne pomenja to drugega kakor povratak k resnični svobodi in odklon od lažne svobode, ki je vodila v samodržstvo. V resnici tudi gospodarstvo sili k ‚redu v svobodi‘, ko svoboda poedinca ne bo več neomejena, ampak ji bodo postavljene pravične meje v stanovski družbi. V stanovskem redu bo gospodarska svoboda postavljena pod zakon družbe, bo torej družabno urejena. Red pa pomeni resnično svobodo,« je bistvo stanovsko korporativne družbenogospodarske ureditve utemeljevalo vodilno politično glasilo slovenskega katolicizma *Slovenec*.¹⁷⁴ Poudarjal je, da je zato nenaravnemu družbenemu položaju, ko delavec na delovni trg postavi svojo delovno moč, delodajalec pa jo kupi, »takoaj treba odpomoči.« In sicer tako, »da se v družbi zopet stvorijo celoto spolnijujoči členi – stanovi, v katerih bodo ljudje organizirani po poklicih in ne več po tem, kako mesto zavzemajo ‚na delovnem trgu‘.« To bi odločilno izboljšalo obstoječe družbene razmere, kajti »stanovske korporacije ne bodo imele razloga, da se med seboj pobijajo po načelu razrednega boja do uničenja slabotnejšega, ampak bodo imele vsestranski interes, da vsak stan napreduje in se krepi kot konzument in kot producent – iz česar more rezultirati le skupno dobro. Da pa si vendar ne bi kak stan osvojil predominantnega stališča nad drugimi, bo

¹⁶⁹ Sodite po delih! Kažipot slovenskim volilcem v boju za slovensko samostojnost, Ljubljana 1923, str. 74 (dalje: Sodite po delih).

¹⁷⁰ Slovenec, 8.9.1928, Socialni dan.

¹⁷¹ Sodite po delih, str. 74.

¹⁷² Slovenec, 8.9.1928, Socialni dan.

¹⁷³ Anka Vidovič-Miklavčič: *Quadragesimo anno*. Enciklopedija Slovenije, 10, Pt-Savn, Ljubljana 1996, str. 24. O encikliki ter načinu in posledicah njenega uresničevanja na Slovenskem glej Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 106–111; isti, *Pol. profil A. Korošca*, str. 44–45, 48; isti, *Slov. nar. vzpon*, str. 257, 281–282; Pirc, *Ušeničnik in znamenja časov*, str. 222–226, 233; Filipič, *Korošec in marksisti*, str. 107; Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 47–49, 56, 60, 63, 68, 76, 92–95, 145, 160, 247–248; ista, *Vloga in organiziranost mladine*, str. 100–101; Janez Juhant: *Sto let katoliškega družbenega nauka*; isti: *Quadragesimo anno (Predstavitev)*. V: *Družbeni nauk Cerkve*. Celje 1994, str. 16–17, 67–68; Egon Pelikan: *Papeška enciklika Quadragesimo anno*; *Razcep v katoliškem taboru*; *Straža v viharju*; Gosarjeva knjiga *Za nov družbeni red*; *Mladci*; *Kongres Kristusua Kralja v Ljubljani*. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 365, 379, 401, 402, 407, 441; isti, *Vizije kat. družb. prenove*, str. 59–60; Ervin Dolenc: *Slovenski intelektualci in njihove delitve*. Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995, Ljubljana 1997, str. 196–197.

¹⁷⁴ Slovenec, 11.4.1937, Drin. (dr. Ivan Ahčin), Kapitalizem.

stvar skupnih zastopstev in posvetovanj, da se prepreči nepotrebno medsebojno trenje.«¹⁷⁵ Pri tem je katoliški politični pol izrecno poudarjal, da si stanovsko korporativistični program nasproti socializmu ne prizadeva za odpravo zasebne lastnine. Ta je nedotakljiva in država je nikomur ne more odvzeti. Ima pa pravico, da »uporabo zasebne lastnine regulira in spravi v sklad s skupnimi interesi.« Tako se »z omejitvijo neomejenega uživanja lastnine (...) lastninska pravica ne odpravlja, ampak utrjuje, se lastnina ne izpodkopa, temveč notranje okrepljuje.«¹⁷⁶

Stanovsko korporativna misel, ki se je v tridesetih letih uveljavila kot socialnogospodarski program slovenskega katolicizma,¹⁷⁷ je poleg zahtev po preoblikovanju socialnega reda še posebej opozarjala na nevarnost »poganskega kapitalizma in brezbožnega komunizma.«¹⁷⁸ Za slovenski katolicizem je slednji pač bil glasnik socialne revolucije in s tem komunizma, zaradi česar sta katoliški pol in njegova politična predstavnica SLS odklanjala vsako povezavo med krščanstvom in socializmom. Torej tudi krščanski socializem oziroma krščanske socialiste, ki so se opredelili proti stanovsko korporativističnemu programu, ki ga je avtoritarno zagovarjalo vodstvo SLS. V prvi polovici tridesetih let je zato tudi prišlo do razhoda krščanskih socialistov s SLS in do hudih nasprotovanj med SLS in strujo dr. Andreja Gosarja, ki je bila zagovornica krščanskega socialnega aktivizma.¹⁷⁹ Prizadevanje za brezpogojno utiranje poti stanovski družbi, je tako imelo vidne posledice znotraj slovenskega katoliškega gibanja, s svojo protikomunistično usmeritvijo pa je v takratnem času nestrpnih imelo tudi širši politični pomen.

Stanovsko korporativni družbeni, gospodarski in državni program, ki sta ga zagovarjala katoliški pol in njegova najmočnejša politična sila, Slovenska ljudska stranka, je v tridesetih letih predstavljal eno izmed vidnih značilnosti družbenega in političnega življenja na Slovenskem. Druga, ki je bila prav tako povezana s politiko SLS, pa je zadevala nacionalni problem. Zahteva po slovenski jezikovno-kulturni, narodni, gospodarski in državnoopravni afirmaciji znotraj avtonomistično-federativno preurejene jugoslovanske države, je namreč predstavljala eno izmed osnovnih in glasno poudarjenih programskih načel v politiki SLS v letih 1918–1941. Res je konec

¹⁷⁵ Slovenec, 12.6.1931, Za novi red.

¹⁷⁶ Slovenec, 29.5.1931, Lastninska pravica. – O slovenski katoliški stanovsko-korporativistični misli in družbeni akciji glej tudi Josip Jeraj: Konkretne osnove korporacijskega družabnega reda. Čas, letnik XXVIII, 1933/34, str. 169–176; isti: Korporacijski red in družabna reforma Jugoslavije, Maribor 1941; Ivan Ahčin: Osnutek zakona za korporativno gospodarsko ureditev države. Čas, letnik XXVII, 1933/34, str. 186–194; Aleš Ušeničnik: Socialno vprašanje, Domžale-Groblje 1934; Ludvik Puš: Kmečki stan, Ljubljana 1939; Ciril Žebot: Korporativno narodno gospodarstvo, Celje 1939. Od novejših avtorjev glej Anka Vidovič-Miklavčič: Kmečki stanovsko gibanje v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije. Revija 2000, 1989, št. 46/47, str. 213–234; ista, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 40, 84, 91–98, 102–103, 105, 116–117, 137–147, 156, 162–163, 168, 179–180, 248, 250; ista, Vloga in organiziranost mladine, str. 100–101, 103–104, 106; Srečo Dragoš: (Eks)centričnost katoliških modelov na Slovenskem. V: Cerkev, kultura in politika 1890–1941, Simpozij 1992, Ljubljana 1993, str. 42–43; Pelikan, Vizije kat. družb. prenov, str. 59–60, 63; isti, Akomodacija, str. 68–93.

¹⁷⁷ Stanovska misel na katoliški osnovi je seveda bila že od leta 1891, ko jo je papež Leon XIII. utemeljil v okrožnici Rerum novarum, upoštevana v slovenskem katoliškem gibanju. V prvem desetletju po nastanku jugoslovanske države so jo v programskem pogledu jasno poudarili zbor zaupnikov SLS 7. aprila 1920 v Ljubljani, V. katoliški shod 25.–28. avgusta 1923 in katoliški Socialni dan, ki je bil 9. septembra 1928 prav tako v Ljubljani. Zbor zaupnikov SLS aprila 1920, ki je bil, kot opozarja eden najboljših poznavalcev politike SLS v prvi jugoslovanski državi M. Zečević, »občega pomena za SLS« (Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 309), je poudaril, da »SLS stoji na stališču vzajemnosti stanov. V varstvo in brambo interesov posameznih stanov organizira somišljenike v stanovsko političnih organizacijah.« (Slovenec, 8.4.1920, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke). Peti katoliški shod, ki je močno vplival na obnovo slovenskega katoliškega gibanja po zedinjenju v jugoslovansko državo, je v resoluciji, ki jo je sprejel socialni odsek, poudaril, da je »organizacija po stanovih, razredih in slojih (...) ne samo dovoljeno, ampak tudi priporočljivo sredstvo za dvig moralne stopnje in gmotnega blagostanja ljudstva« (Peti kat. shod, str. 323). Stališče katoliškega Socialnega dne pa je bilo: »Ne razredni boj, stanovska vzajemnost je odrešilna.« (Slovenec, 11.9.1928, Nova postava).

¹⁷⁸ Slovenec, 19.5.1931, Mednarodno zborovanje katoliškega delavstva. – Iz govora Jožeta Langusa, slovenskega odposlanca na proslavi štiridesetletnice okrožnice Rerum novarum, 14. maja 1931 v Rimu.

¹⁷⁹ O tem glej podrobneje Prunk, Pot krščanskih socialistov v OF, str. 110, 132; Pirc, Ušeničnik in znamenja časov, str. 222–224; Tomaž Simčič: Krščanskosocialni aktivizem Andreja Gosarja. V: Cerkev, kultura in politika 1890–1941, Simpozij 1992, Ljubljana 1993, str. 92–94; Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom 92–97; Egon Pelikan: Gosarjeva knjiga Za nov družbeni red. Slovenska kronika XX. stoletja 1940–1941, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 402; isti, Vizije kat. družb. prenov, str. 61–62, 66.

dvajsetih let in nato še sredi tridesetih, ko je sodelovala v beograjskih centralističnih vladah SLS o svojem avtonomistično-federalističnem programu molčala,¹⁸⁰ toda opustila ga ni v resnici nikdar. Oblikovala ga je že v času delovanja Ustavodajne skupščine Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ko je 12. februarja 1921 Ustavnemu odboru Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS predložila svoj ustavni načrt. Po tem načrtu naj bi se Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev kot je bilo v dvajsetih letih uradno jugoslovansko državno ime, v upravnem pogledu razdelila na šest avtonomnih pokrajin – Srbijo, Hrvaško s Slavonijo in Medjimurjem, Bosno in Hercegovino z Dalmacijo, Črno goro, Vojvodino ter Slovenijo s Prekmurjem. Te pokrajine bi imele vsaka svojo pokrajinsko skupščino in pokrajinsko vlado, njihov avtonomni položaj pa bi v državnopravnem pogledu temeljil v prepletanju decentralizacije in federalizma.¹⁸¹ SLS je v času priprav na volitve v Narodno skupščino marca 1923 svoj avtonomistični program še nadgradila in terjala slovensko nacionalno samoodločbo in državnost slovenskega naroda znotraj jugoslovanske državne zveze. To zvezo bi sestavljale štiri avtonomne enote – slovenska, hrvaška, srbska in bolgarska – v njej pa bi bile skupne zunanje in vojaške zadeve, finance, denar, državljanstvo in najvažnejša prometna sredstva. Vse druge zadeve bi bile prepuščene posameznim avtonomnim državnopravnim enotam.¹⁸² Naslednjo temeljno točko v postavljanju avtonomistično-federalističnih zahtev SLS so predstavljale t.i. Ljubljanske punktacije z dne 31. decembra 1932, v katerih je SLS terjala vzpostavitev posebne slovenske državnopravne enote v Jugoslaviji in priznanje slovenske nacionalne individualnosti, imena, zastave, finančne samostojnosti ter politične in kulturne svobode.¹⁸³ Svoj boj za slovensko narodno afirmacijo in avtonomno Slovenijo je nato v drugi polovici tridesetih let napovedala s posebno izjavo, objavljeno v Slovincu 20. februarja 1936. V tej izjavi je SLS zapisala naslednje: »*Mi nismo ustvarili Jugoslavije niti kot kakšna tuja narodna manjšina – ker smo pač Srbom in Hrvatom sorodni – niti kot najmanjši del kakega, v goli domišljiji obstoječega jugoslovanskega naroda, ampak kot slovenski narod, ki je, naj bo še tako majhen, ostalima bratskima narodoma kot svoja celota popolnoma enakopraven in nima nihče pravice, da bi od njega zahteval, naj se številčno močnejšima narodoma asimilira v škodo samega sebe, žrtvuje svoj jezik, svoj kulturni značaj in nazor ter svoje naravne in npravstvene posebnosti.*« Za cilj smo si postavili »*polno enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki ni mogoča drugače, kakor v samozakonodajni ljudski upravi, v kateri vsak svoje narodne in pokrajinske zadeve sam vlada, skupno pa je to, kar je za državno celoto neobhodno nujno.*«¹⁸⁴

Svoje narodnoavtonomistične zahteve je nato SLS poudarjala tudi v kasnejših letih ter se vse do razpada Kraljevine Jugoslavije ni odrekla boju za avtonomistično preoblikovanje države. Tako je avgusta 1937 terjala popolno politično, kulturno in gospodarsko samoupravo Slovenije, zahteve za samoupravno Slovenijo in s tem ohranitev slovenske kulture, jezika in narodne samostojnosti, pa je posebej poudarila na dan volitev v Narodno skupščino, 11. decembra 1938. Misel o avtonomiji oziroma pravici slovenskega naroda do najširše samostojne zakonodajne notranje uprave v političnem in gospodarskem ter kulturnem pogledu v skupni državi s Srbi in Hrvati je vodila SLS tudi po sklenitvi znanega sporazuma med predsednikom jugoslovanske vlade Dragišem Cvetkovićem in predsednikom Hrvatske seljačke stranke dr. Vladkom Mačkom, 23. avgusta 1939, o oblikovanju Banovine Hrvaške. SLS je terjala avtonomijo Slovenije še ves čas v letih 1939–1940,¹⁸⁵ to usmeritev pa je potrdil tudi dr. Fran Kulovec, ki je po smrti A. Korošca, 14.

¹⁸⁰ O tem glej Zečević, Na zgod. prelomnici, str. 205–209; Prunk, Pol. profil A. Korošca, str. 41, 51; isti, Slov. nar. vzpon, str. 252–255, 269–271, 278; Miroslav Stiplovšek: Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXV, 1995, št. 1–2, str. 38–39; isti, Die Autonomiebestrebungen Sloweniens, str. 26–27, 39; Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 23–24.

¹⁸¹ Jurij Perovšek: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 127.

¹⁸² O tem glej podrobneje Perovšek, Oblikovanje načrtov o nac. samoodločbi v slov. politiki, str. 11–17.

¹⁸³ Jutro, 11.1.1933, Nihče se ne sme igrati z življenjskimi narodnimi interesi. – Podrobneje o Ljubljanskih punktacijah glej Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 398–402; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 261–262.

¹⁸⁴ Slovenec, 20.2.1936, Naš protest.

¹⁸⁵ O tem glej podrobneje Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 24–26.

decembra 1940, prevzel strankino vodstvo.¹⁸⁶ Zahtevo po slovenski avtonomiji je 15. februarja 1941 posebej označil za »naše načelno stališče« in poudaril, da slovenski narod »ne bo prenehal s svojim političnim bojem za široko samoupravo, za banovino Slovenijo, dokler si je ne bo izvojeval.«¹⁸⁷ Na ta poudarek je sredi marca 1941 opozoril tudi *Slovenec*, ki je zapisal, da je zahteva politike F. Kulovca »slovenska avtonomija, ki jo bomo v naši državni ureditvi prej ali slej tudi dobili.« Naš cilj je popolnoma jasen, je poudarjal *Slovenec*, »na znotraj nadaljnja preureditev države.«¹⁸⁸

Kljub takim, jasno postavljenim zahtevam in nedvoumni odločenosti, pa se ti narodno-avtonomistični cilji SLS in velike večine Slovencev, ki je podpirala slovenski avtonomistično-federativni nacionalni program, niso uresničili v času obstoja prve jugoslovanske države. Zgodovina Slovencev namreč ni dovolila izvedeti, ali je v Kraljevini Jugoslaviji možno doseči nacionalno svobodo ter enakopraven in suveren narodnopolitični položaj. Ob zahtevah, napovedih in pričakovanjih, večjih ali morda manjših možnostih avtonomistične preobrazbe jugoslovanske države, so namreč – po napadu Kraljevine Italije, Nemškega Reicha in Kraljevine Madžarske na Jugoslavijo – 6. aprila 1941 Slovenci ostali brez nje. Prav tako je tudi slovensko meščanstvo ostalo brez možnosti, da bi po evolutivni poti preudarilo in skozi mirni zgodovinski proces izražalo svoje poglede na idejna, socialnogospodarska in narodnopolitična vprašanja. Te poglede, ki so si bili tako na liberalni kot na katoliški strani bolj podobni, kakor pa ne – podobni zlasti v zavračanju komunizma, fašizma in nacizma, v protisemitskem stališču, v zavzemanju za stanovsko korporativni sistem in za disciplinirano oziroma avtoritarno demokracijo, razhajali pa so se v trajnem katoliško-liberalnem svetovnonazorskem nasprotovanju in gledanju na nacionalni problem – je nato v letih 1941–1945 zelo kompleksno preizkusil čas druge svetovne vojne na Slovenskem. In ta čas je spočel enega izmed temeljnih prelomov v zgodovini Slovencev 20. stoletja. Bistveno posledico tega preloma je predstavljala tudi izključitev meščanske idejnopolitične opcije iz družbenega, gospodarskega in političnega življenja na Slovenskem po letu 1945. Dotedanji idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični meščanski pogledi so bili preloženi v zgodovinski spomin, obravnava kasnejših pa zadeva današnji ali šele prihodnji čas.

Zusammenfassung

Die ideologischen, sozioökonomischen und nationalpolitischen Ansichten des slowenischen Bürgertums in der Zwischenkriegszeit (1918–1941)

Jurij Perovšek

Die ersten, die im Rahmen der slowenischen bürgerlichen Politik im Zeitraum 1918–1941 ihre umfassenden Ansichten über die weitere slowenische geistige, sozialwirtschaftliche und nationalpolitische Entwicklung bekanntmachten, waren die Liberalen, die noch in der Zeit des Bestehens der Habsburgermonarchie Ende Juni 1918 eine neue, organisatorisch und politisch einheitliche Partei, die Jugoslawische Demokratische Partei (Jugoslovanska demokratska stranka, JDS) gegründet hatten. Damals war auch das Parteiprogramm angenommen worden, in dem alle wesentlichen Prinzipien und Richtlinien des damaligen slowenischen Liberalismus präsentiert wurden. Das Programm lehnte jeden Mißbrauch der Religion zu

¹⁸⁶ *Slovenec*, 18.12.1940, Novo vodstvo JRZ v Sloveniji.

¹⁸⁷ *Slovenec*, 18.1.1941, Dr. Kulovčev govor o vprašanjih naše politike.

¹⁸⁸ *Slovenec*, 16.3.1941, Naša pot. – O prizadevanjih SLS za oblikovanje banovine Slovenije v letih 1939–1941 glej podrobneje Miroslav Stiplovšek: Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927–1928) in Banskem svetu Dravske banovine (1931–1941). Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 191–192; isti: Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929–1941. Arhivi, letnik XIX, 1996, št. 1–2, str. 49–50; isti, Autonomiebestrebungen Sloweniens, str. 39–42. Glej tudi Gašper Šmid: Osnutek uredbe o banovini Sloveniji iz leta 1939. Arhivi, letnik XVII, 1994, št. 1–2, str. 118–119. V zvezi s problematiko slovenske banovine opozarjam tudi na poglobljeno obravnavo Andreja Gosarja: Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja, Ljubljana 1940, 40 str.

Parteizwecken ab, in sozialer Hinsicht unterstrich es eine gleichmäßige soziale Entwicklung aller Schichten, vor allem die der sozial Schwachen, und wies darauf hin, daß es undemokratisch sei, wenn die wirtschaftlich Schwachen einseitig von der Gesellschaft unterstützt würden. Im Wirtschaftsbereich setzte es sich für die Verstaatlichung von Großunternehmen (Eisenbahnen, Bergwerke, Nutzung von Wasserkraft) und für eine genossenschaftliche Vereinigung der Privatwirtschaft ein, wenn entsprechendes Interesse dafür bestehe. Im Bereich der Landwirtschaft vertrat es die Abschaffung von Fideikommissen und die Beseitigung der Zerstückelung von bäuerlichem Grundbesitz. Was die nationale Problematik betrifft, so befürwortete es das Prinzip der nationalen Integration, nach dem die Slowenen, Kroaten und Serben nicht als eigenständige Nationen auftreten würden, sondern nur Bestandteile einer einheitlichen jugoslawischen Nation darstellen sollten, der ein zentralistisch aufgebauter Staat am besten entspreche.

An ihren programmatischen Schlüsselpositionen, die sie erst wenige Monate vor der Gründung des ersten jugoslawischen Staates am 1. Dezember 1918 eingenommen hatte, hielt die slowenische liberale bürgerliche Politik im ganzen behandelten Zeitraum (1918–1941) fest. Außerdem lehnte sie den russischen Bolschewismus, aber auch den italienischen Faschismus und den deutschen Nationalsozialismus scharf ab. Ebenso folgerichtig wies sie den politischen Katholizismus zurück.

So wie seine liberalen politischen Ansichten, vertrat das slowenische liberale Bürgertum in der Zwischenkriegszeit auch seine im Jahre 1918 angenommenen sozioökonomischen Standpunkte. In den dreißiger Jahren wurden diese inhaltlich noch erweitert. Dabei hob man das Prinzip der Eintracht und Solidarität aller Schichten hervor. Privatbesitz wurde zwar als Grundbedingung für eine erfolgreiche wirtschaftliche Entwicklung betrachtet, man befürwortete aber auch den Dirigismus und das Konzept einer ständischen bzw. korporativistischen Staatsordnung.

Auch das katholische bürgerliche politische Lager verkündete bereits sehr früh seine geistigen, sozioökonomischen und nationalpolitischen Ansichten im neuen jugoslawischen Staat. Zum ersten Mal geschah das auf dem Parteitag der katholischen Slowenischen Volkspartei (Slovenska ljudska stranka, SLS) im April 1920 in Ljubljana. Bereits damals hob ihr Vorstand Dr. Anton Korošec hervor, für ihren eigentlichen Gegner halte seine Partei nur die Kommunisten. Er kündigte an, in Zukunft werde man nur gegen den Kommunismus kämpfen. Das christlich-sozioökonomische Programm vom April 1920 sah vor, daß die soziale Frage der Industriegesellschaft durch Beseitigung von Fehlern und Ungerechtigkeiten der kapitalistischen Wirtschaft auf einer demokratischen und christlich-ethischen religiösen Grundlage gelöst werden solle.

Außer dem Kommunismus und dem traditionellen Feind des Katholizismus – dem Liberalismus – lehnte das slowenische katholische Lager in der Zwischenkriegszeit auch den Faschismus und Nationalsozialismus ab. Obwohl Faschismus und Nationalsozialismus seine erklärten Feinde waren, überwog im katholischen Lager der Standpunkt, daß der gottlose Kommunismus und Bolschewismus dennoch das größere Übel darstellten, weil sie Erzfeinde der christlichen Kultur, des Katholizismus und damit auch der slowenischen Nation wären. Deswegen gelte vor allem ihnen ein kompromißloser Kampf.

Bei mehr oder weniger scharfer Ablehnung aller politischen Richtungen stellte für den slowenischen Katholizismus die einzig richtige politische Orientierung nur das Konzept der katholischen Erneuerung und des damit verbundenen sogenannten »totalen Christentums« dar. Dieses Konzept wurde bereits von der 5. katholischen Versammlung im August 1923 in Ljubljana bestätigt. Bei der Versammlung wurde die Forderung gestellt, das gesamte geistige, kulturelle, bildende, gesellschaftliche, wirtschaftliche und politische Leben müsse ausschließlich auf der christlichen Weltanschauung beruhen. An dieser Forderung hielt das katholische Lager in der ganzen Zeit des Bestehens des ersten jugoslawischen Staates fest.

Eine der wesentlichen geistigen und sozioökonomischen Ansichten des katholischen Lagers in der Zwischenkriegszeit stellten auch das Konzept eines korporativistischen Ständestaates und die Anerkennung einer autoritären Demokratie dar, wodurch die Slowenische Volkspartei ihr bisheriges christlich-sozioökonomisches Programm ersetzte. Ein ebenso wesentliches Charakteristikum in den politischen Ansichten des slowenischen katholischen Lagers und der Slowenischen Volkspartei in der Zwischenkriegszeit bildeten die Konzepte des nationalen Programms. Die Forderung nach einer slowenischen sprachlich- kulturellen, nationalen, wirtschaftlichen und staatsrechtlichen Affirmation im Rahmen des autonomistisch- föderativ umgestalteten jugoslawischen Staates war nämlich einer der grundlegenden Programmpunkte in der Politik der Slowenischen Volkspartei in den Jahren 1918–1941. Auf dieses Prinzip wies die Slowenische Volkspartei noch kurz vor Ausbruch des Zweiten Weltkriegs in Slowenien hin, als sie Mitte März 1941 hervorhob, ihr Ziel sei die slowenische Autonomie, die in der bestehenden Staatsordnung früher oder später erreicht werde.

Nach Ausbruch des Zweiten Weltkriegs in Slowenien hatte das slowenische Bürgertum keine Möglichkeit mehr, seine Ansichten über geistige, sozioökonomische und nationalpolitische Fragen im Rahmen einer fortschreitenden Entwicklung zu erwägen und sie durch einen friedlichen Geschichtsablauf zu formulieren. Diese Ansichten waren sowohl auf liberaler als auch auf katholischer Seite eher ähnlich als abweichend – vor allem im Hinblick auf die Ablehnung von Kommunismus, Faschismus und National-

sozialismus, auf die antisemitische Haltung, auf die Befürwortung eines korporativistischen Ständestaates und auf die autoritäre Demokratie. Die Meinungen gingen auseinander aufgrund der dauernden katholisch-liberalen Diskrepanz in der Weltanschauung und wegen der unterschiedlichen Auffassung der nationalen Frage. Diese Anschauungen wurden in den Jahren 1941–1945, in der Zeit des Zweiten Weltkriegs in Slowenien, auf eine äußerst komplexe Weise auf die Probe gestellt. Diese Zeit bedeutet einen entscheidenden Wendepunkt in der Geschichte der Slowenen des 20. Jahrhunderts. Eine wesentliche Folge dieses Umbruchs stellte auch der Ausschluß der bürgerlichen politischen Option aus dem kulturellen, wirtschaftlichen und politischen Leben in Slowenien nach 1945 dar. Die bisherigen geistigen, sozioökonomischen und nationalpolitischen bürgerlichen Ansichten sollten nun der Geschichte angehören. Die Aufarbeitung der späteren Entwicklung beginnt heute, oder bleibt der Zukunft vorbehalten.

ZGODOVINA ZA VSE

Nova slovenska znanstvena revija, polna zanimivih in kratkočasnih zgodb, ki jih piše življenje.

VSE ZA ZGODOVINO

Vse informacije lahko dobite na sedežu **Zgodovinskega društva Celje** (Muzej novejšje zgodovine Celje) Prešernova 17, 3000 Celje
tel.: (063) 442-501, fax: (063) 443-490

Na voljo so vam vse številke po ugodni ceni.

Dušan Nećak

Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo

Referat na mednarodni konferenci »Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji«

Koper – Nova Gorica, 25.–27. septembra 1997

Vsaka politika se zaveda pomena propagandne dejavnosti za doseg svojih ciljev. Večji in višji kot so cilji, obširnejša, intenzivnejša in vedno skrbneje načrtovana je ta dejavnost. Boj za slovensko-jugoslovansko mejo v času med 1945 in 1954 in še posebej v času priprav ter zasedanja mirovne konference za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo v letih 1946 in 1947 – ta čas obravnavam tudi v tem članku – sodi zag otovo med najpomembnejše (če ni celo najpomembnejši) zunanjepolitične in narodnopolitične cilje. Zato tudi ni čudno, da moremo tedanjo propagando v podporo jugoslovanskim zahtevam na mirovni konferenci in priključitvi čimvečjega dela »spornega ozemlja«, označiti za zelo široko in intenzivno. Zajela je vse medije in vse načine sporočanja. Ta propaganda je zasenčila celo propagando ob takšnih dogodkih kot so bile volitve v ustavodajno skupščino ali velika povojna sojenja v Jugoslaviji (npr. Stepincu, Mihajloviću) in v tujini (npr. Nürnberški proces). Gre za zelo obsežno in večplastno historično dogajanje, ki ga ni mogoče zadovoljivo obdelati v enem članku. Njegove razsežnosti so tako politične – s cilji, ki jih je zasledovalo; umetniške – z umetniki, ki so v njej sodelovali, in s kvaliteto njihovih stvaritev; sporočilno-sociolingvistične – z uporabljenim izrazjem, vsebino in stilom; psihološke – s preračunanimi propagandističnimi prijemi pri izbiri snovi in oblik; ideološke – z ostro kritiko fašizma in poudarjanjem demokratičnih vrednot zahodnih demokracij, še posebej pa komunizma in socializma; in najbrž še katere. Za ta namen je zato mogoče izluščiti le nekatere značilnosti te dejavnosti in jo ilustrirati le z nekaterimi primeri. Temeljita in celovita analiza jugoslovansko-slovenske propagande v vsem prelomnem dogajanju ob določitvi slovensko-italijanske zahodne meje 1945–1954 še čaka raziskovalca.

V propagandno dejavnost, ki je bila prav toliko spontana, kot je bila načrtovana, so bili vključeni časopisje, radio in film. Podpora pogajalcem na mirovni konferenci in slovensko-jugoslovanskim zahtevam so ljudje izkazovali na javnih manifestacijah s priložnostnimi napisi – običajno na pročeljih hiš in na zidovih v krajih »spornega ozemlja« – in s pisanjem ter pošiljanjem resolucij domačim in tujim politikom ter političnim organizacijam, s transparenti, plakati in letaki. V časopisju jo zaznamo v velikih večvrstičnih in večstolpčnih, bombastičnih naslovih, v karikaturah, ki so jih izdelovali tudi najpomembnejši slovenski umetniki (npr.: Nikolaj Pimat, Maksim Gaspari, Slavko Pengov), z objavljanjem fotografij različnih manifestacij, pozdravnih resolucij in propagandističnih člankov tipa »Naši argumenti«. Seveda so mediji s Primorske, npr. *Primorski dnevnik*, tudi propagandistično podrobneje sledili političnim dogajanjem na mirovni konferenci.

Intenzivnost propagandne dejavnosti je bila odvisna od dogajanja »na terenu«. Tako prvič zaznamo povečano propagandno dejavnost oziroma prvi propagandistični val spomladi 1946, ko je v Trst 7. marca prišla medzavezniška razmejitvena komisija v sestavi dr. Mosley (ZDA), Woldock (VB), Geraščenko (SZ) in M. Orlam (F). Razmejitvena komisija je zapustila »sporno ozemlje« v začetku aprila 1946. Propagandna dejavnost se je v pričakovanju poročila razmejitvene komisije in odločilnega predloga sveta zunanjih ministrov, ki so zasedali v Parizu, za nekaj mesecev nekoliko

utišala. Spet pa je močno vzvalovila po 2. juliju 1946, ko je bilo znano, da je svet zunanjih ministrov sprejel kompromisni francoski razmejitveni predlog. Propagandna dejavnost se je stopnjevala vse poletje, daleč v jesen, saj so z njo izvajali pritisk na odločitve zasedanja mirovne konference, ki je zasedala od 29. julija do 15. oktobra 1946. Tretji, najšibkejši propagandistični val je sledil v letu 1947, ko je bila 10. februarja podpisana mirovna pogodba z Italijo, 15. septembra pa je začela veljati. Ta zadnji val ni bil več tako usmerjen k zahtevam po spremembi mednarodnih odločitev ali podpori jugoslovanskim zahtevam, temveč je bil usmerjen bolj v »razkrinkavanje« fašistične dejavnosti v krajih, ki so ostali v STO oz. Italiji, in v proslavljanje priključitve Primorske k Sloveniji. Eden od pomembnih razlogov za stižanje propagandnega vala v letu 1947 je zagotovo tudi dejstvo, da so se januarja 1947 začela pogajanja za sklenitev Pogodbe o Avstriji. Slovenska propaganda se je zato usmerila od že odločene bitke na zahodni meji, k boju na severni meji, ki je še dajal upanje za uspeh.

O javnih manifestacijah slovenskega prebivalstva v osrednji Sloveniji in na »spornem ozemlju«, kot organizirano-spontanem propagandističnem pritisku na mednarodne odločitve, tu ne pišem, saj je ta aspekt propagande obdelala kolegica Nataša Nemeč.¹

Zagotovo najbolj povedna in impresivna propagandistična dejavnost, mimo tiste časopisne, je bila pošiljanje resolucij z zahtevami po priključitvi »spornega ozemlja« k Jugoslaviji in s podporo jugoslovanskim zahtevam na pogajanjih o meji.² Resolucije so pošiljali na mnoge različne naslove in od povsod, kjer je obstajal tudi le kanček upanja, da bi lahko bile uspešne. Največ je bilo poslanih jugoslovanski delegaciji na pogajanjih in njenemu predsedniku Edvardu Kardelju. Naslovljene pa so bile tudi Trumanu, Churchillu, feldmaršalu Alexandru, Molotovu, Svetu zunanjih ministrov, raznim udeležencem mirovne konference, predstavnikom norveške, avstralske, sovjetske, belgijske in beloruske vlade, predstavnikom ukrajinske republike, državam Kanadi, ČSSR, Abesiniji, Belgiji, Braziliji, Avstraliji, Poljski, Indiji, SZ, Franciji, Danski, Kitajski, Novi Zelandiji, Nizozemski in Norveški, pa Mihi Marinku, Alešu Beblerju in Titu, ministrstvu za konstituanto v Beogradu, zavezniški vojaški upravi za Koroško, PNOO za slovensko Primorsko, POOF za Koroško, USAOJ ter mednarodni razmejitveni komisiji. Še bolj pestra je bila paleta pošiljateljev. Pošiljali so jih posamezniki, NOO, mladinske organizacije, pionirji, AFŽ, sindikati, politične organizacije – SIAU, delovni kolektivi, mladinske delovne brigade in prebivalci različnih mest ter krajev. Resolucije so prihajale iz vse Slovenije, posebej iz Primorske, pa tudi iz Hrvaške, Istre in iz drugih krajev Jugoslavije. Pisali so jih tako v slovenskem, kot tudi v italijanskem in hrvaškem jeziku.³ Skratka resolucije so pričarale vtis splošnega angažiranja prebivalstva v prizadetih krajih, Sloveniji in na Hrvaškem in po vsej Jugoslaviji. Oblikovno so bile zelo raznolike. Nekatere natipkane, nekatere rokopisne, druge spet kaligrafsko izpisane in barvno okrašene ter lepo opremljene na posebnem papirju. Ni jih bilo malo vezanih, pa v škatlah, tulcih in šatuljah.⁴ Vodji jugoslovanske delegacije Edvardu Kardelju so jih iz Julijske krajine nosile tudi mladinske štafete.⁵ (Nekaj najzanimivejših resolucij so udeleženci posveta lahko videli na razstavi.)

Stil pisanja je bil emotivno privzdignjen in pompoz. Nekatere so bile dolge le nekaj vrstic, druge po nekaj strani. Resolucija »Mladinskih delovnih brigad na regulaciji Pesnice« iz julija 1946 je lep primer votlega bombastičnega stila, ki je bil značilen za čas, o katerem je govor in katerega cilj ni bila samo podpora jugoslovanskih mejnih zahtev, temveč tudi apologija novega družbenega sistema. V resoluciji (naslovljeni Edvardu Kardelju) so med drugim zapisali: »S svojim dosedanjim delom smo dokazali, da so danes cilji in naporu delovne mladine skupni naporu

¹ Filmski izbor na to temo sem, iz posnetkov Filmskega obzornika in drugih propagandističnih filmskih zapisov, pripravil na videokaseti skupaj s sodelavko Arhiva Slovenije Marto Rau in ga hranim v osebni arhivi.

² Resolucije hranijo različne inštitucije v Sloveniji, med drugimi tudi Goriški muzej, sam pa sem uporabil obsežno zbirko, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije, Referat II., Zbirka resolucij. Zbirka obsega kar 16 fasciklov z nekaj sto resolucijami.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Primorski dnevnik, 25. julij 1946, str. 1.

Da bi pomagali našim bratom Primorcem se obvezujemo, da bomo povečali disciplino na 100% kulturno-prosvetno delo za 50% ter delovni efekt za 25%.

Naj žive naši bratje Primorske in Trsta,
združeni v skupni domovini –
TITOVI JUGOSLAVIJI

Mladinske delovne brigade

Jozefi Tadej
Jeri Zauho
Karel
Mirjamina
Louč Krupotič

Zadnja stran resolucije mladinskih delovnih brigad na regulaciji Pesnice

vseh delovnih množic. S svojim delovnim poletom smo že v prvem tednu dali 37.842 delovnih ur in dosegli velike uspehe, pri katerih pa se ne bomo ustavili, temveč jih hočemo še povečati. Te dni, ko odhaja naša delegacija v Pariz na mirovno konferenco, s polnim zaupanjem gledamo v Vas, ki ste vse svoje življenje posvetili borbi za pravice tlačnega ljudstva proti reakciji. Da bi pomagali našim bratom Primorcem, se obvezujemo, da bomo povečali disciplino na 100 %, kulturno-prosvetno delo za 50 % ter delovni efekt za 25 %. Naj žive naši bratje Primorske in Trsta, združeni v skupni domovini – TITOVI JUGOSLAVIJI.« Med petimi podpisniki resolucije najdemo tudi kasnejšega uspešnega raziskovalca tržaškega vprašanja in avtorja prve slovenske obsežne monografije o tem vprašanju, Janka Jerija.⁶

⁶ ARS, Referat II., Zbirka resolucij, fascikel 2.

Naslovna stran resolucije članov Zveze mladine za Slovensko Koroško iz Leš

Med tiste enostavne in le nekajvrstične resolucije pa sodi resolucija, ki sta jo podpisala predsednik in glavni tajnik Kulturnega okrožja Maribor in jo 26. julija 1946 poslala Edvardu Kardelju. V njej je stalo: »Borcu za pravične meje tov. Edvardu Kardelju. Na potu v Pariz naj Vas spremljajo naše želje in zahteve: Priznamo samo pravične meje. Smrt fašizmu – svoboda narodu.«⁷ Na poseben način so se z jugoslovanskimi zahtevami solidarizirali koroški Slovenci. Slovenska mladina iz avstrijsko-koroških Leš je jugoslovanski delegaciji na mirovni konferenci poslala štiristransko resolucijo, vendar je na njej izpisan le en stavek »Smrt fašizmu – svobodo Koroški!«. Priloženi pa sta originalni risbi-sliki Antona Janežiča in njegove rojstne hiše, saj je bil ta znani slovenski jezikoslovec doma iz Leš.⁸

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

Stramare Noghera 24-7-1946
 La popolazione di Stolo Slava
 di Stramare - Noghera invia la
 seguente mozione alla

Delegazione Jugoslava per la conferenza
 di pace Lubiana

Venuta a conoscenza della partenza
 della suolletta delegazione, porge ai
 Voi i migliori auguri per un buon
 proseguimento dei lavori della conferenza
 vi raccomandiamo perciò, di non
 accettare e non fornire nessuna soluzione
 che non sarebbe nel vostro interesse.
 Continuiamo nella lotta sempre uniti
 al raggiungimento della nostra meta.

contro al
 fascismo

libertà e
 papali

Benedetto

firmati:

mirino
Vigilante

restone Amelia

restone edling
Zali Roberto

Andri Andri
trandi leletra
Zarkovic Teresa
Gianni Narciso
Zantronic Antonio
Sordani Milena
Renzi Viktor
Prelec Francesco
Rode Luciano
Renzi Teresa

Resolucija prebivalcev Štarmar Oreha (Stramare Noghera) z dne 24.7.1946

Povsem drugačna je bila resolucija uslužbencev Državnih elektram Slovenije, uprave Ljubljana-mesto. Edvardu Kardelju so jo poslali 25. julija 1946. Dolga je sedem gosto tipkanih strani velikega formata in govori o vsem mogočem, predvsem pa o žrtvah, ki so jih njihovi uslužbenci dali v času druge svetovne vojne. Navedeni so vsi padli, interniranci, partizani; natančno je opisana kulturna in športna dejavnost uslužbencev državnih elektram ter z računovodsko natančnostjo predstavljena njihova donatorska dejavnost za razne sklade. Vse to naj bi jim dalo pravico, da »sporočimo našo kategorično zahtevo, da Trst in slovensko Primorje morata ostati naša in pripasti Titovi Jugoslaviji, ker tako velevalo etnični, gospodarski, politični in varnostni oziri nove Jugoslavije pod vodstvom našega maršala Tita, za katerim stojimo strnjeno vsi uslužbenci Državnih elektram Slovenije uprava Ljubljana-mesto.

Prosimo Te, tov. Kardelj, da kot vodja naše mirovne delegacije pred vsem svetom ponovno izpričaš naše zahteve in od teh naših zahtev ne odstopiš niti koraka in ne popustiš niti trohice, ker so te naše zahteve pravične in življenjsko važne.

Trst in Slovensko Primorje terjata po svojih doprinešenih žrtvah in po svoji izraženi volji pravično in edino pravilno rešitev, izraženo v zahtevi, da pripadata samo Jugoslaviji.

Trst, Primorsko in Gorico, Terjaj z vso pravico... Smrt fašizmu – svobodo narodu!«⁹

Resolucija hrvaškega književnika Viktorja Car Emina je zanimiva iz več razlogov. V svojem imenu in v imenu svojih tovarišev književnikov Istre se je s pismom obrnil kar na sovjetskega zunanjega ministra Molotova. Iz resolucije veje nekakšno nezaupanje v jugoslovansko delegacijo, saj je niti ne omenja. Zdi se, da zaupa le Sovjetski zvezi, ko med drugim zapiše: »... Bitka za ovo naše najelementarnije pravo (priključitev k Jugoslaviji op.p.) nije još završena, ali da nije bratskog Sovjetskog saveza, da nije bilo velikog Staljina, da nije bilo Vas, naš mili Druže, bitka bila bi već davno završena, za nas sasvim izgubljena... Vječna Vam hvala Druže Ministre!«¹⁰

Če lahko sodimo po pismu, ki ga je »la popolazione Italo Slava« iz Stramare Noghera – Štamar Oreh 24. julija 1946 poslala jugoslovanski delegaciji na mirovni konferenci v Ljubljano, so bile formulacije italijanskega prebivalstva ali v italijanščini pisane resolucije bolj previdne in posplošene. Tako prebivalci tega kraja v Dolinski občini pošiljajo delegaciji le »najlepše pozdrave in želje za dober potek dela konference« in jo pozivajo, »da ne sprejme in podpiše nobene rešitve, ki ne bi bila v skladu z našim interesom.«¹¹

Leta 1947, ob podpisu mirovne pogodbe in ob njeni uveljavitvi je val resolucij močno splahnel. V arhivu Inštituta za novejšo zgodovino (oz. v Referatu II. Arhiva RS) jih iz tega časa hranijo samo tri,¹² vendar to še ni dokaz za trditev, da se je pošiljanje resolucij popolnoma prekinilo. Sočasno časopisje namreč poroča, da Predsedstvo vlade LRS in njen predsednik Miha Marinko dobivata zahvale ob priklučitvi in obenem obveze, da bodo priklučeni kraji pomagali pri obnovi in izgradnji skupne domovine. Zapisano pa je tudi, da te zahvale prihajajo »iz vseh krajev Primorske,« torej ne več od vsepovsod.¹³

Resolucije tega časa so tako po stilu kot po opremi manj bogate in se močno razlikujejo od prejšnjih. Po pravilu niso več v šatuljah, tulcih, na posebnih papirjih in lepo okrašene. V rokopisnem pozdravnem pismu prebivalcev Prvačine pri Gorici (Mihi Marinku) iz 7. februarja 1947 je na primer razbrati le veselje, »da se bodo naše Tisočletne želje in sad naših borb izpolnile, da bomo skupno živeli pod eno samo streho in skupno obnavljali našo lepo Domovino, tako kot smo se skupno borili,« in željo o nadaljnji borbi za priklučitev tistih, »ki so odrezani od krivične francoske črte, če ravno so se z ramo ob rami borili, in kakor nismo takrat odnehali, tako bomo tudi naprej skupno vse storili, da bo vse slovensko ljudstvo skupaj živelo.«¹⁴ Tako kot vse druge pregledane resolucije tega časa, tudi ta ni zaključena s prej obveznim »Smrt fašizmu – svoboda narodu!«, temveč z »Bog živi vse Slovence, pod streho hiše ene!« pred končnim vzklikom »Naj živi Tovariš Maršal Tito!«¹⁵

Značilna in v skladu s prej omenjenim pisanjem časopisja je kratka resolucija prebivalcev male vasi Golac v Čičariji, naslovljena Zvezni vladi ljudske republike Slovenije, ki je po zahvali za priklučitev izzvenela v ponižno obljubo: »Mi vemo, da je naše znanje slovenščine slabo in da je mnogo, kar še ni urejeno, toda obljublamo Vam, da bomo vložili vse sile za našo izgradnjo, da Vam ne bomo v breme – marveč v pomoč. Za republiko – za Tita!«¹⁶

Časopisje je o dogajanjih v zvezi z razmejitvijo in pogajanji na mirovni konferenci praviloma pisalo informativno. Propagandistično so delovali v prvi vrsti zveneči in večvrstični, tudi celostranski in debelo tiskani naslovi člankov, ki so jih objavljali na najbolj udarnih straneh,

⁹ Ibid., fascikel 11.

¹⁰ Ibid., fascikel 13.

¹¹ Ibid., fascikel 11, »... i migliori auguri per un buon proseguimento dei lavori dell conferenza ... di non accettare e non firmare nessuna soluzione che non sarebbe nel nostro interesse.«

¹² Ibid., škatla 13.

¹³ Ljudska pravica, 24. september 1947, str. 2.

¹⁴ ARS, Referat II., Zbirka resolucij, škatla 13.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

TUJEGA NOČEMO SVOJEGA NE DAMO

*Eden najbolj znanih
lepakov iz časa boja
za zahodno slovensko
mejo je ponavljal tudi
znano parolo »Tujega
nočemo – svojega ne
damo!«*

ponavadi na prvih. *Primorski dnevnik* je v času prihoda razmejitvene komisije, ki jo je pozdravil s polstranskim člankom »Pozdravljeni na naših tleh,« napisanim v angleškem, ruskem in francoskem jeziku,¹⁷ naslovil šeststolpični članek »S priključitvijo k Jugoslaviji bomo rešeni.«¹⁸ Zasedanju zunanjih ministrov v Parizu pa je maja 1946, tudi na prvi strani, sporočil »Naše ljudstvo ne bo odstopilo od svojih zahtev in pravic«¹⁹ in »Naj vedo v Parizu: Z nami ne boste nagrajevali Italije, včerajšnjega napadalca in zaveznika hitlerjevske Nemčije.«²⁰ Ob začetku odločilnih pogovorov o razmejitvi in tik pred začetkom zasedanja mirovne konference julija 1946, pa je *Primorski dnevnik* z naslovom članka preko cele prve strani sporočil Parizu in svetu: »V času, ko odločajo o naši pripadnosti v Parizu – Naša rešitev je Jugoslavija.«²¹ Od tedaj dalje se naslovniški

¹⁷ *Primorski dnevnik*, 8. marec 1946, str. 1.

¹⁸ *Ibid.*, 13. marec 1946, str. 1.

¹⁹ *Ibid.*, 21. maj 1946, str. 1.

²⁰ *Ibid.*, 26. maj 1946, str. 1.

²¹ *Ibid.*, 2. julij 1946, str. 1.

PRIMORSKI DNEVNIK

GLASILO OSVOBODILNE FRONTA ZA SLOVENSKO PRIMORJE

2. Slov. 352 - Cena 4, lire

Politično glasila in glasilo študentov in mladih poslani

TRST, četrtek, 25. julija 1946

Uredništvo in tiskarna, Piazza Udinese 11, I. I. Tel. 41. BOMBAKINO 22028. Naložništvo na vsakdanje

Mlad delavci in mlade ženske, da svoje svoje mnenje o uslovi delovanja prijavite...
(iz lista dr. Edvarda prvotnega nametnika dr. Edvarda prvotnega nametnika)

adeč fašizma?

1. julija 1946 je dosegla svoje krizo, ki je za njega...
(The text continues with a detailed analysis of the political situation and the role of fascism in the region.)

POVEJTE TOVARIŠU KARDELJU Mi ne odstopimo za nobeno ceno Hočemo priključitev k Jugoslaviji

Štate iz vse Julijske krajine, Tržiča, Trsta, Gorice, Furlanije, Brd in Kanalske doline, ki bi po Bidualtovem predlogu bili odrezani od svojega naravnega zaledja, so ponese tolv. Kardelj zahtevajo vsega primarskega ljudstva. da odločno vztraja, dokler ne bo vsa Julijska krajina s Trstom priključena k Jugoslaviji

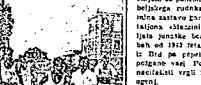
Včeraj ob 2. uri popoldne so...
(The text describes a meeting or event related to the political stance.)

Je izlastno priložnost...
(The text discusses the political and social implications of the current situation.)

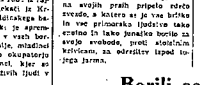
Vse ovire CP so zamajane...
(The text addresses the role of the Communist Party and its influence on the region.)

Med tem časom se je...
(The text provides further context and analysis of the political events.)

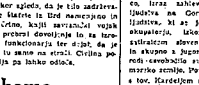
Moša Pijada, Dimiter Vlahov...
(Mentions other political figures and their roles in the context.)

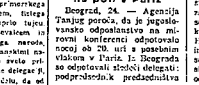
Priljubljeni predlogi...
(Caption for the image, likely depicting a political gathering or meeting.)

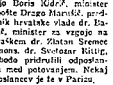
Manifestacija v Brdih...
(Caption for the image, likely depicting a public demonstration or rally.)

Borili se bomo...
(Caption for the image, likely depicting a scene of resistance or struggle.)

RABELJČANI V PARIZ...
(Caption for the image, likely depicting a group of people in Paris.)

Samo Jugoslavija...
(Caption for the image, likely depicting a scene related to the Yugoslav cause.)

Priljubljeni predlogi...
(Continuation of text from the top left section.)

Manifestacija v Brdih...
(Continuation of text from the top middle section.)

Borili se bomo...
(Continuation of text from the top right section.)

RABELJČANI V PARIZ...
(Continuation of text from the top far right section.)

Samo Jugoslavija...
(Continuation of text from the top bottom right section.)

Naslovnna stran Primorskega dnevnika iz Trsta 25.7.1946

propagandistični pritisk stopnjuje: »Od naših pravic ne odstopimo!«²² »Mi ne odstopimo za nobeno ceno. Hočemo priključitev k Jugoslaviji,«²³ »Pred 29. julijem. Zahteve Kardelja – so naše zahteve.«²⁴ Ob podpisu mirovne pogodbe pa taki naslovi izginejo. Zamenjajo jih manjši in »stvarnejši«, pač prilagojeni dejanskemu stanju stvari: »Meje STO in gospodarske določbe,«²⁵ »Stalni statut Svobodnega ozemlja,«²⁶ »Pravilnik proste luke,«²⁷ »Konstruktivno sodelovanje SIAU pri vsem življenju STO-ja.«²⁸ Samo še ob proslavah ob priključitvi Primorske k Jugoslaviji v drugi polovici septembra 1947, ki so se dogajale onstran meje, si je *Primorski dnevnik* spet dal duška: »Le vkup, le vkup kamarjari zdaj, na delo vsi zidarji zdaj!« in »Nikoli več hlapci, temveč za vedno gospodarji na svoji lastni zemlji,« so zapisali v celostranskih naslovih.²⁹

Časopisje v osrednji Sloveniji je bilo manj evforično, vsaj če sodimo po naslovih člankov. Ti so tu vsebinsko manj bombastični, uporabljene črke po pravilu manjše, čeprav tudi tu nemalokrat segajo preko cele strani. Že januarja 1946 najdemo na prvi strani *Ljudske pravice* močno emotiven naslov, ki povzema pisma Primorcev Edvardu Kardelju: »Za življenje v Titovi

- 22 Ibid., 9. julij 1946, str. 1.
- 23 Ibid., 25. julij 1946, str. 1.
- 24 Ibid., 26. julij 1946, str. 1.
- 25 Ibid., 16. februar 1947, str. 1.
- 26 Ibid., 18. februar 1947, str. 1.
- 27 Ibid., 19. februar 1947, str. 1.
- 28 Ibid., 1. april 1947, str. 1.
- 29 Ibid., 21. september 1947, str. 1 in 23. september 1947, str. 1.

Ljudska PRAVICA

GLASILO KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE

MAJ ŽIVI LJUDSTVO JULIJSKE KRAJINE,
NJEGOVA SVOBODA IN NJEGOVA
ZDRUŽITEV Z JUGOSLAVIJO!

Leta VII. - št. 172 ... Ljubljana, petek, 26. julija 1946 | Izhaja vsak dan razen ob ponedeljkih | Mesečna naročnina Din 45.— | Cena Din 2.—

DELEGACIJA FLRJ ZA MIROVNO KONFERENCO NA POTI SKOZI LJUBLJANO

»Ne branimo le pravic naših narodov, temveč pravično stvar vsega človeštva«

je izjavil tov. Kardelj na sprejemu delegacij slovenskega ljudstva

Sto tisoči so delegaciji na poti po Sloveniji in v Ljubljani izražali svoje zaupanje ter obljubljali, da bodo vztrajali v borbi do končne izpolnitve naših pravičnih zahtev

Ljubljana, 25. julija.

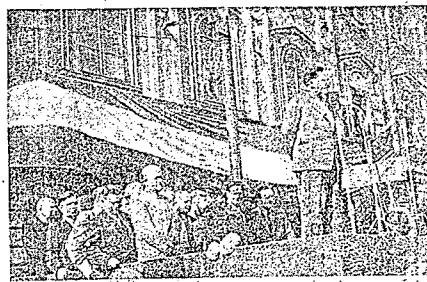
Danes ob 10.15 uri je prispel s posebnim vlakom v Ljubljano jugoslovanska delegacija za mirovno konferenco v Parizu. Delegacija so pritekali na železniški postaji v Ljubljani člani vlade Ljudske republike Slovenije na čelu s predsednikom Mihom Marinkom, člani predsedstva SNOS-a, zastopniki Jugoslovanske armade, člani Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije in Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in predstavniki množičnih organizacij, kulturnih ustanov in mestnega ljudskega odbora.

Z delegacijo se je pripeljal podpredsednik vlade LRS dr. Marjan Brečelj, ki je delegacijo sprejel in pozdrvil že v Brečelju.

Z glavnega kolodvora so člani delegacije odšli, viharno pozdravljeni od

Tovariš Kardelj govori zbrani množici pred odhodom iz Ljubljane

Tovariši in tovarišice! V imenu delegacije, ki odhaja v Pariz, se vam najtopleje zahvaljujem za vaše pozdrave in za želje, s katerimi spremljate delegacijo na njeni poti. Vzemite vsi, da čustva, ki jih danes izražate, izražajo vse naše ljudstvo in vsi narodi Jugoslavije. Ni vam potreboval posebej zagotavljati, da bo naša delegacija izvršila vse in ukrenila vse, kar je v njenih silah, da bi pravične zahteve našega ljudstva bile izpolnjene. Vlada naše republike, jugoslovanska vlada, s tovarišem Titom na čelu, je tudi doslej vse storila, kar je bilo mogoče, da bi se te naše zahteve izpolnile. Toda vsi morate vedeti, da se težko prebija pravica in resnica malega naroda skozi labirint laži in krivic, labirint, ki so ga v preteklosti zgradili tuji osvajači ter njihova nasilja. Pred dejstvom te navdušene volje ljudstva same Julijske Krajine in vseh naših narodov bi se morala zganiti vest človeštva. Ne vemo, kako bodo pripravljeno sprejemati zahteve zavezniške Jugoslavije vsi naši zavezniki, toda naša delegacija bo ostala zvesta istim načelom, ki so nas vodila skozi vsa leta osvobodilne vojne. Znesla bo ostala svojemu ljudstvu in njegovim čustvom in branila bo časi in svobodo našega ljudstva. Naj živi ljudstvo Julijske Krajine, njegova

Besede tovariša Kardelja se zlivajo z besedami ljudstva.

Naslovna stran ljubljanske Ljudske pravice 26.7.1946

Jugoslaviji smo žrtvovali svoje najboljše sinove.«³⁰ Toda načrtnejša propaganda se je začela nekaj kasneje s prihodom medzavezniške razmejitvene komisije. *Ljudska pravica* jo je na prvi strani »sprejela« 8. marca s celostranskim naslovom: »Želimo, da ugotovite samo dejstva.«³¹ Kasneje pa je propagandistično bolj kot njeno delo poudarjala oviranje manifestiranja Slovencev, Hrvatov in demokratičnih Italijanov pred njo, za priključitev k Jugoslaviji, s strani »fašističnih elementov.« Celostranski naslov »Fašisti ovirajo tržaškemu ljudstvu svobodno izražanje volje«³² je eden primerov takega pisanja. Ko so v Parizu sprejeli francosko razmejitveno črto, je tudi *Ljudska pravica* protestirala v večvrstičnim in celostranskim naslovom »Po krivičnih sklepih v Parizu – Zahtevamo od naših zaveznikov, da ne delajo sklepov brez nas, kajti nobenih takih sklepov ne bomo priznali.«³³ Tudi, ko se je jugoslovanska delegacija odpravljala v Pariz, jo je *Ljudska pravica* pospremila s pompozniimi naslovi, ki so izhajali iz državnega in zavezniškega statusa jugoslovanske delegacije: »Ne branimo le pravic naših narodov, temveč pravično stvar vsega človeštva,« so za celostranski naslov izbrali citat iz govora Edvarda Kardelja, ki je 25. julija 1946

³⁰ Ljudska pravica, 25. januar 1946, str. 1.

³¹ Ibid., 8. marec 1946, str. 1.

³² Ibid., 10. marec 1946, str. 1.

³³ Ibid., 7. julij 1946, str. 1.

govoril v Ljubljani na poti delegacije v Pariz.³⁴ V času zasedanja mirovne konference ni več zelo poudarjenih propagandističnih naslovov člankov. Največkrat so naslovi povzeti iz govorov slovenskih predstavnikov na zasedanju mirovne konference in izražajo širše, načelne in ne samo na jugoslovanske zahteve omejene probleme urejanja povojnega sveta. Beblerjev govor na seji politično-teritorialne komisije na mirovni konferenci, v katerem je zavračal francosko razmejitveno črto, so povzeli v celostranskem naslovu: »Nemogoče je, da bi zapustili ozemlje, ki je bilo že dodeljeno Jugoslaviji, in prepustili tamkajšnje Hrvate in Slovence negotovi usodi.«³⁵ Srž Kardeljevega govora pa so zajeli v grafično nekaj skromnejšem naslovu: »Medtem ko se kolonialni narodi prebujajo, nastaja v srcu Evrope nova kolonija – Trst.«³⁶ Podpis mirovne pogodbe je *Ljudska pravica* zabeležila sicer na prvi strani, a grafično pravzaprav nepoudarjeno, le z objavo »Deklaracije vlade FLRJ ob podpisu mirovne pogodbe z Italijo,« pod istim naslovom.³⁷ Pač pa je veličastneje pozdravila priključitev Primorske k Jugoslaviji. Že 15. septembra 1947 je s trikolonskim naslovom na prvi strani sporočila: »Ljudstvo Primorske in Istre se radostno pripravlja na priključitev k FLR Jugoslaviji.«³⁸ Le dan nato pa bije v oči celostranski naslov »Ob priključitvi slovenskega Primorja in Istre k FLRJ – Velika perspektiva osvobojenega ljudstva Julijske krajine.«³⁹ 17. septembra je propaganda dosegla kulminacijo z objavo slik Tita, Kardelja in Bevka ter debelim naslovom: »Krivičnih rapalskih mejnikov, cone A in B ni več – Jugoslovanska armada vkorakala v kraje, priključene k FLR Jugoslaviji.«⁴⁰ Le še množično zborovanje na Lijaku 21. septembra, s katerim so na Slovenskem proslavili priključitev Slovenskega Primorja k Jugoslaviji, so pri *Ljudski pravici* označili s podobnim naslovom, vendar manj pompozno: »Naj živi praznik priključitve Slovenskega Primorja k FLR Jugoslaviji.«⁴¹

Za razliko od *Primorskega dnevnika* in glasila KPS *Ljudske pravice* je bilo glasilo OF Slovenije *Slovenski poročevalec* propagandistično bolj umirjeno. Prihod mednarodne komisije je označilo le z objavo vesti na prvi strani: »Prihod mednarodne komisije v Trst.«⁴² Bolj kot drugo slovensko časopisje se je *Slovenski poročevalec* osredotočil na poročanje, bistveno manj je objavljajl fotografsko in grafično gradivo, karikatur skoraj ni bilo. Intonacija člankov in njihovih naslovov je razumljivo zelo podobna tisti iz *Ljudske pravice*. Tudi v njem so ob prihodu komisije poudarili na fašističnem nasilju, ki da vlada na »spomem ozemlju«. Tako so npr. marca 1946 na prvi strani objavili članek z dvovrstičnim naslovom »200.000 Tržačanov manifestira za Jugoslavijo – Mogočen odgovor antifašističnih množic na izzivanje fašističnih reakcionarjev.«⁴³ Morda pa je ena od značilnosti pisanja tega časnika, da je razmeroma veliko poročal o odmevih reševanja »Tržaškega vprašanja« v tujini. Tako je 13. junija na prvi strani povzel članek Franceta Bevka, ki ga je ta objavil v Franciji, z naslovom: »Primorsko ljudstvo noče več pod Italijo, ki mu je kratila celo najosnovnejše človečanske pravice.«⁴⁴ Kasneje pa je objavil tudi predlog beloruske delegacije za razmejitev med Jugoslavijo in Italijo ali poročal o odgovorih Tita ameriškim novinarjem na to temo.⁴⁵ Od julija 1946 pa zaznamo tudi pri *Slovenskem poročevalcu* povečano in poudarjeno propagandistično dejavnost. Odločitev za francosko črto je *Poročevalec* pospremil z uvodnikom in člankom z udarnima naslovoma: »Težka krivica« in »Primorsko ljudstvo bo nadaljevalo borbo za svoje pravice do izpolnitve svojih zahtev – Tudi odslej ima ljudstvo Slovenskega Primorja

³⁴ Ibid., 26. julij 1946, str. 1.

³⁵ Ibid., 19. september 1946, str. 1.

³⁶ Ibid., 10. oktober 1946, str. 1.

³⁷ Ibid., 11. februar 1947, str. 1.

³⁸ Ibid., 15. februar 1947, str. 1.

³⁹ Ibid., 16. september 1947, str. 1.

⁴⁰ Ibid., 17. september 1947, str. 1.

⁴¹ Ibid., 21. september 1947, str. 1.

⁴² Slovenski poročevalec, 8. marec 1946, str. 1.

⁴³ Ibid., 28. marec 1946, str. 1.

⁴⁴ Ibid., 13. junij 1946, str. 1.

⁴⁵ Ibid., 6. september 1946, str. 1 in 17. oktober 1946, str. 1.

Ljubljana, nedelja 7. julija 1946

Postajna plačana v gotovini

Leto VII., števil. 136 — Pomožna številka 2 dir

IZDAVATELSTVO IN UPRAVA:
LJUBLJANA,
KNEZJEVA ULICA 57/II, I
TELEFON 31-32 66 31-33
KOPIRJE SE NE VRAČILO
IZDAJA VSAK DAN RAZEN
PONEDELJKA

SLOVENSKI POROČEVALEC

INŠERATNI ODDELEK
LJUBLJANA,
ALEKSANDROVA ULICA 57, I
TELEFON 31-32, 31-33
POŠTNI ČLANSKI RAČUN
V LJUBLJANI št. 11139
OGLASI: PO ČLANSKI
MSESKA NAKLADINA
43 DIN

BORILI SE BOMO DALJE ZA SVOJE PRAVICE

Zahtevamo od zaveznikov, naj ne sklepajo brez nas, ker takih sklepov ne bomo priznali
Izjava podpredsednika zvezne vlade tov. Edvarda Kardelja, šefa jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci

Pariz, 6. julija. (Tanjug). Podpredsednik jugoslovanske vlade in šef jugoslovanske delegacije Edvard Kardelj je senci odpoštoval v spremstvu sekretarja delegacije dr. Jožeta Vilšana iz Pariza v Beograd.

Trstom in Eigar prebivalstvo v ogromni večini jasno izražajo svoje volje, da se priključi Jugoslaviji. Ti sklepi dajejo Italiji Kanalsko sotočje v Trstenu, v kateri smo že svetovno vojno sploh ni bila Italijan. Na drugi strani odvajajo ti sklepi Trst od Jugoslavije in mu priključujejo ozemlje, ki je po večini naseljeno z jugoslovanskim življenjem. Trgajo od Jugoslavije del Istre, ki je bil ovspevobna sotočje s italijanskimi zbirnimi instrakcijami ljudstva in z žrtvami jugoslovanske armade. Ustavljajo nudi Trstom in Italiji orek koridor nekaj kilometrov na povesnem slovenskem ozemlju, kjer živi komaj 5 % Italijanov. Zapira se slovenskemu narodu, Ljudski republiki Sloveniji popolnoma dostop do morja, in sicer na pet do osem kilometrov od morja. Eigar obala je naseljena že stoletja in stotletja z jugoslovanskim življenjem. 10 % slovenskega naroda ostane izven meja Jugoslavije, zapadno od francoske črte, medtem ko samo 0,69 % Italijanov ostane izven meja Italije vzhodno od francoske črte in v predlaganih mejah internacionaliziranega Trsta. Takemu sklepu pravijo naši zahodni zavezniki »pravilna rešitev«.

obranje žadeve Boris Kraigher, predsednika Kontrolna komisija Vida Tomšič, minister za industrijo France Lesjak, minister za delo Torco Brejčić, minister za ljudske zadeve dr. Marjan Ahčin, minister za socialno skrbništvo dr. Anton Krznarič, minister za gradnjo dr. Miha Kramar, minister za finance Zoran Pisk, člana Izvršnega odbora OP tov. Ljilja Kerčmar in tov. Rade Kavčič, politični komisar IV. armije generalmajor Božko Kiliygovič in drugi.

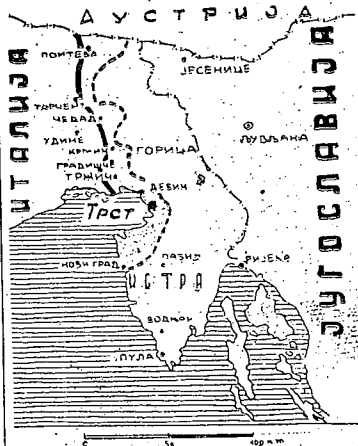
Ljubljana, 6. julija.

Ob prihodu iz Pariza v Ljubljano je podal podpredsednik zvezne vlade in šef jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci Edvard Kardelj novinarjem naslednjo izjavo:
Konferenca tilih ministrov v Parizu je sprejela sklepe, ki so narodi Jugoslavije ne morejo sprejeti. Ne morejo jih sprejeti zato, ker ti sklepi ponovno, kakor leta 1919, v Versailles delo Evrope in hrvatski narod med druge države in s tem podajajo

»Jasno je, da vsega tega naši narodi ne morejo sprejeti in ker tega ne morejo sprejeti ne bo tega sprejela niti naša vlada. Oti smo našim zaveznikom objasnili in podajali našo argumentacijo na konferenci v Londonu in na dveh konferencah v Parizu. Stvorili smo vse, kar je bilo v naših močeh. Prav isto je storilo tudi ljudstvo Juljske krajine in po vsej Jugoslaviji, ki je nedolokrat jasno izražalo svoje volje. Na fašist, sprejeti so bili veduare sklepi, ki so v nasprotju z najcelenarnarnejšo pravilnostjo in ki jih Jugoslavija glede na svoje vloge v poslednji vojni ni zaslužila. Sovjetska zveza je pokazala jasno razumevanje za naše težnje in priznala upravičenost naših zahtev. Tudi dejstvo, da so bili poslednji sklepi sprejeti kot odločitve pariske četvorice, nikakor ne pomeni, da je Sovjetska zveza sprejela svoje manjše glede narodov po osvoboditvi in zadržati svet, ki ni nikdar razumel in znal ceniti svobode drugega naroda, avet, ki je s svoje eksistenco vezan na zatiranje drugih narodov, in zato so rezultati takšni, kakršni so.«

»Mi po se bomo borili dalje za svoje pravice. Naši zavezniki naj vedo, da smo mi bili tisti, ki smo prešli v boj s fašistično Italijo svoje kri in dali svoje živce v tem boju kakor vsi drugi naši zavezniki. 450.000 žrtve je dala Jugoslavija v vojni proti fašistični Italiji in zato zahtevamo od naših zaveznikov, naj ne delajo sklepov brez nas, kajli obovuh takih sklepov ne bomo priznali, še manj pa jih bo priznalo naše ljudstvo v Juljski krajini, ki je kjubovalu tujeim nasilnikom skoraj munga stoletja in ki je nedolokrat pretrpelo kri za svojo svobodo.«

Pred nami je mirovna konferenca 21 držav. Jugoslavija bo tudi na tej konferenci ponovno predložila svoje zahteve in svoje proslave proti sedanjim sklepom »svete četvorice«, in mi mislimo, da se pravilna mir ne dela s pregibanjem.
Klana našega ljudstva je predvsem stvar nas samih in našega ljudstva v Juljski krajini. Zato se ne bo smatramo vezani z nobenim sklepom, na katerega ne bomo pristali. Oti smo namučni zaveznika država, ker smo naklrali med zavezniki večih porcij, in zato mislimo, da ne moremo nikdar odločiti o miru med Jugoslavijo in Italijo mimo nas in brez našega pristanka.

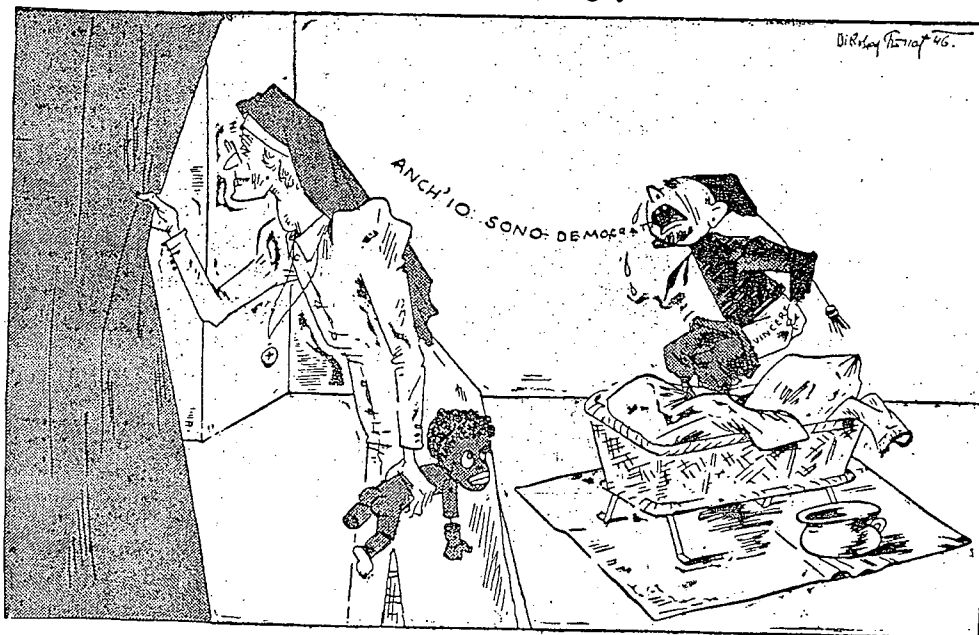

Debelo črta na zemljevidu predstavlja stalno mejo, crikana črta pa zadnje mejo, ki jo je predložila francoska delegacija. Prostor med tema dvema črtama in po predlogu Biduata pripada Italiji, razen pokrajno označenega ozemlja okrog Trsta, ki naj ostane pod mednarodno upravo.
Meja med mednarodno ozemljem Trsta in med Jugoslavijo bi tvoril potokali tako: Od Novigrada na obali Istre po reki Mirni do zadnje francoske ravnjane črte nato med Settimo in Orzinovi. Ker se spusti na rob kratke planote, tako da ostane Nabresina in mednarodno ozemlje. Orek je od 5 do 10 km širok, paš od morja se združuje, ko se spusti mesta k obali med Darseno in Sitivanem.
Predlagana meja med Trstom in Jugoslavijo se odseva severno od De-

Naslovna stran Slovenskega poročevalca, Ljubljana 7.7.1946

zaupanje v bodočnost, ker ve, da bo morala zmagati pravice prej ali slej.«⁴⁶ Nekaj kasneje pa so Kardeljevo izjavo povzeli v celostranskem bodrilnem naslovu na prvi strani: »Borili se bomo dalje za svoje pravice«⁴⁷ ter povišali pritisk z objavo Kardeljevega govora v skupščini FLRJ, ki so ga zajeli v večvrstičnem, celostranskem in mastno tiskanem naslovu ter ga lahko interpretiramo tudi kot prikrito kritiko SZ: »Zahtevamo samo, naj bodo vsi zavezniki dosledni v tem, kar so proglašali med vojno kot svoj vojni cilj, ki je bil uničenje fašizma in napadalnosti, zgraditev čvrstega miru ter priznanje svobode in demokratičnih pravic narodom.«⁴⁸ Sredi pogajanj na mirovni konferenci je Slovenski poročevalec posvetil veliko pozornost odgovoru Edvarda Kardelja italijanskemu delegatu na konferenci De Gasperiju. Sredi avgusta je častnik celostransko in večvrstično v naslovu povzel Kardeljev odgovor: »Jugoslavija, ki je toliko potrpekla zaradi napada italijanskih napadalcev, ima posebno pravico zahtevati od svojih zaveznikov, naj jo ščitijo pred obnavljanjem

46 Ibid., 5. julij 1946, str. 1.
47 Ibid., 7. julij 1946, str. 1.
48 Ibid., 19. julij 1946, str. 1.

Dobra (high-life) vzgoja ...

»Gospoda — Poveretto se dere kot obseden!«
 »»Potolažite ga s francosko linijo!««

Risba Nikolaja Pirnata

Karikatura Nikolaja Pirnata, objavljena v Ljudski pravici 22.5.1946

napadalnosti in nacionalnega zatiranja s strani Italije.«⁴⁹ *Slovenski poročevalec* je s poudarjenim propagandističnim nabojem nastopil še ob koncu zasedanja mirovne konference in ob vrnitvi jugoslovanske delegacije v domovino. Čez celo prvo stran je zapisal: »Mi se ne bomo pomirili s tem, da bi žrtvovali življenjske interese naših narodov za imperialistične interese kogarkoli – Slovensko ljudstvo izreka naši delegaciji na mirovni konferenci zahvalo in priznanje.«⁵⁰

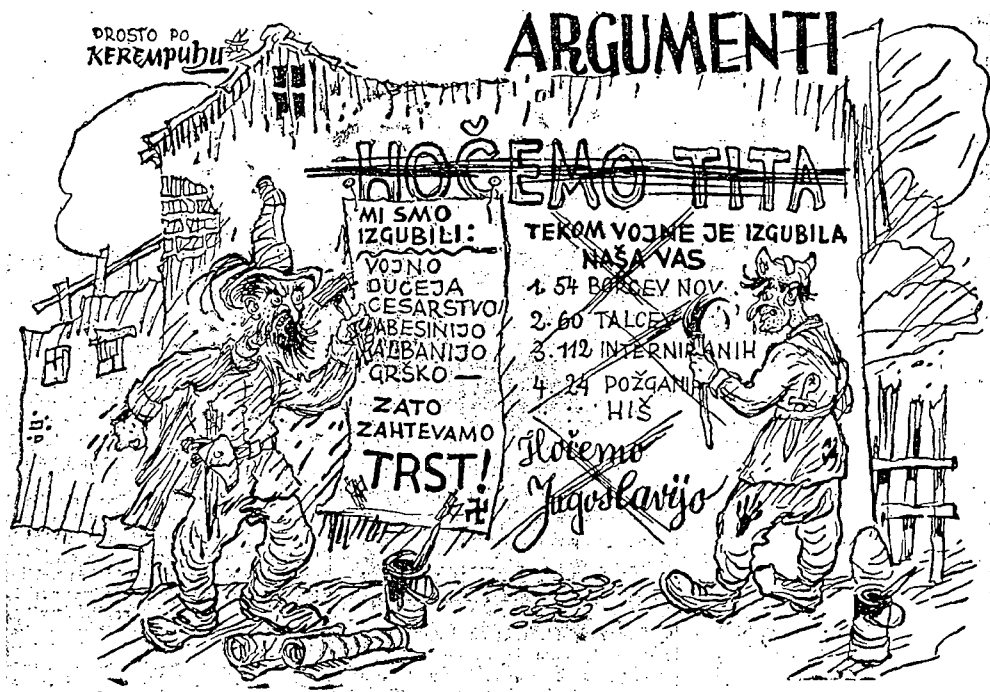
Poleg predstavljenih člankov in njihovih naslovov najdemo v časopisju tudi množico člankov, podkrepjenih z grafikoni, risbami in zemljevidi, s katerimi so javnost obveščali o slovensko-jugoslovanskih argumentih. Samo kot en tak primer navajam serijo člankov, ki jih je v obliki podlistka februarja 1946 objavljala *Slovenski poročevalec* s podnaslovom v sovjetski propagandistični maniri: »Od Triglava do Jadrana je zahteval plebiscit krvi primorskega ljudstva za priključitev k Jugoslaviji: 46.800 mrtvih, 7.000 invalidov, 95.460 deportiranih, 19.357 požganih domov, 16.837 delno porušenih domov.«⁵¹

Značilnost časopisnega propagandističnega prijema leta 1946 so karikature. Zapisal sem že, da so jih ustvarjali tudi najvidnejši slovenski umetniki, kot so Pirnat, Gaspari in Pengov. Slovensko časopisje pa jih je prevzemalo tudi iz humorističnih listov, kot so bili *Jež*, *Kerempuh* in *Pavliha*. Na grobo bi jih lahko razdelili vsaj v dve skupini, od katerih prva, večja, biča neizvedeno defašizacijo v Italiji, profašistično naravnost italijanskih oblasti in tozadevno brezbržnost zavezniških okupacijskih oblasti. V drugo, manjšo skupino, pa sodijo karikature, ki poskušajo razgaliti nesmiselnost, lažnost in krivičnost zlasti francoske in britanske argumentacije (gospodarske, etnične, geografske) pri razmejevanju.

⁴⁹ Ibid., 14. avgust 1946, str. 1.

⁵⁰ Ibid., 20. oktober 1946, str. 1.

⁵¹ Ibid., 26. februar 1946, str. 3.

Karikatura iz Slovenskega poročevalca 11.9.1946

Karikature Nikolaja Pirnata so vsebinsko segale v prvo skupino. Take so njegove risbe z naslovi: »Dobra (high-life) vzgoja,«⁵² »Juhuhu v Afriki,«⁵³ »'Münchenčani' med seboj«⁵⁴ in z zadržki »Eha – na desno!«.⁵⁵ V to skupino sodijo še karikature: »Argumenti«, ki je bila prevzeta od *Kerempuha*,⁵⁶ ter »Strokovnjaška ugotovitev,«⁵⁷ »Na pravi sledi« iz *Ježa*,⁵⁸ »Gigantski podvig...«,⁵⁹ »Prinašalci civilizacije«⁶⁰ in tista brez naslova, ki jo je *Ljudska pravica* objavila 28. marca 1946.

V drugo skupino uvrščam karikature: »Nekje v Italiji,« ki jo je *Ljudska pravica* prevzela od *Ježa*,⁶¹ »Aretirane antifašiste v Trstu nameravajo razmestiti po zaporih v notranjosti Italije,«⁶² »Ave Gasperi«,⁶³ »Scorzine podružnice,«⁶⁴ »Še nekdo, ki skrbi zanje«⁶⁵ in karikaturu »Taka je resnica...

⁵² *Ljudska pravica*, 22. maj 1946, str. 2.

⁵³ *Ibid.*, 17. maj 1946, str. 1.

⁵⁴ *Ibid.*, 16. maj 1946, str. 1.

⁵⁵ *Ibid.*, 4. junij 1947, str. 2.

⁵⁶ *Slovenski poročevalec*, 11. september 1946, str. 3.

⁵⁷ *Ibid.*, 22. maj 1946, str. 2.

⁵⁸ *Ljudska pravica*, 31. marec 1946, str. 4.

⁵⁹ *Ibid.*, 18. maj 1946, str. 2.

⁶⁰ *Ibid.*, 4. april 1946, str. 3.

⁶¹ *Ibid.*, 29. januar 1946, str. 5.

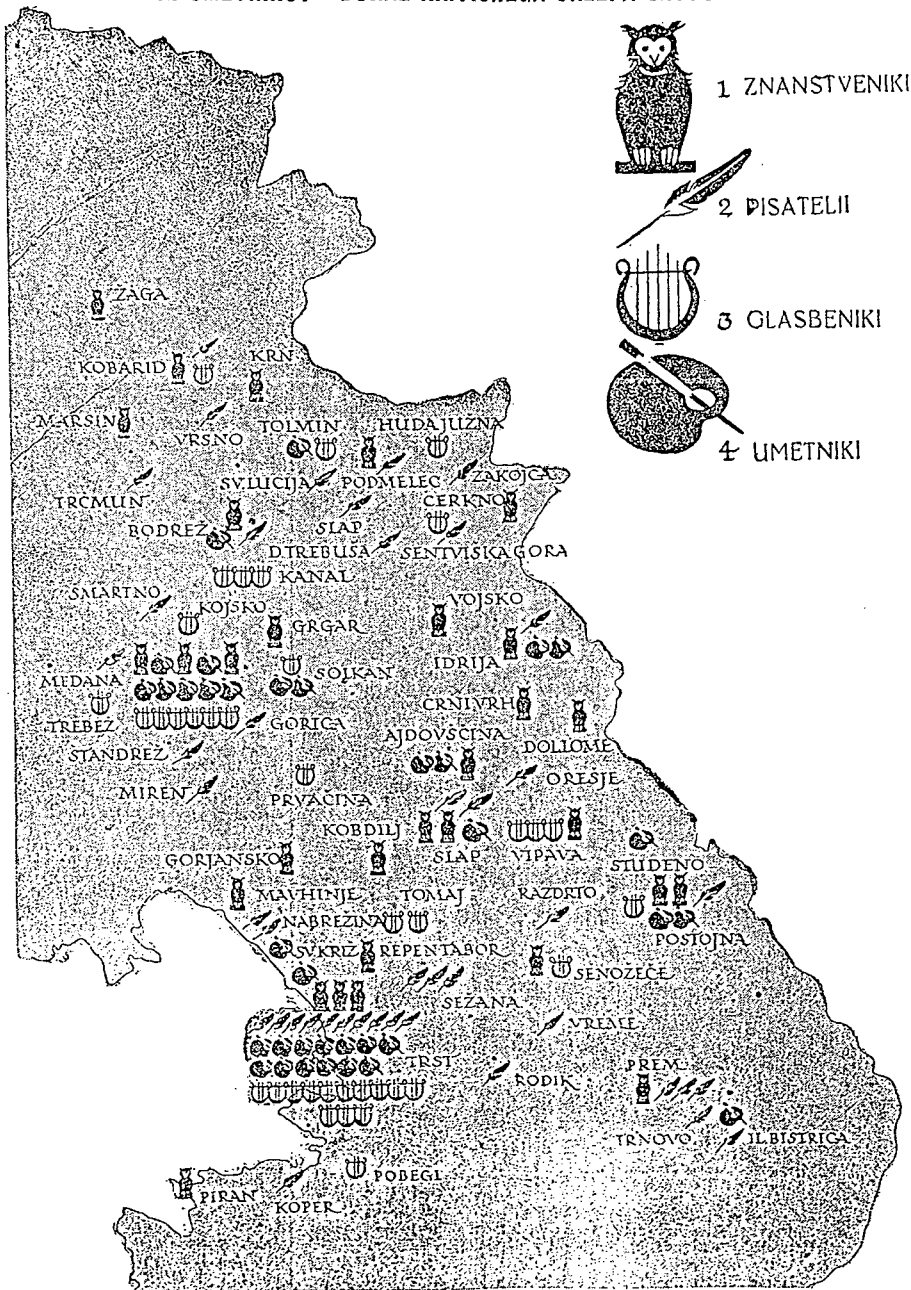
⁶² *Ibid.*, 8. maj 1946, str. 2.

⁶³ *Ibid.*, 29. januar 1946, str. 5.

⁶⁴ *Ibid.*, 23. januar 1946, str. 5.

⁶⁵ *Ibid.*, 16. januar 1946, str. 7.

KULTURNA USTVARJALNOST PRIMORSKIH ZNANSTVENIKOV, PISATELJEV, GLASBENIKOV IN UMETNIKOV - DOKAZ KRIVIČNEGA SKLEPA ČETVORICE

Julijska krajina je dala slovenskemu narodu veliko število umetnikov in znanstvenikov na vseh poljih kulturnega udeleževanja. Ta, pod tujcem trpeča dežela, nam je dala 160 kulturnih delavcev, pesnikov, pisateljev, umetnikov.

Zemljevid z rojstnimi kraji primorskih kulturnih ustvarjalcev, Ljudska pravica 9.8.1946

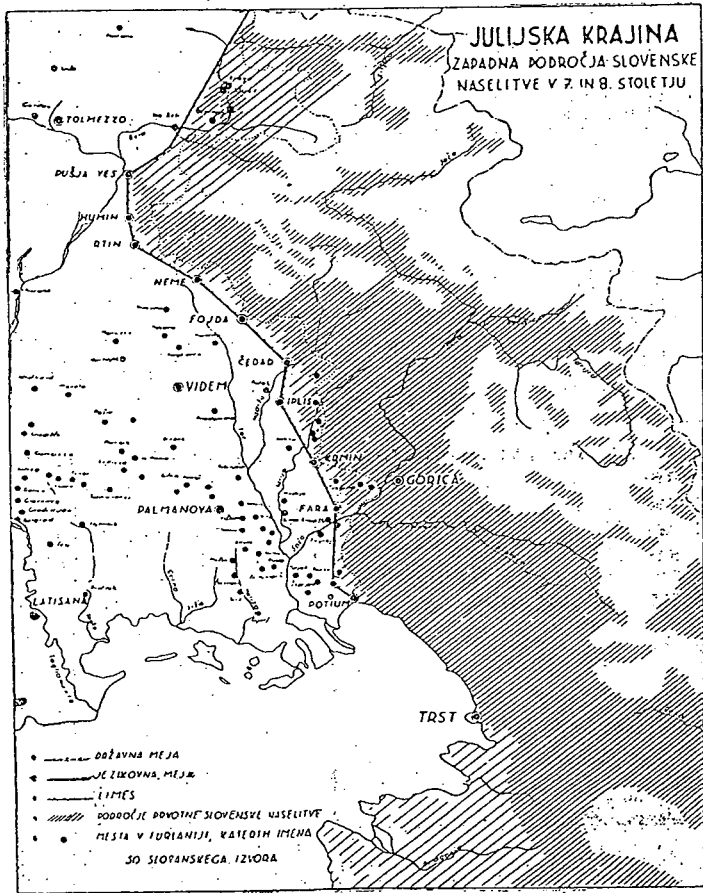
Naša zgodovinska argumentacija Zapadna narodnostna meja Julijske Krajine je ostala trinajst stoletij v bistvu nespremenjena

Ves planinski svet predalpsko-dinarskega sistema, kateremu pripada Julijska Krajina, je od naselitve Slovencev do danes ostal narodnostno slovenski. Kjer so Slovenci prodrli v Furlansko ravnino, so se v teku stoletij romanizirali. Le nekatera imena slovenskega izvora danes furlanskih vasi (Gorizzo, Goricizza, Belgrado, Sella, Medoa, Selabonica, Lonca, Selavons itd.) pričajo o nekdanjih slovenskih naseljih. Vso ozemlje severnega dela Julijske Krajine vzhodno od narodnostne meje je popolnoma slovensko z edino izjemo Gorice, ki jo narodnostno mešana. Vsa ostala naselja vzhodno od narodnostne meje so bila od naselitve Slovencev pa do danes izključno slovenska.

Mosto Gorica, v okviru današnjih občinskih meja, je imelo po avstrijskem ljudskem štetju iz leta 1914 44.353 prebi-

valcev, od katerih je bilo 21.845 ali 49% Slovencev. Glede na zlorabo pojma »občevalni jezik« (uradno je bilo ugotovljenih 2300 primerov) pa je imela Gorica do jansko tedaj slovensko večino. Razen tega jo obdajajo krog in krog slovensko vasi.

Od naselitve Slovencev so jo stoletja ohranila narodnostno trdoživa in nedotaknjena Slovenska Benečija, skrajni zapadni del strnjeneja slovenska ozemlja, ležoč ob rekah Nadiza (Natisone), Ter (Torre) in Rečija (Resia). Slovenska Benečija, ki je že od leta 1866 pod Italijo, je tudi v tej dobi, kljub temu, da so jo oropali vseh narodnih pravic, zlasti šolstva, ohranila svoj narodnostni značaj. Leta 1911 je bilo po italijanskem ljudskem štetju naštetih 52.050 prebivalcev, in od teh 36.178 ali 69% Slovencev in 15.872 Furlanov.

Poreklo italijanskega prebivalstva Julijske Krajine je v ogromni večini slovensko

Članek in zemljevid o
slovenski poselitvi
Primorske, Ljudska
pravica 23.3.1946

Trst je po krvi pretežno slovensko in velikega dela Sredozemlja in ker mesto. To je nesporno dejstvo, o katerem so bili doseženi gospodarsko šibkejši od obširna razpravljajo mnogi etnografski starega mestnega prebivalstva, so se v naseljih: med njimi Ruggiero Fauro. A- eni ali dveh generacijah italijanzirali.

Kot po vsej Julijski Krajini, se tudi na Opčinah ljudstvo pripravlja za sprejem medzavezniške komisije. Na zid so napisali število žrtev, ki jih je ta vas doprinesla v borbi za osvoboditev in združitve z Jugoslavijo.

Zidni napis na Opčinah, Ljudska pravica 1.3.1946

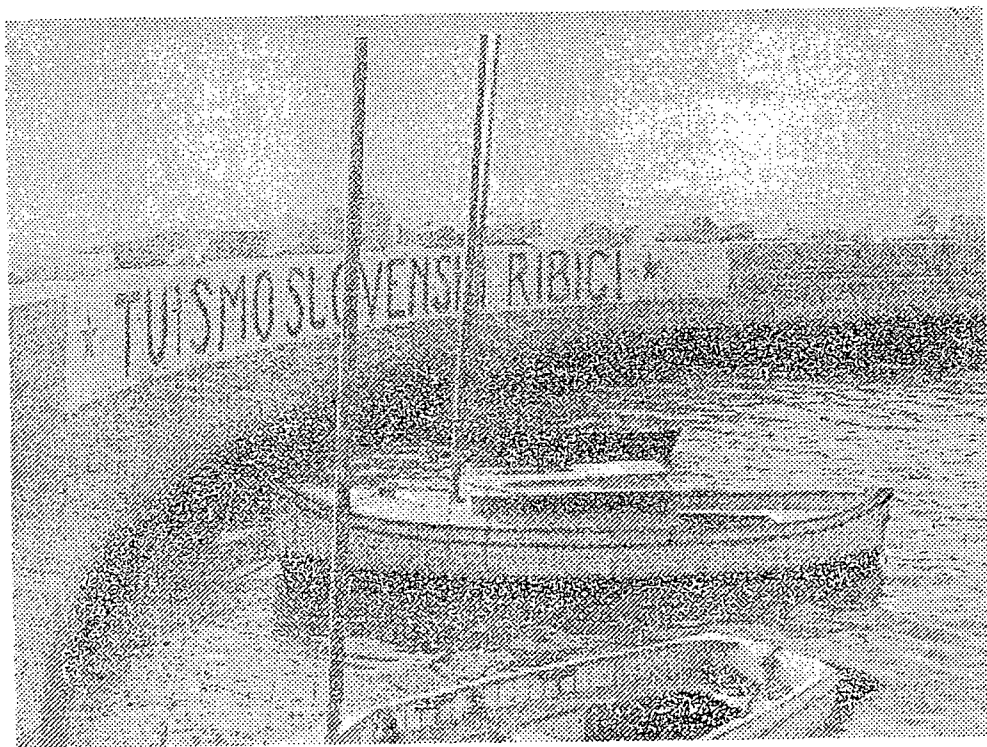
taka njihova propaganda,« ki jo je ustvaril Slavko Pengov za *Pavliho*, *Ljudska pravica* pa prevzela.⁶⁶

Posebej pa velja opozoriti na likovno stvaritev Maksima Gasparija, ki je brez pomisleka ne moremo uvrstiti med karikature. Imela pa je brez dvoma močan propagandistični učinek. Februarja 1946 je namreč *Slovenski poročevalec* objavil njegovo podobo Prešerna z naslovom »Največ sveta otrokom sliši Slave,« ki jasno pove, od kod do kod živimo Slovenci.⁶⁷

V podoben kontekst kot karikature je mogoče uvrstiti tudi grafikone, s katerimi je slovenska propaganda v časopisju utemeljevala razmejitvene zahteve. Še posebej poleti 1946, v času zasedanja mirovne konference. *Ljudska pravica* je na primer na četrtini časopisne strani objavila zemljevid »spornega ozemlja« z naslovom »Kulturna ustvarjalnost primorskih znanstvenikov, pisateljev, glasbenikov in umetnikov – dokaz krivičnega sklepa četverice« in v njem označila rojstne kraje 160 umetnikov in znanstvenikov na vseh poljih kulturnega ustvarjanja, ki so bili doma

⁶⁶ Ibid., 23. marec 1946, str. 2.

⁶⁷ Slovenski poročevalec, 2. februar 1946, str. 3.

Tako so napisali barkovljanski ribiči na zid v portiču Kontovelj in s tem izrazili svojo zahtevo po priključitvi k FLRJ.

Napis v kontoveljskem pristanu, Ljudska pravica 1.3.1946

v Julijski krajini.⁶⁸ Z zemljevidom požganih vasi na spornem ozemlju je dokazovala pravičnost naših mejnih zahtev.⁶⁹ Enak pomen so imeli zemljevid, ki je prikazoval, kako sta Trst in Jugoslavija ekonomsko nerazdružljiva celota, grafikon železniškega prometa Trsta leta 1913, ki je dokazoval isto,⁷⁰ ter historična karta z vrisanimi področji slovenske naselitve na tem prostoru v 7. in 8. stoletju.⁷¹

Čas in prostor mi ne dopuščata natančnejše analize propagandne dejavnosti. Tematika in gradivo sta tako obsežna, da zadoščata za celovito obdelavo v obsegu magistrskega ali celo doktorskega dela. Zato bom poskušal le še na kratko opozoriti na propagandno dejavnost, ki se je kazala »na terenu« in je do javnosti prihajala predvsem preko objavljenih fotografij.

Največ fotografij je preplavilo časopisje v pomladi 1946, ko je na »spornem ozemlju« zbirala podatke medzavezniška razmejitvena komisija oz. tik pred njenim prihodom. Največkrat so prikazovale kraje, v katere je komisija prihajala in so jo le-ti pričakali slovesno okrašeni, običajno s slavaloki. Stene hiš so bile polne napisov, deloma še iz časa takoj po koncu vojne, deloma pa so jih napisali takrat. Na slavaloke so pritrčili transparente, slike politikov, slovenske, jugoslovanske in garibaldinske zastave.⁷² Naj za to priložnost navedem le nekaj najpogostejših napisov in

⁶⁸ Ljudska pravica, 9. avgust 1946, str. 3.

⁶⁹ Ibid., 25. julij 1946, str. 3.

⁷⁰ Ibid., 23. julij 1946, str. 3 in Slovenski poročevalec, 28. julij 1946, str. 3.

⁷¹ Ljudska pravica, 23. marec 1946, str. 2.

transparentov. Ta oblika propagande je gotovo še najbolj neposredno in izvorno nagovarjala tiste, ki jim je bila namenjena.

Na hiši na Opčinah je bilo napisano: »Tu je Jugoslavija – Dovolj nam je zatiranja, hočemo ljudsko oblast«,⁷³ kontoveljski ribiči pa so na zidu pristana na veliko med dvema rdečima zvezdama, napisali: »Tu smo slovenski ribiči.«⁷⁴ Na Vipavskem so postavili velike slavoloke v obliki Triglava, jih okrasili z zvezdami, napisi OF in transparenti »Izven Federativne ljudske republike Jugoslavije za nas ni obstoja!«⁷⁵ Podobno je bilo na Goriškem. V Renčah so postavili slavolok v obliki Triglava z zvezdo na najvišjem roglu, požgane hiše so opremili z napisi »To je delo okupatorja,« pa tudi s slikami Tita in Kardelja ter napisom »Hočemo Jugoslavijo.«⁷⁶ V Sičolah/Sicciole so prebivalci pred vhodom v vas postavili veliko tablo, na katero so v italijanskem jeziku napisali vse svoje žrtve.⁷⁷ V Opatjem selu so storili enako v slovenskem jeziku.⁷⁸ V Kopru pa so v času prihoda komisije zapisali »Pozdravljena medzavezniška komisija – Mi hočemo Jugoslavijo« in »Tito ne mudi se dolgo, Istra Te čaka!«⁷⁹ Izola je medzavezniško komisijo sprejela z velikim slavolokom, okrašenim z zavezniškimi zastavami,⁸⁰ pri vhodu v Miren pa je na slavoloku pisalo le »Jugoslavija.«⁸¹ Naštevanje podobnih primerov bi lahko nadaljevali v nedogled.

Najbrž pa se ne bom dosti zmotil, če ob koncu zapišem, da sta bili v slovenski propagandi v času boja za zahodno mejo najpogosteje uporabljena beseda in napis tista s Sabotinskega pobočja in tisti s hiše nekje na Vipavskem: »Tito« ter »Tujega nočemo – svojega ne damo.«⁸² Ta parola se je najbolj zapisala v historični spomin in zato sem si jo tudi izbral za moto svojega članka, ki ga ponazarja objavljeni plakat. Ne vem pa, kako bo v zgodovinskem spominu z vsebino dveh takratnih propagandnih letakov: »Hrabra Jugoslovanska Armada je izpolnila stoletne želje slovenske matere. Naši otroci bodo vzgojeni v svobodnem duhu Združene Slovenije in nove Titove Jugoslavije« in »Tito, con te noi marceremo verso il migliore avvenire.«⁸³

Zusammenfassung

Die slowenische Propaganda zur Zeit der Entstehung des Friedensvertrags mit Italien

Dušan Nečak

Der Beitrag umfaßt den Zeitraum 1946-1947, inhaltlich erörtert er alle Propagandaformen auf slowenischer Seite zur Zeit der Entstehung des Friedensvertrags mit Italien. In erster Linie handelt es sich um eine kurze Inhaltsanalyse der sogenannten »Unterstützungsresolutionen« (»resolucije podpore«) für die Forderungen Jugoslawiens bei den Friedensverhandlungen. Diese wurden von Einzelpersonen und verschiedenen politischen, kulturellen, sportlichen und anderen Organisationen an zahlreiche Adressen im In- und Ausland verschickt. Der Beitrag setzt sich auch mit dem Propagandaaspekt der Berichterstattung der zentralen slowenischen und küstenländischen Zeitungen auseinander, stellt die in den Zeitungen veröffentlichten Karikaturen und Bilder zu dem hier behandelten Themenkreis dar und umreißt die Problematik der Graffiti an Hauswänden im »umstrittenen« Gebiet, der Bildsymbolik verschiedener Manifestationen zur

⁷² Ibid., 3. april 1946, str. 3.

⁷³ Ibid., 1. marec 1946, str. 1.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., 5. marec 1946, str. 3.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid., 22. marec 1946, str. 3.

⁷⁸ Primorski dnevnik, 15. marec 1946, str. 1.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid., 16. marec 1946, str. 3.

⁸¹ Ibid., 29. marec 1946, str. 1.

⁸² Ibid., 26. februar 1946, str. 3.

⁸³ ARS, Referat II., Zbirka plakatov, mapa G.

Unterstützung der jugoslawischen Forderungen »in situ« sowie der Plakate, Flugblätter und anderen graphischen Materials.

Der Autor versucht einerseits den Inhalt, die Intensität und den Erfolg der Propaganda zu definieren, andererseits aber auf Vielfalt, künstlerischen Wert und zeitliche Determiniertheit hinzuweisen. Er stellt fest, daß es sich dabei in der Regel um leeren bombastischen Inhalt handelt, der sowohl mit der Grenzziehungsfrage verbunden ist, als auch der Promotion der neuen Gesellschaftsordnung dient. Die Propaganda war am intensivsten bei der Ankunft der Grenzkommission im »umstrittenen« Gebiet (1946). Sie kulminierte in den Protesten gegen die Beschlüsse der Friedenskonferenz (erste Hälfte des Jahres 1947) und klang in der Zeit der Anwendung der Beschlüsse der Friedenskonferenz (zweite Hälfte des Jahres 1947) aus. Überwog in den beiden ersten Perioden inhaltlich die Thematik historischer, ökonomischer, kultureller und politischer Beweisführung und Argumentation bezüglich der jugoslawischen Forderungen, so verlagerte sich der Schwerpunkt der Propaganda in der letzten Periode auf den erfolgreichen Anschluß des Küstenlandes an Slowenien und auf die Hervorhebung der ungerechten Beschlüsse der Friedenskonferenz sowie der Existenz des Faschismus im Nachkriegsitalien.

Goriški letnik – zbornik Goriškega muzeja

Goriški muzej v Novi Gorici od leta 1974 izdaja svojo letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Zbornik objavlja znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti in literarne zgodovine. Prispevki so vezani predvsem na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij in »Goriški letnik« ustvarja znanstveni dialog ob naši zahodni meji. K temu pripomorejo tudi objave ocen in poročil o različnih knjigah ter periodičnih publikacijah, ki obravnavajo severno Primorsko in deželo Furlanijo-Julijsko krajino.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI-5001 Nova Gorica.

Z N A N S T V E N O R A Z I S K O V A L N I C E N T E R S A Z U

ZALOŽBA
ZRC

V letošnjem letu smo izdali obsežno, skrbno dokumentirano in s slikovnim gradivom opremljeno delo akademika dr. Janka Pleterskega o eni pomembnih slovenskih zgodovinskih osebnosti v času zadnjega desetletja prejšnjega stoletja in prvih treh desetletjih našega – Ivanu Šušteršiču. Knjiga, ki se bere tudi kot prava zgodovinska pripoved, je prvi celoviti monografski prikaz politične poti, delovanja in usode odvetnika dr. Ivana Šušteršiča (1863-1925), soustanovitelja in nato voditelja Katoliške narodne stranke oz. Slovenske ljudske stranke v času od 1890 do 1917, po ločitvi od nje pa samostojnega politika do konca prve svetovne vojne. Poleg njegove vloge v stranki sami, prikazuje knjiga njegovo delo poslanca v državnem zboru na Dunaju, v deželnem zboru Kranjske in kot deželnega glavarja v Ljubljani v obdobju 1912-1918. Avtor skuša zapolniti vrzel v zgodovino pisju dobe, ki je posledica tudi Šušteršičevega političnega zatona s koncem Habsburške monarhije in obenem omogočiti razločnejšo podobo slovenske politične zgodovine treh prelomnih desetletij, ki v mnogočem določajo celo še današnji čas.

Knjigo Janko Pleterski: *Dr. Ivan Šušteršič (1863 - 1925) – Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*

(Obseg: 500 str., 18 x 24,2 cm, 91 č/b ilustracij, trda vezava, ščitni ovitek, ISBN 961-6182-48-X) je v ponudbi za naročnike Zgodovinskega časopisa po nižani ceni **3.580 SIT**. Cena knjige v prosti prodaji je 4.800 SIT.

Na zalogi imamo imamo še nekaj starejših izdaj s področja zgodovino pisja, ki jih lahko prav tako naročite neposredno pri založbi po izjemno ugodnih nižanih cenah. Stroškov pošiljanja ne zaračunavamo!

Založba ZRC

p.p.306, 1001 Ljubljana

Faks: 061/125 52 53

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

ZAPISI

Branko Reisp

Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja

Na osnovi nekaterih v zadnjem času eruiranih podatkov v virih je mogoče dopolniti oziroma precizirati nekaj podatkov iz biografije Janeza Vajkarda Valvasorja, in to datum smrti Jerneja Valvasorja, očeta Janeza Vajkarda, datum prošnje Janeza Vajkarda za sprejem v plemiško deželno konjenico in s tem končno letnico njegovih mladostnih potovanj ter datum imenovanja Janeza Vajkarda Valvasorja za stotnika ali kapetana pešcev dolenske četrti Kranjske.¹

O letu smrti Jerneja Valvasorja, očeta Janeza Vajkarda, smo doslej sklepali na osnovi podatkov v zapuščinskem inventarju Ane Marije Valvasor, matere Janeza Vajkarda, z dne 20. avgusta 1657. Tu je v seznamu listin *Inventarium über Herrn Barthollmeen seel: zu Laibach ligend: und vertheilte Fahrnuß*, z datumom 7. marec 1652, in pobotnica sinov iz prvega zakona, Karla in Franca Adama »wegen der empfangenen vätter – und müterlichen Fahrnuß«, z dne 21. aprila 1652.² Navedeni datumi v listinah omogočajo sklep, da je Jernej Valvasor umrl konec leta 1651 ali v začetku leta 1652. Toda vpis v knjigi bratovščine Marijinega vnebovzvetja, ki je sicer sekundarni vir, navaja ne samo letnico, ampak natančni datum smrti – 15. januar 1651 – takole: *Bartholomaeus Valuasor Provincialis Carniolae, iam olim ex primis Sodalibus B: (mae) V: (is) Assumptae. Obijt Anno 1651. die 15 Jan.*³ Ko mu je umrl oče, je bil Janez Vajkard v desetem letu starosti.

Novost v doslej znani biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja sta nadalje dva vpisa v arhivu kranjskih deželnih stanov. Iz vpisov je razvidno, da je 9. oktobra 1671 zaprosil za podelitev čakarine (*das Wartgeld*) za dva imenjska konja (*die Gültperde*) v okviru imenjske ali deželne konjenice.⁴ Dekret o tem so napisali 19. decembra 1671.⁵ Član deželnega fevdalnega poziva je bil Valvasor tudi leta 1680, ker je v odločbi o imenovanju za stotnika ali kapetana pešcev dolenske četrti Kranjske izrecno navedeno, da mu ob imenovanju za stotnika še nadalje priznavajo dva imenjska konja.⁶ Še leta 1688 pa je bil na seznamu med plemiškimi jezdec pod rumenim praporom, ki naj bi v primeru potrebe nastopili proti upornim podložnikom gospodstva Smladnik.⁷ Vendar se je stvar takrat uredila drugače. Od konca leta 1671 dalje je bil Valvasor torej celo vrsto let član deželnega fevdalnega poziva. Iz teh vpisov pa je razvidno tudi, da se je s svojih mladostnih potovanj vrnil na Kranjsko in se tu nameraval ustaliti pred 9. oktobrom 1671 in ne šele leta 1672, kakor smo po drugih podatkih o začetku in trajanju teh potovanj domnevali doslej.

¹Na nekatere podatke me je ob svojem delu v stanovskem arhivu opozoril g. Borut Lubej, dipl. um. zgod., za kar se mu najlepše zahvaljujem.

²Arhiv Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 4 1/2, str. 7 pod št. 15 in str. 6 pod št. 11.

³Arhiv R Slovenije, Rkp II/51 r, *Sodalitas beatissimae virginis Mariae in coelos assumptae*, s. p. (naknadna paginacija 38).

⁴Arhiv R Slovenije, Stan. arh., I. reg., 900, sejni zapiski 26 (1671–1677), fol. 25. – O zgodovinskem razvoju institucije fevdalnega poziva konjenice gl.: Vasko *Simoniti*, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Ljubljana 1991, str. 72 sl.

⁵Arhiv R Slovenije, Stan. arh., I. reg., 895, sejni zapiski 21 (1654–1673), fol. 279'.

⁶Arhiv R Slovenije, Stan. arh., I. reg., 909, sejni zapiski 35 (1680–1730), fol. 56, 56'.

⁷Arhiv R Slovenije, Stan. arh., I. reg., 545, fasc. 310, str. 1871. Objava v: *Kmečki puniti na Slovenskem*, Ljubljana 1973 (*Situla*, 13), str. 136, 174 sl. – Branko *Reisp*, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana 1983, str. 167, 315.

Podatek o začetku potovanj sloni na vsebini neke zapletene zgodbe, o kateri beremo v *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* pri popisu gradu Gamberka. Valvasor poroča o izginotju mladega kmečkega fanta iz ječe v grajskem stolpu. To se je zgodilo nekega jesenskega dne pred približno 29 ali 30 leti, nato je odpotoval za nekaj let, zato mu nadaljnji razplet zgodbe ni znan.⁸ Ob upoštevanju tega podatka pokaže izračun, če štejemo kakšno leto pred izidom *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, to je od takrat, ko je zgodbo pisal, da je končal šolanje v svojem sedemnajstem letu in bil nato od jeseni 1658 v glavnem zdoma. Po drugi strani pa je treba vendar navesti, da je bil na novo vpisan – ali da so ga na novo vpisali – med člane bratovščine Marijinega vnebovzjetja šele leta 1659.⁹

O trajanju potovanj pa poroča v pismih z dne 3. decembra 1685 in 5. marca 1686 tajniku Royal Society v Londonu.¹⁰ Na njih naj bi po lastni izjavi prebil 14 let. Po teh podatkih bi se polna leta mladostnih potovanj res iztekla leta 1672, število letnic pa doseže navedeno vsoto 14 že 1671. S tako razlago se letnica prihoda v domovino 1671 vključuje tudi v druge znane podatke in jo je, zaradi obeh določnih vpisov v arhivu, potrebno sprejeti.

Kljub temu, da je bil Janez Vajkard Valvasor vseskozi v deželnem fevdalnem pozivu, se njegove vojaške naloge in službe s tem niso končale. V pozdravni latinski pesmi prijatelja Pavla Ritterja-Vitezovića v albumu *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, ki je izšel na začetku leta 1681, je prvič omenjena njegova funkcija ali čin stotnika pešcev dolenske četrti Kranjske. Navedena funkcija stoji ob imenu, poleg navedbe članstva v angleški Royal Society, tudi še v naslovu njegovega zadnjega najpomembnejšega dela *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* leta 1689. Kdaj natančno je Valvasor postal stotnik, doslej ni bilo znano, nekatere okoliščine, kakor zgornja navedba, so govorile za leto 1680.¹¹ Od avtorjev, ki so se ukvarjali z Valvasorjem, je le Peter Radics v eni svojih zgodnjih objav in sicer leta 1879 v spremni besedi na koncu 4. dela Krajčevega ponatisa *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* napisal, da je bil Valvasor za stotnika imenovan 18. septembra 1680.¹² Vira za svojo trditev ni navedel in jo v kasnejših objavah nikjer več ne omenja. Ta podatek je moral Radics res povzeti po viru, zmotil pa se je v datumu, ker ga je, če pogledamo na ustrezno mesto v viru, prepisal iz zadnje vrste zgornjega besedila, kar kaže na to, da odloka o imenovanju Valvasorja za stotnika ni prebral do konca. V izvorniku se namreč ta odlok v celoti glasi takole:

Herr Johann Weykhard Valvasor per Verleichung der auf ableiben Herrn Wolf Adamen Mordaxen freyherrns see: ledig wordenen Haubmanschafft Über den gemeinen Man in untern Viertl.

Bschaidt

*In ansehung der löb: Stende dem Herrn Supplicanten neben dennen vorhin Ime verlichenen zweyen Gültpferdien, auf die nechst sich eräigende Vacanz einer Haubtmans Stöll gegebenen Vertröst: und Versicherung, wirdet demselben die auf ableiben Herrn Wolf Adamen Mordaxen freyherrn see: bediente Haubtmanschafft über den gemainen Man in Untern Viertl nicht allein würckhlichen verlichen, und derselbe zu fleissiger Bedienung solicher Haubtmanschafft angemahnt, sondern auch die zwey Gültpferdt gelassen, und dessen der Herr General Einnember, und die Buechhalterey mit zuestellung dits nachrichtlich erindert. Actum Laybach den 19. 7'ber A: 1680.*¹³

Janez Vajkard Valvasor je bil torej imenovan za stotnika ali kapetana pešcev dolenske četrti Kranjske 19. septembra 1680 po smrti barona Volfa Adama Mordaxa. Kot je bilo že navedeno, so mu nadalje priznavali tudi dva imenjska konja, se pravi, da je še nadalje ostal član deželnega fevdalnega poziva.

Iz teh podatkov bolj kot doslej izstopa še eno udejstvovanje Janeza Vajkarda Valvasorja, in sicer vojaško. Vedno navajamo njegovo udeležbo v avstrijsko-turški vojni v letih 1663 in 1664, manj njegovo udeležbo v švicarskem pehotnem polku francoskega kralja v času mladostnih potovanj, vedno

⁸Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, Laybach-Nürnberg 1689, XI, str. 161 sl.

⁹Arhiv R Slovenije, Rkp II/51 r, Sodalitas beatissimae virginis Mariae in coelos assumptae, s.p. (naknadna paginacija 233).

¹⁰Branko Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society*, Ljubljana 1987 (Korespondence pomembnih Slovencev, 8), str. 21, 26.

¹¹Branko Reisp, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana 1983, str. 163, 313.

¹²Peter Radics, *Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft« von Krain*, Johann Weichard Valvasor: *Die Ehre des Herzogthums Krain*, 4. Bd., Rudolfswerth 1877–79, s.p.

¹³Arhiv R Slovenije, Stan. arh., I. reg., 909, sejni zapisniki 35 (1680–1730), fol. 56, 56'.

tudi njegov čin ali funkcijo stotnika pešcev dolenskega dela Kranjske in poveljstvo nad odpravo na Štajersko ob turški invaziji in uporu ogrskih velikašev leta 1683, skoraj nič pa dejstvo, da je bil vseskozi tudi član deželnega fevdalnega poziva ali ti. imenjske konjenice. Ob navedenih biografskih dopolnilih bi na to dejstvo dodatno opozorili.

Zusammenfassung

Einige Ergänzungen zu der Biographie von Johann Weichard Valvasor

Branko Reisp

Auf der Grundlage einiger in letzter Zeit eruieter Quellenangaben ist es möglich, einige Angaben aus der Bibliographie Johann Weichard Valvasors zu ergänzen bzw. zu präzisieren, und zwar den Todestag seines Vaters Bartholomäus Valvasor (15. Januar 1651), das Datum des Gesuchs von Johann Weichard um Aufnahme in die adelige Landesreiterei (9. Oktober 1671, Aufnahme am 19. Dezember desselben Jahres) und damit das letzte Jahr seiner Jugendreisen sowie das Datum der Ernennung Johann Weichard Valvasors zum Hauptmann des Aufgebots zu Fuß des Unteren Viertels Krains (19. September 1680). Bei den genannten biographischen Ergänzungen soll noch darauf hingewiesen werden, daß Johann Weichard Valvasor seit 1671 ununterbrochen Mitglied der Landesreiterei war, was sein militärisches Engagement näher bestimmt angesichts der Tatsache, daß er im Jahre 1663 und 1664 am österreichisch-türkischen Krieg teilnahm, daß er während seiner Jugendreisen im königlichen französischen Schweizer Regiment diente, daß er Hauptmann des Aufgebots zu Fuß des Unteren Viertels Krains und Befehlshaber der Expedition nach Steiermark im Jahre 1683 war.

arhivi

glasilo Arhivskega društva Slovenije in arhivov Slovenije

Arhivi so začeli izhajati leta 1978 in so osrednje glasilo Arhivskega društva Slovenije. Glasilo spremlja arhivska vprašanja od organizacije in načrtovanja dela v arhivih, vrednotenja, urejanja in popisovanja gradiva do njegove uporabe ter dogajanja v arhivski stroki tako doma kot v svetu. Poleg prispevkov s področja arhivistike, arhivske dejavnosti in arhivske tehnike, objavljajo *Arhivi* tudi prispevke s področja zgodovinskih pomožnih ved, prispevke o virih, fondih, strukturi inštitucij in zgodovini državnih ureditev. *Arhivi* niso namenjeni le arhivskim strokovnim delavcem, ampak tudi uporabnikom arhivskega gradiva za raziskovalne, študijske, kulturne in izobraževalne namene, pa tudi drugim, ki uporabljajo gradivo za različne uradne, poslovne in osebne namene. Glasilo skuša razvijati strokovne, izobraževalne in informacijske funkcije arhivov ter povezovati arhivsko stroko s sorodnimi družboslovnimi vedami, zlasti z zgodovino, pomožnimi zgodovinskimi vedami, informatiko ipd.

Prispevki so razdeljeni v naslednje rubrike: Članki in razprave – Iz prakse za prakso – Iz arhivskih fondov in zbir – Poročila o delu Arhivskega društva Slovenije – Poročila o delu arhivov in zborovanjih – Ocene in poročila o publikacijah in razstavah – Osebne vesti – Nove pridobitve arhivov – Bibliografija arhivskih delavcev – Sinopsisi.

Arhive lahko kupite ali naročite pri **Arhivskem društvu Slovenije**, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, tel. (061) 1251 222, faks (061) 216 551. Cena za dvojno številko je 2000 SIT, za člane Arhivskega društva Slovenije 1000 SIT ter za dijake in študente 500 SIT. Pri Arhivskem društvu Slovenije lahko naročite tudi starejše številke Arhivov in druge publikacije Arhivskega društva.

RAZSTAVE

Arheološka razstava »Kapiteljska njiva«

Novo mesto, 28. november 1997 – 30. september 1998

Po dobrem letu priprav in najav smo 28. novembra 1997 v galeriji Dolenjskega muzeja, ki smo jo za to priložnost dodobra predelali, odprli arheološko razstavo *Kapiteljska njiva Novo mesto*, ki je hkrati tudi ena največjih, po pomenu, vrednosti in promociji ter spremljajočem materialu, ki razstavo spremlja in opozarja nanjo, pa zagotovo daleč največja občasna razstava, ki smo jo postavili v Dolenjskem muzeju v vsej njegovi zgodovini.

Razstavo smo strokovno in organizacijsko temeljito pripravljali kar precej časa in je sestavni del vseslovenskega večletnega projekta *Železna doba na Slovenskem*, ki ga pripravljamo skupaj s kolegi iz Narodnega muzeja v Ljubljani. Razstava v Dolenjskem muzeju prikazuje rezultate desetletnih arheoloških izkopavanj na Kapiteljski njivi na Marofu v Novem mestu, ki je po pomembnosti posameznih najdb iz halštatskega obdobja (poimenovanega tudi cvetočega Halštata Dolenjske) eno največjih arheoloških najdišč v Sloveniji. Kar ta razstava prikazuje, pa daleč presega meje naše države in Novo mesto uvršča v sam evropski in svetovni arheološki vrh. Izkopavanja na Kapiteljski njivi vodi Dolenjski muzej v sodelovanju z Zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, z njimi pa je prvi pričel že pokojni kustos arheolog Dolenjskega muzeja Tone Knez, nadaljuje pa jih njegov naslednik in tudi avtor te razstave ter spremljajočega kataloga Borut Križ. Na razstavi je predstavljenih več kot petsto predmetov, ki prikazujejo bogato življenje halštatskodobnih prebivalcev Novega mesta in po svoji pomembnosti, redkosti in vrednosti za to obdobje še posebej izstopajo. Razstava predstavlja vrhunsko oblikovane izdelke iz 1. tisočletja pr.n.št., najdene v grobovih, ki zgovorno prikazujejo življenje tedanjega časa. Posebnost dolenske halštatske skupine so knežji grobovi, kjer izjemni in redki predmeti predstavljajo vrhunec obrtne in umetnostne proizvodnje tedanjega časa. Domača predelava železove rude, kovanje izdelkov iz tako pridobljenega železa in vključitev v evropsko zgodovino so tudi omogočili razcvet in blagostanje dolenske halštatske družbe. To se še posebej kaže v bogatih grobnih najdbah vodilnega, knežjega sloja takratnega prebivalstva, ki je iskal vzornike v grško-etrusčanskem svetu oz. kulturi, vendar s svojim lastnim izrazom in mojstrsko izdelanimi predmeti. Na Kapiteljski njivi je bilo do sedaj odkritih devet knežjih grobov, kjer se ob predmetih iz zlata pojavljajo še izjemno oblikovani predmeti iz jantarja in stekla, obrambno orožje, konjska oprema in bronasto posodje, kjer figuralno okrašene situle predstavljajo najvišji evropski umetnostni oblikovalni izraz tedanjega časa. Grobovi zrcalijo vzpone in padce dolenske halštatske družbe od 8. pa vse do 4. stoletja pr.n.št., ko Kelti vojaško zrušijo moč halštatskih kneževin Dolenjske in si podredijo tukajšnje staroselce. Predmeti sodijo tudi med našo nacionalno najpomembnejšo kulturno dediščino, neredki pa so unikat v slovenskem ali pa celo evropskem in svetovnem merilu. S tem smo tudi prvič predstavili javnosti izbor predmetov, najdenih ob arheoloških izkopavanjih na Kapiteljski njivi v zadnjih desetih letih in restavriranih v skupni restavratorski delavnici Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto in Dolenjskega muzeja, v drugih restavratorskih delavnicah v Sloveniji, kar četrtnina predmetov pa je takšnih, ki so jih restavrirali v eni najbolj priznanih in eni največjih restavratorskih delavnic na svetu, to je v Rimsko-nemškem centralnem muzeju v Mainzu v Nemčiji, kar daje tem predmetom in razstavi sami še posebno vrednost in pomen. Zato je razstava sama dogodek, ki ni izjemno pomemben samo za Dolenjski muzej, ampak in predvsem za Novo mesto in celotno našo državo, saj je razstava tudi pomemben mednarodni dogodek. V Dolenjskem muzeju zato upamo, da se bodo s to razstavo Novo mesto in Novomeščani končno in lažje zavedli, spoznali in priznali vrednost in pomembnost novomeških arheoloških odkritij iz halštatskega obdobja, ostali obiskovalci pa se bodo seznanili z izredno pomembnim in bogatim delom novomeške zgodovine oz. prazgodovine, ko je Novo mesto in z njim Dolenjska do sedaj edinokrat resnično nekaj pomenila v evropski zgodovini.

Prav zaradi izrednega pomena posameznih najdb v svetovnem merilu smo se tudi odločili za zelo široko promocijo razstave, kar si le-ta in novomeška arheologija po svoji pomembnosti in mestu v svetu nedvomno zasluži. Tako smo pripravili veliko spremljajočega gradiva, kar do sedaj ravno ni bilo v navadi. Še pred otvoritvijo smo izdali štiri plakate, dva prospekta v petih jezikih, štiri nove kopije arheoloških predmetov – nakita s certifikati, tri grafične upodobitve prizorov iz situle, ki je vodilni motiv razstave, osem novih razglednic, voščilnico z emblemom razstave, ki je upodobljen še na vsem ostalem spremljajočem

gradivu, majice, dežnike in pet vrst posebnih vstopnic za to razstavo (običajno, skupinsko, polovično, družinsko in prost vstop). Ob sami otvoritvi pa smo izdali še nov, večji prospekt, ki na kratko predstavlja samo razstavo in ki ga dobi vsak obiskovalec skupaj z vstopnico, ter spremljajoči katalog razstave. V njem je predstavljena železna doba na splošno, pa železna doba Evrope, Slovenija v halštatskem obdobju in Dolenjska ter Novo mesto v starejši železni dobi. Temu sledi opis prazgodovinskega grobišča Kapiteljska njiva in zgodovina arheoloških izkopavanj na tem najdišču. V drugem delu so predstavljeni še vsi grobni pridatki, knežji grobovi, situlska umetnost in mlajša železna doba. Na koncu pa so v katalogu predmetov opisani vsi razstavljeni predmeti. Tako katalog kot prospekt sta tudi v celoti prevedena v angleški jezik. Poleg tega pa je ob razstavi v organizaciji novomeških filatelistov izšla tudi spominska ovojnica s spominskimi žigom.

Da smo celotni projekt pripeljali do – po našem mnenju – uspešne realizacije, je nedvomno zaslužen tudi oblikovalec razstave, kataloga in vsega ostalega spremljajočega gradiva, vezanega na razstavo, arhitekt Jovo Grobovšek, ki je večletni zunanji sodelavec Dolenjskega muzeja pri večjih in zahtevnejših projektih.

Celoten projekt *Kapiteljska njiva Novo mesto* je potekal pod pokroviteljstvom predsednika Republike Slovenije Milana Kučana, ki je razstavo tudi uradno odprl in v svojem nagovoru med drugim poudaril: »Novomeščani ste tudi s to razstavo pokazali pot. Muzealstvo in turizem, arheologija in uspešna podjetja skupaj predstavljajo, kar je nastalo na slovenskih tleh in sega v evropski in svetovni arheološki vrh. Slovenija in z njo Evropa sta s tem dobili priložnost, da se prepričata o enkratni ustvarjalnosti ljudi, ki so živeli na tem prostoru. Tudi za današnji ustvarjalni rod Slovencev cvetoči halštat naše Dolenjske ni zgolj naključna preteklost, neponovljiva civilizacijska in kulturna enkratnost, ampak eden od temeljev naše ustvarjalne biti. Je res nekaj, kar je bilo, vendar je obenem nekaj, kar Dolenjska zmore tudi danes. V sožitju različnosti je strpno in ustvarjalno strnila svoje znanje in energijo in nam danes razgrnila spoznanje, kakršno je le redkokdaj in redkokje mogoče doživeti. To je kulturno in civilizacijsko, mecensko in gospodarsko dejanje na evropski ravni. Zato mi je še v posebno veselje, da lahko danes odprem razstavo, ki je v ponos Sloveniji.«

Razstavo so finančno podprli Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije skupaj z Upravo za kulturno dediščino Republike Slovenije, Mestna občina Novo mesto ter številni sponzorji (kar dvaindvajset, ki v veliki večini prihajajo iz Novega mesta), ki so prispevali svoj delež pri realizaciji celotnega projekta; med njimi še posebej velja omeniti Dolenjsko banko, Krko Tovarno zdravil, Obrtno zadrugo Hrast, Telekom Slovenije in Krko Zdravilišča. Tako nam je tudi z njihovo pomočjo uspelo realizirati celoten zastavljeni projekt, vključno z vsemi izhodiščnimi zamislami in idejami, ki smo si jih zastavili še v pripravljalnem obdobju avtor Borut Križ, oblikovalec Jovo Grobovšek in vodja projekta Zdenko Picelj in katerih realizacija je bila seveda odvisna od obsega razpoložljivih finančnih sredstev.

Z otvoritvijo razstave smo zaključili prvi in najzahtevnejši del zelo obsežnega projekta, s katerim smo lahko končno na dostojen način predstavili resnično pravo bogastvo, ki ga premore Dolenjski muzej oziroma Novo mesto in s katerim se lahko upravičeno predstavljamo in postavljamo doma in v svetu ter smo nanj ponosni. Drugi del pa bo sledil ves čas odprtja razstave, to je do 30. septembra 1998, ko bodo od februarja dalje potekala različna predavanja domačih in tujih strokovnjakov, od januarja dalje vsako zadnjo soboto v mesecu javna vodstva po razstavi z avtorjem razstave, različne delavnice v okviru pedagoškega oddelka, ki bo pripravil tudi manjšo spremljajočo razstavo *Oblačilna kultura v halštatskem obdobju*, od aprila do julija pa bo možen tudi ogled arheoloških izkopavanj na Kapiteljski njivi.

Odziv na razstavo je bil že v prvem mesecu kar presenetljivo velik, glede na to, da je v decembru ponavadi v muzeju bolj malo obiskovalcev, saj imajo ljudje v tem času veliko drugih opravkov v povezavi z božično-novoletnimi prazniki. Tokrat pa smo od otvoritve do konca leta zabeležili že kar 1.089 obiskovalcev razstave. Še posebej veseli pa smo bili dobrega odziva imetnikov muzejskih izkaznic Dolenjskega muzeja, ko smo izključno za njih organizirali prvo prednovoletno srečanje, ki bo postalo tradicionalno, in jim pripravili predavanje in vodstvo po razstavi z avtorjem Borutom Križem.

Prepričan sem, da bosta razstava in celotni projekt novomeško arheološko preteklost umestila v svetovno merilo. Obenem pa vsi, ki smo sodelovali pri tem projektu in se dobro zavedali pomembnosti in razsežnosti te razstave ter delali v želji, da jo izpeljemo na kar se da najvišjem možnem nivoju in s tem muzej in Novo mesto na najboljši možni način predstavimo domači in tuji javnosti, upamo, da ves vložen napor ni bil zaman, tako da bo Novo mesto tudi po zaprtju razstave zmoglo bolje ceniti svojo arheološko preteklost in ji s tem nameniti tudi svetlejšo prihodnost, ko bi prišli tudi do nove, večje in samemu pomenu primernejše stalne zbirke.

Zdenko Picelj

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE – ČZN

Review for History and Ethnography

Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) je začel izhajati leta 1904 in je ena najstarejših slovenskih znanstvenih revij. Do okupacije je Zgodovinsko društvo v Mariboru izdalo 35 letnikov, novo vrsto pa je leta 1965 začelo izdajati takratno Združenje visokošolskih zavodov (od 1975 Univerza) v Mariboru ob sodelovanju Zgodovinskega društva v Mariboru. Na leto izideta dve številki. Jeseni leta 1997 je ČZN dobil novega urednika dr. Darka Friša in uredniški odbor, ki ga sestavljajo člani Univerze v Mariboru in drugi strokovnjaki.

Revija objavlja razprave in študije iz zgodovine, etnologije, umetnostne zgodovine, arheologije, geografije in jezikoslovja, kakor tudi knjižne ocene in poročila ter jubilejne zapise. Nova je rubrika Diskusije, kjer strokovno ocenjujejo objavljene razprave iz prejšnjih števil. Rubriki Kongresi, simpoziji, društveno življenje in Obvestila prinašata novice o dogajanjih v strokah, ki jih revija pokriva. Tematika ČZN se sicer območno navezuje večidel na severozahodno Slovenijo s Koroško, Celjem in njegovo širšo okolico, velikokrat pa seže tudi prek teh meja.

Sedež uredništva: **Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija;**
telefon: (+386) 62 2293658; faks: (+386) 62 28180

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »Kronika«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani
- Peter Vodopivec, LUKA KNAPFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

OCENE IN POROČILA

Peter Kos, **Leksikon antične numizmatike s poudarkom na prostoru jugovzhodnih Alp in Balkana**. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 1997. 385 strani.

Leksikon posreduje v več kot 300 geslih temeljno znanje o denarju in denarništvu v časovnem okviru od njegovega pojava v 7. stol. pr.Kr. prek stare Grčije, Rima in zgodnjega srednjega veka do 10. stoletja. Prostorski okvir leksikona je območje mediteranskih civilizacij antike in sosednjih dežel ter deloma njihovih nasledstvenih civilizacijskih tvorb pretežno v evropskem okviru (Bizanc, germanske državne tvorbe ob zatonu antike in v zgodnjem srednjem veku, zaradi tega prostorskega okvira je opuščena predstavitev Perzije in arabskega sveta). Po obsegu je dobra tretjina ali slaba polovica knjige namenjena občemu razvoju denarništvu v antiki ter metodi sodobne numizmatične vede. Vsako geslo je sestavljeno iz koncizno napisanega teksta in ustreznih ilustracij (ponavadi reprodukcije novcev, ponekod tudi tabele, grafikoni, sheme in risarske rekonstrukcije), na koncu pa je dodana glavna literatura. Leksikon prinaša zelo izčrpno sliko denarništvu v antiki in zgodnjem srednjem veku vobče, ki temelji na širokem izboru snovi, v primeru vzhodnoalpskega, podonavskega in balkanskega prostora v antični dobi pa je predstavljeno kovanje denarja v celoti, tako da gre v tem primeru za znanstveno zasnovan leksikon z ambicijo kompletnosti. Naj najprej kratko predstavimo glavne sestavne dele leksikona po njegovih tematskih sklopih.

Veliko skupino predstavljajo temeljna gesla o denarništvu v antiki, ki so splošne narave in posredujejo osnovno znanje numizmatike. Od teh naj navedemo npr. gesla o prvotnih oblikah denarja kot npr.: Pojav denarja, Predmonetarne oblike denarja (t.i. 'Ramo secco'), Orodni denar, Naturalni denar, Nakitni denar, Palice, Aes grave, Aes rude, Aes signatum. Vrsta gesel se nanaša na nastanek in razvoj denarnega obtoka in delovanje denarnega tržišča (npr. gesla: Denarni obtok, Denarne reforme, Denarni sistem, Bančništvo, Bankir, Menjalnice, Emisija, Inflacija, Psevdo-denarne oblike, Finančna uprava, Kovanje denarja, Kovna pravica, Kovnica, Pretok denarja, Avtonomno kovanje, Psevdoavtonomni novci). Cela vrsta gesel nam razloži različne tipe novcev od sorazmerno pregledne Grčije (gesla Drahma, Didrahma, Stater, Tetradrahma, Talent, Mina) do v tem oziru zelo zapletenega Rima s celo množico denarnih enot v dostikrat zapletenih medsebojnih razmerjih; za republikansko dobo npr. gesla: As, Bes, Funt, Dupondij, Semis, Triens, Uncia, Semiuncia, Denarij, Tressis, Kvadrans, Sekstans, Kvadrigrat; za cesarsko dobo gesla: Antoninijan, Radiat, Cistofor, Centenional, Solid, Semissis, Tremissis, Miliarensis, Argentus, Nummus, Majorina, Siliqua, Folis, Rudniški novci (metalla), Limes falsum, Subferat itd. Vrsta gesel obravnava pojave, ki so povezani z denarjem (npr. gesla Falzifikati, Prekovanje, Polovičenje, Ponarejanje denarja), dalje pojavne oblike, ki so na meji denarja (npr. Kontorniat, Pseudokontorniat, Medaljoni, Tesere, Spintrije, Imitacije, Exagium), ter temeljne pojme, ki so povezani s samo tehniko in tehnologijo kovanja (npr. Pečat, Novčna mera, Surovec, Vtiski, Legende, Vezava pečatov, Primerjava pečatov, Priznak kovnice, Inkuzni novci, Hibridni novci, Kontramarka, Demonetizacija, Prekovanje, Ikonografija, Grafiti), z njegovo organizacijo (npr. gesli Tresviri monetales in Comes sacrarum largitionum) ali s politično vsebino kovanja (npr. Propaganda na novcih, Abolitio nominis = Damnatio memoriae). Vsa ta gesla posredujejo temeljno znanje o denarju in denarništvu kot pojavu antične civilizacije. Obsežno geslo Kovnica prinaša prikaz ureditve in delovanja tega sektorja rimske države, nato pa v kronološkem zaporedju seznam kovnic zgodnjega cesarstva, poznoantične dobe in Bizanca (do 9. stol.).

Avtor je po pravici posvetil dosti prostora predstavitvi moderne numizmatične vede. Na tem področju se je med nepoznavalci ali slabimi poznavalci numizmatike, ki se ukvarjajo s sorodnimi vedami (zgodovinarji različnih tematskih usmeritev, epigrafiki, arheologi), marsikdaj uveljavilo več napačnih predstav: po eni strani se od numizmatike pričakuje preveč (zanesljiva datacija vojaških in političnih dogodkov, velikopotezni sklepi o gospodarstvu antične države in družbe itd.), po drugi strani pa se premalo upošteva tiste vidike raziskav, pri katerih edino numizmatika lahko da kolikor toliko zanesljive rezultate in celo rekonstrukcije pomembnih vojaško-političnih dogodkov, ki se v pisanih virih sploh ne omenjajo. Med gesli o moderni numizmatiki in vprašanju njene uporabe pri raziskovanju antike naj opozorimo na naslednja: Analiza kovin, Analiza tež, Datacija novca, Dokumentiranje novčnih najdb, Določitev novca, t.i. Greshamov zakon, Kvalitativne analize, Kvantitativne analize, Metode antične numizmatike, Metrologija, Pomen novčnih najdb, Ohranjenost novca, Pomen denarja, Relativna kronologija, Statistika v numizmatiki, Računalništvo v numizmatiki, Tipologija, Zamudni faktor, Zakladna najdba, o zgodovini vede same gesli Numizmatika in Numizmatični kabinet). Posebej naj izpostavimo zelo obsežno geslo Interpretacija novčnih

najdb, v katerem je avtor opozoril na glavna vprašanja vključevanja rezultatov numizmatične vede v zgodovinske in arheološke raziskave. Opozoril je tudi na pasti, ki prežijo na premalo previdnega ali premalo večšega raziskovalca in ga pripeljejo do sicer navidezno pravih, v resnici pa popolnoma napačnih in neuporabnih zaključkov (isto snov je avtor v razširjeni obliki predstavil v razpravi: Interpretacija antičnih novčnih najdb. Metodologija – njene možnosti in pasti, *Arheološki vestnik* 48, 1997, 97–115).

Po obsegu dobra polovica, po številu gesel pa okrog dve tretjini leksikalnih enot se nanaša na predstavitev konkretnih kovnic ali denarništva pri posameznih ljudstvih in v posameznih državnih tvorbah. Omenimo naj vrsto grških kovnic, pri katerih je avtor podal le reprezentativen izbor, v katerem nastopajo predvsem kovnice v bližini makedonskega, traškega in ilirskega območja, ki so vplivale na kovanje pri sosednjih ljudstvih (npr. Abdera, Amphipolis, Thasos, Apollonia (v Iliriku), Dyrrhachium itd.). Pri prikazu rimskih državnih kovnic podaja avtor kompletno sliko državnega kovanja, pri čemer so za naš prostor s sosedstvom morda najbolj pomembna naslednja gesla: Aquileia, Siscia, Salona, Sirmium, Viminacium, Serdica, Thessalonike, Ravenna, Ticinum, Roma, Lugdunum, Arelate, Treveri, Constantinopolis, Carthago, Alexandria. Pri provincialnih kovanjih je predstavljen širši izbor, pač po pomenu tega kovanja tudi z ozirom na vzhodnoalpski, podonavski in balkanski prostor (npr. gesla Dacia, Makedonija, Trakija, Spodnja Mezija, Zgornja Mezija, od drugih področij rimskega cesarstva gesla Provincialni kovi, Mestni kovi in Hispanski novci).

Kot je bilo že uvodoma omenjeno, je avtor podal zelo izčrpno sliko kovanja ljudstev in v večini primerov plemenskih državnih tvorb v zgodnji zgodovinski dobi. To kovanje je bilo ponekod bolj izvirno, t.j. bolj ali manj neodvisno od grških ali rimskih vzorov (npr. gesla Etruščani, Veneti, Iberski novci, Kartaginski novci, Numidski novci), drugod pa je bilo pod izrazitim grškim in kasneje rimskim vplivom. Zelo izčrpno je predstavljeno kovanje plemenskih državnih tvorb v balkansko-podonavskem prostoru. Med temi izstopajo po raznolikosti kovanja Iliri. Glavna gesla iz tega področja so naslednja: Grško-ilirski novci (s podrobno predstavitvijo kovanja grških kolonij v srednji Dalmaciji v posebnih geslih), Skodra, Lissos, Rhizon, Gentij, Balaj, Damastion, Daorsi, Pelagia, Daparrja, Darado, Srednjbalkanska plemena v predrimskem obdobju, Labeati, Japodi, Mezeji, Amantia itd.), v njihovem sosedstvu Epirci (temeljno geslo Epir), Peonijci v današnji Republiki Makedoniji (temeljno geslo Peonia) in Makedonci (temeljno geslo Makedonija). Izčrpno je predstavljeno kovanje vzhodnoalpskih in podonavskih Keltov (gl. gesla: Noriki, Tavriski, Boji, Skordiski, Eraviski) ter kovanje na območju Getov in Dačanov ob spodnji Donavi (gesla Geto-Daki, Bastarni) ter Tračanov med spodnjo Donavo in Egejskim morjem v sosedstvu grškega in makedonskega sveta (Trakija, Trako-makedonska plemena).

Za zgodovino pozne antike in zgodnjega srednjega veka so posebej važna gesla o kovanju pri germanskih in drugih ljudstvih na evropskih tleh in posebej v podonavsko-balkanskem prostoru. O kovanju v germanskih plemenskih državah gl. zlasti gesla Gepidi, Vandali, Langobardi, Vzhodni Goti, za frankovsko državo od 6. do 9. stol. gesli Merovingi in Karolingi. Pomembno mesto je zavzemalo v tem času kovanje bizantinskega cesarstva (gl. Bizantinski denarni sistem), ki so ga v 7. stol. v šibki meri in očitno v majhnih emisijah posnemali Avari. Avtor po pravici zavrača neprepričljivo hipotezo W. Hahna, po kateri naj bi v 7. stol. bizantinske kove imitirali tudi Slovani.

Leksikon zaključuje seznam vladarjev posameznih obdobij in monarhično urejenih državnih tvorb (od stare Makedonije do Makedonske dinastije v Bizancu 9. in 10. stol.), ki služi kot pripomoček za hitro in zanesljivo kronološko orientacijo.

Kosov *Leksikon antične numizmatike* je sad dolgotrajnega dela, zrelega znanja in ustreznih pedagoških izkušenj. Publikacija je v našem prostoru edinstvena. Vse pohvale je vredna njena tehnična in estetska dognanost. Delo temelji na obsežnem znanju, ki si ga je avtor pridobil z intenzivnim študijem (predvsem) keltskih, rimskih in zgodnjih germanskih novcev. Tem raziskavam se posveča že več kot dve desetletji, saj nosi njegova prva monografija *Keltski novci Slovenije* letnico izida 1977. Leksikalni priročnik, ki je obenem univerzitetni učbenik, omogoča in spodbuja ambiciozno naravnano študij in upamo le, da bo med študenti našel dovolj vrednih uporabnikov. Med tistimi, ki se ukvarjamo z antično numizmatiko sorodnimi vedami, bo priročnik gotovo našel na dober odziv. Poudarek pri vsebini priročnika je na predstavitvi denarja, ki se je pojavljal v našem prostoru in v njegovem širšem sosedstvu, tako da leksikon vsakomur omogoča zanesljivo orientacijo pri vsaki dosednji (in v prihodnosti pričakovani) denarni najdbi. Zgodovinar katerekoli področne usmeritve, arheolog ali epigrafik, se mora opirati na rezultate numizmatične vede, ki včasih resda osvetli samo detajle, vendar pa spet drugič vodi do novih spoznanj temeljnega pomena. Leksikon, ki prinaša bazično literaturo in vsebuje vrsto važnih problemsko napisanih gesel širšega historičnega pomena, bo služil za koristno in zanesljivo informacijo, poleg tega pa bo, kot upam, pripomogel k preseganju včasih površnih in klišejskih predstav o tem, kaj je numizmatika in kakšna je njena vloga v raziskovanju stare zgodovine.

Argo 40/1, 1997, Ljubljana : Narodni muzej, 1997. 190 strani.

Z letošnjo prvo številko Arga (Argo 40/1, 1997) uresničujemo program, ki si ga je zadal uredniški odbor, namreč izid dveh števil Arga letno.

V rubriki Gradivo, ki se posveča temeljitejšim raziskavam muzejskega gradiva, objavljamo študijo o kipih na pročelju Narodnega muzeja. Alegorije Umetne obrti, Zgodovine, Naravoslovja in Poljedelstva se nam prvič predstavljajo z imenom avtorja – to je bil dunajski kipar Richard Kauffungen. Kipi so bili postavljeni pred muzejski vhod leta 1885, še pred letom 1926 so bili tako poškodovani, da so jih shranili v muzejskih kletnih prostorih, leta 1979 so jih nadomestile kopije.

V zgodovino muzejskih fondov posega članek o zbirki keramike, ki jo je Deželni muzej za Kranjsko pridobil leta 1908 s sredstvi Hoftiteltaxfonda iz Dunaja. Predmeti, ki jih je muzej pridobil in razstavil, naj bi obiskovalce seznanjali z dosežki sodobne umetne obrti in domačim obrtnikom ponujali vzorce in predloge, na podlagi katerih se bodo lahko izobraževali in jih posnemali.

Slovenski fotograf Josip Pelikan je bil s svojo kamero dokumentalist in kronist precejšnjega dela 20. stoletja. Muzej novejšje zgodovine iz Celja pa hrani njegovo bogato fotografsko zbirko. Njegove fotografije predstavljajo znane in neznane osebnosti zlasti celjske, a tudi slovenske zgodovine; dokumentirajo gospodarski razvoj in družabno življenje. Njegova ateljejska fotografija pa je ohranila spomin na rojstva, obhajila, birne in poroke.

Bogato fotografsko zbirko hrani tudi Koroški muzej na Ravnah na Koroškem. Gradivo dokumentira tri najznačilnejša področja: duhovno kulturo, materialno in socialno kulturo.

Idrijska čipka je v letu 1996 zaživela na priložnostnih poštinih znamkah in na ta način ponela ta del naše kulturne dediščine v svet.

V Novih pridobitvah, naslednji rubriki nove številke Arga, predstavljamo zbirko dolgoletnega kranjskega zdravnika dr. Božidarja Fajdige, ki so jo Gorenjskemu muzeju v Kranju podarili njegovi dediči. Zbirka obsega 360 predmetov: pohištvo njegove ordinacije in čakalnice, medicinske naprave in instrumente ter zdravila.

Narodni muzej Slovenije je v letu 1997 pridobil nekaj predmetov vrhunske slovenske oblikovalke stekla Janje Lap, ki je s svojim konceptom oblikovanja stekla posegla v pretekla obdobja in pri tem značilne poteze posameznih dob preoblikovala na nov, moderen način.

Stalne razstave uvaja prispevek o stalnih arheoloških razstavah Deželnega muzeja za Kranjsko oziroma Narodnega muzeja Slovenije od Dežmana do danes. Zbirka, kot si jo je zamislil Karel Dežman je bila postavljena leta 1888, ko so bile zbirke v novi stavbi prvič odprte za javnost. Zbirke so nato doživljale različne spremembe v času Alfonsa Müllnerja, Walterja Šmida, Josipa Mantuanija ter Josipa Mala in nato še večkrat po letu 1945 vse do zadnje preureditve leta 1994. Več kot stoletna zgodovina stalne arheološke razstave je vseskozi odražala različne poglede na stalno muzejsko razstavo, od razstave kot »skladišča muzejskih predmetov« do sodobnejših poskusov, ki pa jih je vseskozi omejevala prostorska stiska osrednje muzejske ustanove.

Z velikim veseljem predstavljamo v Argu dobitnika letošnje nagrade EMYA-e, nagrade Luigi Micheletti za najboljši tehnični muzej – Mestni muzej Idrijo in njegovo stalno razstavo z naslovom Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije. Razstavo sestavlja deset tematskih sklopov, ki se med seboj dopolnjujejo in osvetljujejo mejnike petih stoletij, geološko zbirko, pripoved dokumentov, poglede na mesto, živosrebrni stolp, znamenite osebnosti, pridobivanje živega srebra, gozdarstvo in transport lesa, priče življenjskega utripa in zgodovinske slike Janka Trošta.

Etnološke zbirke v okviru muzejske mreže na Tolminskem so začeli prenavljati v začetku devetdesetih let in jih spreminjati v sodobne, ogleda vredne muzejske kulturno-turistične zanimivosti, odmevne v slovenski in evropski javnosti. Tu seveda mislim na Kobariški muzej prve svetovne vojne – dobitnika nagrade Sveta Evrope leta 1993. V letu 1996 so jih obogatili s tremi novimi oziroma prenovljenimi muzejskimi zbirkami. Te so Breginjski muzej, muzejska zbirka Mirka Kurinčiča v Drežnici in Robidiška hiša.

Slovenski etnografski muzej je svojo stalno razstavo pričel snovati spomladi 1995. Pot proti stalni razstavi nas seznanja s projektom imenovanim Slovenski etnografski muzej in z zamisli o postavitvi stalne razstave. Ob preselitvi muzeja na Metelkovo 2 želimo muzeju, da bi svojo vizijo stalne razstave čimprej uresničil.

V rojstni hiši Matije Čopa v Žirovnici je od januarja 1997 dalje na ogled spominska zbirka, posvečena življenju in delu edinstvenega slovenskega poliglota.

V prispevkih, posvečenih občasnim razstavam, sledimo zamisli, ki smo si jo v uredniškem odboru zadali, da namreč o občasni razstavi objavljamo tako razmišljanja avtorjev razstav o problemih in odločitvah, s katerimi so se srečevali pri delu od ideje do postavitve razstave, kot tudi ocene razstave, kakršna

je bila končno postavljena na ogled. Na ta način sta predstavljeni dve razstavi. Prva je razstava Pokrajinskega muzeja Celje – Rifnik in njegovi zakladi (avtorica razstave Darja Pirkmajer je zanj prejela Valvasorjevo priznanje). Druga je razstava Pokrajinskega muzeja Maribor V modnem galopu čez drn in strn – Jahalna moda.

Razstava Shakespeare v gledališčih srednje Evrope med obema vojnoma je skupni projekt članov združenja SIBMAS-a (Mednarodnega združenja gledaliških muzejev in knjižnic). Francka Slivnik je za vodstvo tega mednarodnega projekta in povezovalno vlogo pri organizaciji gostovanja razstave v različnih evropskih mestih prejela Valvasorjevo priznanje.

Razstava Fotografija na Hrvaškem 1848-1951 je spodbudila raziskavo o Stikih med zgodnjo fotografijo na Slovenskem in Hrvaškem že v prejšnji številki Arga; v novi številki revije se zaključuje s predstavitevjo medsebojnih stikov med slovensko in hrvaško fotografijo.

Občasna razstava Pokrajinskega muzeja Ptuj Domovina naša je svobodna je posegla v dogajanje v ptujskem okraju med NOB v letih 1941–1945.

Mojstrovine klekljanih čipk so bile na ogled na Finskem, v Švici in Franciji in so s svojo lepoto ter natančno izdelavo povsod vzbudile veliko zanimanja. Razstava Kitajskih papirnatih zmajev, ki jo je sprejel v goste Slovenski etnografski muzej, pa je ponudila priložnost seznanjanja slovenske javnosti s tem delom bogate in stare kitajske kulture.

Pogled v dogajanje v glavnem mestu Velike Britanije nam ponuja članek S poti po londonskih muzejih, ki nas seznanja s stalnimi in občasnimi razstavami v »mamutskih muzejih«. Razstava 1648 – Vojna in mir v Evropi napoveduje razstavo, ki bo kot 26. razstava Evropskega sveta na ogled leta 1998.

Rubrika Konservatorstvo in restavracija, ki smo jo prvič uvedli v prejšnji številki Arga, ima tudi v pričujoči številki bogato in raznoliko vsebino. Uvaja jo problemski članek z naslovom Ali je naše konservatorstvo-restavracija na križpotju? Združevanje ali nasprotno? Nedvomno bodo za slovenske muzejske delavce koristni Napotki za prenavljanje muzejskih konservatorsko-restavracijskih delavnic na podlagi izkušenj Pokrajinskega muzeja Maribor, ki je svoje delavnice že uspel prenoviti. Z moderno tehnologijo pri muzejskem konservatorskem delu nas seznanja prispevek Uporaba nevtronske radiografije pri konserviranju rimskega bodala. Članek Konserviranje orientalskega orožja nas opozarja na specifične metode dela pri konserviranju tega dela kulturne dediščine, ki jo tudi hranijo slovenski muzeji.

Nedvomno pomeni novost članek Črno-bela kabinetna omarica v Narodnem muzeju Slovenije. Prispevek je zgleden primer sodelovanja med kustosom in konservatorjem-restavracijskim delavcem. Hkrati je prvi, ki ga na to temo objavljamo v Argu. V članku je podana študija o kabinetni omarici, za katero je avtorica ugotovila, da je bila izdelana v prvi tretjini 17. stoletja v severni Italiji in bila pozneje tam tudi predelana. Konservator-restavracijsko delo pa je podrobno opisal način in metode konservatorskega dela. Ker je interdisciplinarno delo pri varovanju in raziskovanju kulturne dediščine edino primerno, bi si v bodoče želeli še več prispevkov s takšno temo.

V rubriki Novo na tujem je opisano dogajanje ob letošnji podelitvi nagrade Evropski muzej leta – EMYA 1997. Med nagrajenci je bil, kot smo že omenili, Mestni muzej Idrija, ki je prejel nagrado Luigi Micheletti kot najboljši tehnični muzej.

Med poročili nas pot popelje v Indijo na konferenco ICOM-ovega komiteja za regionalne muzeje, na 2. konferenco evropskih etnografskih muzejev v Bukarešto, na simpozij Muzej kot prostor tujega v Berlinu, na mednarodni kongres Konserviranje arheološkega gradiva, ki je bil v Köbenhavnu, na obisk v Nemški usnjarski in čevljarški muzej v Offenbachu in na letno konferenco ICOM-ovega komiteja za uporabno umetnost, ki je bila lani v Lyonu in Ženevi. Rubriko zaključujeta poročila o delu Slovenskega muzejskega društva in Narodnega muzeja Slovenije v letu 1996.

Zaživela je rubrika Odmevi in kritika, v kateri objavljamo odgovore na članke, objavljene v prejšnji številki. To so prispevki z naslovi Strokovna politika ali politična stroka, Zaprt zaradi znanosti, Ob podelitvi Valvasorjevega priznanja za otroški muzej in Beseda kolegom za nadaljnje razpravljanje ali v pomislek ter O tretjem muzejskem salonu v Benetkah – drugič. Revija zaključuje prispevek Sveta preproščina muzejske »stroke«, na katerega bomo odgovor nedvomno lahko prebrali v naslednji številki Arga. Morda bo, in to si seveda želimo, odgovorov in odmevov na različna dogajanja v slovenskem muzejstvu, tudi več!

Številka Arga, ki je pred nami, po obsegu s svojimi 190 stranmi ne zaostaja bistveno za lansko dvojno številko. Želimo si, da bi bogastvo in pestrost muzejskega dela odražala tudi naslednja številka Arga, ki bo izšla decembra 1997.

Balthasar Hacquet, **Veneti – Iliri – Slovani**; poslovenil in priredil Rasto Švajgar. Nova Gorica, 1996. 200 strani.

Knjige bi se bili morali razveseliti kot prevoda enega najstarejših del o Slovencih, vendar poznavalcu izvirnika zagreni to veselje že prva beseda v naslovu, ki je v Hacquetovem delu nikjer ne najdemo. Ta primer nam razkriva prevajalčevo samovoljo in potvarjanje od začetka do konca knjige. K poljudnosti prispeva tudi podoba koprivovca na zadnji strani ovitka, ki ilustrira amatersko razlago avtorjevega priimka. Ker so doslej taka standardna dela, kot so Valvasor, Linhart ali Pavel Diakon, prevajali strokovnjaki, moramo tembolj obžalovati, da se pri Hacquetu to ni zgodilo.

Ko bi hoteli prevod in »priređitev« knjige, ki si jo je privoščil prevajalec, natanko analizirati, bi morali napisati celo razpravo, moramo pa se omejiti na glavne napake in pribiti, da prevod strokovne knjige še čaka primerneje prevajalca. Š. je šel mimo razprave podpisanega *Balthasar Hacquet in slovenska ljudska kultura*, Traditions 3, 1974, 17–68, ponatisnjeno v knjigi *Raziskovalci slovenskega življenja*, Lj. 1986, 60–123. Tudi ko bi jo bil poznal, verjetno njegova »priređitev« ne bi bila drugačna.

Sam prevod H. knjige se kar zgubi v prevajalčevih samovoljnih dodatkih iz del drugih avtorjev. Za poljudno kramljajočim poglavjem *Kje smo in kdo smo?* – pred njim je obviselo že H. posvetilo – je na koncu sledečega poglavja *Prostor zgodovinskega dogajanja* povedano: »uvodna misel je posnetek prvih strani knjige 'Slovenska zgodovina do razsvetljenstva'...«.

Sledi poglavje *Beseda o avtorju* – posneta po Westrovi brošuri iz 1954. Kako ga priimek izdaja, da je bil Britanec in ali prevajalcu Bretonec ter La Bretagne ni jasno, tega ne zvemo. »Leta 1801 je v Leipzigu izdal knjigo, ki je sedaj prvič prevedena...« V poglavju *Hacquetov opus* pa beremo na str. 193 za naslovom naše knjige: »Lipsko 1801–1808, peti zvezek nedovršen.« Nato pa skrivnostno zavite stavke: »Podatki so iz Biografskega leksikona (avtor?!), kjer je na strani 286 napisano: Pod 62 – to je ta knjiga, ki jo ima bralec v rokah – navedena knjiga ni menda nikjer ohranjena. ... Vendar se je le ohranila, v lasti barona Zoisa in preko Licealne knjižnice prišla v NUK.«

Pred tem poglavjem pa je na pol strani *Pripis o ugotovitvah v času priprave knjige za tisk*, kjer prevajalec pove, da sta v Narodnem muzeju v Ljubljani spravljena še dva primerka knjige *Veneti...* itn., kar je potvorba, saj bi moral navajati kvečjemu izvirnik: *Wenden...* Nato sledi razpravljanje o pisateljevem priimku in ključ do Š. samovoljnega pisanja oblik: »... Gorence in Dolence, kar bi lahko kazilo sodobno izražanje. Hotel sem opozoriti na Hacquetovo razumevanje izvora besed« (str. 190). To je ena od posebnosti njegovega prevoda, ki ne upošteva načina današnjih prevajalcev in dodaja še na drugem mestu: »Današnja slovenščina je že tudi v mnogočem drugačna od one mojih staršev in učiteljev. Da skok v današnji čas ne bi bil prehud, sem ostal nekje v sredi, pri načinu izražanja v moji mladosti« (str. 189).

Pritožuje se tudi nad H. nemščino in pove, kako se je njegov slog spreminjal, o čemer naj bi spregovorili jezikoslovci. Povprečen izobraženec pa bo spoznal kričeče, nesodobne napake v slovenščini: *rudeč, predno, prsa*, namesto *podružnice* so *templji, rujav, nek, filc* za *polst, klobučevina, verno* namesto *zvesto* itn.

Na desetih straneh objavlja posnetke iz H. *Oryctographiae Carniolicae*, nato geografsko skico Srednje Evrope v 18. stoletju, »glavne misli iz *Oryctographiae*, Zgodovinski koledar iz obdobja B. Hacqueta«, sledita naslovnici obeh delov Linhartove *Zgodovine*, za tem odlomek »iz uredniških opomb in napotkov Boga Grafenauerja« k Linhartovi zgodovini, kjer pa ni označeno, kje se začnejo prevajalčeve besede. Za besedilom A. Gspana o Linhartu sledi prevajalčev vrinek »razdelki in poglavja druge Linhartove knjige« do vštete strani 53. Kot dober učitelj postreže učencem še s poglavjem *Doba Valentina Vodnika* – po Lončarjevem *Političnem življenju Slovencev*.

Na str. 57 se začne prevod, ki ga je naslovil: *O Venetih ali Slavencih*. O zmedu prevajalčevega pisanja etničnih imen bi bilo potrebno posebej spregovoriti: zakaj piše Ziljani in ne Silauci, toda dosledno Krajnci (brez utemeljitve). *Winden, Windische Mark* nasilno prevaja kot Veneti, Venetska Marka. Veneti so Dolenci (str. 113), Kočevarji govorijo v »staronemškovenetskem jeziku« (str. 113) – H. jih imenuje »Wenden oder Winden« (str. 91).

Bibliografija H. spisov pod naslovom *Hacquetov opus* je mehanično posneta po SBL, kjer je razumljivo, da so dolgi nemški naslovi tistega časa povzeti krajše v slovenščini; toda tukaj bi moralo biti označeno vsaj, ali gre za samostojno delo (knjigo, s krepkim tiskom) ali za objavo v časopisu, zakaj naslovi kot *O cinobru 1782* ne povedo nič; namen sleherne bibliografije pa je, da ti omogoči v njej navedene spise najti (ali pa dognati napačen podatek o njih v bibliografiji). Pri Pintarjevem članku o H. v SBL je treba vsekakor navesti avtorja in izpisati naslov: *Slovenski biografski leksikon*; Š. pa dosledno opušča prvo besedo.

Če se ustavimo le pri prvem poglavju H. knjige, pri Ziljanih, vidimo v moji navedeni razpravi, da so se z njim nadrobneje ukvarjali tako slavisti kot J. Dobrovsky, J. Kopitar, F. Kidrič, Iv. Grafenauer; J. Wester ga je tudi nekoliko okrajšano poslovenil. Švajgar gre mimo vseh in niti ne opazi H. napake, da piše »najdelj

na vzhod« (Š., str. 67) namesto na zahod. Še manj upošteva Kopitarjev popravek glede H. etimologije imena Zilavci itn. in njegove trditve, da so »Wenden, Winden« Slovenci in Slovani (gl. več v Raziskovalcih, 106 sl., o rabi teh imen pri drugih pisateljih od Trubarja naprej, prav tako več v Raziskovalcih, 94 sl. in še na drugih mestih) – nikjer pa ne najdemo nasilnega amaterskega sodobnega preimenovanja v Venete. Š. je menda prvič zapisal v naši »venetologiji« obliko *Venetka*.

Kakor dela prevajalec nasilje etnični terminologiji, ki je v knjigi iz tistega časa posebno pomembna, tako prevaja tudi ostalo besedilo dokaj samovoljno. Mogoče bo to analizo opravil kak filolog ali poklicni prevajalec, za naše poročilo bi bilo tako delo preobširno. Taka analiza mu bo mogoče dokazala, da za prevajanje strokovnih, posebno starejših del, ni dovolj znanje jezika in uporabljanje slovarjev, marveč tudi natančno poznavanje stvarine, zato ostane prevod Hacquetove knjige še nadalje dolžnost in naloga stroke in celotne slovenske kulture.

V tej zvezi je potrebno omeniti še poslednje poglavje v knjigi: *Predstavitev prevajalca* (str. 194–196), kar je unikum v delih te vrste. Tudi tu predstavlja svoje prednike verjetno »iz sedanje južne Tirolske kot Veneti«; konča pa to samopredstavitev, da »so aktualna spotikanja o Venetih, o razlikah med Kranjci, Korošci...« Docela nejasen pa je za nas zadnji stavek: »... so se mnogi že davno pred nami priselili ... in so sedaj tako naši, da prvobitnih razlik v življenju ni več mogoče opaziti.« Kdo se je priselil: ali Veneti ali pripadniki drugih narodov?

Vilko Novak

Momčilo Spremić, **Despot Đurađ Branković i njegovo doba**. Beograd : Srpska književna druga, 1994. 859 strani.

Hkrati z izidom *Istorije Srba* v desetih zvezkih je izšla pri Srpski književni zadrugi knjiga prof.dr. Momčila Spremića *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, ki obsega 859 strani besedila. Gre za resnično obsežno in pomembno knjigo, ki nas s svojim obsegom na najboljši možni način opozarja, koliko pomembnih vprašanj je bilo izpuščenih pri obravnavi srednjega veka v ponovni (drugi) izdaji *Istorije srpskog naroda*.

Momčilo Spremić je rojen 1937 v Donji Badanji pri Loznici. Na Filozofski fakulteti v Beogradu je diplomiral 1961, magistriral 1965 in doktoriral 1969. V začetku 1962 je bil izbran za asistenta, 1970 za docenta, 1976 za izrednega in 1983 za rednega profesorja. Danes dela kot upravnik Oddelka zgodovinskih ved Filozofske fakultete v Beogradu. Spremić se ukvarja z zgodovino Balkanskega polotoka in Sredozemlja (Italija, Španija) v poznem srednjem veku. Trideset let je delal v Dubrovniškem arhivu, hkrati pa tudi v znanstvenih ustanovah, arhivih in knjižnicah v Benetkah, Rimu, Neaplju, Parizu, Barceloni, Strasbourgu. V srbskih in tujih časopisih in revijah je objavil približno dvesto znanstvenih del. Njegova doktorska disertacija *Dubrovnik i Aragonci 1442–1495* je bila že dvakrat izdana (1971 srbska izdaja v Beogradu in 1986 italijanska v Palermu). Na Filozofski fakulteti v Beogradu predava občo zgodovino srednjega veka in latinsko paleografijo z diplomatiko.

Obsežno delo prof. M. Spremića ima vse značilnosti pravega znanstveno-raziskovalnega dela, ki je ob Uvodu (str. 9–11) razdeljeno na 27 poglavij temeljnega besedila (str. 15–769), opremljeno s seznamom izbrane bibliografije virov in literature (str. 770–796), registrom zemljepisnih in osebnih imen, kakor tudi s pojmi, ki imajo poseben pomen (str. 797–857). Osrednje besedilo je razdeljeno na tri dele: I/ Oblasni gosopdar, II/ Vladar in III/ Unutrašnje prilike, kar je obogateno s še štirimi zgodovinskimi zemljevidi, genealoškimi tablami družine Branković (na treh straneh), nato s 19 tabelami in končno s številnimi ilustracijami na 56 posebej označenih straneh, ki se ne pojavljajo samo zaradi estetskega vtisa, ampak tudi kot viri. Na koncu knjige najdemo še nekaj biografskih podatkov o avtorju (str. 858) in vsebinsko kazalo (str. 859).

Poleg uporabljenih likovnih virov je avtor iz povsem razumljivih razlogov namenil največjo pozornost pisnim virom. Pri tem je uporabljal že objavljene kot tudi neobjavljene vire. V seznamu virov je našeto 199 bibliografskih enot. Ta številka nam že sama po sebi pove veliko, če pa še upoštevamo dejstvo, da je avtor uporabljal številne neobjavljene vire iz dubrovniškega in beneškega arhiva, ki so raztreseni v nekaj sto zvezkih gradiva v italijanskem in latinskem jeziku, šele potem dobimo pravo podobo o obsežnosti primarnih virov. Še daljši je seznam izbrane in citirane literature. V njem je našeto 529 bibliografskih enot in sicer knjig, člankov in razprav, ki so objavljeni v vseh evropskih jezikih. Morali smo se dalj časa zadržati na teh dejstvih, kajti z njihovo podporo lahko opozorim, da je bilo potrebno vsaj eno desetletje dela za

obvladovanje uporabljenih virov in literature. Koliko časa je moralo preteči za proučevanje gradiva in pisanje teksta, je znano samo avtorju.

Formalna obeležja knjige in vložen velik trud so popolnoma usklajeni z njeno vsebino, ker ona po načinu spoznavanja, pristopu in načinu reševanja določenih problemov pomeni vseobsegajočo študijo iz politične, ekonomske in družbene zgodovine. Avtor ni zanemaril tudi problematike iz literarne zgodovine in umetnosti. Z objavo takšne vseobsegajoče študije, ki je napisana in sestavljena po strogih zahtevah sodobnega zgodovinopisja, bogata z zgodovinskimi dejstvi, je avtor omogočil strokovni in širši populaciji lepo, berljivo ter nevsakdanje zanimivo branje. V boljših časih bi lahko založbi zamerili, da se ni odločila izdati delo v dveh ali treh delih, ker bi s tem bila ustvarjena boljša preglednost. Kljub temu pa ji je potrebno napisati pohvalo, ker je v težkih okoliščinah uspela natisniti lepo in takorekoč luksuzno knjigo.

Knjiga prof.dr. Momčila Spremića se je pojavila komaj 12 let po objavi drugega zvezka *Istorije srpskog naroda*, vendar nam šele ona omogoča, da v podrobnostih spoznamo zadnja desetletja samostojnega političnega življenja srbske despotovine. Avtor se je v svojem delu opiral na številne rezultate svojih predhodnikov, ki so jih objavljali v več kot stotih letih. Najpomembnejša dogajanja so bila prikazana v posebnih študijah in velikih sintezah kot so *Istorija Srba* Konstantina Jirečeka, *Istorija Crne Gore* in *Istorija srpskog naroda*, v kateri so sodelovali kot avtorji I. Božić, S. Ćirković, J. Kalić, D. Kovačević, M. Spremić in drugi zgodovinarji. Rezultati raziskav gospodarske problematike, zlasti rudarstva in trgovine, so bili objavljeni v dragocenih študijah M. Dinića, D. Kovačevića, S. Ćirkovića in vedva M. Spremića. Prav zadnji je moral spoznati, preveriti, razširiti ali dopolniti vse rezultate, ki so bili znani v zgodovinopisju v zadnjih stotih letih in ki zadevajo obdobje despota Đurađa, ter jih povezati v celoto. Pri branju njegove knjige smo se prepričali, da je pri tem tudi uspel.

V kolikor bi nekdo poskušal na majhnem prostoru predstaviti osnovno problematiko, s katero se je ukvarjal avtor, bi se znašel v zagati, ker knjiga M. Spremića opisuje zgodovino srbske despotovine od 1427 do 1459. Osebnost se mi je zdel najbolj zanimiv tretji del, ki ima naslov *Unutrašnje prilike* in je razdeljen na devet poglavij. V tem delu, ki je bil rezerviran za tematiko, je prikazana celotna materialna proizvodnja v despotovini. Poleg krajšega oziranja na agrarno dejavnost, je izčrpno analiziral in prikazal dejavnost rudarjev, eksploatacijo posameznih rudnikov, financiranje te dejavnosti, nato razvitost metalurgije, proizvodjalne možnosti in, kar je še posebej pomembno, položaj srbskega rudarstva in metalurgije v takratnih evropskih okvirih. Avtor je uspešno prikazal, da sta bila srbsko rudarstvo in metalurgija, zlasti proizvodnja srebra, v samem evropskem vrhu.

Rudarstva in metalurgije ni zajela nikakršna ekonomska kriza, kar je bila močna spodbuda izvozni in uvozni trgovini. Tuji trgovci, ki so obiskovali despotovino, so oblikovali številne družbe. Za takratne razmere so pri tem uporabljali najmodernejše denarne transakcije. Uporabljali so bančne usluge, dajali ali jemali kredite, uporabljali delnice, zaračunavali obresti, nekateri med njimi pa so imeli tudi svoj konto v tujih bankah. Vsekakor je bil s takšnim načinom poslovanja seznanjen tudi del domačih poslovnežev. Skrbno je obdelano kroženje denarja, kakor tudi vrste monet, ki so bile v obtoku. Kakor v trgovini, lahko opazimo, da je bil že takrat tudi v rudarstvu in metalurgiji kredit nujnost. Razvito rudarstvo, metalurgija, obrt, agrarna proizvodnja in trgovina so blagodejno vplivali na nastanek domačega meščanstva. Toda ta proces je bil zaustavljen. Vzrok temu niso bile notranje krize, ampak nasilje zunanjega nasprotnika – Turkov, ki so s svojimi vdori večstransko izčrpavali srbsko despotovino. V vojnih letih so uničevali in osiromašili vse, kar so bili sposobni, pri tem pa so prebivalstvo v množicah peljali v suženjstvo. V mirnih obdobjih so pobirali velike vsote denarja za harač (letni tribut), navadno okoli 50.000 dukatov na leto (nekateri zgodovinarji, npr. prof.dr. I. Voje, omenjajo, da je letni tribut znašal okoli 40.000 dukatov). Poleg vsega tega je moral srbski vladar pošiljati vsako leto v »Turke« pomožno vojsko, ki jo je opremljal na svoje stroške, hkrati pa je moral skrbeti tudi za vojsko, ki je ostala v despotovini. Zato nas ne preseneča, da so bili stroški v mirnih in vojnih letih zelo visoki, kar je povzročilo v zadnjih letih samostojnosti primanjkljaj glede na skupne državne prihodke. Te okoliščine so pripeljale despotovino do popolnega osiromašenja, kot tudi do prenehanja procesa oblikovanja in delovanja domačega meščanstva. Pred samim koncem svoje samostojnosti je država že toliko osiromašila, da ni imela sredstev za opravljanje temeljnih funkcij, za ohranjanje ureditve in za obrambo.

Vsekakor gre za sluzga prof. M. Spremiću, ker je uspel jasno prikazati ta zapleten in dolgotrajen proces jasno, argumentirano in na zanimiv način. Osrednja osebnost, ki povezuje vse, kar je v knjigi napisano, je Đurađ Branković. Njemu je namenjen največji del knjige, v kateri je avtor pogosto spremljal njegovo politično dejavnost in osebnost usodo, kakor tudi tragično usodo njegovih potomcev do najmanjših podrobnosti. Lahko rečemo, da je sreča, da je avtor dober poznavalec evropske srednjeveške zgodovine. To mu je omogočilo, da je z lahkoto povezal dogodke v srbski despotovini z dogajanja v jugovzhodni in srednji Evropi. Hkrati je z izbranimi besedami opisal osebnost Đurađa Brankovića, videz, oblačila, vedenje v vojni in miru, versko prepričanje, vdanost pravoslavni veri in tudi skrb za svojo družino. Ker se je dolgo časa ukvarjal s to osebnostjo, je avtor skušal preseči časovno razliko, ki ga je ločila od njegovega »glavnega junaka«. V svoji

predstavitvi je pri tem vnašal tudi psihološke elemente. Po zaslugi takšnega pristopa je predstavitev postala živahnjša in bolj dramatična, vendar je potrebno opozoriti, da je na posameznih delih prisotna velika stopnja patetike ter očitna želja »opravičiti« posamezne postopke »glavnega junaka«.

Kot oblastni gospodar je Đurađ Branković od 1402 do 1413 stopal iz bitke v bitko na turški strani in sicer kot njihov vazal. V naslednjih desetletjih je bil manj angažiran, vendar to ni pomenilo trajne oprostive vojaške službe. S tem si je pridobil velike izkušnje v vojaških zadevah, tako da se je lahko kosal z najbolj izkušenimi vojskovodji. V posameznih bitkah je sicer zmagoval, toda kot vladar je izgubljal vojne, kar je bilo usodno za srbsko državo. Porazom v vojnah so botrovali objektivni in subjektivni razlogi. Zadnji so bili odvisni predvsem od sposobnosti in značaja Đurađa Brankovića. Že kot mlad oblastni gospodar je napačno ocenjeval mednarodne razmere in se je opredeljeval za napačne strani. Ta njegova lastnost se je izrazila še posebej po bitki pri Angori (Ankari) 28. VII. 1402, ko je bil azijski del Turčije v popolnem razsulu. Ko sta se s Štefanom Lazarevićem znašla skupaj v Carigradu, se je Đurađ Branković opredelil za Sulejmana, ki je bil gospodar evropskega dela turške države, medtem, ko je Štefan Lazarević odločno pristopil antiturski koaliciji (zato mu je bizantinski cesar podelil najvišji naslov za cesarskim; imenoval ga je za despota in od tega časa se je Srbija imenovala despotovina). Đurađa je njegova opredelitev privedla v močne vazalne vezi do turških vladarjev, hkrati pa v dolgotrajen spopad s stricem Štefanom Lazarevićem. Zato je v nekem obdobju čutil pritiske z obeh strani in dalj časa se ni mogel vrniti na svoje območje. Ker se je kot turški vazal vojskoval več let, si je resnično želel doseči mir, kot gospodar manjše fevdalne oblasti pa je želel izrabiti prvo priložnost, ki bi se mu ponudila, da bi ga tudi resnično dosegel. Pri tem je zanemarjal dolgoročne interese in cilje. Ko je 1427 postal vladar srbske despotovine, si je neizmerno želel zagotoviti mir. Pri tem je bil pripravljen popuščati in odstopati do neskončnih meja, prav to pa je bil eden glavnih razlogov, da miru ni mogel nikoli zagotoviti.

Despot Đurađ Branković se je na začetku svoje vladavine srečal s težavami, ki jim ni mogel biti kos. Podedoval je vojno s Turki 1427 in grožnjo ogrskega kralja Sigismunda, da bo začel vojno proti despotovini. Ker je težil k miru, je za vsako ceno in v želji, da bi na hitro rešil, kar se je še rešiti dalo, izročil Beograd – takratno srbsko prestolnico – ogrskemu kralju. To dejanje je bilo do takrat še brez primerjave. Za takšno dejanje se ni odločil niti dotedanji poveljnik beograjske trdnjave. Predaja Beograda je povzročila pravo konfuzijo v takratnih političnih orientacijah, ne samo pri srbski eliti, ampak pri celotnem srbskem narodu. Đurađ Branković je bil pripravljen izročiti ogrskemu kralju tudi Golubac. S tem je v precejšnji meri zadovoljil ogrske apetite. Hkrati se s temi dejanji povzročil ogorčenje pri Turkih in, kar je še pomembnejše, pri celem srbskem narodu. Od takrat naprej so se težave začele kar kopičiti.

Đurađ Branković je neprenehoma popuščal Turkom in Ogrrom pa tudi Benečanom in Dubrovniku ter dubrovniškimi trgovcem. S tem je izgubljal del za delom svoje države. Pred turškimi grožnjami je 1435 kapituliral. Turškemu sultanu je kot talca predal svojega sina, hčerko Maro v harem z nenavadno visoko doto in poleg vsega še del državnega ozemlja. Vse to je storil, ker je upal, da mu bo uspelo obdržati mir, kar se je pozneje pokazalo kot velika zabloda. Po ocenah njegovih sodobnikov, je bila doto tako visoka, da bi se lahko plačala velika najemniška vojska. Tako se je s svojimi dejanji despot Đurađ hitro zameril najvidnejšim predstavnikom vlastele in državne uprave, ki so znali ukrepati energično in hitro še iz časov despota Štefana Lazarevića. Ker so bili z vedenjem novega gospodarja nezadovoljni, so se posamezni člani državne uprave prostovoljno umaknili s svojih položajev. Posamezniki so celo pokazali energičen odpor, nekateri so umrli, drugi pa so bili verjetno zamenjani. Moramo vedeti, da jih niso zamenjali domačini, ampak tuji, predvsem Grki in Dubrovčani. S tem je despot Đurađ kmalu ostal brez izkušenih in sposobnih svetovalcev in sodelavcev, ki so znali uspešno ščititi interese države. Zlom, do katerega bi kmalu prišlo že 1435, se je zgodil 1439 s padcem Smedereva pod turško oblast. Do padca je prišlo zaradi nesposobnosti in neodgovornosti pri vodenju državnih zadev, še zlasti pa zaradi nepravočasne preskrbe z zadostno količino hrane. Srbski vladar ni točno ocenil, kolikšna je obrambna sposobnost njegove države, niti ni organiziral odpora. Preprosto je odšel iskat pomoč na Ogrsko. Kot primer pa lahko napišemo, da se je Novo Brdo branilo pred Turki še dve leti po padcu Smedereva. Branila se je tudi Zeta, ko pa je despot Đurađ prispel v to oblast, je storil več škode kot koristi. Bolj uspešno je bilo njegovo poslanstvo na dvoru ogrskega kralja. Na njem so 1443 organizirali križarsko vojno proti Turkom, kar je omogočilo obnovo despotovine.

Popustljivost despota Đurađa Brankovića in pripravljenost, da bi prestopal iz tabora v tabor ob najbolj neugodnih trenutkih, se nista zmanjšali niti po obnovitvi despotovine. Lahko bi rekli, da so vse njegove slabe lastnosti postale še bolj očitne. Vodenje najpomembnejših državnih zadev je popolnoma prepustil sposobnosti tujcev, ki so največjo skrb namenjali lastnim interesom in ne interesom srbske države. Vsekakor je to olajšalo turška osvajanja; zasedali so del za delom despotovine in hkrati s tem uničevali celotno srbsko elito. Srbska elita ni imela nobenih možnosti, da bi se rešila izpod turške nadoblasti. V glavnem so bila vsa mestna naselja in gospodarska središča rezervirana za pripadnike nove vladajoče religije – muslimane, ki so bili tudi glavna sila osmanskih Turkov. Ker je bila s številnimi vojnami oslABLJENA, ekonomsko izčrpana in onesposobljena za

odpor, je srbska despotovina s padcem Smedereva 1459 takorekoč neopazno izginila s političnega prizorišča in ugasnila.

Za nas je delo zanimivo, ker obravnava tudi del slovenske zgodovine in sicer Celjske grofe. Avtor se je posvetil predvsem povezavam, ki so jih sklepali z Đurađem Brankovićem, in njihovim pretenzijam za širjenjem posestev na območje jugovzhodne Evrope. Moram opozoriti, da se je avtor pri obravnavi teh vprašanj opiral predvsem na literaturo (profesorjev M. Kosa, I. Vojeta, F. Gestrina), tako da novih odkritij v zvezi z zgodovino Celjskih grofov ne bomo našli.

Prof.dr. Momčilu Spremiću pripada velika zasluga, da nam je proces ugašanja srbske države prikazal na dramatičen način in z več aspektov.

Zvezdan Marković

Alain Guery et al., **La construction de l'état. 14e–18e siècle.** Annales HSS, mars-avril 1997, n. 2.

»*Chacun le sent. Il flotte dans l'air, en Europe, le parfum de révolte.*« Tako je začel svoje pisanje francoski publicist Ignacio Ramonet, tokrat uvodničar posebne številke časnika *Le Monde diplomatique*, posvečene hladnim, srhljivim, obskurnim *Scénarios de la mondialisation*.¹ In ugledni avtor se ni izneveril pretanjenim zaznavam *des intellectuelles*, namreč njih zašiljenemu posluhu za živeto stvarnost ter senzibilnemu otipu njene grobosti, ki v zadnjih letih z velikim žarom, veliko žalosti ter veliko željo po spremembah nizajo svoja spoznanja o razsežnostih, o vseobsežnosti, o, če hočete, globalnosti tistega, čemur rečemo *fin de siècle*. Tako Ramonet govori o *logique d'oppression*, Susan George opozarja na hegemonistično ideologijo liberalističnega *casino-capitalism*, Claude Julien pa poziva na uničenje njegovih dogem. *The Economist* trepeta pred *The bloodhounds of history*,² Samuel Huntington se boji trka civilizacij ter erozije ameriških nacionalnih interesov, Andreas Moritsch pa se »veseli« anahronosti narodne identitete. Kenichi Ohmae je bolj neposreden. Napiše knjigo z naslovom *The End of the Nation-State*. Bije pa tudi, da je iz vladnosti ne preslišimo, »Ura evropske resnice.« In še. Paul Krugman se sprašuje *Is Capitalism Too Productive?*,³ Serge Halimi vpije *Quelle légitimité?*, Arthur Schlesinger pa si zastavlja vprašanje, ali ima demokracija vizijo in s tem prihodnost. Hans-Peter Martin in Harald Schumann dvomita. Obstajajo namreč *Pasti globalizacije*.⁴ Njene klice, zasejane z namenom večje prožnosti svetovnih gospodarskih tokov, ažumejšega in bolj razumljivega političnega sporazumevanja ter živahnijših idejnih vezi in izmenjav, so se sprevrgle v smrtonosne mikrobe ekonomskih primatov, katerih arogantna orožja *re-engineering, outsourcing, downsizing* prav nič viteško, a zelo uspešno, branijo tisto, za kar menijo, da je »*l'état naturel de la société, c'est le marché*«, katerih (taktiki *verbrannte Erde* podoben) pohod čez dobrine človeka in družbe, si je celo pri *Newsweek*-u zaslužil opazko *the killer capitalism*; skratka katerih »*vera v svobodo trga je*,« kot je bil zajedljiv komentator *Le Monda*, »*enako trdna kot otroška v Božička*.« Nihče več ne dvomi, da *fin de siècle* utegne biti *la fin* marsičesa.

Vražje slabo kaže državi. Njena nekdanj mogočna suverenost, namreč absolutna oblast znotraj meja ter avtonomen nastop zunaj njih, da se je sprevrgla v neugledno in malo prestižno »*membership... in the regimes that make up the substance of international life*«, njen nekdanj državljanske zavesti poln državljan da postaja, kot bi dejal Zbigniew Brzezinski, v *tittytainments* zaziban »suvereni posameznik,« veselo požvižgajoč si na mali njivici drobnih interesov, ne meneč se za fiskalno hiranje tistega, kar je nekoč bilo *l'État-providence*; njeno v nacionalnih deležih na svetovnih trgih merjeno ekonomsko moč da so nadomestili dobički nadnacionalnalk, skovani na ruševinah demokratičnih načel, pogorišču nacionalnih interesov ter v prah spremenjene nacionalne zavesti. Iz tega kupčka pepela pa se je vzdignila mogočna, recimo, *Bezirksinteressenaristokratieherrschaft*. Država sicer ne izginja, pravi harvardska profesorica Anne-Marie Slaughter, pač pa se topi,⁶ raztaplja v ločene, funkcionalno različne dele, ki jih zmore povezovati in usmerjati ne več *Dick and*

¹ Scénarios de la mondialisation, Manière de voir No. 32, Le monde diplomatique, Paris 1996, str. 6.

² The Economist, April 12th 1997, str. 15ff, 21ff.

³ Foreign Affairs, September/October 1997, str. 79ff.

⁴ H.-P. Martin, H. Schumann, *Pasti globalizacije*, Ljubljana 1997.

⁵ A. Chayes, *The New Sovereignty*, 1995; prim. B. Russet, H. Starr, *Svetovna politika*, Ljubljana 1996; N. McCormick, *Liberalism, Nationalism and the Post-sovereign State*, v: *Political Studies*, Vol. 44, N. 3, Oxford-Cambridge (Mass.) 1996, str. 553ff.

⁶ Foreign Affairs, idem, str. 184ff; prim. *Les nouveaux maîtres du monde*, Le Monde diplomatique, Mai 1995.

Harry's representative democracy pač pa cyber-democracy elit; ne več demokratično izvoljene vlade pač pa »the new medievalism« ali pa »transgovernmental-networks«; ne več nacionalna zavest – kot »vue du monde et voeu pour le monde,« kot zagruhi francoski pisatelj Paul Thimbaud, pač pa »citoyenneté d'entreprise.« Tista global village, nedolžna vizija Marshalla McLuhana, porajajoča enakost in enost, se vse bolj sprevrča v usodo, podobno oni junakov Goldingovega *Gospodarja muh*. V takšni »sedanjosti sedanjih stvari,« kot bi dejal sveti Avguštin, je suverena, pokončna, pogumna *L'État-nation* le še pobožno hotenje in zapeljivi zvezdniški košarkar Dennis Rodman je v svoji *Walk on the Wild Side*, ko govori o zgodovini, le otroško iskren: »...we cannot catch it; all we can do is be it.« In od tod prš obetajočega se silnega prevrata.

Začutili so ga tudi pri *Annales* in spomladansko številko posvetili nečemu, kar da sicer je, kot pravi Alain Guery v članku s pustim a skromnim naslovom *L'historien, la crise et l'État*, »un objet privilégié d'historien,« nad katerega pa se je zgodovinarjem skloniti na novo in drugače. Gre za državo, seveda. In ta da je v krizi. Tako kot zgodovina, pravi. Pa tudi družba. Avtor strmi ob čudnem paradoksu vetrovnega leta 1989, ko je države prevelal »Wind of Change,« ko je pihljala svoboda, ko je dišalo po demokraciji, ko se je sanjalo o prihodnosti... in ko se je verjelo, da se je začel jutri. A nihče ni vedel, ne želel, da bo ta jutri grozil s »kncem zgodovine.« Bil je čas, ko se Fernand Braudel še ni motil, ko je dejal, da je družba »l'ensemble des ensembles.« Bil je čas, ko je Margareth Thatcher še mogla vzvišeno reči, da je ob državi lahko le *TINA* – *There is no alternative*. Bil je čas, ko je država še bila gospodar na svojem, ko je družba še bila kohezivna, ko je nacija še pomenila svetinjo. A ko se danes zdi, da je vse to le še »Candle in the Wind«; ko se danes zdi, da je država, tako Daniel Bell, premajhna za velike probleme in prevelika za majhne,⁷ kar pa ob »dialektiki individualizacije« Karla Otta Hondricha ter »life politics«⁸ Anthonyja Giddensa niti ni več pomembno; ko se danes zdi, da je edina rešitev v krilaticah »Manj države!« a vendar »Več mene!«, Alain Guery kliče: Drznosti! Drznosti za soočenje premisleka o svetu, ki je prešel in vprašanj o onem, ki pride; drznosti za ne biti samo gledalec zgodovinskih ali kakršnihkoli že trenutkov, temveč postati in ostati njihov akter, in slednjič drznosti za upreti se zakleti usodi zgodovinske vede, ki da se obnaša kot patolog. Zanimajo jo le razpadajoča telesa. Nekoč ruralni svet, pa svet obrti in industrije, pa nato morala in religija, politična centralizacija in slednjič nacija ter država. Bloch je zgodovinarjem pač zabičal, da naj bodo ljudožerci in ne... No ja, nekrofilii. In drznost je potrebna. Kajti dasiravno zgodovinarjeva domena je »ce qui fut et qui n'est plus,« torej kar je bilo in česar ni več, pa se danes njegov spontani interes za živeti trenutek sooča z diskurzom o tistem, česar bi ne smelo več biti. Ne smelo več biti po logiki zgodovine. Pogledu idejnih dedičev *Chicago Boys*, neoliberalistične ekonomske šole, v neizbrani, nespremenljivi a menda nujni jutri, pogledu, čigar jasnost, da gre prav spoznanjem vsem drage *nuntiae vetustatis*, pa se zgodovinarji morajo, pravi Guery, upreti. Gre za čast. In za ideje. Sicer zgodovinar postane kot »l'oiseau de mauvais augure,« ptič zloveščih znamenj, oznanjajoče stvari, ki bodo propadle, in jokajoč za onimi, ki so že.

Vražje slabo kaže državi. Zgodovini države. Med juriste, politologe in zgodovinarje razdrobljene »državne« domene so namreč mogle dati samo razdrobljeno sliko in disperzna spoznanja ter poroditi sploh ne naivna vprašanja. Kaj je zgodovina države? Je »la symbolique royale«, manifestacija kraljeve oblasti, res srčika nezapisane, običajne, banalne ustavnosti monarhične države *ancien regima*? Je v zibel in v urad zapisan privilegij »to sleep in the king's chamber« res gibalo nevidnih a ustaljenih in plodovitih nevarnih razmerij države? Res simbolični manevri prvega ter matrimonialne in patrimonialne strategije drugega, podkrepjene z rigoroznostjo pravnikov, pogumom politologov ter dvomom zgodovinarjev, morejo reči: *L'État, c'est ça?* Zgodovina države je, pravi Guery, zgodovina vseh in vsega – »... de tous les hommes, de toutes conditions...« Torej ne samo pravni in politični, pač pa tudi ekonomski in socialni momenti; ne samo »l'histoire de la structure sociale« temveč tudi »des relations sociales...« Protopografske analize še niso izčrpane in identifikacije skupin, ki se oblikujejo »v državi, okoli države in po zaslugi države« še niso opravljene. Avtor ne pozablja menda pozabljenih zgodovinskih idej, stremljenj, vedenj: literatura, religija, morala, filozofski principi ter znanstvena spoznanja so odsev države ali pa njena senca. Avtor je sin svojih dedov: obstaja le ena zgodovina – *l'histoire universelle, l'histoire totale*, a pristavlja, da je to prej ideal, ki naj zgodovinarjevo delo vodi, kot pa cilj, ki naj ga zgodovinarjevo delo uresniči. Avtor pravi: država da je uresničenje ideje. In ne oddaljimo se mnogo od misli Alaina Gueryja, če pristavimo, da je tudi zgodovina ideja. Ideje. Bistre, dolgočasne, nore, privlačne...

Ideje o tem »Comment peut-on être officier?«, kako postati uradnik v Neaplju sedemnajstega stoletja, v mestu, ki da je veljalo za španski politični laboratorij, in v času, ko je veljalo, da se z dilemami in problemi ne sooča, temveč se jih presega. Pregazi. To se zgodi tudi z neapeljskim tribunalom, odprava katerega pa zgodovinarjem odpira duri pisarn in privzdiga uradniške toge. Čast urada, razmišlja Mireille Peytavin iz

str. 24ff.

⁷Idem, str. 12.

⁸U. Beck, Izumitev političnega, Časopis za kritiko znanosti, let. XXV, 1997, št. 184, str. 172ff.

Casa de Velasquez, kot dar atavizma in nagrada oportunistu, kot nekaj oblasti in malo prestiža, pa kot zavetje aristokratov in stolica ekspertov, kot fiskalna imunost in nič bogatenja, kot gotova prihodnost in majava vzajemnost, prestolu zastor in vsem blodišče, spotika modernosti in ovira idejam? Čast urada kot zla usoda državi in pendant skritim, neformaliziranim a čudovito učinkovitim in zastrašujoče močnim nitim vladanja, kot morda *Clîenteles royales et clîenteles seigneuriales vers la fin de l'Ancien Régime*? O slednjih Christian Windler, ki ga fascinira španska izkušnja dinamičnosti patrimonialnih vezij, racionalnosti klientelnih strategij in pragmatičnosti spreminjajočega se vsakdana in leveče se stvarnosti. Marljivo analiziranje, a sluteni ter modni zaključki. Zvarki Susan Reynolds se pijejo povsod,⁹ vendar niso omrežili vseh. Vsaj ne Dominique Barthélemyja, ki v kritiki *La théorie féodale à l'épreuve de l'anthropologie* laska bistrosti angleške dame, vendar ji zameri preveč poguma. Preveč idej. Medievalnih angleških političnih strategij, menda, tako Barthélemy, temelječih na »service«, vzajemnostih in solidarnostih ter porajajoči neformalizirani vendar menda živечи »*constitutionnalisme medieval*«, menda tako različni od pozitivnega srednjeveškega prava, ki da fevdalnosti menda ni opisalo, ampak ustvarilo, pač ne gre prenašati na kontinent... In če že, potem je Barthélemy vesel novega pogleda in drugačne interpretacije, opozoril na »neprosojnost besed..., negotovost smislov in kontekstov,« toda povprašuje »aux 'causes,' aux 'moteurs' de tout cela,« brez katerih je delo *Fiefs and Vassals*, kot se je zazdelo Philippu Boutryu, le preveč viharna blodnja neke »*raison historique*«.

Še ena runda v zanimivem dvoboju med pravno zgodovino in »*l'anthropologie juridique*«. Ki pa ni odločilna. Dva ducata recenzij na temo »*L'Etat dans l'Europe moderne*« odkrivata namreč pravo orožarno znanj, izzivov, idej. Zlasti o slednjih uvodničar, ki ni preslišal »*demande sociale*«, zastavljenega zgodovinski vedi, in o njih ameriški diplomat George F. Kennan, ki verjame, da se iz zgodovine bolj kot znanja jemlje modrosti. Gre za čast. In za ideje. In te so hudo potrebne. Kako prav je imel nekoč Ciril Kosmač, ko je pisal in se pri tem ni motil, da se vse, kar je pomembnega, prej ali slej zgodi tudi v »moji vasi,« tudi na »mojem dvorišču.« Ni pa mogel slutiti, da se bo v tej vasi in na tem dvorišču dogajalo zares vse pomembno in da bodo plotovi dvorišča podrti. Kajti, če malce špekuliramo, »ohišja podložnosti,« morala, zakoni, vsakršne paradigme kot meje posamezniku in političnim entitetam, njihovi prodornosti in prodoru, so nadomestile nove, preskočljive ograje: omejenost spoznanj, pomanjkljivost angažmajev, še možne alternative.¹⁰ In v »moji vasi« in na »mojem dvorišču« je zares pomembno in usodno, da je »moja« domišljija, zvedavost, volja, moč in pogum, zlasti pa uresničenje, konzumiranje vsega tega, le malo odvisna od trdovratnosti družbene prepustnosti, nič od obveznosti paradigem, temveč predvsem od drznosti odločitve. Ga torej čutite? *Le parfum de révolte?*

Sašo Jerše

O nevzvišenem gledališču. Ljubljana : KUD France Prešeren, Center za teatrologijo in filmologijo AGRFT, 1997. 131 strani.

Ob koncu lanskega leta je KUD France Prešeren pripravilo serijo predavanj o zgodovini gledališča in igraltva na Slovenskem ob prelomu 19. in 20. stoletja. Že podatek, da so predavanja potekala v okviru »Vesele znanosti«, pove, da so se referenti tematike dotaknili na zanimiv in živahen način; takšna bi nasploh morala biti zgodovina ob vsaki priložnosti, da si ne bi z zahtevami po »visoki znanosti« in pretirani resnosti delala medvedje usluge in se oddaljevala od številne publike, ki bi se rada soočila z njenimi dognanji na preprost, razumljiv in tudi šaljiv način. K temu pa seveda pripomore tudi raznolikost pristopov, ki jo tako radi poudarjamo z interdisciplinarnostjo. To pa je, kar lahko z veseljem ugotovimo, kreatorjem Vesele znanosti uspelo, saj so bili med referenti poleg raziskovalcev iz gledaliških logov še slavisti in zgodovinarji.

Večino predavanj je sedaj dostopnih tudi širšemu krogu bralstva, saj sta jih KUD France Prešeren in Center za teatrologijo in filmologijo AGRFT izdala v zborniku, ki ga je urednica Barbara Pušić, asistentka AGRFT, naslovlila: *O nevzvišenem gledališču*. S tem je hotela opozoriti ne le na gledališče kot vrhunsko umetniško ustanovo, temveč tudi na gledališče na obrobju kulturnih dogajanj, na ustanovo, kjer se prepleta številno dokaj »neumetniško« dogajanje, ki je lahko bolj intimno ali širše družbeno, bolj politično ali povsem posvetno, preskrbljeno z darovi bogatih mecenov ali osiromašeno zaradi nerazumevanja okolice. Rdeča nit predavanj je torej bila gledališče kot družbena ustanova, v kateri se v vsakem obdobju odražajo širša

⁹S. Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence reinterpreted*, Oxford 1994.

¹⁰U. Beck, idem; G. Rosegger, *Technischer Wandel, Arbeit und Arbeitsplatz in evolutionärer Perspektive*, predavanje na simpoziju *Arbeit für alle?*, Müzzuschlag 1997.

družbena in politična dogajanja, ko vsaka sprememba v širšem toku dogodkov takoj dobi svoj odraz tudi na gledaliških deskah. Zbornik *O nevzvišenem gledališču* prinaša pet od sedmih predavanj, kajti Igor Grdina in Stefan Vevar sta prispevka o širšem okviru nastajanja dramatike v 19. stoletju oziroma o igrilstvu in politiki že objavila v drugih publikacijah.

Prvi prispevek zbornika je izpod peresa profesorja za gledališko zgodovino na AGRFT Marka Marina. Spregovoril je o prvi zamisli o slovenskem poklicnem gledališču, ki jo je oblikoval Leopold Kordeš v revolucionarnem letu 1848 in jo nato v naslednjih letih še nekajkrat ponovil. Ni pa dobil prave podpore v ljubljanskem Slovenskem društvu, kajti Bleiweis in njegovi sodelavci so tudi tokrat pokazali, da ni najbolje, če dobra ideja pride od osebe zunaj vrst nespornih narodnih voditeljev. Slovensko narodno gledališče je bil naslov Kordeševega prispevka iz novembra 1848 (ustanovo s tem imenom smo dobili šele slabo stoletje kasneje!), toda reakcije Slovenskega društva na sveže pobude so dokazovale upravičenost mnenj, da je njihovim voditeljem poznavanje zahtevnejših gledaliških zadev španska vas. Realnejše možnosti za vsaj delno profesionalizacijo slovenskega gledališča so nastale šele po ustanovitvi Dramatičnega društva leta 1867.

Arhivist ljubljanskega arhiva Dragan Matič se je lotil deželnega gledališča v Ljubljani kot žrtve političnih spopadov med Slovenci, do katerih je prišlo zaradi tradicionalnega katoliškega pogleda na gledališče kot leglo zla in nemorale, proti kateremu je bilo potrebno še posebej ostro nastopati, ker je bilo v rokah političnih nasprotnikov – liberalcev. Ko je po volilni reformi 1908 katoliška stran dobila popolno premoč na Kranjskem, se je lotila tudi kulturnih ustanov, ki so jih vodili liberalci. Eden izmed njihovih velikih »dosežkov« (ob propadu Slovenske filharmonije in »ukinitvi« Hribarjevega fonda za ustanovitev ljubljanske univerze) je bil tudi propad slovenskega gledališča v Ljubljani pred 1. svetovno vojno.

Svetovalka Slovenskega gledališkega muzeja Francka Slivnik je predstavila gledališke zgradbe in prizorišča, v katerih so do konca 19. stoletja potekale gledališke predstave. Dandanašnji obiskovalec verjetno niti ne pomisli, da so potekale gledališke predstave gostujočih in od 19. stoletja tudi domačih skupin do zgraditve današnje drame in opere še v nekaterih drugih ljubljanskih poslopih, kjer npr. danes stojijo NUK, SAZU, univerza, filharmonija itd. Na spremembe prizorišč so vplivali pogosti požari v nekdanji večini laesnih zgradbah, pa tudi ljubljanski potres leta 1895.

Urednica zbornika Barbara Pušič se je dotaknila zelo »posvetne« teme, življenja igralcev na Slovenskem ob prelomu stoletja, ko profesionalizem, merjen z današnjimi merili, še ni bil nekaj samoumevnega, ko je prevladovalo iz katoliške ideologije izhajajoče negativno vrednotenje igralskega poklica in je veljala igralka za lahkoživko, igrilstvo pa za bohemstvo. Igralci so bili večinoma še nešolani samouki, ki niso uživali spoštovanja niti pri vodstvu gledališča, kaj šele pri publiki, po drugi strani pa je bilo igrilstvo eden prvih poklicev, bre je omogočal emancipacijo žensk. Ob omembah življenjskih usod prvih slovenskih gledaliških igralcev bralec nehotе pomisli, da so bili tudi to petelini, ki so prezgodaj kikirikali, in da je prva generacija poklicnih igralcev sicer dobro orala, ni pa ji bilo usojeno tudi obilno žeti.

Zbornik zaključuje prispevek dramaturga in gledališkega kritika Blaža Lukana o disciplini v gledališču, ki so se je morali naši prvi gledališčniki šele učiti, da je lahko teater funkcioniral kot celota. Nov življenjski utrip, ki se je ob tem porajal, je seveda nosil v sebi kali sporov, nesoglasij in nerazumevanj med igralci in vodstvom gledališča. Druga »disciplina« pa je seveda bila tista, ki jo je za blagor države, cesarja in katoliške vere predpisovala oblast in je imela posledice v nepriljubljenih cenzurnih posegih.

Na koncu zbornika so še povzetki člankov v angleščini in pa poglavje o avtorjih, ki pa ima majhno pomanjkljivost, saj v njem niso navedeni njihovi akademski nazivi, kar bi vsekakor sodilo v to rubriko. Za živahnjšo obliko in prijetnejše branje poskrbijo tudi objave nekaterih originalnih dokumentov, slikovno gradivo in pa posrečeno izbrane karikature. Prispevke odlikuje sproščen način pripovedovanja, zaradi česar zbornik preberemo »na en mah«, če pa ga uporabljamo kot strokovno pomoč pri znanstvenem delu, nas moti nedoslednost pri citiranju.

Čeprav avtorji sami tega ne poudarjajo, se nam ob prebiranju zbornika odpirajo še nekatera vprašanja, povezana s slovenskim gledališčem. Zlasti to velja za njegov status v opisanem času, na prelomu 19. in 20. stoletja, saj se nam skozi spekter dilem in nerešenih vprašanj v tem času pokaže vsa pomembnost povzdiga ljubljanskega gledališča v državno ustanovo v prvi jugoslovanski državi. Čeravno tudi v njej ljubljansko ni bilo v enakovrednem položaju z beograjskim in zagrebškim, so s tem aktom kot temeljne »gledališke« težave le odpadle osebne ambicije in zamere (iz prispevka Marka Marina), klerikalno-liberalne politične kolobocije (ki jih je opisal Matič), slovensko-nemška nasprotja o »lastništvu« gledališkega poslopa (omenjena v članku Francke Slivnik) ali pa vprašanje »potrebnosti« profesionalnega igralskega kadra (ki se ga dotika Barbara Pušič). Dejstvo, da na ustanovo lahko vplivajo tako številni odprti problemi, pa že sproža vprašanje, kdo vse bi se moral zanimati za preteklost naših kulturnih ustanov.

Dovolj zgovoren glede tega je že predgovor Barbare Pušič, ki pravi, da »zgodovinarji še vedno proučujejo gledališče predvsem kot umetnostni pojav in le redko kot kulturno ustanovo, vpeto v konkretne ekonomske, politične in družbene okvire«. Če s tem mislimo na dela Filipa Kalana, Dušana Moravca ali najnovejši pregled Vasje Predana, bi se seveda s tem lahko strinjali, toda omenjena trojica je le bolj vprežena

v Talijin kot pa v kakšen drug voz. Z večjim upoštevanjem načel, ki jih Pušičeva pogreša, pa pišejo častilci Talijine sestre Klio, ki s(m)o precej slabše od omenjene trojice poučeni o teatroloških načelih. Je pa po drugi strani res, da ostajamo le na pol poti, če npr. eni proučujejo Linharta predvsem kot dramatika, drugi pa kot avtorja prvega sodobnejše pisanega poskusa slovenske zgodovine (da ne omenjamo ob tem še Linharta kot agilnega šolskega komisarja), pa se ob tem ne sprašujemo in ne premišljujemo o celovitosti njegove dejavnosti in vpliva le-te na takratno duhovno ozračje na naših tleh.

Da stvar le ni tako »črnogleda«, pravzaprav dokazujejo že avtorji zbornika, saj so teme o »nezvishenem« izbrane ravno tako, da se ob gledaliških dotikajo še številnih drugih vprašanj, s katerimi so se v duhovnem izžvljanju in krajšanju svojega vsakdanjika srečevali naši predniki. Če bi k temu dodali še nekatere novejšje publikacije, ki so prinesle drugačne, manj »teatrološke« in bolj »posvetne« poglede na dogajanja okoli gledališč in ne le v njem, potem vidimo, da ni bojzani, da ne bi spoznavanje naše gledališke preteklosti še vnaprej teklo po poti, ki bo zblíževala različne poglede in zanimanja raziskovalcev različnih strok. Ravno gledališko zgodovino bi lahko šteli med najbolj raziskane segmente našega duhovnega življenja v preteklosti, zato res ne vidim bojzani, da bi utegnila med številnimi deli in prispevki med seboj dokaj različnih si avtorjev prevladati pretirana enostranskost in osredotočenje zanimanja zgolj na nekatere vidike dogajanj v teatru. Tudi zaradi tega moramo pohvaliti tiste, ki so »zakrivil« izdajo tega zbornika, KUD France Prešeren, Center za teatrologijo in filmologijo AGRFT ter seveda avtorje, ki so nam pokazali, da lahko o pomembnem mestu gledališča v kulturni preteklosti spregovorimo na zelo različne načine.

Aleš Gabrič

Marko Tavčar - Egon Pelikan - Nevenka Troha, **Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947**. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1997. 215 strani. (Viri; 11).

To poročilo o knjigi korespondence Virgila Ščeka začenjamo z besedami, ki jih je takrat dvaintridesletni primorski duhovnik zapisal v časniku *Goriška straža* 1. junija 1921: »Mi ne vemo določiti uspehov ruske revolucije, tudi ne poznamo v potankosti vseh oblik novega družbenega reda, ki se poraja, to pa vemo, da je dala ruska revolucija smrten udarec kapitalističnemu redu, in verujemo, da bo Rusija izhodišče nove kulture.«

Besede nas opozarjajo predvsem na dve temeljni značilnosti Ščekovega naziranja. Prva je besno nasprotovanje (v duhu krščanskega socializma) kapitalističnemu družbenemu redu, ki je »krvoses človeške družbe«. Druga pa je zagledanost v slovanstvo, zlasti v Rusijo, največjo državo Slovanov. Takrat dvaintridesletni Šček je bil malo pred objavo članka izvoljen v rimski parlament (15.5.1921). Za sabo je že imel nekaj izkušenj javnega delovanja in nekaj objav v primorskem slovenskem tisku tistih dni. Dasiravno je bil rojen v Trstu (1.1.1889), pa ga je kasnejša preselitev družine v Gorico povezala tudi s Slovenci, ki so v mestu živeli in delovali. Postal je tako vseprimorsko razgledan in čuteč, kar ni bila vedno lastnost politikov tistih dni (žal da tudi današnjih ne), ki so znali oziroma hoteli primorsko politiko deliti na njen tržaški in goriški del.

V srednješolskih letih na goriški realki je sodil v krog dijakov, ki so bili blizu agrarni stranki na Goriškem, stranki, ki je bila vmesni člen med liberalno Gabrščkovo narodnonapredno in Slovensko ljudsko stranko dr. Antona Gregorčiča. Toda obiskoval je tudi marksistična predavanja dr. Henrika Tume. Ko pa je leta 1910 stopil v goriško bogoslovno semenišče, se je povsem pridružil krščanskosocialnim novostrujarjem, ki so tedaj na Goriškem že imeli svoj časnik *Novi čas*, močno organizacijo in kar dovolj elitno voditeljsko vodstvo z dr. Antonom Brecljem, dr. Francem Pavletičem, dr. Karlom Capudrom in drugimi. Novostrujarji so bili tudi v nenehnih spopadih z dr. Gregorčičevimi starostrujarji. Spor se je rešil malo pred koncem vojne. Leta 1914 je bil Virgil Šček posvečen za duhovnika, le malo pred tem je opravil dopolnilno maturo, ki je bila prvi zrelostni izpit na prvi slovenski državni gimnaziji v Gorici.

Postal je – ker je bil duhovnik tržaško-kopske škofije – kaplan pri Sv. Ivanu v Trstu, nato kaplan pri sv. Antonu staremu, prav tako v Trstu. Od septembra 1918 pa je služboval v Lokvi pri Divači. Od takrat označuje njegovo življenje krepko poseganje v javnost. Postal je tajnik obnovljenega Zbora svečenikov sv. Pavla, stanovske organizacije primorskih duhovnikov. V taki vlogi je skupaj z ljubljanskim škofom Jegličem predložil marca 1920 papežu Benediktu XV. spomenico o cerkveni avtonomiji Slovencev in Hrvatov v Italiji. Dopisoval je v primorski slovenski tisk, zlasti v *Goriško stražo* in *Edinost*, dokler je veljala do konca leta 1922 politična sloga na Primorskem. Maja 1921 pa je bil izvoljen v rimski parlament. Sledi doba izredno bogatega in zelo intenzivnega Ščekovega delovanja, ki se kaže v parlamentarnih nastopih; o tem priča leta 1994 v Trstu objavljena knjiga Marka Tavčarja *Šček v parlamentu*. V za Italijo zelo burni zakonodajni dobi

med leti 1921 in 1924 – takrat se je najavljal, nato pa je oktobra 1922 tudi prišel na oblast fašizem – je Šček postavil 46 interpelacij in vprašanj, ki so bila povečini povezana s stanjem slovenske manjšine v Italiji. Leta 1924 se zaradi nesoglasij v vrstah Slovencev – spori med goriškimi krščanskimi socialci in tržaškimi Edinjaši, kar bi lahko poenostavili tudi kot spor med Ščekom in dr. Josipom Vilfanom, spor, ki je imel ideološke značilnosti s socialnimi poudarki – ni več pojavil na parlamentarnih volitvah in je njegov poslanski mandat opravljal dr. Engelbert Besednjak.

Delo poslanca je bila le ena od postavk, ki ji je Šček pridružil npr. ustanovitev krščanskosocialnega glasila *Mali list* v Trstu leta 1923. Potem je potrebno omeniti ustanovitev Naše založbe, mesečnika *Naš čolnič*, mladinskega glasila *Jaselce*. Bil je tudi pri ustanovitvi Goriške Mohorjeve družbe in sodeloval pri uredništvu njenega programa, sodeloval je pri ustanovitvi sorodne založniške hiše za potrebe hrvatskih Istranov. V Gorici je bil tajnik Katoliškega tiskovnega društva, sestavljal je molitvenike in veroučne knjige, sodeloval je tudi pri izdaji rezijanskega katekizma.

Več let je preživel v Gorici. Tu so bila tla za krščanskosocialno politično, gospodarsko in kulturno gibanje bolj ugodna kot v Trstu, kjer je bil močnejši vpliv narodnjaške Edinosti in tudi socialistov oziroma komunistov. V začetku leta 1927 – njegovo delo v Gorici je namreč sprožilo nekaj ugovorov zlasti nekdanjih starostrujarjev – se je vrnil v tržaško škofijo in postal župni upravitelj v Avberu. Seveda je še naprej deloval v javnosti, toda ko je vsako obliko takega dela Slovencev ukinil fašizem, je deloval ilegalno, o čemer seveda govorijo tudi v knjigi *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947* objavljeni dokumenti. Bil je v nenehnem sporu z oblastjo, zaradi česar ga je ta v letih 1932–1934 konfinirala v domači fari. Leta 1941 se je moral umakniti zaradi groženj fašističnih oblast iz Avbera in se zatekel v Lokev pri Divači, kjer je preživel drugo svetovno vojno. Prav ta čas pa v Ščekovih biografijah še ni bil povsem označen, potrebna bodo dodatna pojasnila. Ta zagotovo ne bodo sledila že znanim stereotipom, ki bodisi naglašujejo Ščekovo zadržanost do partizanskega boja (*Primorski poročevalec* 15.6.1943 ga ima za predstavnika bele garde na Primorskem) ali pa njegov enodušni pristanek.

Prav letom ilegalnega delovanja Ščeka v Avberu, medvojnemu razdobju in povojnemu času do smrti v Ljubljani 6. julija 1948 je torej posvečena knjiga *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*. Knjigo so podpisali trije avtorji. Marko Tavčar iz Devina, časnikar pri tržaškem slovenskem radiu, kulturni delavec pri Slovencih v Italiji, se že nekaj let ukvarja s Ščekovo osebnostjo. Napisal je več razprav in uredil, kot že povedano, knjigo Ščekovih parlamentarnih nastopov. Mag. Egon Pelikan, mladi raziskovalec iz Trsta, se ukvarja s slovenskim katoliškim gibanjem v obdobju med obema vojnami in je imel pred časom redko srečo, da je lahko kot prvi pregledal arhivsko ostalino dr. Engelberta Besednjaka. V njej je našel pretežni del gradiva, ki ga objavlja v knjigi. Dr. Nevenka Troha pa se posveča Ščekovi ostalini (korespondenci) iz časa po drugi svetovni vojni.

Marko Tavčar je v svojem uvodnem prispevku označil Ščekov čas, zlasti do odhoda v Avber leta 1927. Pelikan in Troha sta pa objavljata korespondence. Njuno objavo spremljata obširna uvoda. S pomočjo dotlej nepoznanega gradiva podaja Pelikan nove razsežnosti o krščanskem socializmu na Primorskem, pri čemer označuje njegove predstavnike kot primorske sredince, ta izraz, ki naj bi nasledil dotlej uveljavljeni pojem goriška sredina, tudi opravičuje (o primorski »sredini« govori J. Vilfan v *Partizanskem dnevniku* 8.11.1944). V prvem delu svoje spremne besede avtor nanovo prikaže organiziranost krščanskosocialnega tabora, motive delovanja, financiranje, odnose z Jugoslavijo, s cerkvenimi oblastmi, analizira notranje spore in kaže na razlike in posebnosti razvoja na Primorskem. V drugem delu svojega uvoda pa prikaže mesto Virgila Ščeka znotraj tajne krščanskosocialne organizacije. V tretjem delu govori nato o »primorski sredini« in njenem odnosu do OF, govori o zapletenem problemu, ki ga morda najbolj natančno opredeljujejo Besednjakove besede v pismu Ščeku konec leta 1944: »Najprej mora imeti narod zagotovljen obstanek, nato pride vse ostalo.« Torej boj zoper okupatorja. Pelikan objavlja 21 dokumentov, od teh sta le dve Ščekovi pismi, vse ostalo gradivo je tesno povezano s Ščekom, a so pisma drugih, povečini dr. Engelberta Besednjaka. Iz Besednjakovega arhiva tudi prihaja večina objavljenih dokumentov.

Nevenka Troha je k objavi dokumentov prispevala uvodno besedo o Primorski ob koncu druge svetovne vojne, pri tem je največ pozornosti posvetila primorski slovenski duhovščini, saj jo je čas, ko se je odločala usoda Primorske in ko je nova Jugoslavija krepko stopala po poti uvajanja socialistične družbe leninskega vzora, postavljala pred nove preizkušnje. Medvojna skepsa v odnosu do osvobodilnega gibanja, ker so ga vodili komunisti, je dobila konkretne oblike. Šček je živel še v času, ko drastičnost razmerja še ni dosegla vrhunca, umrl je namreč sredi leta 1948. Toda že aprila leta 1946 je agent Ozne na Ščekovem predavanju v Trstu pri Sv. Ivanu opazoval, da se z besedo ni dotaknil narodnoosvobodilne borbe, da pa je v zvezi z jugoslovansko-italijanskimi odnosi menil, če ne bo prišlo rešitve po mirni poti, potem naj se vprašanje reši z vojno med obema državama. Toda Šček je vodil svojo pot razmerja do cerkvene in do posvetne oblasti, predvsem »ljudske oblasti«, ki se ji je večkrat potožil zaradi medvojnega zadržanja lokalnih partizanskih oblasti, škofa Rožmana pa je obtožil »bratomornega klanja« (kot piše v omenjenem poročilu

agenta Ozne) v Sloveniji. Prizadeval se je za vključitev Primorske k Jugoslaviji (članki v *Primorskem dnevniku*), pri tem pa je naletel ne le na nerazumevanje pri nekaterih svojih sobratih (skupina pri *Primorskem Slovencu*), marveč tudi pri cerkveni oblasti, pri škofu Santinu. Ta ga je suspendiral »a divinis«, kasneje mu je Vatikan odvzel duhovniški stan, vendar je pred vročitvijo zadevnega dekreta umrl.

Gradivo, ki ga je objavila in z opombami opremila Nevenka Troha, je iz Arhiva Slovenije in Pokrajinskega arhiva Koper, objavljeni so tudi nekateri Ščekovi članki iz *Primorskega dnevnika*. To kaže, da je bil sestavljavcem knjige v prvi vrsti namen prikaz kompleksnosti Ščekove osebnosti in ne striktno objavlanje tistega, kar naj bi prišlo izpod njegovega peresa. V celoti obsega čas po drugi svetovni vojni 80 dokumentov. V njih komunicira Šček s slovensko oblastjo na Primorskem, predvsem z njenima predstavnikoma Borisom Kraigherjem (oslovlja ga: Dragi Janez! ali Dragi tovariš Janez!) in Brankom Babičem.

Knjiga Ščekove korespondence zajema le del epistolarija, ki je sicer obširen in raznovrsten. Zagotovo ni zadnja pozornost, ki jo znanjci namenjajo izjemni osebnosti primorske slovenske zgodovine 20. stoletja.

Branko Marušič

Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimento di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano. Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa in Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei; 1997. 399 strani.

V dneh od 26. do 28. septembra 1996 je bilo v Gorici četrto znanstveno srečanje, posvečeno zgodovini goriških katolikov v dvajsetem stoletju – *Convegno sui cattolici isontini nel XX secolo*. Gre za znanstvena srečanja, ki jih prireja Inštitut za družbeno in versko zgodovino v Gorici in so zelo pomembna, ne samo zato ker izpopolnjujejo pomanjkljivo obdelane cerkveno zgodovino, temveč tudi zato ker prispevajo k raziskavam kompleksnejše problematike sodobne zgodovine Goriške, ki je bila v primerjavi z italijanskim in slovenskim, zgodovinopisjem o Trstu in Istri, vedno zapostavljena. Tokratna tema simpozija je bila: Cerkev in družba na Goriškem ter njun odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Srečanje sta organizirala Inštitut za družbeno in versko zgodovino ter Inštitut za srednjeevropska kulturna srečanja, s sodelovanjem drugih ustanov, tudi ljubljanskega Inštituta za novejšo zgodovino. Pokroviteljstvo sta prevzeli zunanji ministristvi obeh držav in predsedstvo deželnega sveta Furlanije – Julijske krajine. Slabo leto po simpoziju je njegova vsebina zagledala luč sveta v zborniku, ki sta ga uredila Luigi Tavano ter France Martin Dolinar. Obsega 23 referatov in 3 prispevke iz razprave, 14 avtorjev je italijanske narodnosti 12 pa slovenske. Kvaliteta referatov je različna, zato so v knjigi zapisani kot »predavanja in poročila« – »relazioni e comunicazioni«, vsi avtorji niso po poklicu zgodovinarji, mnogi med njimi so duhovniki.

V primerjavi s prejšnjimi tremi znanstvenimi srečanji prinašata zadnje srečanje in zbornik dve pomembni novosti. Prva je dvojezičnost simpozija in objave, druga noviteta so nekatere tematike, katerih raziskava je bila omogočena šele v devetdesetih letih, potem ko so postali dostopni nekateri novi viri. Sicer pa večjezična mednarodna srečanja med italijanskimi in slovenskimi oz. jugoslovanskimi zgodovinarji o problematiki prostora, kjer se stikajo in prepletajo trije narodi, tudi v preteklosti niso bila redkost. Naj spomnim na simpozije, pri katerih je sodeloval naš Inštitut za novejšo zgodovino: Italijanski in slovenski socialisti v dobi Henrika Tume, bil je v Trstu leta 1977, katerega referati so objavljeni v obeh jezikih v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (1977); *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia*, v Anconi istega leta (Urbino 1981); *Politica in družbena vprašanja v Julijski krajini v letih 1920–1930*, ki je bil v Trstu in v Kopru 1980. leta (PZDG 1981); *Le minoranze etniche europee di fronte al nazismo ed al fascismo*, v italijanskem in francoskem jeziku v Aosti 1984; *Trst 1941–1947*, v Trstu leta 1986, referati so objavljeni ločeno v dveh zbornikih (Koper 1988); *Veneto e Slovenia, due culture per l'Europa*, ki je bil v Benetkah 1988. leta (Vicenza 1990); *Ruolo della presenza slovena nell'area goriziana*, v Gorici 1989. leta (Etnia e sviluppo, ISIG-SLORI, Gorica 1992); *Od Rapalla do Osima*, v Kopru 1995. leta (Annales 1996) in prav nazadnje, ob petdesetletnici pariške mirovne pogodbe septembra 1997 v Kopru in Novi Gorici. Še več srečanj med zgodovinarji z obeh strani meje je bilo, vendar so prav redke izdaje vseh referatov v obeh jezikih, saj to terja veliko napora, predvsem pa sredstev. Delo, ki ga danes predstavljamo, ima torej posebno težo z jezikovnega vidika, saj je dostopno bralcem in strokovnjakom obeh narodnosti. Medtem ko so referati slovenskih avtorjev v celoti prevedeni v italijanshino, so referati italijanskih prevedeni v slovenščino le v povzetkih, ker je na naši strani zmanjkalo sredstev, kot je povedal urednik, res pa je tudi, da slovenska stran, predvsem tista, ki je zainteresirana za obravnavano tematiko, praviloma razume italijanski jezik, ne pa tudi obratno.

Vsebinsko zbornika je mogoče razdeliti na sklope, ne samo s stališča obravnavane tematike, temveč bolj z vidika, kaj prinaša italijanski javnosti in kaj slovenski. Gre torej za vprašanje, koliko utegne pričujoča

knjiga prispevati k spoznavanju skupne zgodovinske preteklosti dveh sosednjih narodov, in še posebej, koliko utegne prispevati k recipročnemu razumevanju različnih, tudi nasprotujočih si interpretacij določenih procesov in dogodkov, ki so skupni obema narodoma. V uvodu je Giancarlo Valdevit zapisal, da je bila tokrat »goriškemu območju zaupana vloga opazovalne točke, ki naj bi omogočila odkriti prepletanje srečanj in stikov, sožitij in spopadov (tudi krvavih), sredi katerih sta se znašli italijanska družba na skrajnem severozahodnem delu države in tista – predvsem slovenska – tostran in onstran 'gibljive meje'.« (XI)

Dve uvodni poročili (avtorja Gabriele De Rosa in Jože Pirjevec) zajemata širši italijanski in jugoslovanski prostor. De Rosa obravnava italijansko odporiško gibanje v raznovrstnosti verskega življenja in ovrednoti tiste sive cone v italijanski rezistenci, ki so jih tvorile verske skupnosti in Cerkev, a so bile doslej zanemarjene. Rezistenca je last vseh, ugotavlja avtor, mimo ideološke dialektike; posredovalno delo duhovščine je preprečilo državljansko vojno; razpad Italije 8. septembra 1943 pa po njegovem ne pomeni katastrofe, temveč preporod, tudi moralen, nacije. Pirjevec obravnava etnično vprašanje in mednarodni položaj v Julijski krajini med vojno, razloži načrte o povojni pripadnosti Julijske krajine, ki so nastali na slovenski in italijanski strani in v mednarodnem kontekstu. Povojno nasilje – fojbe, pripisuje dejstvu, da Tito na tem področju ni bil dovolj trdno v sedlu in da je šlo za ideološko politično čiščenje, nikakor pa ne nacionalno.

Sledi sklop predavanj iz zgodovine Slovencev, ki so po letu 1918 živeli v Jugoslaviji. Vključitev te tematike v znanstveno srečanje na deželni ravni je novost, saj tokrat torej ni bilo govora samo o Julijski krajini, o primorskih Slovencih in Italijanih, o Trstu in nacionalnih nasprotjih, kar je že desetletja predmet razprav naših skupnih simpozijev, pač pa tudi o splošni slovenski zgodovinski problematiki, ki je italijanski javnosti neznan in utegne prispevati k boljšemu medsebojnemu poznavanju. Zahvala gre obema goriškima inštitutoma, ki sta priredila simpozij in izdala zbornik ter s tem prispevala k širjenju znanja o naši slovenski preteklosti onstran državne meje.

Z izjemo Janka Prunka, ki daje splošno podobo političnega, ekonomskega, socialnega in kulturnega življenja Slovencev med dvema vojnama v Kraljevini Jugoslaviji, so referati tega sklopa posvečeni zgodovini Cerkev in vernikov v Jugoslaviji, kar je tudi za slovensko zgodovinopisje precejšnja novost. Anton Štrukelj daje pregled strukture in organizacije katoliške cerkve v Jugoslaviji do današnjih dni, ob njej pa predstavlja tudi pravoslavno cerkev in vernike bizantinskega obreda. Zgodovino katoliške cerkve v Sloveniji od prve vojne do konca druge vojne obravnava France Martin Dolinar, ki je o podobni tematiki objavil že več razprav tudi v italijanskem jeziku in je bil tudi soorganizator simpozija ter urednik zbornika.¹ Dve predavanji sta posvečeni Cerkvi v Sloveniji v času druge svetovne vojne oziroma katolikom, katerih življenje so tako ali drugače pogojevale pa tudi pregnale tri različne politične sile: italijanski okupant v Ljubljanski pokrajini, nemški na severu in nato v celi Sloveniji ter rastoče narodnoosvobodilno gibanje ali slovenska Osvobodilna fronta. Tone Ferenc obravnava usodo Cerkev pod nemško in pod italijansko okupacijo, pri čemer je ugotovil 64 usmrčenih slovenskih duhovnikov iz ljubljanske in mariborske škofije: 32 so jih usmrtili partizani, 9 Nemci, po enega madžarski in italijanski okupator (ta po nesreči) 8 ustaši, 2 četniki, 4 so umrli v nemških taboriščih, v vojnih dogodkih pa je izgubilo življenje 7 duhovnikov. Drugo stran medalje, odnos Osvobodilne fronte do katolikov v Sloveniji, obravnava Tamara Griesser-Pečar. Ugotavlja, da je bil ta odnos pogojen z ekskluzivizmom Osvobodilne fronte, ker je zastopala ideološko-politične cilje Komunistične partije Slovenije; ekskluzivizem ni prenesel ne nasprotnikov ne sopotnikov, zato je prišlo do njihovega nasilnega odstranjevanja in onemogočanja. Na drugi strani pa je Cerkev kategorično odklanjala sodelovanje z OF, prav zato ker je v njej prevladovala komunistična partija. Problematika za slovensko zgodovinopisje ni nova, nove so nekatere avtoričine interpretacije pa tudi podatki, saj so to tematiko povojni slovenski zgodovinarji iz znanih motivov enostransko obravnavali ali zanemarjali, ne nazadnje zaradi nedostopnosti virov.

Tretji sklop referatov obravnava lokalne razmere, to je razmere na Goriškem, katerim je bil simpozij tudi posvečen. Referati slovenskih in italijanskih avtorjev obravnavajo različne tematike, ki se dopolnjujejo in v končni fazi ustvarjajo celovitejšo podobo dogajanja. Kompleksne teme so Branka Marušiča o političnem in kulturnem življenju goriških Slovencev med obema vojnama, pri čemer je prikazana manj znana goriška kulturna zgodovina; dalje Borisa Mlakarja o slovenskem narodnoosvobodilnem boju na Goriškem in Luciana De Cillija o italijanskem narodnoosvobodilnem boju na istem prostoru. Na isti prostor je umeščen še referat Franca Kralja s pregledom cerkvenega in verskega položaja Slovencev na Goriškem v razdobju od začetka druge vojne do nove razmejnitve leta 1947. Tudi na osnovi dokumentov nadškofijskega arhiva v Gorici

¹ La Chiesa cattolica in Slovenia, 1919–1990, v: Il tessuto cristiano della Mitteleuropa, 1919–1989, Gorizia 1994, str. 103–114. Quadro ecclesiastico politico dell'attività dei gesuiti in Slovenia nei secoli 17–18, v: I gesuiti e gli Asburgo, Trieste 1995. Fizionomija in struktura goriške nadškofije (sl. in it.), v: Carlo Michele D'Attems, primo arcivescovo di Gorizia, 1752–1774, II, Gorizia 1990. La situazione ecclesiastica amministrativa nella Slovenia odierna nel tempo del primo arcivescovo a Gorizia Carlo Michele D'Attems, v: Ricerche di storia sociale e religiosa, št. 39, 1991.

obravnava upravo, versko življenje, goriško sinodo 1941. leta, odnos med slovensko duhovščino in narodno-osvobodilnim gibanjem ter verska združenja.

Povezovalna nit zgodovine Cerkve na Goriškem je bil v tem času, od srede tridesetih let do srede petdesetih let, goriški nadškof msgr. Carlo Margotti. Njemu, njegovi politiki, njegovim stališčem in obnašanju so posvečeni trije referati italijanskih avtorjev. Ti so Italo Santeusani, Giuseppe Del Pozzo in Luigi Tavano. Če poskušam oceniti te referate, moram povedati, da so vsaj za našo, slovensko historiografijo zelo pomembni, referat Itala Santeusanija že zlasti zato, ker je zgrajen na nam docela nepoznatih dokumentih nadškofijskega arhiva iz razdobja 1934 do 1941. Zanimiva je Margottijeva korespondenca s Svetim Sedežem ter s slovenskimi duhovniki v zvezi z »romanizacijo«, beri »italianizacijo« slovenske Cerkve. Ko avtor citira besede samega nadškofa, nam približa klimo dobe in napornih medsebojnih odnosov, ki so bili posledica Margottijevega nerazumevanja slovenske narodnopolitične stvarnosti na tem ozemlju. Vendar je to dejstvo prišlo do izraza šele v razpravi na simpoziju, ki pa ni objavljena. Nadškofov imperativ slovenskim duhovnikom, naj ustanove italijansko katoliško akcijo v slovenski cerkvi, kajti »il Papa vuole«, spominja na podobno prizadevanje reškega škofa Antonia Santina, ko je marca 1934 opozarjal škofo v obmejnih pokrajinah, da je papež žalosten, ker slovenski in hrvaški duhovniki niso hoteli učiti verouka v italijanskem jeziku v tedaj že italianizirani šoli. Učili so ga v slovenščini v takoiimenovanih »Sedejevih farnih šolah«. Katoliške akcije, ki bi privedla v slovensko cerkev italijansko organizacijo, pa tudi niso nikoli ustanovili, prosili so za svojo, papežu podrejeno slovensko katoliško akcijo, a jim je Sveti Oče ni dovolil.²

Santesuanijevo študijo dopolnjuje Giuseppe Dal Pozzo, ko primerja Margottijevo cerkveno linijo, kakršno je uveljavljal, ko je bil škof v Istanbulu, z ono, ki jo je uvedel v Gorici po prihodu leta 1934. Žal se je Dal Pozzo omejil na to primerjavo in ni posegel globlje v versko življenje na ozemlju, ki je bilo med vojnama vseskozi pogojeno s fašistično raznarodovalno politiko. Pravim žal, da se tega ni lotil, zato ker ima Del Pozzo najbogatejšo dokumentacijo za življenjepis njegovega sorojaka Carla Margottija, dokumentacijo, ki jo že dolga leta zbira v vseh dostopnih arhivih. Analiza teh dokumentov bi utegnla privedi do novih pogledov na odnose med nadškofom Margottijem in slovensko duhovščino.

Margottijevo pot v Gorici zaključuje referat Luigija Tavana, znanega raziskovalca goriške cerkvene zgodovine. Tavano je v prejšnjih zbornikih in v druge objavljene študijah že prikazal podobo tako Sedejevega kot Margottijevega škofovstva; v tem zborniku pa objavlja kratko sintezo zgodovinskega razvoja goriške škofije. Tavanova je ugotovitev, da je bila goriška škofija najbolj mučena škofija v tem delu Evrope, v pričujoči razpravi pa prikazuje konflikt, ki je po razdelitvi škofije med zavezniško cono A in jugoslovansko cono B leta 1945 privedel do končne krize. Črpal je iz bogate korespondence med Margottijem in videmskim nadškofom Giuseppejem Nogaro, iz katere odsevajo Margottijeva čustva in osebne sodbe glede odnosa s podrejeno duhovščino in s Svetim Sedežem, ki sicer niso navzoče v uradnih dokumentih. Teza Luigija Tavana in hkrati kritika slovenskim zgodovinarjem je, da ne gre absolutizirati narodnostne stvarnosti na tem ozemlju in z njo omejevati drže in obnašanja slovenske duhovščine. Njen odpor fašističnemu raznarodovanju ni bil zgolj iz nacionalnih motivov, pač pa ga je pogojevala predvsem potreba po zaščiti vere, pravi. Pove pa, da je bilo imenovanje Margottija za goriškega nadškofa leta 1934 pogojeno prav z narodno-političnim stanjem v tej škofiji, zato mu je Sveti Sedež leta 1945 tudi preprečil umik. Izrabljam priložnost, da čestitam don Luigiju Tavanu in izrazim osebno zadovoljstvo za vse, kar je, kolikor mogoče dokumentirano in objektivno, napisal o naši skupni goriški zgodovini. Primerno bo seznaniti z njegovimi dosežki tudi širšo slovensko javnost.³

Sicer pa se Margottijevega škofovanja dotikajo, več ali manj, tudi vsi drugi avtorji posameznih segmentov goriške zgodovine, zlasti cerkvene. Med njimi so specifične, za nas Slovence manj znane teme treh italijanskih avtorjev. Carlo Borioli piše o Cerkvi in katolikih na tržiškem območju med drugo vojno, Ferruccio Tassin obravnava karitativno dejavnosti goriške Cerkve, Guido Botteri analizira verski reviji *Vita nuova in L'Idea del Popolo*, ki sta izhajali pod nemško okupacijo od julija 1943 do maja 1945.

Segmente iz goriške cerkvene zgodovine po drugi svetovni vojni so predstavili trije slovenski avtorji. Oskar Simčič je orisal cerkveno strukturo v goriški nadškofiji, ki je ostala v Italiji in v apostolski administraturi, ki je bila ustanovljena v Novi Gorici po priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Po dokumentih nadškofijskega arhiva ugotavlja tudi številčno stanje. V še skupni škofiji, pred novo razmejitvijo med državama, je bilo ok. 315 000 prebivalcev z 219 župnijami in 297 duhovniki, od tega 162 Slovencev. Po 16.

²Prim. M. Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935, Koper 1990, str. 159–209.

³Pomembnejša dela: La dimensione e le attività culturali dell'arcivescovo F.B. Sedej, v: Sedejev simpozij v Rimu, Ljubljana 1988. Gorizia: Una diocesi anomala nella storia della Chiesa in Italia (1918–1947), v: Ricerca storica e chiesa locale in Italia, Risultati e prospettive, Roma 1994, str. 497–518. L'arcivescovo C. Margotti e la Chiesa goriziana di fronte alla guerra ed ai movimenti di liberazione (1943–1945), v: I cattolici isontini nel XX secolo, III, Il Goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947), Gorizia 1989, str. 103–186. Il Goriziano nella chiesa austriaca, 1500–1918, v: Cultura tedesca nel Goriziano, Gorizia 1995, str. 213–242.

septembru 1947 je ostalo v goriški škofiji ok. 165 000 duš, 80 župnij s 178 duhovniki, med njimi 43 slovenskih; v novogoriško apostolsko administraturo, ki ji je načeloval msgr. Franc Močnik, je prešlo ok. 150 000 prebivalcev, 139 župnij s 119 duhovniki, ki so bili vsi Slovenci. France Rupnik in Jurij Rosa sta se lotila orisati položaj Cerkve in vernikov v slovenskem delu Goriške med letoma 1945 in 1965. Gre za odnos ljudske oblasti do duhovnikov, ki ga je pogojevala tendenca po »odmrtju cerkve in religije«, kot beremo pri Rosi. Njuna pripoved, boljše registracija dogodkov in stališč, je šokantna, spada v tisto zvrst rekonstrukcij povojne represije potencialnih nasprotnikov novega režima, ki so možne šele v zadnjem desetletju. Vendar se pri takih delih, ki so grajena na omejenih arhivskih virih, in če ni upoštevan širši politični kontekst, pojavlja tudi nevarnost posploševanja. Najbrž se zato Jurij Rosa, ki zajema zgolj iz dokumentov Komunistične partije v Novi Gorici, sprašuje ali se je vse, »kar je zapisanega o sovražnem delovanju duhovščine na Goriškem in o boju komunistov proti njej, dejansko tudi zgodilo...« Nato razmišlja takole: »ob vseh ostrih bojih med dvema nasprotnikoma, ki sta se oba borila za življenjski prostor in ljudi... , najbrž niso bili vsi partijci zadržto bojeviti boljševidiki, med duhovniki pa tudi ne vsi žrtve preganjanja« (str. 336).

V zadnji sklop štejemo tri referate, ki sicer po kvaliteti ne spadajo na zadnje mesto, družijo jih le dejstvo, da obravnavajo ožje segmente zgodovinskega dogajanja, ki pa presegajo goriško ozemlje. Raul Pupo razkriva izvor in vzroke nasilja, fojb in deportacij v Julijski krajini po koncu vojne. Avtor ugotavlja raznovrstnost maja 1954 na tem ozemlju navzočih silnic, na prvem mestu porajajoče se državno nasilje, vendar postavlja nasilje na tem ozemlju v kontekst štiridesetletne konfliktnosti med dvema narodoma. Upošteva torej vzroke in posledice, ki sicer niso v premi črti, a jih italijanski publicisti večinoma ignorirajo. To dejstvo in kategorična zavrnitev ocene, da je bil storjen »genocid« nad italijanskim narodom, je, tako mislim, že posledica naših večletnih medsebojnih razprav. V razpravnem delu, ki je dodan referatom v knjigi, Nevenka Troha to podoba dopolnjuje s kratkim orisom slovenskega zgodovinskega na tem vprašanju. Paolo Blasina, sicer avtor obsežne zgodovine tržaške cerkve med drugo vojno, posreduje kratek pregled te zgodovine v času Santinovega škofovstva. Analogno je predavanje Tarcisia Venutija o videmski cerkvi in nadškofu Nogari. Poseben je dodatek Liliane Ferrari, ki primerja vsebino dveh med vojno pisanih in pozneje objavljenih dnevnikov slovenskih duhovnikov, beneškega duhovnika Antona Cuffola ter župnika Alojza Novaka, ki je bil nedavno objavljen v Črniški kroniki. »Iz obeh dnevnikov odseva zavest,« pravi Ferrarijeve, »da sta obramba in skrb za pravice slovenskega ljudstva nesporen del njunega dušnega pastirstva.« Popolnoma zase je prispevek Franca Miccolija, ki edini govori o italijanskih državnih oboroženih enotah in sicer o goriških karabinjerjih po razpadu Italije in njihovi usodi ob koncu vojne: 70 je bilo po 1. maju izginulih ali ubitih.

Kot posebnost velja omeniti še imenik oseb in imenik krajev, ki zaključujeta knjigo in sta v podobnih zbirkah referatov prava redkost.

Tematika, ki jo vsebuje zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega srečanja, je, kot smo videli, predvsem cerkvena zgodovina in zgodovina vernikov v različnih časih v dveh različnih sosednjih državah. Če sem v tem prikazu več pozornosti posvetila škofovski problematiki, je nisem samo zato, ker je ta osrednja tema navzoča v večini referatov, še manj zato, ker bi podcenjevala druge spremljajoče teme, temveč predvsem zato, ker je naši širši slovenski javnosti manj znana. O njej so v preteklosti temeljiteje pisali slovenski avtorji Rudolf Klinec, ki je objavljale v Italiji in je bil torej za nas težko dostopen,⁴ v Sloveniji pa Ivo Juvančič⁵ in Lavo Čermelj.⁶ V zadnjih letih je navzoča tudi v drugih in mojih raziskavah.⁷ Škofoma slovenske narodnosti, v našem primeru goriškemu nadškofu Frančišku Borgiji Sedeju in tržaško-koprskemu Andreju Karlinu, pa so že posvečene podrobne obravnave v dveh zbornikih dveh simpozijev v Rimu (1988, 1996).

Milica Kacin Wohinz

⁴Primorska duhovščina pod fašizmom, Gorica 1969. Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe, Gorica 1966. Zgodovina goriške nadškofije, 1751–1951, Gorica 1951.

⁵Primorska duhovščina pod Italijo, Srečanja, V, 1970, št. 23–24. Dr. Frančišek Borgia Sedej in fašizem, Goriški letnik, 1, 1974, str. 98–112. Fašistična ofenziva proti dr. A. Fogarju, škofu v Trstu, Goriški letnik, 2, 1975, str. 101–116. Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom, Znamenja, 1976, št. 5 in 6.

⁶Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria, Ljubljana 1953.

⁷M. Kacin – Wohinz, Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa mons. Frančiška Borgija Sedeja, Idrijski razgledi, XV, 1970, št. 3. Sedej v dokumentih italijanskih oblasti, v: Sedejev simpozij v Rimu, Celje 1988, str. 242–264. Il clero sloveno nella Venezia Giulia (1927–1936), Storia contemporanea in Friuli, XXI–1991, n. 22, str. 9–57.

Ivan Jan, **Korenine zla**. Ljubljana : samozaložba, 1995. 530 strani.

Sredi 1995 leta je izšla v samozaložbi zajetna, vsebinsko bogata ter s fotografijami in faksimili dokumentov opremljena knjiga *Korenine zla*. Pripravil jo je znani gorenjski publicist Ivan Jan. Kot vse njegove knjige opisuje tudi ta spoznanja človeka, ki je zrasel iz jeseniškega kovinarja, medvojnega mladinskega aktivista in bataljonskega politikomisarja ter po vojni oficirja JLA v urednika dolgoletnih radijskih oddaj »Še pomnite, tovariši«, pisca spominov na svoje partizanstvo, opisov življenja med okupacijo z literarnimi ambicijami ter dokumentarnih zgodovinskih orisov dražgoške bitke, Kokrškega odreda in gorenjskega domobranstva. Avtor izhaja iz družine, ki je polno doživljala žgoča nacionalna, razredna in politična nasprotja evropske družbe, njeni člani pa so samostojno, dejavno in kritično iskali najboljše možne družbene rešitve. Ivan Jan je sprejel med jeseniškimi proletarci vizijo socialno pravične družbe in ji ostal zvest vse življenje.

V svojih esejih in zgodovinskih orisih posveča osrednjo pozornost bojem za svobodo in enakopravnost vseh ljudi in narodov, s čimer vzbuja zanimanje širokega kroga bralcev. Kritičen do sebe in drugih je svoje knjige, ki so nekatere zaradi odmeva med ljudmi izšle v več ponatisih, nenehno dopolnjeval in popravljaval v skladu z novimi ugotovitvami in spoznanji. Po korenitih družbenih zasukih z desne v levo in spet obratno je pisec spoznal, da mnogi ne zaupajo več svojim državnikom in političnim strankam ter njihovim »širšemu krogu ljudi dopadljivim programom«, marveč terjajo stvaren in dokumentiran prikaz razmer, dogodkov in dogajanj v preteklosti. To spoznanje kaže tudi Janovo postopno prehajanje od reportaž z ne povsem prikritimi propagandističnimi težnjami h kritičnim dokumentarnim zgodovinskim orisom.

Korenine zla dokumentarno prikazujejo »Gorenjsko samozaščito«, ki ji višji vodja varnostne službe in policije general SS Erwin Rösener ni dovolil uporabljati imena »domobranstvo«. Kot prvi del *Odstrih zaves* knjiga prinaša izbor izjav ter javnih pozivov posameznikov in ustanov, ki so od habsburškega časa navajali k pokorščini vsakokratnim oblastem. Avtor v nekaterih poglavjih obravnava ves slovenski prostor, v drugih pa prikaže dogajanja samo na Gorenjskem, od koder je okupator izgnal številne narodnjake z večino duhovščine vred, naseljeval nemške družine ter v urade in šolo uvedel samo nemščino. Posamezna poglavja obravnavajo sestavine okupacijskega sistema in nasilnega raznarodovanja: od orožništva do raztrgancev, skupin četnikov in (predimenzionirano ocenjenih) uspehov delovanja vodje gestapa Helmuta Rosumecka.

Po pregledu v knjigi navedenih uporabljenih virov spoznamo, da je pisec podatke za svojo obravnavo črpal iz že objavljenih razprav kot tudi iz spominskih zapisov in arhivskega gradiva. Prizadevanje pisca, da bi obravnavo priredil za najširši krog bralcev in objavil čim več dokazov o dejavnosti proti narodnim interesom, je povzročilo navajanje številnih citatov, izrganih iz obširnejših besedil, s čimer je prišlo ponekod do posplošitev in poenostavljenih ocen. Ob tem pa je avtor vendar znal prisluhniti tudi tistim piscem (zlasti iz cerkvenih krogov), ki so protinarodnemu in protiljudskemu delovanju svojih poklicnih kolegov oporekali, s čimer se je skušal izogniti stanovskemu in razrednemu determinizmu. Knjiga kaže, da pisec skrbno sledi sodobnim obravnavam in polemikam o narodnem vprašanju v dnevnem in periodičnem tisku.

V knjigi bi kazalo bolje prikazati nastanek krajevnih deželnih straž, ki so delovale na Gorenjskem pod vodstvom nemških orožnikov od jeseni 1942, sprva nič manj množično kot vaške straže v Ljubljanski pokrajini, kasneje pa so zaradi sodelovanja njihovih pripadnikov z odbori OF in naraščajočega odpora proti vpoklicem Gorenjcev v nemško vojsko postale za okupatorja nezanesljive in nevarne, zato jih je aprila 1943 opustil. Bolje bi moral pisec opisati tudi dejavnost »Domovinske fronte« in točneje določiti pomen četništva, ki je bilo na Gorenjskem omejeno skoraj izključno na morilsko dejavnost ozke skrivne organizacije »črne roke.« Izogniti bi se moral tudi nekaterim očitnim napakam. Kazalo bi tudi bolje predstaviti prizadevanja pokrajinskega odbora OF, da vključi v NOB tudi imovite sloje, s čimer mu je uspelo »Gorenjsko samozaščito« omejiti na del kmečkega prebivalstva v vzhodnem in osrednjem ravninskem delu Gorenjske.

Kljub navedenim pomanjkljivostim in nekaterim napakam so bile *Korenine zla* do izida knjige *Škof Rožman in kontinuiteta* doslej najbolj širokopotezno Janovo delo, za katero je zbral gradivo s pravo partizansko požrtvovalnostjo, pri tem pa se ni izogibal obravnavi širokega spektra žgočih tem, ki prožijo v sodobni slovenski družbi vroče polemike o značaju narodnoosvobodilnih in njim nasprotnih oboroženih slovenskih oddelkov.

Ivan Križnar

Janko Pleterski, **Slowenisch oder Deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914)**. Celovec : Drava 1996. 487 strani.

Da izide prevod neke knjige enaintrideset let po izidu originala, mora biti nek poseben razlog. Pri lanskoletnem izidu prevoda knjige Janka Pleterskega »*Narodna in politična zvestost na Koroškem*« je tak

razlog hitro mogoče najti. Gre za delo o oblikovanju narodne in politične zavesti med prebivalstvom takojmenovane »slovenske Koroške«, ki še ni bilo preseženo. Zato je tudi izšlo praktično nespremenjeno. Obenem pa je to temeljno delo za razumevanje historičnih razsežnosti »koroškega vprašanja« ostalo nemško govorečemu bralcu doslej skoraj neznano. Zgleden prevod knjige je pripravil dr. Franci Zwitter (ml.), zamudno, zamotano in natančno delo obdelave nemške izdaje knjige pa je odlično opravil dr. Valentin Sima, asistent na katedri za sodobno zgodovino, Inštituta za zgodovino celovške Univerze.

Slovenskemu bralcu tega dela Janka Pleterskega ni treba znova predstavljati. Vsak, ki se je kdaj lotil »koroškega vprašanja«, ga pozna. Največkrat smo ga jemali v roke v zvezi s proučevanjem koroških Slovencev in koroško-slovenske problematike. Tudi ta knjiga v prvi vrsti načenja koroško slovensko problematiko, vendar je njena nespregledljiva komponenta tudi analiza politične orientacije in narodne zavesti med celotnim koroškim prebivalstvom v vsem obravnavanem času.

Avtor sicer v predgovoru k nemški izdaji knjige ponavlja, kaj vse v knjigi manjka in česa vsega v knjigi ni najti: sistematične analize relevantnih problemov šolstva, cerkve in uradništva; vendar ne glede na to daje knjiga slej ko prej zaokroženo sliko o naslovni problematiki. V času od nastanka slovenskega originala pa do izida nemškega prevoda so seveda nastale tudi nove študije tako o času kot tudi o posameznih problemih, ki sodijo k vsebini, ki jo obravnava Pleterski. Najti jih je deloma tudi v izboru literature na koncu knjige. Toda Pleterskijeva študija ostaja med najbolj celovitimi in poglobljenimi. Nova dela jo dopolnjujejo le v podrobnostih.

O vsebini knjige je bilo v času nastanka originala že obsežno razpravljano. Avtor teh vrstic se tudi ne čuti kompetentnega za vsebinsko razpravo. Bolj pomembno se mi zdi dodatno poudariti misel nemško govorečega uvodničarja, profesorja celovške Univerze in predstojnika Inštituta za zgodovino na njej, dr. Güntherja Hödla, da je treba stran od zgodovinopisja »ozkih nacionalizmov«, »majhnih šovinizmov« in »prastrahov«. Prevod Pleterskijeve knjige in s tem približanje dognanj slovenskega zgodovinopisja nemški strokovni javnosti je zagotovo korak v to pravo smer. In prav ima Günther Hödl, ko pravi, da nudi objava te študije v nemščini možnost iskanja novih rešitev sobivanja na Koroškem. Brez stereotipov in predsodkov, ki so nastali v času narodnostnih bojev. Ravno tako je točna njegova ugotovitev, da sodi Pleterski med »predgovornike alpsko-jadranskega sodelovanja«. Seveda pa sta za kaj takega potrebna dva enakopravna partnerja.

Očitno je slovenska stran kaj takega želela vsaj že pred enaintridesetimi leti, ko je izšla slovenska verzija knjige.

Dušan Nečak

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Jožef Smej, Skrb Mikloša Küzmiča za dijake Mikloš Küzmič's Care for Students	5–15
Vasilij Melik, Slovenci o Germanih, Slovanih in Romanih pred 120 leti Slovenes on Germans, Slavs, and Romans 120 Years Ago	17–20
Janez Stanonik, Slovenci v Clevelandu The Slovenes in Cleveland	21–32
Egon Pelikan, Slovenski politični katolicizem med obema vojnama (v luči zapuščine dr. Engelberta Besednjaka) Slovene Political Catholicism between World War I and II (Regarding the archival Legacy of Dr. Engelbert Besednjak)	33–42
Andreja Trojner, Zvonka Zupanič Slavec, Carski rez v ljubljanski porodnišnici med leti 1900 in 1945 Caesarean Section in the Maternity Hospital of Ljubljana 1900–1945	43–62
Anka Vidovič-Miklavčič, Klub železničarjev Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v Dravski banovini Railway Worker's Club of the Yugoslav Radical Union (JRZ) in the Drava Governorate	63–71
Jost Dülffer, Zaton Evrope v znamenju nasilja: 20. stoletje The Decline of Europe in the Shadow of Violence: The 20th Century	73–87
Jaroslav Pánek, Sodobno češko zgodovinopisje The Contemporary Czech Historiography	89–98
Ferdo Gestrin, Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku Slavs in Italy in Early Middle Ages	157–164
Dušan Kos, Pot na Avalon The Road to Avalon	165–186
Peter Borisov, Dr. Gregorij Karbonarij (Oglar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717) – zdravnik in diplomat Dr. Gregorius Carbonarius (Oglar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717) – a Doctor and a Diplomat	187–204
France Kresal, Gozdna veleposest ob likvidaciji agrarne reforme 1933 in problem socialne varnosti njenih nameščencev The Great Forest Property in the Time of the 1933 Agrarian Reform Liquidation and the Problem of Social Security of Its Employees	205–220
Anka Vidovič-Miklavčič, Prispevek k zgodovini ustanovitve in dejavnosti Kmetijske zbornice v Sloveniji On the History of Chamber of Agriculture Establishment and Activities in Slovenia	221–233
Franc Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945) Slovene Music during the National Liberation War (1941–1945)	235–239
Sandi Volk, Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954 Italian Refugees from Istria as Political Instruments of the »Propaganda of Italianism« in Italy and »National Reclaim« in Trieste in the Years 1945–1954	241–254
Peter Štih, Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu (DO II 47 in DO II 66) Diplomatic and Paleographic Notes to the Two Documents of Otto II on the Bestowal of the Škofja Loka Territory to the Freising Diocese (DO II 47 and DO II 66)	301–321
Igor Grdina, Ipavci. Enkrat v življenju se smeje Apolon The Ipavec Family. Once in a Lifetime Smiles Apollo	323–374
Av gust Lešnik, Razcep v mednarodnem socializmu v letih 1919–1923 The Split in the International Socialism in the Years 1919–1923	375–383

Goran Schmidt, Osnutek Ustave kneževine Slovenije (Za dosje »Stanko Majcen« – vmesno poročilo)	385–402
A Draft of the Constitution of the Principality of Slovenia (Dossier »Stanko Majcen« – an Intermediate Report)	
Nevenka Troha, Slovenski zgodovinarji in vprašanje »fojb«	403–411
Slovenian Historians and the Question of »foibe«	
Iva Mikl Curk, Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih	445–482
Some Fragments Concerning Late Roman Era in Slovenia	
Gorazd Starina, Dimež in njegovi. O Kranjskih Janezih, ki so služili cesarja najraje kar v domačih gozdovih ali oporečniki po kranjsko	483–516
Dimež and His Gang. About Soldiers from Carniola who Preferred to Serve the Emperor in Local Forests. A Story of Carniolan Dissidents	
Andrej Dular, Metliška obrtnonadaljevalna šola	517–527
The Vocational School in Metlika	
Jurij Perovšek, Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941)	529–554
Ideal, Socio-economic, National and Political Views of Slovene Middle Classes in the Period between World War I and II (1918–1941)	
Dušan Nečak, Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo	555–573
Slovene Propaganda in the Times of the Peace Treaty Negotiations with Italy	

ZAPISI – NOTES

Anja Dular, Najstarejši tiski Britanske knjižnice v Londonu in naše dežele	99–102
The Oldest Prints from British Library in London and Our Lands	
Martin Šteiner, »Prve demokratične« volitve v novi Jugoslaviji 11.11.1945	103–105
The »First Democratic« Elections in New Yugoslavia on November 11, 1945	
Janez Gradišnik, Predvojna akademska katoliška društva in poznejši čas	255–256
Pre-war Academic Catholic Societies and Later Times	
Branko Reisp, Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja	575–577
Some Supplements to the Biography of Johann Weichard Valvasor	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Milan Ževart – sedemdesetletnik (Marjan Žnidarič)	107–109
Milan Ževart – Septuagenarian	
Dr. Dušan Biber – sedemdesetletnik (Božo Repe)	257–259
Dr. Dušan Biber – Septuagenarian	
Prof. dr. Tone Ferenc – sedemdesetletnik (Boris Mlakar)	297–300
Prof. Dr. Tone Ferenc – Septuagenarian	

IN MEMORIAM

Prof.dr. Dragovan Šepič (15.12.1907–12.2.1997) (Janko Pleterški)	259–260
--	---------

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

O vojvodskem stolu in Liburniji ter o metodi in znanstveni korektnosti neke razprave (Peter Štih)	110–120
On Duke's Throne and Liburnia, and About the Method and Scientific Correctness of a Treatise	
O Brižinskih spomenikih in okoli njih ali »To ni več naključje!« (Igor Grdina)	121–124
On the Freising Manuscripts and About Them, or: »This is no Mere Coincidence!«	
Feljton o poletju 1989 (Miloš Mikelc)	261–264
Feuilleton on the Summer of 1989	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY
EVENTS

VI. mednarodni kongres slovanske arheologije, Novgorod, Rusija, 26.–31.8.1996 (Tomaž Naberjok)	125–129
VI. International Congress of Slavic Archaeology, Novgorod, Russia, August 26–31, 1996	
Prva evropska znanstvena konferenca za socialno zgodovino, Noordwijkerhout, 9.–11. maj 1996 (Avgust Lešnik)	129–131
The First European Social Science History Conference, Noordwijkerhout, May 9–11, 1996	
Letno srečanje Zveze evropskih inštitutov za migracije, Krakov, 28.–30.9.1996 (Irena Gantar Godina)	131–132
The Annual Meeting of the Association of European Migration Institutes – AEMI, Krakow, September 28–30, 1996	
Mednarodni simpozij »Evropske ikonografije: predstavnštva, ideologije, teritoriji, geopolitike«, Pariz, 7.–9. oktober 1996 (Matjaž Klemenič)	132–134
International Symposium »The European Iconographies: Representations, Ideologies, Territories, Geopolitics«, Paris, October 7–9, 1996	
Poročilo o delovanju Zveze zgodovinskih društev Slovenije med 27. in 28. zborovanjem slovenskih zgodovinarjev (1994–1996) (Franc Rozman, Žarko Lazarevič)	134–136
Report on the Activities of the Historical Association of Slovenia in the Period from 27th to 28th Convention of Slovenian Historians (1994–1996)	
Mednarodna konferenca »Izvori svetovnih vojn v 20. stoletju: primerjalna analiza«, Moskva, 15.–16. oktobra 1996 (Matjaž Klemenič)	265–268
International Conference »The Origins of the World Wars in the 20th Century: A Comparative Analysis«, Moscow, October 15–16, 1996	
Mednarodni simpozij »Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru, mestni statut 1376«, Ptuj 17. in 18. oktober 1996 (Martin Šteiner)	269
International Symposium »The Municipal Law of Ptuj (Pettau) in Central-European Region – The Municipal Statute of 1376«, Ptuj, October 17 and 18, 1996	
Mednarodni simpozij »Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«, Maribor, 8.–10. maj 1997 (Boris M. Gombač)	270–278
International Symposium »Slovenian Cities from the Middle of 19th Century to World War I«, Maribor, May 8–10, 1997	
Seminar »Identità e storia della Repubblica. Per una politica della memoria nell'Italia d'oggi« (Identiteta in zgodovina Republike Italije. Za politiko spomina v današnji Italiji), Rim, 26. in 27. junij 1997 (Nevenka Troha)	413–414
Seminar »Identità e storia della Repubblica. Per una politica della memoria nell'Italia d'oggi« (Identity and History of Republic of Italy. For the Policy of Remembrance in Today's Italy), Rome, June 26 and 27, 1997	
Mednarodna konferenca »Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji«, Koper-Nova Gorica, 25.-27. septembra 1997 (Matjaž Klemenič)	414–416
International Conference »The Paris Peace Treaty, New Yugoslav-Italian Border and the Annexation of Slovenian Coastland to Slovenia«, Koper-Nova Gorica, September 25–27, 1997	

RAZSTAVA – EXHIBITION

Zdenko Picelj, Arheološka razstava »Kapiteljska njiva«, Novo mesto, 28. november 1997 – 30. september 1998	578–579
Archaeological Exhibition »Kapiteljska njiva« (The Chapter Field), Novo mesto, November 28, 1997 – September 30, 1998	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Stane Granda)	137–138
France Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva (France M. Dolinar)	138–139
Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990 (Jaroslav Pánek)	139–140

John Stoye, Marsigli's Europe 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso (Andrej Pančur)	140–145
Dr. Janez Bleiweis in njegov čas (Stane Granda)	145–147
Branko Šuštar, Spodnja Šiška – pušelj Ljubljane. Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje 1885–1914 (Blaž Vurnik)	147–148
Leopoldina-Symposion: Die Elite der Nation im Dritten Reich. Das Verhältnis von Akademien und ihrem wissenschaftlichen Umfeld zum Nationalsozialismus. Dopolnilo k prikazu v ZČ 50, 3, 1996, 467–469 (Jože Maček)	148–149
Winston Churchill, Velike bitke druge svetovne vojne (Davorin Vuga)	149–152
Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit; Fritz Lošek, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (Peter Štih)	279–284
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 22 (Jože Maček)	285
500 let kolegialnega kapitlja v Novem mestu (Bogdan Kolar)	285–287
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1764–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 2. zvezek (Ignacij Voje)	287–288
Thorkild Kjaergaard, The Danish Revolution 1500–1800. An Ecohistorical Interpretation (Jože Maček)	288–289
Vera Kržišnik-Bukić, Bosanska identiteta. Med preteklostjo in prihodnostjo (Ignacij Voje)	289–290
Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943–1945 (Marta Verginella)	290–292
Marjeta Šašel Kos, The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia. Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije (Rajko Bratož)	417–419
David Pearson, Provenance research in book history. A handbook (Anja Dular)	419–420
Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci (Marko Kambič)	420–423
Stane Granda, Jovo Grobovšek, Bojan Radovič, Peter Simič, Novo mesto. Monografija. (Igor Grdina)	423–425
Bruno Volpi Lisjak, Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave (Stane Granda)	425–426
Vasja Klavora, Škabrijel. Soška fronta 1917 (Davorin Vuga)	426–428
Zsiga Tibor, Muravidéktől Trianonig (Vilko Novak)	428–430
Ivan Čizmić, History of the Croatian Fraternal Union of America (Matjaž Klemenčič)	431–432
John R. Lampe, Yugoslavia as History: Twice there was a Country (Matjaž Klemenčič)	432–438
Andrej Vovko, Nasmejana zgodovina. Popotovanje skozi čas v 189 nasmehih (Darko Friš)	438–439
Annales 6 in 7/95 (Letnik V.). Anali za istrske in mediteranske študije (Avgust Lešnik)	439–441
Peter Kos, Leksikon antične numizmatike s poudarkom na prostoru jugovzhodnih Alp in Balkana (Rajko Bratož)	581–582
Argo 40/1, 1997 (Jasna Horvat)	583–584
Balthasar Hacquet, Veneti-Iliri-Slovani (Vilko Novak)	585–586
Momčilo Spremić, Despot Đurađ Branković i njegovo doba (Zvezdan Marković)	586–589
Alain Guery et al., La construction de l'état, 14e-18e siècle (Sašo Jerše)	589–591
O nevzvišenem gledališču (Aleš Gabrič)	591–593
Marko Tavčar – Egon Pelikan – Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947 (Branko Marušič)	593–595
Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimento di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj (Milica Kacin Wohinz)	595–598
Ivan Jan, Korenine zla (Ivan Križnar)	599
Janko Pleterski, Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914) (Dušan Nečak)	599–600

OBVESTILA – INFORMATIONIS

Obvestila o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Barbara Šatej)	153
---	-----

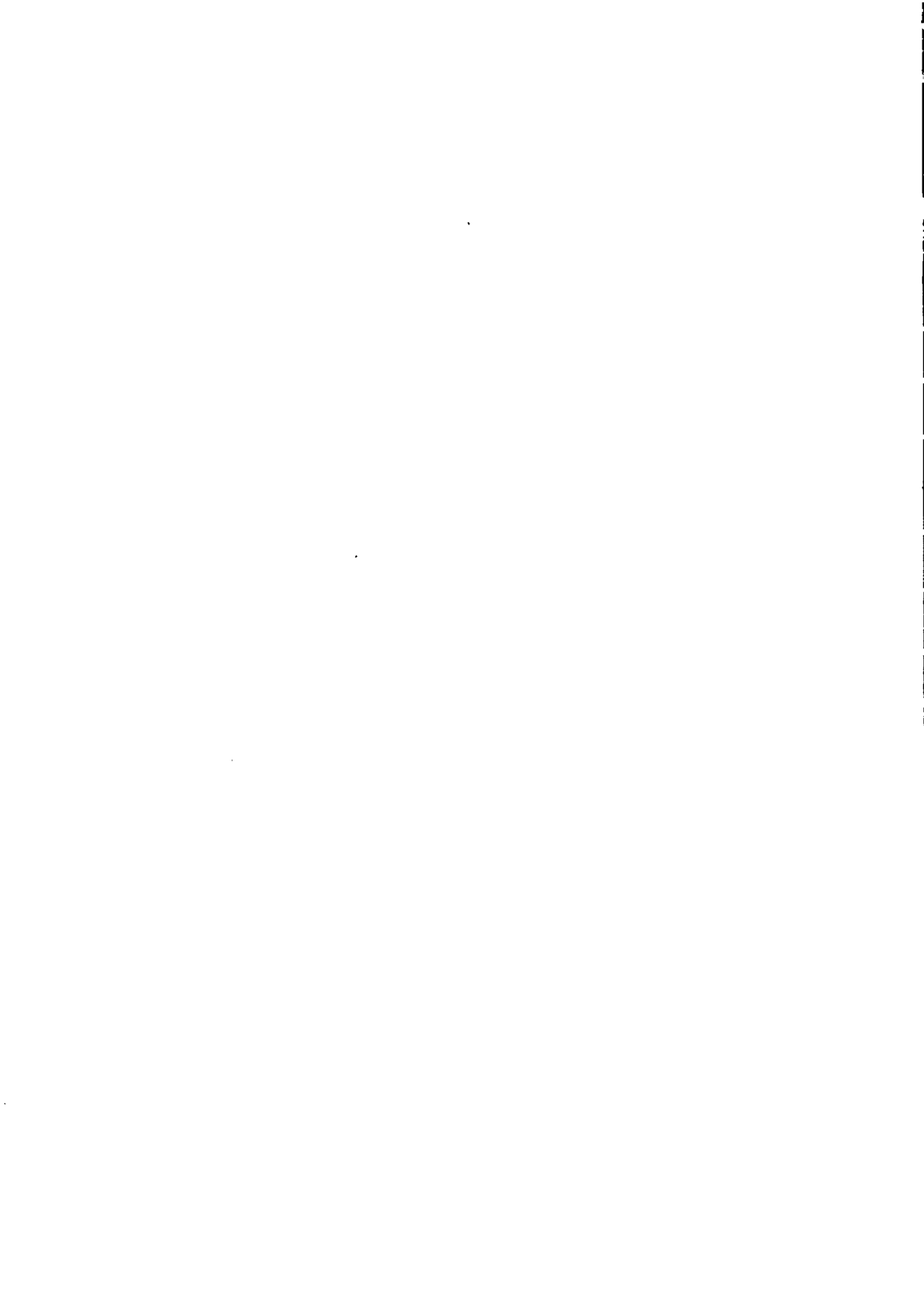
Information on the Activities of Historical Association of Slovenia	
Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	153–154
Information on the Issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	
Obvestila o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Barbara Šatej)	293–294
Information on the Activities of Historical Association of Slovenia	
Poziv Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Društva slovenskih pisateljev javnosti (Stane Granda, Evald Flisar)	294
An Appeal of Historical Association of Slovenia and Slovene novelists Society to the Public	
Najava 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (Barbara Šatej)	442
Information on 29th Assembly of Slovenian Historians	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 51/1997	601–605
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 51/1997	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 51, 1997, 1	I–VI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 51, 1997, 1	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 51, 1997, 2 (107)	VII–X
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 51, 1997, 2 (107)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 51, 1997, 2 (107) in 3 (108)	XI–XIV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 51, 1997, 2 (107) and 3 (108)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 51, 1997, 4 (109)	XV–XVIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 51, 1997, 4 (109)	

UDK 904(497.12)''0205''

MIKL CURIK Iva, dr., upok. konservatorica, SI-1000 Ljubljana, Cimpermanova 5

Nekaj drobcov o pozornorskem obdobju v Sloveniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 4 (109), str.445–482, 144 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Opazujemo, tudi v zgoščenih refleksijah na razna mnenja, predvsem objavljeni materialni svet iz arheoloških sklopov od 3. do 6. stoletja. Podčrtamo zlasti različne glede na stoletja pred začetkom in po koncu izbranskega obdobja in povzemanjo posebnosti o proizvodnji in menjavi dobrih, intenzivnosti stikov z drugimi ozemlji, o kulturi, noši in navadah, o časih sprememb in kriz, eničnih opredeljavah in o družini.

Avtorski izvleček

UDK 335.291+316.344.7(497.12)''18''

STARHA Gorazd, dipl. zgod., arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko – Kranj, SI-4000 Kranj, Sirtlarjeva ulica 8

Dimež v njegovi. O Kranjskih Janezih, ki so služili cesarja najraje kar v domačih gozdovih, ali: oporečniki po Kranjsko

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 4 (109), str. 483–516, 87 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Rokovnjači, ki so se v prejšnjem stoletju potikali po gozdovih in podeželju, dotaknili pa so se tudi mest, so bili v glavnem dezertirji in odpuščeni vojaki. Ljudje so se rokovnjačev bali zaradi njihove nasilnosti in grozljive z ogujen, zato so jim močje dajali, kar so zahtevali, seveda pa so rokovnjači kradi tudi brez sprasavanja.

V pedesetih letih prejšnjega stoletja je bil najbolj razpiti rokovnjač na Kranjskem Franc Ziberl-Dimež. Okoli njegovih podvigov so ljudje iz roda v rod napredili precej romantične preje, ohranila pa so se nam tudi sodobna oblasna poročila, ki tudi niso sulhoparna.

Avtorski izvleček

UDK 377.3:334.74(497.12)Melitka(09)1

DULAR Andrej, mag., muzejski svetovalec, Slovenski etnografski muzej, SI-1000 Ljubljana, Mezelkova 2

Metliška obrtnomadajevalna šola

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 4 (109), str. 517–527, 44 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava okolišične nastanka obrtnomadajevalne šole v Metliki, njen razvoj in težave, ki jim je imela med svojim obstojem (1890–1941). Na podlagi arhivskega materiala je avtor rekonstruiral napore odbora metliške obrtne zadruge za obranitev starih obrtnih pravic v zvezi z obrtnimi šolami in boji učiteljev te šole za umejajitev novih, legitimnih šolskih obveznosti in pravih.

Avtorski izvleček

UDK 329.058.232(497.12)''1918/1941''

PEROVŠEK Jurij, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovlna vojnama (1918–1941)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 4 (109), str. 529–554, 188 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor obravnava idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične nazore slovenske lberahne in katoliške meščanske politike v času obstoja prve jugoslovanske države. Ugotavlja, da so si bili ti nazori bolj podobni, kakor pa ne. Podobni v zvrčajanju komunizma, fašizma in nazizma ter v protisemitskem stališču, v tridesetih letih pa še v zavzemanju za stvarnost korporativni sistem in za disciplinirano ozirorna avtoritarno demokracijo. Razhajali pa so se v trajnem katoliško-liberalnem svetovnonazorskem in političnem nasprotovanju in v pogledih na nacionalni problem. V zvezi s slednjim so liberalci zagovarjali jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem, katoliški pol pa je vztrajal pri ohranitvi slovenske narodne individualnosti in terjal avtonomistično-federalivno preoblikovanje jugoslovanske države. Avtor ob koncu opozarja, da so bili po letu 1945 dotedanji idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični meščanski pogledi preloženi v zgodovinski spomin, obravnava kasnejših pa zadeva današnji ali šele prihodnji čas.

Avtorski izvleček

UDC 377.3:334.74(497.12 Metlika)(091)

DULAR Andrej, MA, Museum Adviser, Slovene Ethnographic Museum, SI-1000 Ljubljana, Meleškova 2

The Vocational School in Metlika

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 4 (109), pp. 517–527, 44 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with the circumstances concerning the origin of the vocational school in Metlika, its development and the difficulties the school had to face during its existence (1890–1941). Based on archival material, the author reconstructed the efforts of Metlika's trade co-operative committee to preserve the old trade rights concerning vocational schools, and the struggle of the Metlika vocational school teachers to put into force new, legitimate school obligations and regulations.

Author's Abstract

UDC 904(497.12)*02/05"

MIKL CURK Iva, PhD, Retired Monument Protection Specialist, SI-1000 Ljubljana, Cimprmanova 5

Some Fragments Concerning Late Roman Era in Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 4 (109), pp. 445–482, 144 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author analyses artefacts concerning archaeological records from the third to the sixth century. Especially stressed are the differences in the centuries before and in those following this period, and peculiarities concerning the production, the exchange of goods, intensity of contacts with other areas, cults, clothing, habits, times of changes and crises, ethnic definitions and family.

Author's Abstract

UDC 329-058.232(497.12)*1918/1941"

PEROVŠEK Jurij, PhD, Scientific Fellow, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Ideal, Socio-economic, National and Political Views of Slovene Middle Classes in the Period Between World War I and II (1918–1941)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 4 (109), pp. 529–554, 188 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Author deals with the ideal, socio-economic, national and political views of Slovene liberal and catholic civic politics in the period of the first Yugoslav state, establishing that these views were more alike than different. Both sides rejected communism, fascism and nazism, favoured anti-Semitism, and in the 30's also the class corporate system and a disciplinary, or authoritarian, democracy. Their differences of opinion concerned constant catholic and liberal ideologies and political opposition, and the national problem. As far as the latter is concerned, liberals defended Yugoslav national unitarism and state centralism, while the Catholic party wanted to preserve the Slovene national individuality and demanded an autonomist, federal transformation of the Yugoslav state. At the end of his paper the author stresses the fact that after 1945 the hitherto ideal, socio-economic, national and political civic views became part of the historic memory.

Author's Abstract

UDC 355.291+316.344.7(497.12)*18"

STARIHA Gorazd, BA, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, Gorenjska Unit – Kranj, SI-4000 Kranj, Sritarjeva 8

Dimež and His Gang. About Soldiers from Carniola who Preferred to Serve the Emperor in Local Forests. A Story of Carniolan Dissidents

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 4 (109), pp. 483–516, 87 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Most of the outlaws who roamed our forests and the countryside, but who also appeared in towns in the past century, were deserters or soldiers fired from the army. Since they were violent and often threatened to set fires, people silently gave them what they had demanded, but of course they also stole without asking.

Franc Zihert-Dimež, the most disreputable among them, lived in the 1850s. His adventures became the source of numerous romantic tales handed down from generation to generation, but there are also written reports of authorities from that time which are far from tedious and dull.

Author's Abstract

UDK 940.548(497.1:450)"1945/1947"

NEČAK Dušan, dr., redni univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 4 (109), str. 555–574, 88 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V zbirku je kratko, vsebinsko stilno in časovno analizirana slovenska propaganda dejavnost 1946–47: "resolucije podpore", pisanje tiska, grafični na hišah, fotografsko gradivo, likovna simbolika na manifestacijah podpore jugoslovanskim zahtevam, plakati in letaki.

Avtorski izvešček

UDK 929 Valvasor

REISP Branko, dr., redni univ. prof., Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20

Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 4 (109), str. 575–577, 12 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Na osnovi v virih obravnavanih podatkov je bilo mogoče precizirati nekatere podatke iz biografije Janeza Vajkarda Valvasorja, in to datum smrti Jemneja Valvasorja, očeta Janeza Vajkarda, ki je 15. januar 1651, datum prošnje Janeza Vajkarda za sprejem v plemniško levdalno konjenco, ki je 9. oktober 1671 (deketi o tem so napisali 19. decembra), in s tem končno letnico njegovih mladosnih potovanj, ter datum imenovanja Janeza Vajkarda Valvasorja za kapetana pešcev dolenjske četi Kranjske, ki je 19. september 1680.

Avtorski izvešček

UDC 940.548(497.1:450)"1945/1947"

NEČAK Dušan, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Slovene Propaganda in the Times of the Peace Treaty Negotiations with Italy

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 4 (109), pp. 555–574, 88 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The article analyses the contents, the style and the temporal frame of Slovene propaganda activity 1946–47: »the support resolutions«, press activity, graffiti on houses, photographs, artistic symbolism during manifestations organised in support of Yugoslav demands, posters and pamphlets.

Author's Abstract

UDC 929 Valvasor

REISP Branko, PhD, Full Professor, National Museum of Slovenia, SI-1000, Ljubljana, Prešernova 20

Some Supplements to the Biography of Johann Weichard Valvasor

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 4 (109), pp. 575–577, 12 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Based on new data traced in sources it was possible to precisely define certain data concerning the biography of Johann Weichard Valvasor: the date of the death of Bartholomew Valvasor, Johann Weichard's father, which is January 15, 1651; the date of the application of Johann Weichard for the admission into the aristocratic feudal cavalry, which is October 9, 1671 (the decree concerning this was written on December 19, 1671), and thus the final year of his youthful travels; and the date of Johann Weichard Valvasor's appointment for infantry captain of the Dolenjsko (Lower Carniola) quarter of Carniola, which is September 19, 1680.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija
glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel:
061/1769-210, lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 560 SIT	31/1977, št. 4 – 440 SIT	42/1988, št. 4 – 420 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 720 SIT	32/1978, št. 1-2 – 540 SIT	43/1989, št. 1 – 420 SIT
4/1950 (1987) – 680 SIT	32/1978, št. 3 – 420 SIT	43/1989, št. 2 – 420 SIT
5/1951 (1987) – 860 SIT	32/1978, št. 4 – 440 SIT	43/1989, št. 3 – 440 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1120 SIT	33/1979, št. 1 – 500 SIT	43/1989, št. 4 – 440 SIT
8/1954 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 2 – 440 SIT	44/1990, št. 1 – 420 SIT
9/1955 (1989) – 720 SIT	33/1979, št. 3 – 420 SIT	44/1990, št. 2 – 440 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 4 – 360 SIT	44/1990, št. 3 – 440 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 780 SIT	34/1980, št. 1-2 – 620 SIT	44/1990, št. 4 – 480 SIT
14/1960 (1993) – 840 SIT	34/1980, št. 3 – 300 SIT	45/1991, št. 1 – 480 SIT
15/1961 (1989) – 580 SIT	34/1980, št. 4 – 300 SIT	45/1991, št. 2 – 480 SIT
16/1962 (1991) – 640 SIT	35/1981, št. 1-2 – 500 SIT	45/1991, št. 3 – 440 SIT
17/1963 (1978) – 720 SIT	35/1981, št. 3 – 340 SIT	45/1991, št. 4 – 480 SIT
18/1964 (1980) – 700 SIT	35/1981, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 1 – 420 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 780 SIT	36/1982, št. 1-2 – 480 SIT	46/1992, št. 2 – 420 SIT
21/1967 (1992) – 700 SIT	36/1982, št. 3 – 300 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 440 SIT	36/1982, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	37/1983, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	37/1983, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 420 SIT	37/1983, št. 4 – 300 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 420 SIT	38/1984, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 480 SIT	38/1984, št. 3 – 280 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 500 SIT	38/1984, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 480 SIT	39/1985, št. 1-2 – 440 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 580 SIT	39/1985, št. 3 – 400 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 540 SIT	39/1985, št. 4 – 300 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	40/1986, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 3 – 480 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 4 – 480 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 1 – 540 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	41/1987, št. 2 – 500 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
30/1976, št. 1-2 – 700 SIT	41/1987, št. 4 – 480 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
30/1976, št. 3-4 – 500 SIT	42/1988, št. 1 – 420 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
31/1977, št. 1-2 – pred ponatisom	42/1988, št. 2 – 420 SIT	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	42/1988, št. 3 – 440 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 4000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 70 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019